

100

REŞAT NURI GÜNTEKİN

ÇALIKUŞU

РАШОД НУРИ ГУНТЕКИН

ЧОЛИҚУШИ

РОМАН

Туркчадан *Мирзахалон Исмоилий* таржимаси

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

И (Турк)
Г 95

Тўртинчи нашри

Г $\frac{4703000000 - 38}{M352(04) - 88}$ 84 - 88

ISBN 5 - 635 - 00038 - X

БИРИНЧИ ҚИСМ

Б..., 19... йил, сентябрь

Тўртинчи синфда эдим. Ёшим ўн иккиларда бўлиши керак. Француз тили муаллимамиз Алекси опа бир кун бизга иншодан вазифа топширди. «Ҳаётдаги илк хотираларингизни ёзишга ҳаракат қилинг. Кўрайлик-чи, нималарни эслар экансизлар. Сизлар учун бу ажойиб хаёл машқи бўлади», — деган эди у.

Ҳеч эсимдан чиқмайди: шўхлигимдан, сергаплигимдан безор бўлган мураббияларим мени ўртоқларимдан айириб, синф бурчагидаги бир кишилик кичкина партага ўтқазиб қўйишган эди.

Мудира айтгандек, мен «дарс пайтида қўшниларимни гапга тутмасликни, ўқитувчимизнинг сўзларини одоб билан тинглашни ўргангунимга қадар» у ерда сургун ҳаёт кечирришга маҳкум эдим.

Бир ёнимда каттакон ёгоч устун бор: нимаики қилинса пинагини бузмайдиган ва ора-сира паккимнинг учи билан у ер-бу ерига озор берганимда мардона чидаб турадиган вазмин, узун, гунг қўшни.

Нариги ёнимда эса, монастырь тарбиясига мос салқин ва ғамгин олақоронгиликни сақлаш учун ясаб қўйилганга ўхшаган, дарпардалари ҳеч маҳал очилмайдиган узун дераза. Мен соз нарса кашф қилдим: кўксимни партага суяб, иягимни бир оз кўтарсам, дераза дарпардалари тирқишидан осмоннинг бир бўлаги-ю, акация шохлари орасидан битта уй деразаси билан балкон панжараси кўринар эди.

Тўғриси айтганда, манзара унчалик чиройли эмасди. Дераза ҳамиша ёпиқ турар, балкон панжарасида эса ҳар доим чақалоқнинг йўргаклари ёйиб қўйилган бўлар эди.

Лекин мен шу нарсаларни кўра олганим учун ҳам хурсанд эдим.

Дарс пайтларида қўлларимни иякка тираб, ўқитувчиларимга ниҳоятда художўй кўриниш учун лозим бўлган бир алфозда кўзларимни кўкка — дераза эшиги тирқи-

шидан кўринган ҳақиқий осмонга тиксам, улар мени инсофга кира бошлабди, деб суюнишарди. Мен мураббияларимни шу зайлда алдар, улар биздан яширмоқчи бўлган ҳаётни томоша қилаётган кишидай қувонар алдаганим ва интиқом олаётганим учун ҳузур қилардим.

Алекси опа вазифани тушунтириб бўлгандан сўнгра бизни ёзишга қўйиб берди.

Олдинги парталарга ҳусн бериб турган оғир табиатли пешқадам ўқувчи қизлар аллақачон ишни бошлаб юбора ришди. Уларнинг ёнида ўтирмасам ҳам, нималар ёзаётганларини кифтлари устидан кўриб тургандай бўлаётдим: «Илк хотирамда қолган бирдан-бир нарса меҳрибон онажонимнинг кичкина каравотчам устига эгилган олтин сочли азиз боши, менга меҳру муҳаббат билан кулимсираган ҳаворанг кўзларидир...» тарзида шоирона бир ёлгон... Аслида эса оналар олтин ва ҳаворанглардан бошқа рангларда ҳам бўладилар. Фақат сўрларнинг ўқувчилари қаламидан шундай рангларга бўялиб чиқини у бечоралар учун бир мажбурият, биз учун эса одат эди.

Менга келсак, мен бутунлай бошқача қиз эдим. Жуда ёшлигимда айрилган онамдан эсимда ниҳоятда оз нарса қолган. Лекин онамнинг олтин сочли, ҳаворанг кўзли бўлмаганини аниқ биламан. Шундай бўлгандан кейин унинг асл қиёфасини ўзгартириб тушунтиришга ва бундан мамнун бўлишга ҳеч қандай куч мени мажбур қилолмайдди...

* * *

«Нима ёзсам экан?» деган ўй мени қийнади. Деворда Биби Марямнинг бўёқли сурати тагига осиб қўйилган каккули соат тинмай юриб турибди, мен эса ҳали ҳам анқайиб ўтирибман. Бошимдаги лентани ечдим, сочларимни секин-аста кўзимга тушира бошладим. Бир қўлим билан қаламни оғзимга тиқиб, уни тилим билан айлан тириб ўтирдим.

Файласуфларнинг, шоирларнинг бир нарса ёзиб турганда бурун қашини, бағбақаларини чўзиш ғалати одатлари бор-да ахир... Қалам тишлаб сочимни кўзимга тушириб ўтиришим ҳам менинг чуқур хаёл сураётганлигимни билдириши керак.

Хайриятки, менда хаёлотга берилиш пайтлари жуда кам бўларди. Акс ҳолда, ҳаётим эртақлардаги Чоршанба

Сўр (Soeur) — опа (французча). Бу ерда француз католик тарбияхона мураббияси.

аёл билан ўчоқ онасининг ҳаёти сингари чигал-бутал бўлиб ўтар эди.

Орадан йиллар ўтди. Мана энди бегона бир шаҳарда, нотаниш бир меҳмонхона номерида ўтириб хотираларимни ёзипман... Сира тонгги ёришмайдигандек туюлган тун азобидаги қутулиш учун хотираларимни ёзиб турган шу соатимда бир қўлим ёш болалик чоғларимдаги сингари яна сочларимни тўзғитиб, кўзларим устига тушириш билан машғул.

Бунинг сабаби атрофдаги ҳаёт оқимига ўзини қўйиб юборадиган енгилтак, бенарво қизалоқ эканлигимдан бўлса керак, деб ўйлайман. Оғир кунларда ўз-ўзим, ўз фикрларим билан танҳо қолиш учун кўзларим билан дунё орасига шу сочларимни парда қилиб қўйишга тиришардим.

Қаламни кабоб сихидай тишларим орасида айлантиришимга келсак, тўғриси айтсам, бунинг ҳикматини ўзим ҳам билмайман. Бутун билганим шуки, лабларимдан бинафша сиёҳ доғлари аримас эди. Ҳатто бир кун, энди кўзга кўриниб келаётган қизлик чоғларимда, мактабимга мени кўргани келган бир одамнинг олдига мўйлов қўйган кишидай чиқдим, уялганимдан ерга кириб кетаёзим.

Нима тўғрида гапираётган эдим? Ҳа... Алекси опанинг илк хотираларни ёздирмоқчи бўлган иншоси тўғрисида...

Уша куни ҳар қанча ўйласам ҳам, фақат шу нарсаларнигина ёзганим эсимда:

«Мен балиқлар сингари кўл ичида тугилганга ўхшайман. Онамни эс-эс биламан... Отам, энагам, хизматкоримиз Ҳусайн ҳам эсимда... Бир кун мени кўчада қувган қора лайчани... Бир кун тўла саватдан яшириқча узум олаётганимда бармогимни чақиб олган арини... Кўзим оғриганда томизилган қизил дорини... Меҳрибон Ҳусайн билан Истамбулга келганимизни... Ҳа, шуларга ўхшаш кўп нарсаларни эслайман... Лекин булардан ҳеч бири илк хотира эмас... ўзим яхши кўрган кўлда, қуюқ япроқлар орасида қип-яланғоч бўлиб чўмилиб юрган вақтларимдагидай эски хотиралар эмас... Денгиздай поёнсиз бир кўл... «Ичида катта-катта япроқлар, атрофида дарахтлар бўлса, бу кўл қандай қилиб денгиздай катта бўлиши мумкин?» дегирсизлар... Худо ҳаққи, ёлғон сўзлаётганим йўқ, ўзим ҳам сизларга ўхшаб қайронман... Аммо, аслида шундай бўлгандан кейин иложим қанча?..»

Ишом синфда ўқилганда, дугоналарим мен томонга

ўгирилишиб, қаҳқаҳа уриб кулиб юборишди. Бечор:
Алекси опа уларни тинчитиш учун анчагина заҳма-
чекди.

* * *

Қизиғи шуки, Алекси опа қора кийими ичида косо-
сингари бўйи, оҳорли оипоқ ёқаси, сарой хониминин.
пешонага тортилган чоршафига ўхшаш бош кийими
тагидан кўриниб турган сепкилли қонсиз юзи ва аноргу;
сингари қип-қизил лаблари билан ҳозир рўпарамда пай-
до бўлиб, яна ўша саволни берса, ҳозир ҳам ўшандан
бошқа жавоб тополмасам керак, яна балиқдай кўлд;
тугилганимни айта бошлайман.

Кейинчалик у ёқ-бу ёқдан суриштириб билсам, бу
кўл Мукул атрофида, оти доим эсимдан чиқиб қоладиган
бир кичкина қишлоқ ёнбошида экан; менинг поёнси:
денгизим чакалак орасидаги қуруқ ирмоқдан қолган би-
ҳовуч сувдан иборат экан.

* * *

Отам у маҳаллар Мукулда хизмат қилар экан. Мен
икки ярим ёшлар чамасида эканман. Ёз шу қадар исси-
келибдики, шаҳарда туришнинг иложи қолмагандан
кейин, отам мени онам билан қишлоққа келтириб
қўйишга мажбур бўлибди. Ўзи эса ҳар куни эрталаб
отда Мукулга тушар, кучқурунлари, кун ботгандан
кейин, яна қайтиб келар экан.

Онам менга қарай олмайдиган аҳволда қаттиқ касал
экан. Шунинг учун анча вақтларгача қаровсиз қолиб
ман... Ойлаб хизматкорлар уйида сарсон бўлибман
Кейин қишлоқларнинг биридан Фотима деган кимсаси:
бир араб хотинни топишган... Фотима мени янгигини
ўлган чақалоғи ўрнида кўриб, ундан қолган сийнаси
билан оналик меҳрини менга берибди.

Дастлабки йилларда саҳро боласидай ўсибман..
Фотима мени орқасига қопчиқдай осиб олиб, жазирам:
офтобларда кўтариб юрар, хурмо дарахтларига ҳам
кўтариб чиқар экан.

Шундай қилиб, ўша пайтлар мен ҳали айтган қишлоқ
қа келибмиз. Фотима мени ҳар кун: эрталаб озиқ-ов-
қатимиз билан шу чакалакка келтирар; мени қип-ялан
ғоч қилиб сувга солар экан... Кечқурунгача юмаланишиб
ўйнашар, ашулалар айтишар, бирга овқат қилишар

эканмиз... Кейин, уйқумиз келганда, қум йиғиб ёстиқ қилар, гавдаларимиз сувда, бошларимиз қумда қучоқлашиб, бетларимизни бетларимизга қўйишиб уйқуга кетар эканмиз...

Сув ҳаёти тану жонимга шунчалик сингиб кетган эканки, Мусулга қайтганимизда денгиздан чиққан бахиддай қийналиб қолибман. Фейлим бузилиб, ҳар замон типирчилар, пайти келди дегунча уст-бошимни ечиб ташлаб, кўчага қип-яланғоч югуриб чиқиб кетар эканман...

Фотиманинг бурнида, бетларида, қўлларида гурралар аримас эди. Мен бу хил гурраларга шунчалик одатланиб қолган эдимки, гуррасиз юзлар менга ҳаминша хунук кўринарди.

Менинг учун энг катта мотам Фотимадан ажралишим бўлди.

Шаҳарма-шаҳар юра-юра ахийрн Карбалого келдик. У вақт тўрт ёшларда эдим. Бундай ёнда кўп нарсаларни унча-мунча эсда олиб қолиш мумкин. Фотимага яхшигина ердан куёв чиқди. Энагамнинг келин бўлгани, гўшангага киргани бугунгидай кўз ўнгимда.

Юзлари Фотиманики сингари гурра бўлгани учун менга ниҳоятда гўзал кўринган хотинлар билан тўла уйда, мени қучоқдан қучоққа олишар, кейин Фотиманинг ёнига ўтқазिशарди.

Сўнгра ўртага қўйилган баркашлардан ҳовучлаб овқатлар еганимизни эслайман. Ниҳоят, кун ҳорғинлигидан ва ҳардам хурмача сингари юмалайверишдан чарчаб, энагамнинг тиззасида яна барвақт ухлаб қолибман.

Фотима онамиз ўгли Ҳусайн Карбалода шаҳид бўлганда ҳаётмиди-йўқмиди — билмайман. Бечора аёл ўша қора кунгача яшаб, жигаргўшаси доғида ҳар қанча фарёд кўтарган бўлмасин, лекин унинг фарёди тўй кечасининг эртасига бегона бир хотин қучоғида ётганимни кўриб, мен кўтарган доду фарёд олдида ҳеч нарса бўлмагандир.

Хуллас, Карбало Карбало бўлиб, бундай шовқинли мотамни кўрмагандир деб ўйлайман. Фарёд уриб йиғлашдан, оҳу воҳдан овозим бўғилгач, катта одамлар сингари очлик эълон қилиб, печа кунгача овқат емадим.

Энагамдан айрилиб, ҳасрат ичида қолдим, лекин бу ҳасратни бир печа ойлардан сўнг Ҳусайн номли бир сувори аскаргина унуттира олди. Ҳусайн таълим пайтида отдан йиқилиб, майиб бўлган аскар эди. Отам уни уйга хизматкор қилиб олди. Ҳусайн девонароқ одам эди. Ме-

ни жонидан ортиқ яхши кўрарди. Мен эсам унинг севгисини оёқ ости қилиб, тузатиб бўлмайдиган бир вафосизлик билан хорлардим. Мен Фотима билан бирга ётиб ўрганиб қолган бўлсам ҳам, бу билан бирга ётмас эдим. Лекин саҳарда хўрозлар қичқирди дегунча кўзларимни очиб унинг хонасига югуриб кирар, от мингандай устига миғиб олиб, бармоқларим билан қовоқларини йириб очардим.

Илгари Фотима мени боғларга, далаларга ўрғатган бўлса, Ҳусайн казармага, аскарлар муҳитига олиб кирди. Бу узун мўйловли, йўгон одамнинг ҳар хил ўйинларга усталигини ҳеч кимда кўрган эмасман. Ўйинларининг асл гўзаллиги хавфли, ҳаяжонли қилиқларида эди. Масалан, мени резинка тўпдай осмонга иргитиб ушлаб олар ёки қалпогига ўтқазиб оёқларимдан ушларди-да, турган срида сакрар, гир айланар эди. Сочларим тўзгир, кўзларим тинар, маза қилганимдан шундай қийқириб-қичқирардимки, бундай лаззатни кейин ҳеч қаерда топмадим.

Баъзан ёмон оқибатлар ҳам бўларди. Лекин мен, орамиздаги аҳдга биноан, ўйинда жоним ачиса йиғламаслигим, ундан ҳеч кимга шикоят қилмаслигим керак. Мен катта одамлардай сир сақлашга ўргандим. Мени бунга инсофдан кўра кўпроқ, у мен билан ўйнамай қўяди, деб кўрққанлигим мажбур қиларди.

Кичиклигимда, мени қилиғи совуқ дейишарди. Балки бу тўғридир ҳам. Нимагаки, ким билан ўйнасам жонини огритар, додлатар эдим. Бу феъл ҳарҳолда Ҳусайн билан бўлган ўйинларимнинг оқибати бўлса керак.

Жоним ҳар қанча огриганда ҳам фалокатни оҳ-вой қилмай, очиқ чеҳра билан қаршилашим ундан менга бир ёдгордир.

Ҳусайн баъзан казармада анатолиялик аскарларга чолғу чалдирар, мени яна хурмачадай бошига ўтқазиб олиб, қизиқ ўйинлар қиларди.

Бир пайт у билан отда ҳам сайр қиладиган бўлдик. Отам уйда йўқлигида Ҳусайн оғилдан отни олиб чиқар, мени қучоғига олиб далаларда соатларча ўйнатиб юрарди. Бироқ, бу эрмагимиз узоққа бормади. Ишқилиб, гуноҳига қолмайину, ошпаз хотин бўлса керак, у бир кун бизни отамга чақди, бечора Ҳусайн отамдан икки тарсаки еди-ю, шу-шу отга яқинлашмай қўйди.

Асл муҳаббат гавгосиз, шовқинсиз бўлмайди, дейишади. Биз ҳам Ҳусайн билан кунда энг ози тўрт-беш марта уришиб олардик.

Бир қизик одатим бор эди. Хонанинг бир-бурчагида чўккалаб, юзимни деворга ўгириб олардим. Ҳусайн уч-тўрт минутча мени ўз ҳолимга ташлаб қўяр, кейин раҳми келиб, бирдан кўтариб оларди-да, чинқиртириб юқорига иргитар эди.

Қучогида бир оз тихирлик қилиб ўтирганимдан сўнг, ахийри бетидан ўпишга рози бўлардим. Шу тахлит ярашиб олардик.

Ҳусайн билан қадрдонлигимиз икки йил давом этди. Лекин у йиллар ҳозиргига ҳеч ўхшамайди. Шу қадар узун, шу қадар узун эдики улар!..

* * *

Ёшлик хотираларимни сўзлаб туриб, нуқул Фотима билан Ҳусайндан баҳс этишим бир оз айб бўлмасмикан?

Менинг отам Низомиддин номли бир сувори майори эди. Онамга уйланган йили уни Диёрбакирга жўнатишган. Шу кетганича Истамбулга бошқа қайтиб келмаган. Диёрбакирдан Мусулга, Мусулдан Хоникинга, у ердан Бағдодга, Карбалога¹ ўтган... Бир ерда ақалли бир йил ҳам турмаган.

Онамни менга ўхшатишади. Онам отамга тушган йили олдирган бир расми бор, худди менинг ўзгинам. Фақат бечора онам соғлиқ жиҳатидан менга ҳеч ўхшамас эди. Жуда заиф экан. Битмас-туганмас йўлларга, тоғларнинг қаттиқ ҳавосига, далаларнинг жазирамасига чидаш берадиган соғлиги йўқ экан. Кейин, афтидан, тагин бир касали ҳам бўлган. Бечоранинг эр билан бўлган бутун ҳаёти шу касалликни яшириш билан ўтган... Нима қилсин, отамни жуда яхши кўрар экан. Мени зўрлаб эримдан ажратишади, деб қўрқар экан...

Отам Истамбулдан ҳамон узоқлашиб борар, ҳар бир сафари олдидан онамга:

— Сени ҳеч бўлмаса бир мавсумгина, майли, икки ойгина опангнинг ёнига юбориб турай. Онанг бечора ҳам қариб қолди... Ким билсин сени кўргиси келиб, юраги эзилиб ўтиргандир, — деса, онам:

— Шу ёғини ҳам писанда қилибмидик? Истамбулга бирга қайтамиз, демабмидик? — деярган.

Ган касалига бориб тақалса:

¹ Диёрбакир — Туркия шаҳарларидан бири. Мусул, Бағдод ва Карбало — Ироқ шаҳарлари; биринчи жаҳон урушигача Ироқ Усмоли империясида эди.

— Менинг ҳеч қанақа дардим йўқ... Пича чарчадим, холос... Тунов куни ҳаво бир-оз ўзгарди-да, шундан бўлдим, ўтиб кетади... — деярдик экан.

Аммо Истамбулни кўргиси келганини отамдан ҳаммани яшириб келар экан. Тавба, яшириб бўлармиди.

Уйқуга кетганидан икки минут ўтар-ўтмас отамни уйғотар, Қаландардаги чорбоғимизни, нарёқдаги чакалакни, ёхуд Босфор сувларини кўрганлигини айтар экан... Жиндаккина уйқу ичида ўтган бир неча минутга шу қадар узун тушни сигдириш — у ерларни одам жуда ҳам кўргиси келган бўлишидан эмасмикан?

Бувим ҳарбий министрликка, сарой мулозимларининг олдига бориб, отамни Истамбулга қайтаришларини ҳар қанча илтимос қилса ҳам, ҳар қанча йиғлаб-сиқтаса ҳам, бу ёлворишлар ҳеч қандай наф бермаган.

Ниҳоят, онамнинг касали оғирлашгандан сўнг, отам ҳеч бўлмаса уни Истамбулга олиб бориб қўйиш учун бир ойга рухсат сўрагану, жавобни ҳам кутиб ўтирмасдан йўлга чиққан.

Туяларга ортилган кажаваларда ўтириб, чўлдан ўтганимиз худди бугунгидай эсимда.

Байрутга етиб, денгизни кўришимиз биланоқ онам бир-оз жоплангандай бўлди. Қўнган уйимизда онам мени кўрмасига ўтқазиб, сочларимни таради, қўлларимнинг кирлигини, тугмаларимнинг тушганлигини кўриб хафд бўлди, бошини бағримга босиб йиғлади.

Бир-икки кундан кейин ўрнидан турди. Сандиқдан янги кийимларини олиб ясанди. Кечқурун отамни кутиб олгани пастга тушдик. Отам менда кўрс табиат аскар таассуротини қолдирган эди. Лекин ўшанда онамнинг туриб юрганини кўриб, суюнганидан югуриб келди-да, онамни эндигина юра бошлаган гўдак боладай қўлларидан ушлаб йиғлади, — мен буни ҳеч эсимдан чиқармайман...

Бу бизнинг бирга кечирган сўнгги кунимиз бўлди. Онамни эртаси куни очиқ сандиқ ёнида, боши кийимлар бўҳчаси устига қўйилган, лабларида қон қотиб қолган ҳолда топишди — онам ўлиб қолган эди.

Олти яшар боланинг анча-мунча нарсага ақли етиши керак. Лекин мен ҳеч нимани уқмагандай парвосиз юравердим.

Биз тушган уйда одам кўп эди. Ҳали ҳам эсимда, бир неча кунгача каттакон боғда болалар билан бўғишиб юрдик, Ҳусайн билан кўчаларда, денгиз бўйларида айландик, жоме ҳовлисига кириб қуббаларни томоша қилдик.

Онамни бегона ерга қўйганимиздан сўнг, Истамбулга қайтиш отамнинг юрагига сиғмади... Иннайкейин, бувим, холаларим билан кўришишдан қочди шекилли ҳам... Шунга қарамай, мени уларнинг олдига юборишни ўз бурчи деб билди. Назаримда, кун сайин ўсиб бораётган қиз болани казармада, аскарлар қўлида тарбиялаш яхши бўлмайди, деб ўйлаган бўлса ҳам керак.

* * *

Мени Истамбулга хизматкор аскаримиз Ҳусайн элтиб қўйди.

Люкс пароходни ва уст-боши хароб бир араб аскари қўлидаги жажжи чақалоқни кўз олдингизга келтиринг... Ким билади, бу манзара пароходдаги одамларга қизиқ, балки аянч кўрингандир. Лекин йўлга Ҳусайндан бошқа одам билан чиқсам бунчалик бахтиёр бўлолмасдим.

Чорбоғимизнинг орқасидаги бутазорда бир тош ҳовуз, бу ҳовуз лабида қўллари ягринидан синиб тушган яланғоч бола ҳайкали бор эди.

Дастлабки келган кунларимда бу синиқ ҳайкал офтобдан, ёгингарчиликдан қорайган ранги билан менга майиб, саҳройи боладай хароб кўринган эди. Ҳовуздаги зилол сувлар устига тўкилган қизғиш япроқларга қараганда кеч куз пайти эди. Шу баргларни томоша қилиб туриб, унинг тагида сузишиб юрган бир қанча қизил балиқни кўрдиму, бувим не азобда дазмоллаб кийдирган узун шойи кўйлагим ва янги ботинкаларим билан тўғри ҳовузга сакрадим.

Атрофдан қий-чув кўтарилди. Нима бўлганини билгунимча бўлмай, холаларим мени юқорига қучоқлаб олиб чиқишди-да, ҳам ўпиб, ҳам койиб, кийимларимни ўзгартиришди.

Бу оқ-воҳлар, бу койишлардан тилим куйгани учун ҳовузга туришига ортиқ юрагим бетламай қолди. Энди унинг четидаги қумлар устида чўзилиб, бошимни сувга тиқиб ётадиган бўлдим.

Бир кун ҳовуз бўйида балиқларни томоша қилиб ётган эдим. Бу воқеа худди шу бугунгидай эсимда. Бувим бир оз орқада, эгнидан ҳеч тушмайдиган қора чоршафига¹ ўралиб, боғчадаги скамейкада ўтирган эди. Ҳусайн эса намоз ўқиётгандай, бувим ёнида чўккалаб олган эди.

¹ Чоршаф — араб, турк, эрон хотинлари ёпинадиган чодира, паранжининг бир хили.

Секин-секин гаплашаётганларини эшитдим. Ҳар ҳолда туркча сўзлашаётган бўлишса керак, нима дейишаётганларини тушунадим. Фақат овозларидан, дам-бадам менга қараб-қараб қўйишларидан шубҳаландим. Қулоқларимни қуёндай динг қилиб олдим. Мен чайнаб ҳовузга ташлаётган тешик кулчаларга тўпланаётган қизил балиқлар гойиб бўлиб, бувим билан Ҳусайннинг сувдаги акслари кўзимга кўрина бошлади. Ҳусайн менга қараб-қараб, каттақон дастрўмолчаси билан кўзларини артарди. Болаларнинг баъзан ёшларига мос келмаган галати сезгилари бўлади.

Бу гаплардан бир суиқасд ҳидини сездим: Ҳусайнни мендан айиришмоқчи!

Нега энди? Лекин майда сабабларга ақлим етадиган ёшда эмас эдим... Фақат бу айрилиқ вақти-соати келганда, куннинг ботишини... ёмғирнинг ёғишини тўсиб бўлмагани каби, бу ҳам ҳеч бир йўсин билан олдини олиб бўлмайдиган бир фалокат эканини жуда яхши тушунардим.

Уша кечаси бувимнинг ётоғига жуфтлаштириб қўйилган кичкина каравотчамда бирдан кўзларим очилиб кетди. Бошимиздаги қизил қалпоқли чироқ ўчиқ бўлса ҳам, деразалардан тушиб турган ой нуридан хона ёп-ёруғ эди. Уйқум қочди. Юрагимда чидаб бўлмайдиган бир алам пайдо бўлди. Билакларимга тираниб, секин бувимга қарадим, унинг ухлаётганига ишонганимдан кейин каравотимдан аста тушдим, оёқ учида юриб хонадан чиқдим. Бошқа болалар сингари қоронғилиқдан, ёлғизликдан қўрқмас эдим. Зина поғоналари ғижирлади дегунча, катта одам эҳтиёткорлиги билан турган еримда тўхтаб, секин-аста даҳлизга тушдим.

Эшикларни қулфлаб қўйишибди. Лекин боғча эшиги ёнидаги дераза очиқ экан, жонимга шу ора кирди. Деразадан бир сакраб ташқарига тушдим. Ҳусайн боғчанинг нариги четидаги боғбон ҳужрасида ётарди. Кечаси киядиган оқ қўйлагимнинг узун этаklarини оёқларимга ўралаштира-ўралаштира ўша ёққа чошиб кетдим. Ҳужрага кира солиб, Ҳусайннинг каравотига чиқиб олдим.

У жуда қаттиқ ухларди. Арабистонда эканимизда ҳам эрталаб уни уйғотиш учун озмунча меҳнат сарф қилмасдим. Кўзларини очингга унамагандан кейин, отга минаётгандай қорнига миниб олиб қисташ, узуп мўйловларини тизгин қилиб тортиш, «чух»лаш керак бўларди. Лекин бу кеча уни уйғотилдан қўрқдим. Уйғонса, мени

илгаригидай ёнига ўтказишга кўнмайди, ялиниб-ёлворишимга қарамай, бувимга элтиб беради, деб ўйладим.

Асли бирдан-бир тилагим охирги кечани унинг ёнида ўтказиш эди.

Уша кечаси қилган ножўя ҳаракатим яқин вақтларгача оиламиз оғзидан тушмай келди.

Бувим саҳарга яқин уйғонганда ёнида йўқлигимни кўриб, шайтонлаб қолаёзибди... Бир неча минут ичида бутун чорбоғ оёққа турибди... Чироқ, шамлар кўтаришиб боғчани, денгиз бўйларини ахтаришибди. Бўгот орасидан кўчагача, қайиқхонадан ҳовузнинг икки қарич сувигача ҳаммаёқпи остин-устун қилишибди. Қўшни полиз қудугига чироқ тушириб қарашибди...

Бир маҳал бувимнинг эсига Ҳусайн тушибди-ю, у ётган ҳужрага қараб чошибди. Келиб қараса, мен аскарнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб ухлаб ётган эмишман.

Айрилиқ кунининг фожиасини ҳали-ҳали эслаб куламан. Мен умримда ўша кунгидай хокисорлик қилганимни билмайман. Ҳусайн эшик ёнида тиз чўкиб олиб, шондай мўйловлари борлигидан ҳам уялмай йиғлади, мен эса Бағдодда, Сурияда араб тиланчиларидан ўрганиб олган дуоларим билан бувимнинг, холаларимнинг этакларини ўпиб, ундан ажратмасликларини сўраб ялиндим.

* * *

Романларда қайғуга учраган одамлар елкаси чўккан, кўзлари сўнган, ҳаракатсиз, унсиз, яна ҳам очикроги, гариб қилиб тасвирланади.

Менда доимо бунинг акси бўлади. Қачон оғир қайғуга чўксам, кўзларим порлайди, чеҳрам очилади, теримга сиғмай кетаман. Дунёни писанд қилмагандай, қаҳқаҳа уриб куламан, турли шўхликлар, телбаликлар қиламан. Шу билан бирга оҳу зорини яқин одамига, бошқаларга айтолмайдиган кишилар учун буни жуда яхши одат деб ҳисоблайман.

Ҳусайндан айрилганимдан кейин ҳам шундай қилганим эсимда. Ярамасликлардан қутурар, мени юпансин деб олиб келишган қариндош болаларни уриб-суриб жонларини олардим.

Ёту бегоналар кўзиде айб бўладиган бир вафосизлик билан Ҳусайнни кўнглимдан чиқариб ташладим. Аммо яхши билмайман, балки ундан чинакам ҳафа бўлганим учун шундай қилгандирман. Олдимда поми тилга олин-

ган ҳамоно юзимни тескари ўгириб олар, мен энди-энди ўргана бошлаган туркча сўзлар билан: «Хусайн пис, Хусайн чиркин, эдэпсиз...оо»¹ деб ерга тупурардим.

Шундай бўлса ҳам, бечора «ёмон, ярамас» Хусайнинг Байрутга етар-етмас менга юборган бир қути хурмоси жаҳлимни пасайтиргандай бўлди. Хурмоларнинг тугашидан фалокатдан қўрққандай қўрққанам ҳолда бир ўтиришда ҳаммасини пок-покиза туширдим. Хайрият, данаклари қолди. Улар менга бир неча ҳафталик эрмак бўлди. Бир қисмини хачирларга тақиладиган мунчоқлар билан аралаштириб ипга тиздим, ёввойи одамларникига ўхшаган шода мунчоқ ясаб, бўйнимга илиб олдим. Қолганларини боғчанинг ҳар ер-ҳар ерига экдим. Неча ойгача ҳар куни эрталаб кичкина идишда уларга сув қуяр, боғчада хурмозор бўлишини кутар эдим.

Бечора бувим эсини йўқотиб қўйди. Мени йўлга солиш чиндан ҳам имконсиз эди. Саҳар ғира-ширасида уйғонар, кечқурун чарчаб, ҳориб-толганимга қадар бевошликлар қилар эдим. Овозим ўчгудай бўлса, чорбоғда хавотирга тушишарди. Чунки бу менинг бирор еримни кесиб олиб, овозимни чиқармай қонимни тиндириш, ё бир ерга йиқилиб кетиб, оғриқдан тўлғаниш, ёхуд стул оёқларини аралаш, тўшак жилдларини бўяш каби зарарли ишлар билан машғул эканлигимни билдирар эди.

Бир кун қушларга латта, пайраҳалардан уя ясаш учун дарахтларнинг қир учига чиқар, бошқа бир кун ўчоқ мўрасидан тош отиб, ошпаз хотинни қўрқитиш учун томга тирмашар эдим.

Чорбоққа ора-сира бир доктор келиб турарди. Бир кун шу докторни эшик олдида кутиб турган бўш извошга чиқдиму жониворларни қамчилардим. Бошқа бир кун эса каттакон кир тогорани судраб бориб денгизга туширдим-да, унга ўтириб олиб ўзимни оқинга топширдим. Билмайман, бошқаларда ҳам шундайми, лекин бизнинг оиламизда етим болани уриш гуноҳ ҳисобланади. Жуда ҳаддимдан ошиб кетган кезларимда қўлимдан етаклаб бориб бирор уйга қамаб қўйишарди. Берадиган жазолари шу эди, холос.

Ҳамма болалар «соқолли амаки» деб чақирадиган ғалати табиатли бир қариндошимиз бор эди. Ана шу соқолли амаки менинг қўлларимни «Авлиё панжара» дерди. Чунки бармоқларим бирор кун ҳам яра-чақадан

¹ Хусайн ёмон, Хусайн ярамас, адабсиз...оо.

холи бўлмас, хина қўйган хотинларникига ўхшаб, ундан датта, бинтлар аримас эди.

Тенгқурларим билан бир хил муомалада бўлмас эдим. Ёши анча катта бўлган қариндош болалар ҳам мендан безилларди. Менда, қалбимда севги олови учқунлагудай бўлса, бу ҳам бир фалокат бўларди. Одамларга ўхшаб севишни, севганимни меҳру шафқат билан эъозлашни ўрганмаган эдим. Яхши кўрган одамим устига ҳайвон боласидай отилар, қулоқларини чўзар, юзини тирнар, итариб-туртиб жонидан безор қилардим.

Қариндош болалар орасида фақат биттасидан тортинар, ўшандангина ҳайиқар эдим.

У Басима холамнинг ўгли Комрон эди. Аммо уни бола дейиш унча тўғри келмайди. Аввало ёши мендан анча ортиқ, қолаверса, жуда одобли, вазмин. Болаларга қўшилишни ёқтирмайди. Қўлларини чўнтакларига суқиб олиб, ё денгиз бўйида ўзи ёлғиз айланиб юради, ё бўлмаса дарахтлар соясида китоб ўқиб ўтиради.

Комроннинг сочлари жингалак, саргиш юзи эса нозик, оппоқ, ярқироқ. Шунчалар ярқироқки, юрагим чопса-ю қулоқларига ёпишиб олиб, яқиндан бетларига қарасам, худди ойнадаги каби ўзимни кўришимга ишонман.

Ундан тортинсам ҳам, барибир жанжаллашдим. Денгиз бўйидан саватда харсангтош ташиётган эдим, шулардан биттасини оёгига ташлаб юбордим. Билмайман, тош оғирмиди ё у анчагина нозикмиди, бирданига чинқириб вой-войлаб юборди. Эсим чиқиб кетди. Богчадаги каттакон чинорга маймундек чаққон тирмашиб чиқиб кетдим. Мени у ердан на озор, на дўқ ва на ёлворишлар тушира олди. Охири богбонни орқамдан чиқардилар. У кўтарилган сари мен ҳам дарахт учига чиқиб кетавердим. Аммо у, оғиримни кўтара олмайдиган ингичка шохларга чиқишдан тоймайдиган бир алфозда эканлигимни, агар орқамдан чиқаверса фалокат рўй бериши мумкинлигини кўриб, настга тушиб кетди.

* * *

Хуллас, ўша кеча қоронғи тушгунча дарахт шохида қушдай ўтирдим.

Менинг дастимдан бечора бувимнинг уйқусида ҳаловат қолмади. Боёқиш хотин менинг телбалигимга кун сайин кўпроқ ишона борди. Гоҳо саҳарда, кечаги шўру ғавғомдан боши тинчишга ўлгурмай, бувим менинг шов-

қин-суроним билан уйғонар, кўрпасида тўлғанар, менинг қўлларимдан ушлаб олиб: «Узи ўлиб, қариган чоғимда бу махлуқни бошимга бало қилиб ташлаб кетди-я?» деб онамдан хафа бўларди.

Шуниси ҳам аниқки, шу чоқ онам гўридан чиқиб: «Шу махлуқни дейсизми, ё мени?» дейдиган бўлса, бувим албатта мени деган, уни келган ерига қайтариб юборган бўларди.

Албатта, касалманд бир кампирнинг кечаси ҳорғинлиги босилмасдан уйғониши жабр. Лекин шуниси ҳам борки, кечаси билан тиниб-тинчиган тақдирда ҳам ёлғизлик руҳи билан уйғониш, жудоликлар аламида азоб чекиш янада огирроқ бўлади.

Хуллас, шунча заҳмат отказганимга қарамай, бувимнинг мен билан овунганига, мен билан бахтиёр бўлганига ишонаман.

* * *

Бувимдан жудо бўлганимизда тўққиз ёшларда эдим. Отам ҳам иттифоқо Истамбулда эди.

Отам бечорани бу сафар Триполидан Альбанияга ишга ўтказишибди. Шунинг учун Истамбулда атиги бир ҳафта қолиши мумкин эди.

Бувимнинг ўлими уни мушкул аҳволга солиб қўйди. Бева офицер тўққиз яшар қизини етаклаб тоғу тошлар орасида сарғардон бўлиб юролмас эди. Мени сиқилиб қолди деб қўрқибми, холаларимга ташлаб кетишга негандир кўнгли чопмади. Нимани ўйлаган бўлса ўйлагандир, ҳарҳолда бир кун мени етаклаб бориб кемага ўтқазди. Истамбулга ўтдик. Кўприқда яна аравага тушиб, учикети кўринмаган ўрлардан ошдик, бозорлардан ўтдик, кейин битта каттакон гиштин бино олдига келиб тўхтадик.

Бу ер умримнинг ўн йилини қамоқда ўтказишим керак бўлган сўрлар (soeur) мактаби эди. Бизни эшик ёнидаги пардалари, деразалари ёшиқ, олақоронғи бир хонага олиб киришди.

Ҳамма нарса аввалдан гаплашиб қўйилган бўлса керак, бир оздан кейин қора кийимли бир хотин кирди-ю, тўғри менинг устимга келиб элғашди. Боннидаги оқ рўмолининг учларини ғалати бир қушнинг қанотлари сизгари сочларимга тегизиб туриб, яқиндан юзимга тикилди, бетларимни силади.

Мактабга қўйган биринчи қадамим янги бир бемаъни-

лик, яна бир ярамаслик билан бошланганини эслайман.

Отам мудира опа билан гаплашиб турганида, мен хонани айланиб уни-буни ковлаштира бошладим. Бир вазанинг рангли расмларига бармогимни тегизиб кўрмоқчи бўлудим, у тушиб чил-чил бўлди.

Отам қиличини шарақлатиб ўрнидан сапчиб турди, жаҳл билан қўлимдан тортди.

Синган вазанинг эгаси мудира опа эса, аксинча, куларди. Қўллариини силкитиб, отамни тинчлантиришга ҳаракат қилди.

* * *

Мактабда бу вазага ўхшаш яна қанча нарсаларни синдиришим турган гап. Уйдаги бевошлигим у ерда ҳам давом этди. Мураббияларимиз чиндан ҳам малак каби сабрли хотинлар эди, ёки менинг яхши томонларим бор эди. Йўқса, менинг дастимдан бу қадар озор чекишлари мумкинми, қалай?

Синфда сира тинмай тўполон қилар, у ёқдан-бу ёққа ўтиб юардим.

Ҳамма сингари зинадан тушиш менинг одатим эмас эди. Албатта бирор бурчакка биқиниб олиб, синфдошларимнинг тушишларини пойлар, кейин панжара ёғочига отга мингандай сакраб чиқиб олиб, ўзимни пастига қўйиб юборардим. Ёки оёқларимни жуфтлаштириб зиналардан сакрардим.

Боғда қуриган дарахт бўларди. Пайти келди дегунча ўшанга тирмашиб чиқиб олганимни, пўписаларга қулоқ солмай танаффус охиригача шохдан-шоҳга иргиганимни кўрган муаллимам: «Бу одам боласи эмас, чолиқуши»¹ деб койиган эди.

Ана шундай қилиб, ўша кундан бошлаб асл номим унутилди-ю, ҳамма мени «Чолиқуши» деб атайдиган бўлди.

Билмайман, бу исм кейинчалик қандай қилиб оиламизга ҳам ўтди-ю, Фарида отим, байрам кийими сингари жуда кам қўлланадиган расмий от бўлиб қолди.

«Чолиқуши» менинг ўзимга ҳам ёқарди, нимагаки бу ном кўп маҳал жонимга ора кирарди. Бирон ноҳўя ҳаракатимдан шикоят қилинса, баҳузур елкаларимни учириб: «На чора... Чолиқушининг қўлидан бонқа нима келарди», даярдим.

¹ Ч о л и қ у ш и — бутазор қуши, читтак.

Баъзан мактабимизга эчкиникига ўхшаган кичкина соқол қўйиб олган кўзойнакли поп келиб-кетиб юарди. Бир кун сочимнинг учидан қайчи билан жиндак кесиб, елим билан иягимга ёпиштириб олдим. Уқитувчимиз мен томонга қараганда жағимни ҳовучимнинг ичига яширар, нари ёққа қарашли билан қўлларимни олардиму, соқолимни селкилатиб, попга тақлид қилар, болаларни кулдирар эдим. Уқитувчимиз бу қаҳқаҳаларнинг сабабини билолмай, томоғи ёрилгудай бўлиб бақирар эди.

Нимаям бўлади-ю, бир маҳал юзимни синфимизни йўлакка очиладиган деразаси томонга ўгириб қолмайманми? Қарасам, ойна орқасидан мудира опа менга қараб турибди-да!

Шошиб қолганимдан нима қилсам бўлади? Бўйнимни эгдим, бармогимни лабимга келтириб «жим!» ишорасини қилдим, кейин эса бармоқларим билан унга бир бўса юбордим.

Мактабнинг каттаси ана шу мудира опа эди. Энг кекса муаллималаргача ҳамма уни худодай ҳурмат қиларди. Шундай бўлгани ҳолда, ундан муаллимга нисбатан сир сақлашни сўрашим хотин боёқишга наша қилди. Синфга кирса салобатини сақлаб қололмаслигидан қўрқаётгандай кулди, кейин қўли билан менга пўписа қилиб, йўлак қоронғилигида кўздан ғойиб бўлди.

Мудира опа бир куни мени овқатхонада қўлга туширди. Синфдан ўғирлаб чиққан қоғоз саватимга овқат сарқитларини солиб турган эдим. Мудира дағал товуш билан:

— Бу ёққа кел, Фарида, нима қиляпсан? — деди.

Қилаётган нарсамнинг ёмонлигини билмас эдим. Юзига тик қараб:

— Итларга овқат бериш ҳам ёмон нарсам, масўр? — дедим.

— Қанақа итларга? Қанақа овқат?

— Вайронадаги итларга... Оҳ, *ma soeur*¹ мен борганимда қанчалик суюнишганини бир кўрсангиз эди... Кеча кечқурун бўлса, ҳў, бурчақда кутиб олишди, оёқларимга ёпишишди... «Сабр қилинглар... вайронага элиб бераман... унгача ўлиб қолмассизлар...» десам ҳам золимлар қулоқ солишмади. Осилишиб мени ерга йиқитишяпти... Менинг ҳам ўжарлигим тутиб кетди. Саватга этагимни маҳкам ёпиб олдим... Сал бўлмаса мени тилкапора қилиб ташлашарди... Хайриятки, бир тешиккулчачи ўтиб кетаётган экан, қутқазиб олди.

¹ *Ma Soeur (французча)* — менинг опам, она.

Мудира кўзларимга тикилиб туриб эшитди.

— Жуда соз, хўш, мактабдан қандай қилиб чиқдинг? — деб сўради у.

Мен ҳеч тап тортмай:

— Кирхонанинг орқасидаги девордан ошиб тушдим; — дедим.

Мудира катта бир фалокат хабарини эшитгандай бошини қичиб:

— Қандай ботиндинг? — деди.

Мен яна тўғриси айтдим:

— Ажабланманг, та соеиг ...Девор жуда паст... Иннайкейин, қандай қилиб эшикдан чиқишим мумкин?.. Қоровул мени чиқариб қўярмиди? Биринчи чиққанимда: «Сени та соеиг Терез чақиряпти», деб алдаб қочган эдим... Илтимос қиламан, сиз ҳам менга халақит берманг... Чупки итларнинг оч қолиш хавфи бор...

Мураббияларимиз хўп ғалати хотинлар эди-да. Бошқа бирон мактабда шу нарсаларни қилсам ё мени қамаб қўйишар, ё бўлмаса бирорта жазо беришар эди, деб ўйлайман.

У мен билан пачакилашиб ўтирмаслик учун ўзини босди.

— Итларни, ҳайвонларни парвариш қилиш яхши нарса, лекин итоатсизлик қилиш ярамайди... Саватни менга ташлаб кет... Сарқитларни итларга қоровул элтиб беради, айтаман, — деди.

Умримда ҳеч ким мени шу хотинчалик яхши кўрмаган бўлса керак.

Мураббияларимизнинг шунга ўхшаш ҳаракатлари у вақт елнинг тоққа таъсирига ўхшаш бир нарса бўлиб, менинг шўхлигимни, интизомсизлигимни даф этишдан ожиз кўринарди. Фақат булар аста-секин танамга сингиб, ўчмас излар, шифосиз заифликлар, назокат замзамаси қолдирмаганмикап, деб қўрқаман.

* * *

Шундай, мен ҳақиқатдан ҳам тушуниб бўлмайдиган ғалати қиз эдим. Уқитувчиларимнинг заиф томонларини билиб олардим. Ҳар бир ўқитувчининг жиғига нима кўпроқ тегинини осонгина топиб олар, шунга қараб мужда тайёрлардим.

Масалан, Матильда она помли қари, ниҳоятда мутаассиб бир музика ўқитувчимиз бор эди. У давордаги Биби Марям сурати олдида кўзларидан ёш тўкиб ибодат қилиб турганда, мен сурат теваарагида учиб юрган пашшаларни кўрсатардим-да, «та соеиг», малойикалар азиз

онамизни зиёрат қилгани келишибди, деган сўзлар билан жон томирини узиб олардим.

Бошқа бир ўқитувчимизнинг ҳаддан ташқари тоза покизалигига эътибор қилдим. У ёнимдан ўтиб кетаётганда ручкамнинг ёмон ёзишидан шикоят қилмоқчи бўлар, бечоранинг оппоқ ёқасига сиёҳ сачратиб юбораддим.

Яна бир ўқитувчимиз бор эди, буниси газандалардан жуда қўрқарди. Китобларнинг биридан рангли чаён расмини топдим, авайлаб атрофини кесдим, кейин овқатхонадан битта каттакон сўна тутиб келиб, ҳалиги қоғоз парчасини елим билан сўна устига ёпиштирдим-да кечқурун дарс тайёрлаётган пайтимизда, бир баҳон билан ўқитувчимизнинг ёнига бориб, сўнани стол устига қўйиб юбордим.

Мен уни саволга тутиб турган эдим. Сўна бирдан ўрмалай бошлади. Бечора хотин керосин лампанин ёруғида қўрқинчли бир чаён бўгинларини, нишларини титратиб столда ўрмалаб келаётганини кўрди-ю, бирдан додлаб юборди. Дарҳол ёнида турган линейкани олиб бир уришда сўнани столга қапиштирди. Кейин орқасини деворга суяб, қўллари билан юзини тўсиб, анчагач ҳушига келолмай турди.

Ўша кеча ўзим ҳам ётоқда бир соатча у ёқдан-бўёққа ағанаб, юрагим эзилди.

Мен у вақтда ўн икки ёшга чиққан, кўнглимда орқаё туйғулари анчагина уйғониб қолган эди. Ўқитувчимга қилган муомаламдан уялдим. Бу айбим осонгина кечириб юбориладиган айб эмаслигини англаб, эртага албатта қийноқ-қистовга олинишимга ақлим етар эди Ким билади, оқибати нима бўлади?

Мудира опани тушимда бир неча бор кўрдим, ёнимга газабланиб келар, кўзларини олайтириб бақирарди.

Эртаси кун биринчи дарс воқеасиз ўтди. Лекин иккинчи дарснинг охиrhoгида синф эшиги очилиб, мураббиялардан бири кирди-ю, ўқитувчимга бир нималай дегандан сўнг, мени ташқарига имо қилди. Нақадаёқ қўрқинчли!

Мең елкаларимни қисиб, тилимни чўччайтириб секин ташқарига чиқиб бораётганимда болалар кулишар ўқитувчим эса линейка билан столни секин-секин тақиллатиб уларни жим бўлишга, шовқин солмасликка чақирар эди.

Бир нафасда мудира кабинетига етиб келдим, келдим, таажжубда қолдим. Мудиранинг чехраси тушимда:

кўрган, чехрага сира ўхшамас эди. Шундайки, чаён сурати ёпиштирилган сўна ўйинини ўйлаб чиқарган, ўқитувчини ҳушидан кетказган ярамас қиз мен эмасу, у эканлига ишонар даражада ҳайратда қолдим.

Чехрасида гам, лабларида титроқ бор эди. Мени қўлимдан ушлаб бағрига босмоқчи бўлгандай бир ҳаракат қилди, лекин қўйиб юборди.

— Фарида болам... Сенга бир хабар айтмоқчиман... Оғир хабар... Отанг пича бетоб эмиш... Пича деяпман, лекин анчагина бўлса ҳам эҳтимол...

Мудира она қўлидаги бир парча қоғозни буклар, сўзини улаштиришга қийналар эди.

Мени синфдан чақириб келган мураббиянинг бирдан юзига рўмолча тўсиб ташқарига чиқиб кетганини кўрдим.

Тушундим. Бир нима демоқчи бўлдим, лекин мудира она сингари менинг ҳам тилим тутилиб қолди. Бошимни ўгириб, очиқ деразадан дарахтларга қарадим. Уларнинг офтоб нури тушган тепаларида қалдирғочлар учишиб юрарди.

Бирдан мен ҳам ўшалар сингари жонланиб кетдим.

— Тушундим, та соеиг, куюнманг... Начора? Ҳаммамиз ҳам ўламиз... — дедим.

Бу сафар мудира она бошимни кўксига босди, анча вақтгача қўйиб юбормади.

Мактабимизда бегоналар киритилмайдиган кун бўлишига қарамай, бир оздан сўнг холаларим мени кўргани келишди. Рухсат сўраб уйга олиб кетмоқчи бўлишган эди, мен кўнмадим. Имтиҳонлар жуда ҳам яқинлашиб қолгани ўша куни ҳар маҳалдагидан ҳам зиёдроқ шўхлик қилишимга халақит бермади. Шу даражада шўхлик қилдимки, кечки дарс тайёрлаш пайтида баданим ўт бўлиб ёнди, танбалларга ўхшаш, қўлларимни партага қўйиб ухладим ва ўша кеча овқат ҳам смадим.

* * *

Ёзги каникулимни Басима холамнинг Қўзётоғидаги чорбоғида ўтказдим.

Бу ердаги болалар билан кўнглим овунмас эди. Басима холамнинг қизи Нажмия онасининг этагидан ажралмайдиган камгап, хастаҳол қизалоқ эди. Комрон акасининг худди ўзгинаси деса бўлади.

Хайриятки, атрофда Болқондан кўчирма қилинганларнинг болалари бор экан. Уларни боғчага тўнлаб олиб, қий-чув солар, кечга қадар тўполон қилардим.

Бир оз вақтдан кейин бечора ўртоқларим қувғинг учрашди, чорбоғ боғбони уларни кўчага қувди.

Ўртоқларим кўнгилачан болалар эди; кўрган ҳақоратларини писанд қилмай, мени чорбоғдан олиб қочган келишарди. Неча соатлаб далаларда бевошлик қилаётди. Полицларнинг четанларидан ошиб ўтиб егулик ўғирлардик.

Кечқурун юзим офтобда пўрсиллаб; этакларимнинг йиртиқларини тилинган қўлларим билан яширишга тиришиб уйга кириб келганимда, холам сочларини юлаётди. Бир тутам ялтироқ тук остидаги пушти оғзини очиб орасира эснаётди ўтирган, шу ҳолида эси паст ялқов мушук ўхшаган Нажмияни менга ибрат қилиб кўрсатарди. Сулувлиги, билимдонлиги, нозиклиги, тарбияси, билмайман яна нима балоси билан нуқул бошимга тақиллаётди уриладиганлардан яна бири Комрон эди.

Нажмия бўлса... Гапнинг қисқаси, онасининг этаклари остида ўсган, юмшоқ, мўмин уй мушуги эди. Лекин қизларнинг шунақа бўлиши кераклигини ичимда маъқуллаётдим ҳам эдим.

Лекин йигирмага яқинлашиб қолган, тароватли юнқа лаблари устида майин мийиқлар сабза ура бошлаган кап-катта Комронга нима бўлди? Қизларникигўхшаган заифона оёқларида оппоқ чарм туфлиси ипак пайпоқлари, юрганда ёш новдадай тебранувчи сарқомати, шоҳи кўйлагининг очиқ ёқасидан чиқиб турган узун, оқ бўйни билан эркакдан кўра кўпроқ қизгўхшаган бу йигитга жуда ёмон жаҳлим чиқарди.

Эркак қариндошлар, қўни-қўшнилар уни яхши йигит деб мақташгудай бўлишса, қоним қайнаётди кетарди.

Неча бор югуриб келиб, оёғим лат егандай ўзимни устига ташлаганимни, китобларини йиртганимни, бекорчи баҳоналар билан жанжал чиқармоқчи бўлганимни эслаймак. «Ҳой, оллоҳнинг қули, қиз болага ўхшаётди ўтирмай бир оз жонлансанг-чи, бирон нарса десанг-чи ана шунда мисоли мушукдай бўйнингга оспиб, сени тупроққа булаётди ташлай, сочларингни юлай, илон кўзларига ўхшаган яшил кўзларингга чанг солай!» деди ўйлайман.

Оёқларига тош юмалатиб юбориб гўжанак қилган кунимни ич-ичимдан завқ билан титраётди туриб эслаймак. Лекин у ўзини етилган эркак кишидай ҳисоблаётди менга юқоридан қарайди, кўзларини жилмайтириб: «Болалигинг қачон қолади, а, Фарида?» дейди.

«Жуда соз, лекин сенда ҳам қачонгача давом этади»

бу писмиқлик, бу совчи олдига чиққан қари қизнинг нозу карашмаси?...»

Бу сўзларни ҳар нима бўлганда ҳам айтолмайман, албатта. Худога шукур, ёшим ўн уч-ўн тўртларда... Шу ёшдаги бир қизнинг қўрслигини шу қадар бир назокат билан қаршилаган хушмуомала кишидан ортиқча хафа бўлиш ярашмайди. Беихтиёр ноҳўя сўз чиқиб кетишидан қўрқаётгандек, оғзимни қўлим билан ёпиб оламан, уни бемалол сўкиб олиш учун боғчанинг хилват бурчакларига қочиб кетаман.

Ёмгир қуйиб турган кунларнинг бирида қариндош хотинлар кийим-кечак ҳақида гаплашиб ўтиришган эди. Хотинлар тиктирмоқчи бўлишган қишки кийимларининг ранги тўғрисида Комроннинг фикрини сўраб қолишди.

Мен бир бурчакда тилимни чиқариб, кўзларимни олайтириб, кўйлагимнинг енгини ямаш билан машғул эдим. Ўзимни тутолмадим, қаҳқаҳа уриб кулиб юбордим.

Холаваччам:

— Нимага куляпсан? — деб сўради.

— Ўзим... — дедим. — Эсимга бир нарса тушиб кетди...

— Нима тушди?

— Айтмайман...

— Кўп ноз қилаверма. Дарвоқе, сенинг ичингда гап турармиди... барибир айтасан бир кун...

— Ундай бўлса хафа бўлма... Сен хонимлар билан кийим тўғрисида гаплашиб турганингда, мен сени худо янглиш яратган деб ўйладим... Қиз бўлганингдами... лекин ҳозирги ёшингда эмас... Масалан, ўн уч-ўн тўрт ёшларингда...

— Жуда соз, кейин...

— Боятдан бери атиги бир қарич йиртиқни ямагунча бармоқларимни илма-тешик қилиб олганим учун ҳам мен йигирма-йигирма икки ёшлардаги бир эркак...

— Э, кейин.

— Кейин нима бўларди, оллоҳнинг амри, пайғамбарнинг қавли билан сени ўзимга олардим, вассалом.

Уйдагиларнинг ҳаммаси шарақлаб кулиб юборди. Бошимни кўтардим, ҳамманинг кўзи менга тикилиб турганини кўрдим.

Меҳмонлардан бири беадабгарчилик қилди:

— Жуда соз, буни ҳозир ҳам қилиш мумкин, Фарига, — деди.

Эсим оғди. Кўзларимни олайтириб:

— Қандай қилиб? — деб сўрадим.

— Қандай қилиб? Комронга тегасан қўясан-да... У сенинг безакларинг ғамини ейди, йиртиқларинини тикади. Сен ҳам кўча ишларига қарайсан.

Аччиғим чиқиб туриб кетдим. Лекин бу гал кўпроқ ўзимдан аччиғланган эдим. Нима қилай, гап-сўзни ўзим бошлаб берган эдим. Мен бемаъни гаплар айтишда бу қадар ҳаддимдан ошиб кетган эмасдим, чамамда шу хоин йиртиқ кўйлак эс-ҳушимни олиб қўйган бўлса керак.

Шундай бўлса ҳам, қўрқоқ олдин мушт кўтаради, дегандек яна ҳужумга ўтдим.

— Бўлади, лекин Комронбей учун зарарли бўлар деб ўйлайман, — дедим, — чунки худо кўрсатмасин, уйда жанжал чиққудай бўлса холаваччамнинг ҳоли нима бўлар экан. Бир маҳаллар нозик оёқларига тушган тошни эсларидан чиқармаган бўлсалар керак, деб ўйлайман... — Кулгилар орасида ғалати бир жиддият билан хонамга чиқиб кетаётган эдим, аммо эшикка етганимда яна қайрилдим. — Беадаблик қилдим, — дедим, — ўн тўртга кириб қолган бир қиз учун жуда уят иш бўлди, айбга буюрманглар.

Товонларимни зина тахталарига уриб, эшикларни ланг очиб хонамга кириб кетдим. Ўзимни каравотга тўндай ташладим. Пастда қаҳқақалар давом этарди. Қайдам, балки мени эрмак қилишгаётгандир. Барака топишсин.

Комронга тегсам ҳақиқатан ҳам яхши бўлса керак. Чунки ёшларимиз кун сайин ортиб, у билан жанжаллашиш баҳоналари камайиб борар эди. Бир марта бўлса ҳам соч юлишиб, бош уришиб аламимни чиқариб олиш учун унга тегишдан бошқа чора йўқдай кўринарди.

* * *

Ёзги каникул охирида мактабимиз бирмунча вақт қайнаб тошар, бу тошқинлик фақат биринчи чорак имтиҳонларигача давом этарди.

Сабаби шуки, ўн уч-ўн тўрт ёшга кирган католик дугоналарим баҳорги Пасха байрамида дастлабки маросимларни қилишар, этаклари ерга тегадиган оқ шоҳи кўйлақлар кийишиб, келинчак юз пардасига ўхшаган рўмоллар ўраб олиб, Исо пайғамбарни эслашарди.

Черковда мум шамлар ёқилади, орган чалиниб, дуолар ўқилади; ҳаммаёқни тўлдирган баҳор гуллариининг муаттар бўйлари билан аралашиб кетган исирик, алой тутунлари ичида қилинадиган бу маросим жуда чиройли

бўлади. Шуниси ёмонки, каникул кунларида қилинадиган бу маросимда хоин дугоналарим унашиб қўйилган йигитларига вафосизлик қиладиган, асал муми рангли, мовий кўзли Исони рўпара келган бир, ҳатто бир неча эркак билан бўлиб алдайдилар.

Мактаб очилганда дугоналарим чамадонларининг бир бурчагига яшириб мактублар, расмлар, эсдалик қилиб берилган гуллар, невлай, яна қандай нарсалар келтирадилар.

Боғчада иккитадан ё учтадан бўлиб қўл ушлашиб юрганларида гаплашган гапларини билардим. Қизларнинг энг маъсумасига, энг диндорларига ҳады қилинган рангли, зарли пайғамбар ё малак суратларининг тагида сақланадиган расмлар йигитларники эканини осонгина билиб олардим. Боғчанинг бир бурчагида бирор қизнинг теварагида учган чивинлар ҳам уқолмайдиган бир шипшиш билан дугонали қулоғига айтган гапидан ҳам беҳабар қолмасдим.

Бу мавсумда қизлар иккитадан-учтадан бўлиб олишиб, бир-бирларига елимдай ёпишиб кетишарди.

Мен бечора эсам боғчада ҳам, синфда ҳам яккаланиб қолардим. Дугоналарим мендан сир сақлашарди. Улар мураббиялардан ҳам кўпроқ мендан қўрқишарди. Нега дейсизми? Чунки серган эдим, соқолли амаки айтгандай, ичимда гап турмас эди. Мабодо қизлардан биронтаси қўшни йигит билан боғча панжараси орқали гул олиб-беришганини кўрдимми — бўлди, боғчада дарров айюҳаннос кўтараман. Начора, бундай нарсаларга жуда ҳам ўч эдим.

Ҳеч эсимдан чиқмайди: қиш кунларининг бирида кеч-қурун дарс тайёрлаш билан машғул эдик. Мишел исмли тиришқоқ бир қиз нўноқ дугонасига Рим тарихини ўргатиш учун мураббиядан ижозат сўраб, энг орқадаги қаторга ўтиб ўтирган экан. Дарсхона жимжит эди, шу жимжитлик ичида бирдан пиқиллаган овоз эшитилди. Мураббия бошини кўтариб:

— Нима бўлди, Мишел, йиглаяпсанми? Нимага? — деб сўради.

Мишел кўз ёшларидан ивиб кетган юзини қўли билан тўсиб олди.

Упинг ўрнига мен жавоб бердим:

— Мишел карфагенликларнинг енгилганига хафа бўлди, шунга йиглаяпти, — дедим.

Синфда бирам қаҳқаҳа кўтарилдики...

Хуллас, дугоналарим мени ўзларига қўшмасликда

ҳақли эдилар. Фақат ҳаммадан ажралиб қолиш, кап-кат-такон қиз ҳолимда эси паст бола муомаласини кўриш унча яхши нарса эмас эди.

Ешим ўн бешга қараб борарди. Ҳамма оналаримиз келин бўлган, бувиларимиз эса: «Вой, шўрим, уйда қолиб кетяпсизлар!» деб ҳаяжонга тушадиган ва ҳазрати Айюб қудугига¹ чопадиган ёш...

Бўйим чўзилмай қолган эди. Аммо шўх-ўжарли гимга қарамай, қоматим келишиб, чеҳрамда ажойиб ранглар, нурлар ёниб, ўча бошлаган эди.

Соқолли амаки баъзан қўлларимдан ушлаб, мени дераза ёнига олиб борарди-да, юзимни худди кўзларига суртадигандек, юзини яқин келтириб: «Қизим, бу нима?.. Бу қанақа ранг, ҳей?.. Гулдек тоза-я. На сўлади, на эскийди!» деярди.

Ойнага қараб: «Ҳа, жоним, қиз деган ҳам шунақа бўладими? Феъли бўри боласига ўхшаса-ю, юзи рассом чизгандай чиройли бўлса!» — деб ўйлар, универсал магазин кўргазмасида бувакни томоша қилаётгандай тилимни чиқариб, кўзларимни олайтириб, ўзимни эрмак қилар эдим.

* * *

Каникуллар ичида энг яхши кўрганим Пасха байрами эди. Бу икки ҳафталик каникулни ўтказиш учун Қўзётоғига борганимда гилослар пишган, катта боғнинг кўчага қараган томонини бошдан-охир тўсиб олган дарахтлардаги гилослар чайқалиб турган бўларди.

Гилосни жуда яхши кўрардим. Ана шу ўн беш кунни чумчуқлар сингари фақат гилос ейиш билан тугатар, шохларининг энг учларида қолган гилосларни ҳам тугатмай туриб мактабга қайтмас эдим.

Бир куни кечки пайт дарахт устига чиқиб олиб, гилос ея, данакларини узоқ-узоқларга ота бошладим.

Шу данаклардан бири кўчада ўтиб кетаётган бир кекса қўшнимизнинг пақ бурнига бориб тегса бўладими?

Боёқиш нима бўлганини билмай донг қотиб қолди, атрофига телба кўзлар билан жовдираб қаради, лекин бошини кўтариб дарахтга қараш ҳеч эсига келмади.

Овозимни чиқармасам, ўтирган еримдан қимирлама-сам, балки мени ҳеч кўрмай, биронта қуш учиб кетаётиб данак тушириб юборди, деб қўя қоларди.

Мен эсам, ниҳоятда қўрққанимга, уялганимга қарамай, ўзимни тутолмасдан кулиб юбордим.

¹ Ҳазрати Айюб қудуги — Истанбулда Муҳаммад пайгамбар саҳобаларидан Абу Айюб Ансари дафн этилган машҳур қабристон.

Каттакон шохда отга миниб олгандай ўтирган, сира уялмасдан, ҳаё қилмасдан кулаётган қизни кўрди-ю, боёқиш ўзини тутиб туролмади, жаҳли чиққанидан қош-кўзларини ўйнатиб:

— Баракалло, оппоқ қизим, — деди. — Бу ишингиз бизга ёқмади, худо билади, сиздай бўйи етиб қолган кап-каттакон бир қизнинг...

Уша замон ер ёрилса, ерга кириб кетгудай бўлдим. Бечора гулдек юзим ким билади, қандай рангларга кирди экан! Дарахтдан йиқилиб кетиш хавфига ҳам қарамай, қўлларимни мактабда киядиган кўйлагимнинг кўкраги устида қовуштириб бўйнимни хиёл букдим-да:

— Кечиринг, бейафандим, — дедим, — худо ҳаққи, бехосдан бўлди... Яна ҳам тўғриси, билмай қолдим... — Бу гуноҳкорларча ёлвориш усули мактабда мураббиялар, диндор ўқувчилар Биби Марям билан Исо олдида дуо ўқиётган маҳалларида қўлланадиган усул эди. Ҳарҳолда, бунинг таъсири узоқ вақтлардан бери синаб келинарди. У неча асрлардан бери илоҳий она билан болани шу қабилда юпатиб келгани учун, бу кексани ҳам охирда инсофга келтириши мумкин эди.

Тахминимда янглишмадим. Қўшпим бу риёкор сўзларимга, овозимдаги қалтироққа алданди, юмшалди. Нимагадир, менга бирон яхши нарса айтиш зарурлигини сезгандай:

— Бу хил парвосизликнинг бўйи етиб қолган қизга зарари етиши мумкинлигини тушунмайсизми? — деди.

Нима демоқчи эканлигини жуда яхши тушуниб турсам ҳам, кўзларимни пирпиратиб:

— Нега энди, афандим? — деб сўрадим.

У киши қуёшнинг ёндан тушиб турган нурларига қўлини парда қилиб, менга диққат билан разм солди, кейин хохолаб кулди.

— Масалан, сизни ўғлимга олиб бермоқчи бўлсам...

Мен ҳам кулиб юбордим.

— У томонига хотиржам бўлсинлар, афандим. Одобли қиз бўлганимда ҳам олмас эдингиз!

— Нега энди, билолмадим?

— Чунки менинг дарахтга чиқиш, гилос данакларини отишдан ҳам каттароқ айбларим бор... Биринчидан, бой қиз эмасман... Қулогимга чалинган гапларга қараганда, камбағал қизни ҳеч ким назарига илмас эмиш... Иннайкейин, чиройим ҳам йўқ... Мендан сўрасангиз, бу — камбағалликдан ҳам каттароқ бир камчилик...

Бу сўзлар кекса бейни жуда қизиқтириб қўйди.

— Сиз хунукмисиз, қизим? — деди.

Мен лабларимни чўччайтирдим.

— Нималар деяпсиз? Нима, мен ўзимни билмайманми? — дедим. — Қиз деган ҳам шунақа бўлармиши? Қизга узун бўй, сариқ соч, мовий ёки яшил кўзлар лозим...

Кекса бей бир маҳаллар чатоқ юрганга ўхшайди... Ғалати боқиш, ширин товуш билан:

— Оҳ, бечора қизим, — деди. — Сен гўзалликнинг нималигини биладиган, ўзингнинг қандайлигингни фарқ этадиган ёшдамисан-а? Ҳар нима бўлганда ҳам... Қани, отингиз нима, билиб қўяйлик?

— Чолиқуши.

— Ие, бу қандай от бўлди?

— Пардон¹, мени мактабда шундай дейишади-да... Асл исмим Фарида. Узим сингари қўпол-тўпол исм.

— Фарида хоним... Сизнинг отингиз ҳам ўзингиз сипгари гўзал, бунга амин бўлинг. Кошкийди ўғлимга сиздақасини топсам...

Билмайман, нима учундир бу кибор қиёфаги, ширин сўзли киши билан шўхлик қилгим келиб кетди.

— Шу ҳолда ўзларига ҳам гилос отсак бўлади денг?

— Албатта... Албатта... Ҳеч шубҳа йўқ...

— Ҳозирча рухсат этсангиз, сизга бир оз гилос териб берсам. Мени кечирганингиз исботи учун гилосларни, албатта, олишингиз керак... Икки минут...

Олмахон чаққонлиги билан шоҳларга тирмашиб чиқиб кетдим. Кекса қўшним қўлларини кўзларига тутиб:

— Ана, шоҳлар қирсиллаяпти... Мен сабаб бўламан-да... Йиқиласиз, Фарида хоним! — деб бақирарди.

Мен бу ваҳимага эътибор бермай, гапдан толмас эдим.

— Ҳайрон бўлманг... Йиқилишга ўрганиб қолганман... Масалан, яқин бўлсак, чаккамдаги яра изини кўрардингиз. Шундай изки, бутун гўзалликларни ҳечга чиқаради...

— Ҳай-ҳай, қизим... Йиқиласиз...

— Булди, афандим, бўлди... лекин буларни сизга қандай қилиб бераман?! Топдим, афандим, бунинг ҳам йўлини топдим.

Фартугимнинг чўнтагидан рўмолча олдим-да, унга гилосларни солиб, учларини тугунчага ўхшатиб тугдим.

— Рўмолчага парво қилманг... Ҳали бурнимни арт-

¹ П а р д о н (pardon) — кечирасиз (*французча*).

таным йўқ... Топ-тоза... Илтимос, фақат ерга туширмасдан ушлаб оласиз... Бир... Икки... Уч!

Кекса қўшним кутилмаган бир чаққонлик билан рўмолчани тутиб олди.

— Кўп раҳмат, қизим, — деди. — Ана холос, энди рўмолчангизни қандай қайтариб бераман?

— Ҳечқиси йўқ... Сизга мендан ҳадя бўла қолсин.

— Нега энди?

— Нега бўлмасин? Бунинг бошқа томони ҳам бор... Мен бир неча кундан сўнг ётоқхонага қайтиб кетаман. Мактабимизда бир одат бор... Каникул кунларида қизлар йиғитлар билан танишишади, кейин, мактаб очилганда, буларни бир-бирларига мақтанишади. Мен бундай нарсаларни қилмаганим учун улар олдида жуда қисиламан... Аммо улар бетимга очиқ-сочиқ бир нарса дейишга ботинишмайди, мени мутлақо аҳмоқ деб билишса керакда. Бу сафар бир ғалати иш қиламан... Мактабга қайтганимдан кейин, бир сирим бордай бошимни солиштириб ўй суриб юраман, ғамгин-ғамгин кулимсийман. Улар: «Чолиқуши, сенда бир гап бор-а?» деб, албатта, сўрашади. Мен ҳам нохушгина: «Йўқ, менда гап нима қилсин?» дейман... Ишонишмай, мени қистай бошлашади. Ана шундан кейин: «Хайр, айтсам айтай... лекин бировга оғизларингиздан чиқармайсизлар, қаргапасизлар», дейману, битта ёлғонни дўндириб юбораман.

— Қандай ёлғон?

— Сиз билан танишганим ёлғонни осонлаштиради. «Саргил, узун бўй бир эркак билан девор устида дилдорлик қилишдик», дейман... Албатта, оқ сочли дея олмайман. Сочингизнинг ўзи ҳам ёшлиқда оқара бошлаган бўлса керак... Дугоналаримнинг феълени биламан-да. Дарров: «Нима ҳақда гаплашдинглар?» — деб сўрашади. Мени чиройли экансиз, деди деб онт ичаман. Мен ҳам унга бир рўмолча гилос бердим, деб, албатта, айтмайман. Гул бердим, дейман... йўқ, буиси ҳам тўғри келмайди... Гулни рўмолчада бермайдилар-ку... Рўмолчамни ҳадя қилдим, дейман, вассалом...

Бир озгина аввал бир-биримиз билан ёқалашгудай бўлганимиз ҳолда, энди кекса қўшним билан чақчақлашиб кулишар, қўл силкишиб хайрлашар эдик...

Уша йил ёзида шу дарахтга чиқиш иллатим бошимга бало бўлди.

Августнинг ойдин кечаларидан бири. Чорбоққа бир тўда меҳмон келган эди. Булар орасида Наримон номли йигирма беш ёшларда бир тул хотин ҳам бор эди. Унинг

онда-сонда чорбоққа келган кунлари катта воқеа ҳисобланарди.

Дунёда ўзларидан бошқа ҳеч кимни ёқтирмайдиган холаларимдан тортиб хизматчи қизларга қадар — ҳамма бу хотинга маҳлиё бўлиб қолган эди.

Наримоннинг эри бундан бир йил аввал ўлган. Наримон эрини жуда ҳам яхши кўрарди, дейишади. Шунинг учун у ҳамиша қора кийиб юрар экан. Лекин менга шундай туюладики, бу хотиннинг саргимтир чеҳрасига жуда ҳам ярашиб тушган қора кийими аза тамом бўлгандан сўнг ечилгудай бўлса, унинг қуруқлиги ошкор бўлиб қолади.

Наримоннинг менга қилган муомалалари ит мушукни эркалаганига ўхшарди. Лекин мен унга ҳеч эликмас эдим. Орамиз анча совуқ эди. Менга қилган илтифотларини жуда совуқ қаршилардим.

Ўртамиздаги совуқликнинг ҳали ҳам давом этганига қарамай, тан беришим керак: Наримон ўлгудай чиройли эди. Менга ёқмайдиган бир нарсаи бўлса, у ҳам нозукарашмаларга ўчлиги эди. Хотинлар ичида-ку ўзини унча-мунча яхши тутарди-я, лекин, мабодо орага битта-яримта эркак аралашиб қолгудай бўлсами, ана унда юзи ўзгарар, овози, қаҳқаҳалари, қилиқлари бутунлай бошқа тус оларди. Қисқаси, мактабимдаги снг ичида иш кўрадиган дугоналаримнинг яна ҳам саводи чиққанроғи...

Эри ҳақида гап очилгудай бўлса, бу хотиннинг: «О, менинг ҳаётим битди!» деб ёлгон таассурот қолдиришга ҳаракат қилиши жон-жонимдан ўтиб кетарди. У шундай қилганда ич-ичимда газабга келар, «кўзга яқинроқ биронтаси учрасин, кўрамиз», деб ўйлардим.

Чорбогимизда Наримонга тенг келадиган ҳеч ким йўқ эди. Латга Нажмияни эса, табиий, одам сонига қўшиб бўлмайди. Холаларим сочлари, бошлари оқарган қари хотинлар. Гоҳ унинг, гоҳ бунинг оёқларини тушашдан бошқа гаплари йўқ. У ҳолда, у ҳолда...

Мен Наримоннинг чорбоққа мазахўрак бўлиб қолганининг сабабини сеза бошлагандай эдим. У эси паст бўламни кўз остига олиб қўйган эди. Ё тегмоқчимикан? Ундай деб ўйламайман. Ўттизга яқинлашиб қолган тул хотиннинг йигирма ёшлардаги йигитчага тегиш ҳаракатига тушиши пасткашликнинг бориб тургани... Агар у бундай пасткашликдан қайтмаса, бемаъни холаларимда тажрибасиз болаларини калхатга олдириб қўймайдиган кўз топилармикан?

У ҳолда, у ҳолда?

У ҳолдаси борми? Бахтиёр тул, ўз ҳашамати, фантазияси олдида тиз чўкадиган биронта шўринг қурғурни топгунча менинг бўлам билан кўнглини чоғ қиляпти.

Комронни эси паст дедим-а, йўқ, қизишганимдан айтдим... Йўқса, у нима қилаётганини яхши биладиган сариқ чаён. Наримон билан гаплашганда ўзини пинҳон тутишга тиришади, лекин мендан қочиб қутила олармикан?

Болалар билан ёқалшиб ё ипдан сакраб ўйнаб турган, ёхуд ерга ётиб олиб, қарта фоли очаётган кезларимда ҳам кўзларим фақат уларда бўлади...

Бўлам қаерда бўлса ҳам, ўша хотиннинг пинжига кириб олади. Гоҳо ҳеч нарсадан беҳабардек ёнларидан ўтиб кетаман. Ана шундай кезларда овозларини пасайтиришади ё гапни бошқа ёққа буриб юборишади... «Нима қилишса қилишавермайдими, сенга нима?» деярсизлар. Менга нимами? Комрон душманим бўлганда ҳам, ҳарҳолда, бўлам... Қандайлиги номаълум бўлган бир хотин уни бузар экану, мен қараб ўтираманми?..

Нима тўғрисида гапираётган эдим?.. Ҳа, августнинг ойдин кечаларидан бири... Меҳмонлар чорбоғ олдидаги айвонда ўринсиз ёқилган катта лампанинг ёруғида ҳангомалашиб ўтиришган эди.

Наримоннинг музика ноталари сингари ўлчовли, оҳангдор қаҳқаҳалари асабимга теккани учун боққа чиқиб бир бурчакда, қоронги дарахтлар тагида хаёл суриб ўтирган эдим.

Азамат шохларидан бир қисми қўшни боққа осилиб тушган битта қари чинор бор. Бечоранинг ейишга ярагули меваси бўлмаганига қарамай, салобати учун яхши кўрардим. Устида, худди супада юргандай, ҳеч қўрқмасдан юриладиган йўғон, соябон шохларига чиқиб айланар, ёхуд ўтирардим.

Ўша кеча ҳам шундай қилдим, анчагина баланд шохига чиқиб ўтирдим.

Бир оздан сўнг қулоғимга енгил оёқ товуши, орқасидан эса бўғиқ қаҳқаҳа эшитилди.

Дарҳол кўзларимни очиб, қулоқларимни динг қилиб турдим... Нима десам бўлади. Бўлам бахтиёр тул билан мен томон келарди...

Қармоғига балиқ яқинлашганини кўрган балиқчи сингари, бошдан-оёқ диққатга айландим. Ўтирган еримда шовқин солиб юбормасайдим, деб ўтакам ёриларди. Беҳуда қўрқув!

Улар ўзларидан шу қадар кетишган эдики, ўтирган

еримда бонг урсам ҳам эшитишмас эди. Наримон олдинда, бўлам эса араб малайдай тўрт-беш қадам орқада келарди. Девор орасидан ўтиб, нари кетишга мадорлари етмагани учун мен чиқиб олган дарахт тагига келиб тўхташди:

— Келинг, чақалоқларим? Келинг, қўзиларим!.. Сизларни менга оллоҳ насиб қилди. Бир оздан сўнг кўришамиз... Бу гўзал ойдин кечада сизларда унутилмас бир хотира қолдириш учун қўлимиздан келганича ғайрат қиламиз!

Худди шу чоқ бир чигиртка чириллай бошламайдими? Дод дейман! Бўламнинг бахтиёр тулга айтаётган гапларини эшитолмай қолдим... Қўлимдан келса: «Ҳоӣ, нотавон, нимадан қўрқасан? Бу ерларда ким бўларди?... Овозингни чиқарсанг-чи!» деб бақирардим.

Комроннинг «Наримон, азизим, малагим», деган сўзларигина қулогимга чалинди. Дағ-дағ титрай бошладим. Йиқилиб тушмаганимда ҳам, шарпа қиламан, япроқларни шитирлатиб юбораман, деб қўрқар эдим. Бу орада Наримон хонимнинг ҳам бир-иккита сўзини эшитдим... «Илтимос қиламан, Комронбей, илтимос қиламан»,— деяр эди.

Ниҳоят, овозлар тинди. Наримон секин-секин девор томон юрди, қўшни боғда бошқа биров бору, уни кўрмоқчи бўлгандай, оёқларининг учига туриб қаради.

Комрон эса унинг орқасида нима қилишини билмаётгандай турарди...

Бўламнинг бирдан у томонга юрганини, қўлларини кўтарганини кўрдим... Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди, «ахийри ақли бошига келди, бу ёмон хотинга шапати отади», деб ўйлайман. Комрон шундай қила қолса, мен ҳам ҳўнграб ўзимни дарахтдан ташлайман, у билан умрбод ярашаман. Лекин у махлуқ бундай қилмади. Қизларникига ўхшаш оппоқ қўллари билан Наримонни аввал елкаларидан, кейин эса билакларидан маҳкам ушлаб ўзига тортди. Қучоқ қучоққа, нафас нафасга туташди. Чинор барглари орасидан тушган ой ёругида икковининг сочлари бир-бириникига аралашиб кетганини кўрдим.

Ё раббий, бу қандай разолат, қандай разолат-а! Бутун вужудим дағ-дағ титрарди. Бир оз аввал уларга галати бир ўйин кўрсатиб қўйишга қарор қилган бўлсам, энди мени сезишмасин деб ўтакам ёриларди. Ҳақиқий қушга айланиб, бу шохлардан кўкка парвоз қилишни, осмондаги ой манзилида гойиб бўлиб, бу дунёдаги

одамларнинг юзларини кўрмасликни нечоғлик истар эдим!..

Лабларимни бармоқларим билан сиқиб турганимга қарамай, оғзимдан бир овоз чиқди. Бу фарёд бўлса керак. Лекин пастдагилар тушунгунча фарёдим қаҳқаҳага айланди. Уятсизларнинг ўша дамдаги талвасасини, қўрқувини бир кўрсангиз эди!

Бир озгина олдин оёқларини ой ёғдуси каби ерга тегизмай юраётгандай туюлган бахтиёр тул энди дарахтларга урилиб, қоқиниб-суқиниб қоча бошлади. Холаваччам ҳам шундай қилмоқчи бўлди. Лекин Наримон изидан бир неча одим борди-ю, кейин нима ўйласа ўйлагандир, тарвузи қўлтигидан тушиб қайтиб келди.

Мен қиладиган бошқа иш тополмаганим учун ҳамон кулар эдим. У машҳур «Қарга билан Тулки» эртагидаги тулки сингари, дарахт тагида у ёқ-бу ёққа юра бошлади.

Ниҳоят, уятни бир ёққа йиғиштириб қўйиб:

— Фарида, жонгинам, бир оз пастроққа туша оласизми? — деди.

Мен кулгини тўхтатиб, жиддий оҳангда:

— Нима ишингиз бор? — дедим.

— Ҳеч... сенга гапим бор эди-да...

— Менинг эса сиз билан гаплашадиган гапим йўқ...

Роҳатимни бузманг.

— Фарида, ҳазилингни қўй...

— Ҳазилимни? Нега қўяр эканман?

— Лекин ҳаддингдан ошяпсан... Сен пастга тушишни хоҳламасанг, мен тепага чиқишим мумкин.

— Ана холос, бунисига нима дейсан! Йўлда кетаётганида кичкинагина кўлоб сувни кўриб эсанкираб қоладиган, ҳатлашга қарор беришдан аввал туфлиларига, сувга уч-тўрт марта қараб оладиган, курсига ўтириш олдидан шимининг тиззаларини бармоқларининг учи билан ушлаб юқори тортиб қўядиган нозик, нозанин бўламнинг дарахтга чиқмоқчи бўлганига, қўй, кулма!

Шу кеча Комрон чиндан ҳам ваҳшийлашган эди. Пастдаги шохлардан бирига осилиб чиқди, кейин яна ҳам юқори чиқиш ҳаракатига тушди.

Шу кеча у билан дарахт устида юзма-юз келиш фикри нимагадир мени ҳайиқтирарди. Учрашсак фалокат юз берарди. Унинг яшил илон кўзларини яқиндан кўрсам, дарахт шохлари орасида потирлашиб бир-бири билан олишган икки йиртқич қушга айланамиз. Кўзларни ўйиб. пастга отамиз. Ё уни, ё ўзимни.

Лекин, нима учундир, бу ёмонликни раво кўрмадим.

Жойимда тўғриланиб, кескин товуш билан буюрдим:

— Тўхтанг ўша ерда!

У парво қилмади, жавоб ҳам бермади. Чиқиб олган шохи устида тўғриланиб, яна ҳам юқорига қарай бошлади.

— Тўхтанг, оқибати ёмон бўлади! — дедим. — Биласизки, мен Чолиқушиман. Дарахтлар менинг коинотим. Бу жойларга мендан бошқа одамнинг оёқ босишига кўзим етмайди.

— Бу яна қандай гап бўлди, Фарида?

Ҳақиқатан ҳам бу қанақа гап эди?

Ночор ҳазилга олдим. Яқинлашса, яна ҳам юқори чиқиш тараддудига тушиб:

— Биласизки, сизни ҳурмат қиламан, — дедим. — Сизни дарахтдан йиқилишга мажбур этсам жуда ёмон хафа бўламан. Ҳозиргина шеър ўқиган овозингиз бирданига «Войдод!» «Войдод!» деб бақира бошласа, фожиа бўлади.

Унинг овозини тақлид эта туриб, қаҳқаҳа уриб кулиб юбордим.

— Бўлмаса кўришамиз! — деди Комрон.

Қўрқув унга далда, чаққонлик бағишлади. Таҳдиддан ҳайиқмай, остимдаги шохларга тирмаша бошлади.

Дарахтда қувлашмачоқ ўйинини бошладик. У яқинлашди дегунча мен юқори чиқаман. Шохлар ҳамон ингичкалашиб боради. Бир қур девор устига сакраб тушиб қочмоқчи ҳам бўлдим. Бироқ сакрашга қурбим етса ҳам, сакрамайман, нимагаки, бир еримни майиб қилиб олгудай бўлсам, бўлам ўрнига менинг додлаш аҳтимолим бор.

Ҳарҳолда нима бўлса ҳам, шу кеча бир-биримизга яқин келмаслигимиз керак. Сиёсатни ўзгартириб сўрадим:

— Мен билан нега бунчалик гаплашмоқчи бўлганингизнинг сабабини билсак бўладими?

Саволимни эшитиб, у ҳам ўзгарди, жиддий тус олиб:

— Сен билан ҳазиллашяпмизу, лекин масала жуда муҳим, Фарида... Сендан қўрқяпман... — деди.

— Шунақами? Нимадан қўрқасиз?

— Шўхлик қилишингдан...

— О, ҳар кунги ишим-ку бу!

— Бугунгиси бошқа куплардагига ўхшамаганидан...

— Бугун бирон фавқулодда нарса юз бердимми?

Комрон жуда чарчаган, узуккан эди. Шими ҳам эсига келмай, шохлардан бирига ўтирди. Ҳамон ҳазиллашаёт-

гандай кўринса ҳам, аслида йиглаб юборадиган аҳволда эди.

Унга ачинганим учун эмас, у билан гаплашишга тоқатим қолмагани, ундан тезроқ қутулгим келгани учун:

— Ғам ема, — дедим, — қўрқадиган ҳеч нарса бўлгани йўқ, кўнглингни тўқ тутавер... Бор, меҳмонларинг олди-га, айб бўлади.

— Фарида, шунчаки сўзми ё онтми?

— Сўз ҳам, онт ҳам... Хоҳлаганинг...

— Ишонсам бўладими?

— Менингча, ишониш керак... Ахир бурунгидай ёш бола эмасман-ку...

— Фарида...

— Иннайкейин, ҳайронман: менинг нима дейишимдан қўрқасан? Мен-ку дарахтда ўз йўлимча ўтирибман...

— Қайдам, ичимда ҳеч ишонгим келмайди...

— Катта бўлиб қолганимни, эси кирган қиз бўлганлигимни сенга айтишдан, албатта, бир мақсад бор... Бор, суюкли бўлам... Ортиқ узукма... Баъзи нарсалар борки, буларни ёш бола ҳам сезади... Лекин, улғайиб бораётган ёш қиз ҳеч фарқига бормади... Бор, кўнглингни хуш қил...

Комроннинг ваҳми секин-секин ҳайратга айланиб бораётгандай кўринарди. Мени албатта кўргиси келгандек, бошини кўтариб:

— Гапларинг бутунлай бошқача-я, Фарида, — деди.

Гап чўзилса, кети кўринмаслиги мумкин. Шунинг учун ясама ғазаб билан бақириб бердим.

— Бас энди!.. Гапни чўзаверсанг сўзимни қайтариб оламан... Тушунсанг-чи!

Пўнисам уни қўрқитди. Шошиб-пишиб дарахтдан тушди-да, Наримон кетган томонга қараб юришдан уялгандай, боғнинг этагига қараб кетди.

Бахтиёр тул ўша кечадан сўнг чорбогда кўринмади. Комронга келсак, узоқ вақтларгача мендан ҳадиксираб юрди, мен буни сездим.

Комрон Истамбулга тушганда, ҳар сафар менга ҳадялар олиб қайтарди. Битта расми япон сояпари, шойи рўмолчалар, инак пайпоқлар, юраксурат нардоз ойнаси, чиройли қўл сумкаси тортиқ қилди...

Болалик шўхликларини ташламаган қиздан кўра кўпроқ етилган қизга ёқадиган бу нарсаларнинг менга ҳадя қилишишида қандай маъно бор эди? Чолиқушининг

кўзларини бўяшдан, жанжалларининг олдини олиб, шўхлигига тўсқин бўлишдан бошқа нима ҳам бўларди?

Биров сени эсдан чиқармаса, завқланиш мумкинлигини тушунадиган ёшга етиб қолган эдим. Яна бу чиройли нарсалар ўзимга ҳам ёқарди.

Лекин бу ҳадылар менга манзур бўлганини на Комронга, на бошқаларга билдиргим келмас эди.

Бунинг устига нозик қабишлар терилган, қийиқ кўзли япон қизларининг суратлари билан безалган сояпаримни ерга, тупроққа туширган пайтларимда олмасам, холаларим:

— Фарида, сенга берилган ҳадыларни шундай қадрлайсанми? — деб таъна қилишарди.

Сумкамнинг ялтироқ, юмшоқ терисига бармоқларим текканда, ҳамиша ҳурмат ҳисси туярдим; бир кун ана шу сумкага қўлимдаги ҳўл меваларни солмоқчи бўлгандай бир ҳаракат қилиб, холаларимни роса жағиллатдим.

Яна ҳам ҳушёрроқ бўлганимда, Комроннинг бу ҳади-гидан яна ҳам кўпроқ фойдаланар, турли дўқ-пўписа билан уни яна нималар... нималар олиб беришга мажбур этардим.

Лекин ўзим шу қадар яхши кўрган бу нарсаларимни йиртгим, синдиргим, кейин оёқларим остига олиб йиглаб туриб депсагим келарди.

Бўламга бўлган кеким, нафратим ҳеч тарқалмас эди.

Бошқа йиллар мактабнинг очилиши кунлари яқинлашган сари бошим оғрир, кўзларим тинарди. Аммо ўша йил бу уйдан, бу одамлардан узоқлашадиган кунимни интизорлик билан кутдим.

* * *

Мактаб очилган ҳафтанинг якшанбасида мураббиялар бизни Кяғитхона¹ томонга олиб чиқишди. Мураббиялар кўчада юришни жуда ёмон кўришади, лекин ўша кунни нима бўлдию қоронғигача қолиб кетдик.

Мен энг орқада кетаётган эдим. Қандай бўлганлигини билмайман. Бир маҳал қарасам, дугоналарим билан менинг ўртамдаги масофа жуда узайиб кетибди. Мени одатдагича олдинда кетаётибди деб ўйлашган бўлишса керак, ҳеч ёқдан мени йўқловчи овоз чиқмади. Бир пайт ёнимга бир кўланка кела бошлади. Қарасам Мишел:

¹ Кяғитхона — Истамбул атрофидаги бир район ва сой номи.

— Сенмисан, Чолиқуши? Нега якка ўзинг судралиб кетяпсан? — деди.

Упг оёгимнинг болдирига чандилган рўмолчани кўрсатдим.

— Ҳали ўйнаб туриб йиқилганимда, оёгимни яралаб олганимдан беҳабарга ўхшайсан-а? — дедим.

Мишел ёмон қиз эмас эди. Ҳолимга ачинди.

— Хоҳлайсанми, сенга ёрдам қилай?

— Ҳарҳолда, мени опичиб олиш фикринг-ку йўқ-дир?..

— Табиий, йўқ... Иложи йўқ-да... Фақат қўлтиқлаб олишим мумкин, хўпми? Бундай эмас... Қўлингни елкамга қўй... Маҳкамроқ ушла... Мен ҳам белингдан ушлаб оламан... Оғригинг пича камаяди... Қалай, юрганингда жонинг унча огримаяптими?

Айтганини қилдим. Ҳақиқатан, аҳволим анча енгил тортди.

— Мерси¹, Мишел, сен жуда ажойиб қизсан, — дедим.

Бир оз юрганимиздан сўнг Мишел:

— Биласанми, Фарида, бу аҳволда юрганимизни дугоналаримиз кўришса, нима деб ўйлашади? — деб сўради.

— Нима деб ўйлашади?

— Фарида ҳам ошиқ бўлибди... Мишелга дардини айтяпти, деб ўйлашади.

Бирдан тўхтадим.

— Гапнинг ростми? — деб сўрадим.

— Албатта...

— Ундай бўлса, қўлтиғимдан чиқ.

Шу буйруқни бера туриб, аскар командиридай жиддий тус олдим.

Мишел мени ҳамон қўйиб юбормай:

— Эски сафсата, — деди, — наҳотки шунга ҳам ишонсанг?

— Сафсатами, нега?

— Қизлар сенинг қанақалигингни билишмайдими?

— Нима демоқчисан?

— Ҳеч сенда бундай можаро бўлиши мумкин эмаслигини... Биров билан юриш эҳтимолинг йўқлигини...

— Нега энди?.. Мени хунук деб ўйлайсанми?

— Йўқ... Хунук демайман... Аксинча, чиройлисан ҳам... Фақат ўлгудай лақмасан, огзинг бўш...

¹ Мерси (mersi) — раҳмат (французча)

— Мени шундай деб ўйлайсанми?

— Менгина эмас, ҳамма ҳам шундай деб ўйлайди... Севги бобида Чолиқуши чинакам гурд дейишади.

Туркчасини аммо унча яхши билмайману, лекин французчасига гурд дегани осмақовоқ, сувқовоқ, болқовоқ маъноларини беради. Қайси бири бўлса ҳам, ёмон нарса... Зотан, пастак бўйим, бўлиқ гавдам билан бу қовоқлардан бирига анчагина ўхшаб ҳам кетишим мумкин... Шу ҳолда Чолиқушидан кейин менга яна гурд деган лақаб қўйилса кўп ёмон бўлади! Нима қилиб бўлса ҳам, одамни шарманда қилувчи бу хавфнинг олдини олиш керак.

Мишелнинг ўзидан ўрганган бир қилиқни қилдим — бошимни елкасига қўйдим, тагдор қилиб юзига қарадим, кейин гамгин кулимсираб:

— Майли, сизлар шундай деб ўйлай туринглар,— дедим.

— Нима деяпсан, Фарида?

Мишел тақа-тақ тўхтади, менга ажабланиб қаради. Мен бўйнимни қисиб тасдиқладим.

— Афсуски, шундай,— дедим. Кейин ёлғонимни осонроқ ҳазм қилиниши учун бир оҳ ҳам уриб қўйдим.

Мишел бу сафар ҳайратидан айюҳаннос тортиб юборди:

— Ажойиб!.. Жуда ажойиб, Фарида!.. Афсуски, ҳеч ишонгим келмайди.

Бечора Мишел севги савдосига шунчалар ишқибоз эдики, буни бошқаларда сезди дегунча, юраги суюнчларга тўлиб кетарди. Фақат ўзи айтганидек, ишонишга, очиқ-ошкор севинишга ботинолмасди.

Беадабгарчилик қилиб қўйдим. Номусим учун буни охирига етказишим керак.

— Шундай, Мишел, мен ҳам бировни яхши кўраман,— дедим.

— Фақат яхши кўрасан холосми, Чолиқуши?

— Шубҳасиз, унинг ҳам майли бор, гранд¹ гурд.

Боя унинг менга айтган гурд сўзини мен ҳам олдига «катта» сифатини қўшиб ўзига ҳадея этдим, «бу сенсан, сенинг отинг бу» дейиш эсимга келмас эди.

Демак, ёлғон бошланар-бошланмас ўзимни танитишга муваффақ бўлибман, нақадар бахт!

Мишел энди мени зўр меҳр билан суяб борарди.

¹ Г р а н д (grande) — катта (французча).

— Айтиб бер, Фарида... Айтиб бер, қандай бўлди? Демак, сен ҳам, а? Қандай ажойиб нарса, а, шундай эмасми?

— Албатта ажойиб!..

— Ким у?.. Яхши кўрган йигитинг жуда ҳам чиройлими?

— Жуда чиройли!

— Қаерда кўрдинг? Қандай танишдинг?

— ...

— Бас, кўп ялинтираверма.

Ўзим ҳам ялинтирмайин деб ўлиб турибман. Лекин нимани тўқиб гапираман? Ана шунисини билмайман. Севгили кишинг бўлганда шошиб қоласан, чунки унинг висолини эслашнинг ўзи нақадар қийин, нақадар қийин...

— Бўла қол, Фарида... Яширма... Бўлмаса мен билан ҳазиллашибсан-да.

Бирдан шошиб қолдим. Ҳазилми? Худо сақласин... Мен осмақовоқ ё сувқовоқманми?.. Бўлмаса шундай бир ишқ савдосини тўқийки, ўзинг ҳайрон қолгин?..

Мишелга севган кишим билан мақтаниш учун кимнинг отини айтсам сизга манзур бўлади? Комрон!..

— Бўлам билан ишқибозлик қилишамиз...

— Ўтган йил мактаб даҳлизда мен кўрган саргимтир йигит бўлангми?

— Худди ўша...

— О, қандай чиройли, а!

Мен сизга айтдим-ку, Мишел севиш учун яратилган қиз эди... Комрон шу маҳалгача мактабга икки ё уч марта келгандир... Мишел, жигар ҳиди димоғига урган мушук сингари, ёш йигитнинг ҳидини билиб дарров даҳлизга югуриб чиққани, бизни пойлагани қизиқ эмасми ахир?

Юлдузлар чиқди. Куз кириб қолганига қарамай, ҳаво одам димоғига экин бўйларини уриб турган ёз ҳавосига ўхшарди.

Вужудим бутун огирлиги билан Мишел елкасига тушди, сочларимиз, бетларимиз бир-биримизникига ёпишди. Мен ўзим тўқиган афсонани ҳикоя қила бошладим.

— Бундан ҳам чиройлироқ кеча эди, — дедим. — Эшик олдидаги одамлардан узоқроққа кетдик... Мен олдинда, бўлам икки-уч одим орқада... У менга ажойиб нарсалар сўзларди. Аммо нималар сўзлаганини такрорламайман. Чунки хоҳламайман... Чигирткалар бирам чирил-

лашдики... Юрдик, юрдик... Ой ёғдусида ҳовузга айланган майдонлардан дарахтлар орасидаги қоронғи жойларга кириб кетамиз. Кейин яна ойдин майдонларга чиқамиз... Бир оздан сўнг тагин қоронғиликка шўнғиймиз.

— Боғинглар мунча узун экан, Фарида?

Хато қилиб қўйишдан жуда қўрқаман.

— Йўқ, унча узун эмасу, ўзимиз секин-секин юрдик-да... — дедим, кейин ҳикоямнинг у ёғини айтдим. — Ахири йўлимиз охирига ҳам келди... Боғнинг этагида қўшнимизнинг девориға осилиб тушган каттакон чинор бор. Ушанинг тагиға келиб тўхтадик. Мен оёқларимнинг учида туриб, ўзимни қўшнимизнинг боғиға қараётганга солдим... У қўлларини ишқайди... Бир нима қилмоқчи... Лекин юраги бетламайди...

— Орқангни қилиб турган бўлсанг... Бу нарсаларни қандай кўрдинг.

— Бўламнинг сояси деворға тушиб турувди-да... Шундан...

Ролимни жуда яхши ўйнаётган бўлсам керакки, гапириб туриб титрар, овозим бўғизимға текилиб қолар, кўзларимға ёш келар эди...

— Кейин нима бўлди, Фарида, кейин?

— Кейин холаваччам бирдан билакларимни ушлади...

— Вой, қандай ажойиб-а!.. Кейин-чи?

— Кейин... у ёғини билмайман...

— Э, жуда қизиқ жойда тўхтатиб қўйдинг-да...

— Кейин дарахтдан бир қуш шарпа келди... Жуда ёмон қуш экан... Қўрқиб қочиб кетдик...

Ортиқ кўз ёшларимни тутолмас, бошимни Мишелнинг кўксига қўйиб олиб, пиқ-пиқ йиғлар эдим... Бу йиғи қанча чўзилар экан, билмайман... Хайрият, йўқ бўлиб кетганимизни ахийри сезишди... Бақириб-чақириб бизни излай бошладилар. Мишел уларға овоз қилди.

— Кетяпмиз, лекин тез юролмаямиз, — деди. — Чолиқушининг оёғи лат ебди...

Яша, Мишел!.. Мен ҳам худди шунинг учун йиғлаяман... Энди тезроқ юриб кетишимиз мумкин.

Уша кеча ҳамма ухлагандан кейин ҳам ўрнимда йиғлаб ётдим. Лекин шунисиға аминманки, бу сафар ёшлар роль туфайли эмас, ўз-ўзимға ачинганим туфайли тўкилмоқда эди. Модомики, дугоналаримға ўзимнинг гурд эмаслигимни исбот этиш учун битта ёлғон тўқишға қарор берган эканман, дунёда бошқа одам

топилмагандек, нега энди бўламни, дунёнинг ҳеч жиним суймайдиган инсони бўлган Комронни тилга олдим? Эрталаб уйғонар-уйғонмас Мишелни қўлидан ушлаб бир четга тортаману, кечқурунги гапларимнинг ҳаммаси ёлғонлигини айтаман, деб кўнглимга тугиб қўйдим.

Лекин, нетайки, эрталаб уйгонганимда жаҳлим тарқалган, хижолатпазлигим ҳам мени тарк этган эди.

Менга ҳар маҳалгидан бошқача кўз билан қараб, касал болага қилинадиган муомалани қила бошлаган Мишелга ҳақиқатни айтишга ботина олмадим.

Менинг гапим секин-секин дугоналарим орасига тарқалди. Мишел уларга қаттиқ тайинлаган бўлса керак, ҳеч ким менга бу гапнинг учини чиқармасди. Фақат қарашларидан, кулишларидан нима демоқчи эканликларини билиб турардим. Бу нарса менда ғалати ғурур туғдирарди. Шўхлигимни, ярамаслигимни бир неча вақт-гача ташлашга мажбур бўлдим. Энди ҳар ким менга бўласини яхши кўриб қолган қиз, деб қарар эди... Шундай бўлгандан кейин кап-катта қизнинг гўдак бола сингари ҳатлаб, сакраб ўйнаши, ярамасликлар қилиши жуда ҳам ярашмаган нарса-да!

Афсуски, сут билан кирган жон билан чиқади, дейдилар. Кечқурунлари охирги танаффусда Мишелнинг қўлига осилиб, унга янги тўқиган уйдирмаларимни айтар, шу билан бирга ўзим ҳам шайтон васвасасига учиб борар эдим.

* * *

Яна бир саёҳатдан энди қайтиб келган эдик.

Уша куни Мишел нима учундир биз билан сайрга чиқмади. У мени эшикда кутиб олди, қўлимдан ушлаб, мени богнинг бир бурчига югуртириб олиб келди.

— Сенга битта гап топиб қўйдим, — деди. — Ҳам суюнасан, ҳам хафа бўласан...

— !!!?

— Бугун сенинг малла бўланг мактабга келди!..

— ...

— Албатта, сени йўқлаб келган-да... Кошкийди сен ҳам мен билап қолган бўлсанг.

Ишонгим келмас эди. Муҳимроқ сабаб бўлмаса, Комрон мени нечун ахтариб келсин? Мишел ҳарҳолда янглиш кўрган бўлса керак.

Лекин шубҳамни ўзига айтмадим. Ёлғондакамдан ишонган бўлиб:

— Йигит кўнгил берган қизини кўргани келишидан ҳам табиийроқ нарса бўлиши мумкинми? — дедим.

— Кўрмаганингга хафа бўлдинг, а?

— Албатта.

Мишел бетимни силади.

— Хафа бўлма, яна келади, — деди, — модомики яхши кўрар экан...

— Шубҳасиз...

Уша куни кечқурун овқатдан сўнг Матильд опа мени чақирди-да, зар тасма билан бир-бирига боғланган расми иккита қанд қутичани узатиб:

— Буларни сенга бўланг олиб келди, — деди.

Матильд опа ҳеч жиним севмайдиган хотин. Аммо қутичаларни узатаётганида бўйнига осилиб бетларини ўпишдан ўзимни зўрға ушлаб қолдим.

Демак, Мишел хато кўрмаган. Мени бўлам йўқлаб келган экан. Дугоналарим орасида менинг чўпчагимга шубҳа билан қаровчилар бўлса, бу иккита қутичани кўргандан кейин улар ҳам фикрларини ўзгартиришга мажбур бўладилар. Нақадар яхши!

Қутичаларимнинг бири ликёрли ранг-баранг конфетлар, иккинчиси эса зар қоғозларга ўралган шоколадлар билан тўла эди. Уч-беш ой илгари бўлганда, бу нарсаларни энг яқин дугоналаримдан ҳам зўр эҳтиёт билан яширган бўлардим. Аммо ўша кеча дарс тайёрлаш соатида қутичаларим синфда қўлдан-қўлга кўчиб юрди. Қизлар эса, ҳар қайсиси ўз инсофига қараб, қутичадан битта, иккита, ё учтадан конфет олишди.

Баъзилари узоқдан тагдор ишоралар қиларди. Мен ўзимни уялаётганга солиб, юзимни четга ўгирар, кулар эдим. Қандай яхши-я!

Мишел, афсуски, тагидаги зар қоғозлари кўрина бошлаган қутичаларимни ўзимга қайтариб бераётиб:

— Бу қутичалар одатда келин қизларга бериладиган ширинлик қутичаси бўлади, Фарида, — деб пичирлади.

Ўзим тўқиган эртақ менга жуда қимматга тушди, лекин начора?

Орадан уч кун ўтди. Имтиҳон учун бир география картасини бўяётган эдим. Менга бўёқчилик ҳеч тўғри келмайди. Унча эпим бўлмагани учун ҳар дам ранглари бир-бирига аралаштириб юборар, қўлларимга, лабларимга ранг тегизиб олардим.

Уша куни ҳам шу аҳволда ишлаб турганимда дарвозабоннинг қизи синфга кириб, бўлам мени кўргани

келганини, ҳозир қабулхонада кутиб турганини айтди. Нима қилишимни билмай, курсида ўтирган ўқитувчимизга аланглаб қарай бошладим. Бу ҳали-ҳали эсимда.

— Бор, Фарида, картангни қўй, ўша ерда тураверсин... Меҳмоннинг олдига чиқ,— деди.

Карталарни-ку жойида қолдираман, жуда соз... Аммо меҳмонни қайси қиёфада кўргани чиқаман?

Энимдаги дугонам фартуғининг чўнтагидан кичкина ойнакча чиқарди-ю, мени эрмак қилаётгандай, рўпарамга қўйиб қўйди.

Ўзим билан оғзимнинг аҳволига маймунлар йиглайди. Хат ёзганда ручкани оғзимга солиш одатим бўлгани учун мўйқаламни ҳам оғзимга солибман. Лабларимда сариқ, қизил, кўк ранглар йўл-йўл бўлиб ётарди. Буларни на рўмолча билан артиб, на сув ва на совун билан ювиб чиқаришнинг иложи йўқлигини, бундай қилгудай бўлсам, бутунлай суркаб юборишим мумкинлигини билардим.

Комроннинг-ку аҳамияти йўғ-а, унинг олдига қайси алфозда чиқишни хоҳласам, ўша алфозда чиқаверману, лекин келувчининг кимлигини билиб, пиқ-пиқ кулшаётган дугоналарим кўзида мен кўнгил берган, ҳатто унашилиш олдида турган қизман. Худо ўз жазосини берсин!

Йўлакдан чиқаётганда кўзим тушган ойна юрагининг қабзиятини бешбаттар ошириб юборди. Шу қадарки, даҳлиз бўш бўлганда, мутлақо ичкарига кирмаган бўлардим. Нима қилайки, у ерда ҳам ҳаракатимга маъно берадиган бегона одамлар бор.

Начора, бўлар иш бўлди. Эшикни жадал очдим, ичкарига ўқдай отилиб кирдим. Комрон дераза ёнида тикка турган экан. Тўғри олдига боргудай бўлсам, ким билади, балки қўл олишиб кўришишга тўғри келар; бўламнинг хотинларникига ўхшаш тоза, чиройли қўлини кир қўлимнинг ранглари билан расво қилиб қўйишим мумкин.

Кўзим стол устида яна зар тасмалар билан бир-бирига боғланган пакетларга тушди. Булар менга эканлигини тушундим. Энди шовқин кўтармасдан қўлларимдаги, лабларимдаги бўёқларни ёш бола тентаклиги пардаси остига яширишдан бошқа чора қолмаган эди. Қора фартуғимнинг этакларини ушлаб, пакетлар олдида чиройли, узун бир реверанс қилдим. Шунда бармоқларимни бир оз бўлса ҳам этакларим билан яшириш имконини эсдан чиқармадим; кейин пакетларга бир

қатор ҳароратли ўпишлар юбориб, шу баҳонада лабларимнинг бўёқларини ҳам бирмунча беркитдим.

Комрон кулиб ёнимга келди. Унга ҳам бир оз илтифот қилиш керак эди.

— Жуда катта илтифотда бўлибсиз, Комронбей афандим, — дедим. — Гарчи шоколадлар, конфетлар қиличим ҳаққи бўлса ҳамки, одам бир оз хижолат тортар экан... Илгариги кунги қутичада бир хил конфет бор эди. Худо хоҳласа, ўшаларнинг опа-сингиллари шу қутичалардан чиқиб қолса ажаб эмас... Лекин ҳақиқий таърифига имкон йўқ. Одам уларни оғизда эритганда, юраги ҳам бирга эрир экан.

Комрон:

— Бу сафар яна ҳам қимматлироқ нарса топарсан, деб ўйлайман, Фариди, — деди.

Ясама бир шовқинлик, сабрсизлик билан у кўрсатган қутичани очдим. Ичидан иккита зар қоғозли китоб чиқди. Булар мавлуд байрамларида кичик болаларга ҳадя қилинадиган расмий эртақлар қабилидаги нарсалар эди. Бўлам мен ҳеч англай олмаган бир сабаб билан калака қилмоқчи бўлган бўлса керак. Шу ниятда бу ерга овора бўлиб келишни чиндан ҳам уят... Нима қилай, ё таъзирини бериб қўйсаммикан? Ҳайронман, аммо ўзимни тутолмадим. Бўёқли лабларимга сира ярашмаган бир жиддият билан:

— Ҳадяларнинг ҳаммаси учун ташаккур билдириш керак, — дедим. — Ижозат берсангиз, сизга кичик бир огоҳлантириш қилсам... бир неча йил аввал сиз ҳам ёш бола эдингиз... лекин ўша вақтда ҳам жиддиятингиз, оғирлигингиз билан катта одамларга ўхшардингизу, ҳарҳолда бола эдингиз, шундай эмасми? Худога шукур, сиз йилдан-йилга ўсаяпсиз, расмий роман қаҳрамонларига ўхшаш йигит бўлиб боряпсизу, мен нима учун доимо сримда қотиб турибман.

Комрон ҳайрат билан кўзларини олайтирди.

— Пардон, Фариди, англамадим, — деди.

— Англамайдиган ҳеч нарса йўқ. Сиз катта бўляпсизу, нега мен «Олтин кутубхона» эртақларини ўқийдиган гўдак ҳолда қоляпман? Нега мен ўн беш ёшга кириб қолган қизга қилинадиган муомалага лойиқ бўлмаяпман?

Комрон ҳамон юзимга таажжубланиб қарарди.

— Яна англамадим, Фариди?

Унинг англамаганига ажабланиб елкаларимни қисдим, лабларимни бурдим. Лекин, тўғриси, нима демоқ-

чи бўлганимни ўзим ҳам тушунмасдим. Қилмишимга пушаймон еяр, қочиб кетиш пайини излар эдим.

Энди асабий ҳаракат билан иккинчи қутичанинг иини уздим. Бундан яна ўша хил конфетлар чиқди.

Комрон ҳамон бир расмият билан сал эгилди.

— Сизга бўйига етиб қолган қиздай муомала қилиш кераклигини озингиздан эшитишим мени ниҳоятда бахтиёр қилди, Фариди, — деди. — Китобчалар учун сиздан узр сўраш керак, деб ўйламайман, чунки бу китобчалар ҳазилдан бошқа нарса эмаслигини конфетлар кўрсатди. Мақсад сизга китоб келтиришгина бўлганда, бая сиз айтган романлардан танлаб келтирган бўлардим.

Комроннинг бу ифодаси, бу сўzlари, албатта, ҳазил эди. Шундай бўлса ҳам, унинг олдимда туриб айтган бу сўzlари, бу овозлари менга ёқиб тушди.

Жавоб беришга мажбур бўлмаслик учун қўлларимни дуо ўқиётган кишидай бир-бирига қовуштириб, чуқур ҳайратга тушган одам ролини ўйнай бошладим. У гапириб бўлгандан кейин юзига қарадим; кўзларимга тушган сочларимни бош ҳаракати билан силкиб:

— Нима деганингизни эшитмадим. Конфет бирам яхши эканки... Хулласи, буларни кўриб, ярашдик. Вассалом. Кўп раҳмат, Комронбей, — дедим.

Ганини эшитмай қолганим учун таъби тирриқ бўлганга ўхшади, лекин буни сездирмасликка тиришди, бир тин олди-ю, ясама совуққонлик билан:

— Нима ҳам дердик, агар болалар ҳадяси ҳушингизга ёқмаса, бундан кейин катта одамларга тўғри келадиган нарсалар билан кўргани келамиз, — деди.

Мен энди фақат конфетларим билан оворадай кўринар, жавоҳир сандиқчани томоша қилаётгандек қутичаларга суқланиб қарар, ичидаги ширинликларни олиб, расмли газета бетига терар, териб туриб, ўзимча бўлар-бўлмас нарсаларни гапирар эдим:

— Буларни ейиш ҳам бир санъат, Комрон. Тагин бу санъатни камина ожизалари кашф этди. Қара, масалан, мана шу саригини қизилидан олдин есанг, ҳеч қандай зарар кўрмайсан, шундай эмасми? Лекин, минг афсус! Чунки қизили ҳам жуда ширин, иннайкейин, бир оз нордон ҳам. Буни аввал есанг, саригининг нозик лаззатига, шоирона бўйига жабр бўлади. Оҳ, жоним конфетлар!

Конфетнинг бир донасини олиб лабларимга келтирдим. Қуш боласини эркалаганига ўхшаш, конфетни силаб туриб у билан гаплашар эдим.

Бўлам қўлини узатди.

— Уни менга бер-а, Фарида, — деди.

Унга ғалати қилиб қарадим.

— Нега энди?

— Ейман...

— Қутичани олдингда очиб катта хато қилибмизу. Олиб келган нарсаларингни ўзинг ейдиган бўлсанг, ишимиз тоза...

— Фақат шуни бер...

Чиндан ҳам бу нима деган гап? Биров оғзига солган нарсадан жирканмагач... Нималар миямга келмади.

Ҳарҳолда бир дақиқа шошиб ўйланиб қолган бўлсам керак, бўлам бирдан қўлини узатиб, конфетни бармоқларимдан юлиб олмоқчи бўлди. Лекин мен чаққонроқ ҳаракат қилдим. Конфетни оғзимда беркитиб, унга тилимни чиқардим.

— Сизнинг бунақа қўл югуртириш одатингиз йўқ эди шекилли, қандай бўлди? — деб ҳазиллашдим. — Шошманг, мен сизга бундай ажойиб конфетнинг қандай ейлишини кўрсатай, кейин билганингизни қилинг.

Бошимни бир оз орқага ташлаб, яна тилимни чиқардим, конфетни тилим устига қўйдим. У секин-секин эриган сари калламни икки томонга тебратар, тилим бўш бўлмагани учун, конфет лаззатининг ажойиблигини қўл ҳаракатлари билан билдирар эдим.

Бўлам шу қадар ғалати бир ҳайрат билан оғзимга тикилиб қолдики, ўзимни тутолмай кула бошладим.

Кейин яна ўзимни босиб, қутини унга узатдим.

— Энди керакли нарсани ўрганиб олганингиз учун битта конфет ҳадя қиламан, — дедим.

Комрон ҳазил аралаш қилиб қутини иргитди.

— Хоҳламайман, ҳаммаси ўзингга қолсин, — деди.

— Бунинг учун ҳам кўп раҳмат.

Уртамизда гапириладиган гап деярли қолмаган эди. Одоб юзасидан уйдагиларнинг соғ-саломатликларини сўраб, уларга салом айтганимдан сўнг қутичаларни қўлтигимга қисдим, чиқишга тайёрландим.

Бирдан даҳлиз ёнидаги хонада пастак шарпа эшитилди. Мушук сингари қулоқларимни диккайтириб турдим.

Мактаб лавҳалари ва карталар осиб қўйиладиган бу хонанинг эшиги бир оз аввал очилган эди. Кейин лавҳа-

лардан бирининг йиқилганига ўхшаш бир товуш эшитилди. Ҳозир ҳам ўртадаги ойнали эшик орқасида сичқон тиқиридан фарқ қилмайдиган бир товуш, ҳаракат борлиги сезилиб турарди.

Бўламга билдирмасдан эшикка разм солдим, о, нималарни кўрдим! Хира ойна орқасида каттакон бош сояси... Дарҳол сирга тушундим — Мишел эди у. Бирон картага эҳтиёж туғилганини лақма мураббияга айтгану, даҳлиз ёнидаги бу хонадан бизни пойлагани келган.

Соя йўқолди. Лекин ойна тагидаги калит тешигидан у қиз бизга қараб тургани шубҳасиз эди. Нима қилишим керак? Комрон иккаламиз бир-биримизга кўнгил қўйган кишилар бўлганимиз учун у биздан бошқача нарсаларни кутар эди. Бўламга: «Бор энди, худо йўлингни очик қилсин, уйдагиларга салом айт», деб апил-тапил эшикдан чиқиб кетсам, сирни тушуниб қолади, йўлакда бошимни қўллари орасига олиб сиқади-да, сочларимни тўзғитиб: «Хўп менга ҳангома айтган экансан-да?!» деб кулади.

Бу қўрқув ўша онда менга қувлик йўлини очиб берди. Яхши нарса эмас ҳарҳолда, лекин начора? Модомики ролни ўйнай бошлаган эканмиз, энди уни охиригача ўйнашимиз керак.

Мишел ҳам мактабдаги дугоналаримнинг кўпчилиги сингари туркча билмас эди. Шунинг учун ҳар қандай сафсатадан ҳадиксирашга ўрин йўқ эди. Ишқилиб, овоз, ҳаракатлар ошиқ-маъшуқлар ҳаракатига ўхшаса бас...

— Эсимдан чиқишига сал қолибди, — дедим Комронга, — энаганнинг невараси чорбоғдами?

Энаганинг невараси неча йиллардан бери чорбоғда юриб ўсган етим бола эди.

Комрон саволимга ҳайрон бўлди...

— Албатта, чорбоғда... Қаёққа кетарди? — деди.

— Албатта... Биладан... Фақат... Қайдам, ўзим... Шу болани бирам яхши кўраманки...

Бўлам кулимсиради.

— Бу яна нимаси? — деди. — Юзига қайрилиб қарганинг ҳам йўқ эди-ку бечоранинг...

Ғалати бир ҳаракат билан:

— Юзига қарамаганим нимани исбот қилади, яхши кўрмаганимними? — дедим.

— Бу қандай тентаклик?

— Ҳа, мен у болани шу қадар яхши кўраманки...

— Мен «яхши кўраман» сўзини «Гул тутган аёл» ролини ўйнаган артист ҳаракати билан бўйнимни бу-

киб, қўлларимни кўксимда қовуштирган ҳолда айтдим, кўз қирим билан эса эшикка разм солдим.

Мишел олти оғиз туркча сўз билса, буларнинг учтаси мутлақо «яхши кўрмоқ, севги, савдо» каби сўзлар бўлиши керак. Мабодо шу тахминимда янглишган тақдиримда ҳам, у бу сўзларни луғатдан топиб олар ёки «яхши кўраманки» сўзининг нақадар «даҳшатли» маъноси борлигини туркча биладиган ҳар қандай одамдан сўраб ола билар эди. Бу масалада фақат Мишелнигина эмас, Комронни ҳам назарда тутиш зарур эди. Бу иккинчи сиёсатни ҳарҳолда удда қилолмаган бўлсам керак.

Комрон сўзларимга ҳам, қилиқларимга ҳам кулиб:

— Бу шамол қаердан эсди бирданига, Фарида? — деди.

Қаердан эсса эсаверсин. Ҳозир қараб турадиган пайтми? Ҳамон бояги ҳарорат билан:

— Начора, шундай... Яхши кўраман, вассалом, — дедим. — Менга сўз бер... Уйга борганингда ана шу боёқиш болага менинг номимдан сувенир¹ ўрнида... Сувенир ўрнида... Билдингми, сувенир д'амур² ўрнида.

Энаганинг неварасига элиб бер деб, Мишелнинг кўзида Комронга бир нарсалар бергим келарди. Фақат чўнтақларимдан, аксига олиб, турмакланган қоғозлардан бошқа нарса чиқмади; мен бу қоғозларни кечқурунги дарс тайёрлаш пайтларида мудраб ўтирадиган мураббияга отиш учун турмаклаб қўйган эдим. Лекин чорасизлик бундан ҳам яхшироқ бир нарсани кўнглимга солди. Комронни бирданига қўлларида ушладим, қучоғига ташланадиган бир вазиятни олдим-да:

— Уша болани менинг учун қучоғингга оласан, — дедим. — Бетларидан, кўзларидан қайта-қайта ўпасан, уқдингми?.. Ваъда берасанми-а?..

Комрон билан қучоқлашгандай турардик. Нафасларимиз бир-биримизники билан аралшиб борарди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ бўлам бу ҳароратга тушунолмас, ҳайратидан қутула олмас эди.

Роль музаффақият билан ўйнаб бўлинди. Энди парда тушса бўларди. Комроннинг қўлларини қўйиб юбориб, эзгин бир қиёфада ўзимни ташқарига отдим. Мишел йўлакда орқамдан стиб келиб бўйнимга осилади, деб ўйлардим. Атрофнинг жимжитлигини билиб тўхтадим, ор-

¹ Сувенир (souvenir) — эсдалик, ҳада (французча).

² L'amour — севги. Souvenir d'amour — севги эсдалиги.

қамга қайтиб, лавҳалар хонасининг эшиги олдиға келдим. Ичкаридан шарпа ҳам, овоз ҳам эшитилмагани учун эшикни очишдан ўзимни тутиб қололмадим. Нималарни кўрмай! Онда-сонда бизга музыка дарси бергани келадиган қари Касав-е эмасми бу? Қалтироқ оёқлари билан бир табуреткаға чиқиб олиб, шкаф устидан нота дафтари қидиряпти...

Тфу, худо жазоингни берсин! Мишел деб ваҳимаға тушибман, Комрон олдида ўзимни бекорға шарманда қилибман-а!

Безгак тутган одамдай юзимнинг ўт бўлиб ёнганини ҳис этдим. Синфга қайтиш ўрнига боққа чиқиб кетдим. У ерда чашма жўрагини очиб, остига бошимни тутдим.

Вужудимда олов ҳарорати билан бирга титроқ ҳам бор эди. Чашма сувлари сочларимдан, юзимдан оқиб, кўйлагим ичига кириб борар, мен эсам:

«Севги деган нарсанинг роли одамни шу қадар ёндириб титратса, ким билади, унинг ўзи қандай экан?» деб ўйлардим...

* * *

Уша йил Комрон мактабга бир неча бор қатнади. Шунчалик кўп келдики, эшик ҳар сафар очилганда мени даҳлизға чақиргани келинаётгандай туюлиб, юрагим ўйнай бошлар эди. У менга келтирган шоколадлар, пирожноелар, насталар билан бутун синф таъминланиб турди, десам бўлади.

Очкўзликда ҳам тиришқоқлиги қадар машҳур бўлган синфдошларимдан Мари Пирлантажиян қанд-курсларимни оппоқ йирик тишлари орасида гажирлатиб ейди-да, яширишнииг эини қилолмаган ҳасад билан:

— Жигарсўхтангки шундай ажойиб нарсалар келтиргандан кейин, ўзинг ҳам роса жигаридан урибсан-да, — дейди.

Афсус, бу можаро жонимга тега бошлади. Баъзида ўзимча ўйланиб кетаман: гап ташувчи боланинг оғзини ёпиш учун келтирилаётган бу нарсаларни дугоналаримга бошқача қилиб кўрсатишим ҳаёсизлик эмасми? Иннай-кейин, Комрон нега энди мактабга шунча тез келиб турибди? Ҳар сафар «Шу томонларда турадиган бир касал ўртоғимни кўргани келиб эдим-да. Тақсин боғида бир оз машқ эшитиб кетай деб эдим-да...» каби сабаблар кўрсатади.

Бошқа бир кун ҳеч нарса сўрамасам ҳам:

— Отамнинг Нинининида бир қалрдон дўстини кў-

риб келяпман... Отам у кишини кўп яхши кўрарди, — деди.

Ўзимни тутолмасдан бирданига ҳамла қилиб:

— Оти нима? Нима иш қилади? Адреси қандай? — дедим.

Бўлам шошиб қолди. Шу даражада шошдики, бирон-та ёлғон исм, ёлғон адрес ҳам тилига келмади. Рангдан рангга кириб, кулиб туриб:

— Нима қиласан сўраб? Сени нимаси қизиқтиради? — каби сўзлар билан мени алдашга тутинди.

Бунда муҳим бир масала бордай:

— Келаси ҳафта бошларида бориб холамдан сўрайман, — дедим.

Комрон бу гапимни эшитиб, бешбаттар қизариб кетди.

— Зинҳор сўрай кўрма! Онамга оғзингдан чиқарма!.. У киши билан кўришишимни ҳеч хоҳламайди, — деб ёлвора бошлади.

Заҳарли чаён, мени ҳеч алдай олмайсан... Сенинг юрагингда нималар борлигини биламан.

Ғазаб билан ўрнимдан турдим, у зўрлик билан ушламоқчи бўлган қўлларимни чўнтаklarимга яширдим.

— На отангизнинг дўстлари ва на ўзингизнинг дўстларингиз мени қизиқтиради, деб ўйласангиз, хато қиласиз... Уринсиз лақмалик қилдим холос, — дедиму, ташқарига чиқиб кетдим.

* * *

Уша кундан кейин Комрон ҳар сафар мактабга келганда турли хил баҳоналар қилиб, олдига чиқишдан бош тортдим. Ҳар сафар олиб келган қутичаларини синфда, ё боғда йиртиб очадиган, ичидагиларининг бир донасига ҳам қўл урмай, болалар устига сочиб юборадиган бўлдим.

Ҳақиқат ойдай равшан эди. Бахтиёр тул мутлақо шу атрофларда туриши керак. Уша кечадан кейин, албатта, писандалари шундай бўлган. Бўлам тез-тез уникага боради, шу орада мени ҳам йўқлаб туради.

Хоҳлаган ахлоқсизликларини қилишаверсин... Менга нима, фақат икки ўртада мени ўйинчоқ қилишлари жон томиримни суғурарди. Шу нарса эсимга тушди дегунча баданимни ўт олар, аламимдан йиғлаб юбормаслик учун лабларимни тишлаб қонатар эдим.

Наримоннинг қаерда туришини уйдагилардан сўраб

билиб олиш ҳеч гап эмас, лекин бу хотиннинг отини тилга олиш мен учун чидаб бўлмайдиган нарсадай туюларди.

Дам олиш кунларининг бирида уйга борган эдим, меҳмонлардан бири Нажмияга:

— Илгари куни Наримондан хат олдим, жуда бахтли эмиш, — деб қолди.

Кичкина лайчани ҳовузда чўмилтиргани олиб чиқиб кетаётган эдим. Шу сўзларни эшитдим, эшик олдида тўхтадим, ерга чўккалаб кучукчани қучоғимдан секин қўйиб юбордим.

Бахтиёр тул ҳақида бир нарса сўраш фикрим йўқ эди, лекин қулоғимга биров пахта тиқиб қўйибдими?

Меҳмон ҳамон сўзларди.

— Эридан жуда хурсандга ўхшайди, бечора бу гал зора бахтли бўлса...

Нажмия одам овозини такрорлайдиган ҳаммом гумбазига ўхшаб:

— Ҳа, ҳа. Бу гал зора бахтли бўлса бечора, — деб, меҳмоннинг сўзларини такрорлади-ю, аҳмоқона бир тарзда гапга хотима берди.

Чорасиз бир зарурат бошимга тушди. Ҳазил-мутойиба қилиб:

— Хоним афанди яна эрга тегдиларми? — деб сўрадим.

— Қайси хоним афанди?

— Сизга хат ёзган хоним. Наримон хоним.

Меҳмон ўрнига Нажмия жавоб берди:

— Вой, хабаринг йўқми? Қачонларию... Наримон битта инжнерга теккан... Беш-олти ойдан бери эри билан Измирда туради...

«Бу гал зора бахтли бўлса, бечора...» деган тилакни мен ҳам учинчи марта такрорлаб, кучукчани қучоғимга олдим, ташқарига пириллаб чиқиб кетдим. Лекин ҳовузга бормадим: четанлар, боғ тўсиқлари устидан сакраб ўтиб, боғ атрофида гир айлана бошладим.

* * *

Ўша ёз саёҳатга чиқдим. Узоққа эмас, Тақирдоғига... Маълумки, худо менга холалардан мўлроқ нарса бермаган. Шулардан бири ҳам Тақирдоғида. Эри Азиз поччам холамга уйлангандан бери ўша ерда деҳқончилик қилади. Мужгон деган мендан уч ёш катга қизлари ҳам бор. Қариқдошларимнинг болалари ичида ҳаммасидан кўнроқ ўшани яхши кўраман.

Мужгон хунук қиз. Лекин мен бунга парво қилмайман. Орамизда уч ёш фарқ бўлишига қарамай, мен уни ёшлигимдан бери катта опам ўрнида кўриб, ўрганиб қолганман. Ҳозир фарқимиз жуда камайиб қолган бўлса ҳам, ҳамон унга аввалгидай қараб «опа» деб гапирман.

Мужгон опам менинг тамом аксим. Мен қанчалик шўх, қанчалик олов бўлсам, у шунчалик оғир, вазмин. Бунинг устига сал зуғми ҳам бор. Хоҳлаганини қилдирадиган битта шунинг ўзи десам бўлади. Баъзан насиҳатларига парво қилмай, хоҳишларига қарши чиқсам ҳамки, яна бўйсунушга тўғри келади. Нега? Ўзим ҳам ҳайронман. Одам боласи бировни яхши кўриш ҳалока тига учрадим, тамом, ўшанга қул бўлиб қолади.

Мужгон Ойша холам билан бирга неча йилда бир марта Истамбулга келар, бир неча ҳафта чорбоғда қолар, ё бошқа холаларимникида меҳмон бўлар эди.

Уша ёз Тақирдоғидан мени чақириб хат келди. Ойша холам Басима холамга ёзган хатида: «Сиздан-ку. умидим йўғ-а, лекин Фаридани ёзги каникулида, албатта, юборсангиз, ҳеч бўлмаса, икки ойгина туриб кетса, кутамиз. Биласиз-ку, биз ҳам холамиз. Келмаса, поччаси ҳам, мен ҳам, Мужгон ҳам жуда қаттиқ хафа бўламиз», дебди.

Басима холам билан Нажмия Тақирдоғини дунёнинг бир бурчагида деб ҳисоблашар, олис юлдузларга қарагандай кўзларини сузишиб: «Бўлмаган гап! Шунча жойга қандай бориб бўлади?» деб ваҳима қилишарди. Мен ясама бир ҳурмат билан ҳузурларида эгилиб:

— Ижозат берсаларингиз, у ернинг бориб бўлмайдиган жой эмаслигини исбот қилиш заҳматини бўйнимга олсам, — дедим.

Дугоналарим орасида ёзги каникул кунларида оилалари билан бирга саёҳатга чиқадиганлар ва қайтгандан кейин бизга огиз кўпиртириб мақтанадиганлар бўларди. Демак, мактаб очилганда бизга ҳам мундоқ қадни кўтариб гапириш имкони туғилади.

Бултурги севги савдосига бу йил саёҳат ҳикояси қўшилса борми, ажойиб дабдаба бўлар эди. Қани энди мен ҳам портфелимни қўлимга олсаму, романларда ёзилган америкалик қизлар сингари якка ўзим кемага тушиб жўнаб қолсам. Лекин холаларим бу орзумни ваҳимали чинқириқ билан қаршилаб, ёнимга битта одам олмасдан йўлга чиқишимга рози бўлмадилар. Шунда ҳам: «Қоронгида панжарадан денгизга қарама... Кема

зинапояларидан югуриб тушма» каби оғир насиҳатлари билан таъбимни роса тирриқ қилишди, гўё Тақирдоққа қатнайдиган тоғорадай пароходнинг Трансатлантика кемалари сингари саксон метрли зинапоялари бордай...

Мужгонни кўрмаганимга икки йил бўлган эди. Шу орада ўсибди, етилибди, гаплашишга одамнинг юраги бетламайдиган даражада керик салобатли бўлиб қолибди. Шунга қарамай, бир зумда апоқ-чапоқ бўлиб кетдик.

Ойша холам билан Мужгоннинг дўстлари жуда кўп. Мен ҳам ўшаларга қўшилиб олдим.

Ҳар кун меҳмондорчиликка чорбоққа, ё боққа чақириб кетишарди. Энди катта қиз бўлиб қолганимни, ярашмаган қилиқ қилсам, айб бўлишини айтганлари учун ҳаракатларимга жуда эҳтиёт бўла бошладим. Бегона хотинларга қочириқлар айтганимда, уларнинг саволларига жиддий, мулоим жавоблар қилганимда ўзимни меҳмон ўйини ўйнаётган қўғирчоққа ўхшатардим. Шундай бўлса ҳам, одамлар орасига қўшилиш менда ғурур уйғотмай қолмас эди.

Меҳмондорчиликлар баҳримни ҳар қанча очса ҳам, лекин улар Мужгон билан ёлғиз қолган бахтли дамларим қадар эмас эди.

Поччанинг уйи денгиз бўйидаги баланд қирликда. Мужгон опам баъзи жойлари тик деворга ўхшаган бу қирдан денгиз бўйига тушишимни хавфли ҳисоблаб, авваллари бунга йўл қўймай келди. Кейин эса мен учун ҳеч қандай хавф йўқлигига ўзи ҳам ишонди. Соатлар бўйи қумда ётар, сув бетида тош юмалатар, денгиз бўйида узоқ-узоқларга кетиб қолар эдик.

Денгиз бу мавсумда ниҳоятда чиройли, сокин бўлса ҳам, лекин нашъасиз эди. Баъзан соатлар ўтарди, лекин сатҳида на бир елкан ва на нафис туман парчаси кўринарди. Кечки пайтларда денгиз одамнинг юрагини чиқариб юборадиган даражада кенгайиб, шўппайиб қоларди. Хайриятки, мен бу таҳликани олдиндан сезиб олар, денгиз бўйидаги қояларни қаҳқаҳаларим билан гуриллатар эдим.

Бир кун Мужгон иккимиз денгиз бўйига тушдигу, узоқдаги бурунга қараб кетдик. Мақсадимиз ана шу бурунни ҳосил қилган қоялар орқасидаги пана қўлтиққа бориш эди, фақат аксига олиб, йўл берк чиқиб қолди. Оёқ кийимларимизни ечиб сувга тушишдан бошқа чора йўқ эди. Мени-ку бу нарса севиштирди-я, лекин бўйинга

стиб, хонимча бўлиб қолган Мужгонни нима қиламиз?

Ҳар қанча айтганимда ҳам туфлилари билан пайпоқларини ечмаслигини билганим учун:

— Кел, Мужгон опа, сени опичиб олай... Кўтариб ўтказиб қўяман, — дедим.

Мужгон унамади.

— Жинни қиз, кап-катга одамни қандай олиб ўтасан! — деди.

Бечора Мужгон, ёшига ўхшаш бўйи ҳам меникидан катта бўлгани учун мени кўтариб ўтишга кучи етмайди, деб ўйлаган-да.

Жадал яқинлашиб:

— Кўрамиз, бу ҳам бир тажриба-да, кўтара олсам марра бизники, — дедиму, болдирларидан ушлаб даст кўтардим.

Мужгон аввал буни бир-икки одимлик синов деб ўйлади, кейин қўлимдан чиқишга ҳаракат қилди.

— Жиннилик қилма, қўйвор. Мени қандай кўтара-сан? — деб кулди. Кейин яланг оёқларим билан сув кечиб кетганимни кўриб, дод солгудай бўлди.

— Қушдай енгилсан, опа, — дедим. — Типирчилайдиган бўлсанг шалоплаб йиқиламиз, икковимизнинг ҳам шўримиз қурийди. Тек турсанг, эсон-омон ўтиб оламиз.

Бечора қизнинг ранги ўчиб кетди. Чурқ этгудай бўлса посонгисини йўқотиб қўйишдан қўрқиб, оғзини, кўзларини юмиб қўллари билан сочларимга ёпишиб олди.

Бечора Мужгон бир қаричлик сувда, худди жар ёқасидан ўтаётгандай кўзларини юмиб, кучоғимда қимирлашга юраги бетламай борарди.

Бурунга етганда нималарни кўрдик денг? Сувдан тортиб қўйилган бир қайиқча ёнида овқат еб ўтирган учта балиқчи бизни кўриб қолса бўладими.

Мужгоннинг эсхонаси чиқиб кетди, қўлларимни худди синдирадигандай қисиб:

— Муродингга етдингми, Фарида? Энди нима қилдик? — деди пичирлаб.

Мен кулдим.

— Балиқчилар одам ейишмайди-ку, — дедим.

Лекин аҳволимиз чиндан ҳам хунук эди. Масалан, тиззамнинг кўзларигача очиқ болдирларим, қўлда пайпоқларим билан одамларга кўринадиган аҳволда эмас эдим.

Мужгон супургидан қочган ўргимчакдек, ишгичка болдирлари билан қочиш ҳаракатига тушиб қолди. Менга бу ваҳм айбдай туюлди, шунинг учун балиқчиларни гапга солиш фикрига тушдим.

Сув ўша куни нега йўлларни босиб кетгани, денгизнинг қайси томонларида қачон балиқ тутишганини сўрадим. Ишқилиб, гапга солиш ниятида айтилган сафсаталар бу...

Балиқчиларнинг иккитаси йигирма, ё бундан ортиқроқ ёшлардаги икки йигиту, биттаси соқолли чол эди.

Йигитлар уятчан кўринди. Жавобни чол қилди. Лекин у ҳам мен сингари гапдонликни яхши кўраркан шекилли, менинг кимлигимни сўради.

Бир зумгина шошиб турганимдан сўнг: «Марика деган қизман. Савдогар амакимникага Истамбулдан меҳмон бўлиб келдим», деб юриб кетдим.

Мужгон мени қўлимдан ушлаб судрамоқчи бўлгандай олдинга тортар: «Худо жазоингни берсин. Нега бундай қилдинг?» деб койир эди.

— Қайдам, — дедим мен ҳам, — Истамбулдаги холаларим: «Тилингни тий. Беҳуда вақиллама. У ернинг одамлари гийбатчи бўлади», деб тайинлашувди-да. Балиқчилар: «Бу қандай мусулмон қиз, бошинигина эмас, сонини ҳам очиб юрибди» дейишмасин дедим-да...

Хулласи, қўрқоқ Мужгон бу аҳамиятсиз нарсадан катта воқеа ясади...

* * *

Кечқурун Мужгон иккимиз қўлтиқлашиб сайр қилиб юрганимизда, бир ёш сувори офицери орқамизга тушганини кўриб қолдик. Бу офицер отига таълим бераётган кўринарди. Лекин худонинг даласида бориладиган бошқа жой қуриб кетгандай, нуқул биз юрган йўлда бориб келар, ёнимиздан ўтаётганда бизга тикилиб қоларди. Яна шундайин ғалати авзодаки, ҳали-замон тўхтаб гап-лашади, деб ўйлайсан...

Бир кун у яна отини ўйната-ўйната бизни девор четидаги дарахтлар орқасига қочириб, ёнимиздан ўтиб кетгандан сўнг секингина кулдим, томоғимни қириб:

— Тушундик, Мужгон опа, — дедим. Мужгон юзимга қаради.

— Нима демоқчисан, Фарида? — деб сўради.

— Шунини демоқчиманки, биз аввалгидай ёш қизча эмасмиз, опа... Офицер билан яхшигина жигарсўхталингиз бор экан...

Мужгон кула бошлади.

— Менингни? Жинни қиз!

— Бизни ҳам бир оз менсиб муомала қилиш даражасига тушсангиз қандай бўлар экан, хоним афандим?

— Офицер менга илҳақ бўлиб юрибди, деб ўйлайсанми?

— Бундай ўйламаслик учун бир оз тўмтоқ бўлиш керак.

Мужгон яна кулди. Лекин бу сафарги кулгисида бир оз изтироб бор эди. Кейин чуқур тин олди.

— Жонгинам, мен орқасидан биров югурадиган қиз эмасман-ку... У сени деб, атрофимизда парвона бўлиб юрибди.

— Наҳотки, опа!..

Кўзларим мошдай очилди.

— Ҳа, сени деб юрибди... Сен келмасдан аввал ҳам кўрардим, лекин йўл бўйидаги мана шу дарахтлар орасидан мени қувмай, индамай ўтиб кетарди-да, қайтиб келмас эди...

Уша кун кечқурун овқатдан сўнг Мужгон иккимиз уй олдига чиқдик. Гаплашиб юриб денгиз томонга кетдик.

— Сенинг бир дардинг бор, Фариди, ҳеч гапирмайсан, — деди Мужгон.

Бир оз иккиланиб турганимдан сўнг:

— Кундузи айтган беҳуда гапингни ҳеч миямдан чиқара олмаяпман, кўнглим хижил, — деб жавоб бердим.

Мужгон шошиб сўради:

— Нима дедим?

— «Мен орқасидан биров югурадиган қиз эмасман-ку» дединг.

Мужгон юмшоққина кулди.

— Ана холос, сенга нима куйгулик?

Мен Мужгоннинг қўлларини ушладим, кўзларимни жовдиратиб, мунгли товуш билан:

— Нима, сен хунукмисан, опа? — деб сўрадим.

У яна кулди, мени эркалаб бетимга аста шапати урди.

— Хунук ҳам эмасман, чиройли ҳам... Ўртачаман деяйину, шу билан гапни тамом қилайлик... Сенга келсак, биласанми, ёшинг ўсган сари одамнинг ҳушини оладиган даражада очилиб боряпсан!

Қўлларимни Мужгоннинг елкасига қўйдим, уни ўпмоқчидай бурнимни бурнига тақаб:

— Мени ҳам ўртача деяйлигу, шу билан бу масалани битирайлик, — дедим.

Қияликнинг четига келган эдик. Ердан тош тўплаб денгизга ота бошладим. Мужгон ҳам менга қўшилди, лекин бояқиш тош отишни билмасди — қўлида қуввати йўқ эди.

Мен отган тошлар осмонда бир зумгина кўринмай кетарди-да, кейин фосфордай ялтираб бориб, сувга ўқ-

дай отилиб кириб кетарди. Уники эса кулгили бир алфозда юмалаб бориб, қирғоқ тошларига урилар ёки этакдаги қумларга тушарди. Биз ичагимиз узилгудай бўлиб кулар эдик.

Нима ҳам дейсиз, ой ёғдусига чўмилган денгизнинг икки ёш қизга бағишланган илҳоми шугина бўлмаслиги керак эди, лекин начора. Бир оздан кейин Мужгон чарчаб каттакон тошга ўтирди. Мен ҳам турган еримга чўккаладим.

Мужгон мактабдошларим тўғрисида ҳар хил саволлар бера бошлади. Мен ҳам Мишел тўғрисидаги бир неча воқеани айтиб бердим. Кейин тилимни тиёлмай, ўз уйдирмаларимни айтишга киришдим.

Бунинг нима ҳожати бор эди? Ажабо, Мужгонга шу нарсаларни айтиб беришга мени мажбур қилган нарсашунчаки бир шўхлик эҳтиёжигина эдими? Қайдам. Ноўрин иш қилаётганимни сезиб, тилимни шунча тийишга уринсам ҳам, ҳеч эпини қилолмай сўзлар эдим.

Мужгонга айтиб берган нарсаларим дугоналаримни бўри эртагидаги сингари қандай алдаганим ҳикоясидан иборат эди. У маҳал роль талаби билан ўзимни қайғули ҳолга солардим, лекин бу сафар бунга мажбурият бўлмаса ҳам, нима учундир, яна ўзимни, қайғу оғушига ташладим. Овозим аста-секин мунг олиб, боқишларим телбаланиб борди. Мужгоннинг юзига қарашдан қўрқиб кўзларимни олиб қочар эдим. Унинг гоҳ этаклари, ё тугмаларини ўйнар, гоҳ бошимни тиззасига қўйиб, нуқул денгизга, узоқларга тикилардим.

Ҳикоямнинг қаҳрамонини аввал Мужгондан яширишга тиришдим, кейинча буни ҳам оғзимдан чиқариб юбордим.

Мужгон сочларимни силаб, сўзларимга жимгина қулоқ солиб ўтирарди.

Сўзимни битириб, дугоналарим ҳақида ёлгон-яшиқ нарсалар айтганим айблигини бўйнимга олганимда, у нималар деди денг?

— Бечора Фаридагинам! Комрон чиндан ҳам жигарингдан уриб қолибди!

Жиним кўзгади-ю, бирдан ўзимни Мужгоннинг устига ташладим, уни қуриб қолган ўтлар ичида юмалатиб тортқилай бошладим.

— Нима дединг, она, нима дединг? Мен унақа сариқ чаённи...

Мужгон ўлиб-тирилиб ўзини қутқозишга тиришар, типирчиларди.

— Қўйвор, қўйвор дейман сенга! Усти бошимни йиртасан! Одамлар кўрса шарманда бўламиз, худо хайрингни берсин, бундай қилма, — деб ёлворарди.

— Сўзингни қайтариб ол...

— Хўп, қайтариб олдим. Нима десанг қиламан, лекин мени қўйиб юбор.

— Аммо юз-хотир учун эмас, мени алдаб қўйиш учун эмас...

— Жуда соз, юз-хотир учун эмас... сени алдаш учун эмас... Чиндан...

Мужгон ўрнидан туриб, уст-бошини қоқа бошлади.

— Фарида, чиндан ҳам жинни бўлибсан, — деди кулиб.

Мен ўрнимдан турмаган эдим, титраб туриб:

— Худодан қўрқмай менга қандай тўхмат қилдинг-а, опа! Мен ҳали ёшман, — дедим.

Ана шундан кейин ўзимни тўхтатолмай йиглаб юбордим.

* * *

Уша куни кечаси жуда ёмон безовта бўлиб чиқдим. Негадир уйқум келмас, алаҳлар, тўрга илинган каттакон балиқ сингари у ёқдан-бу ёққа ўзимни отар, тўлганар эдим.

Хайриятки, кечалар қисқа эди. Тонг ёришгунча Мужгон ёнимдан жилмади.

Ичимда бир нарса ўзгаргандай ўзимдан-ўзим даҳшатли бир қўрқув, нафрат ҳис этардим. Дам-бадам ёш боладай Мужгоннинг бўйнига ташланар: «Нега бундай дединг, опажон?» деб ҳўнграр эдим.

У яна ҳам баттарроқ ҳужумга учрашдан қўрққани учун на «ҳа», «на «йўқ» деяр, индамай сочларимни силар, бошимни бағрига босиб; мени юпатишга тиришар эди. Тонг ёришар пайт унинг ҳам асаб тори узилди, жаҳли чиқиб мени койиб берди:

— Жинни, яхши кўриш айбми? Қиёмат қўпгани йўқ-ку!.. Жуда бўлмаса уйланарсизлар, шу билан олам гулистон... Ухла, безор қилиб юбординг-ку! Мен бунақа одобсизликка тоқат қилолмайман.

Мужгон опамнинг жаҳли бу сафар ҳам бўйнимни эгиб қўйди. Бундан ташқари у билан гап талашиб ўтиришга ўзимда ҳам мажол қолмаган эди. Мусё Сегеннинг бутун кеча бўри билан олишиб, саҳарга яқин ўздан кетиб қолган эчкиси¹ сингари ҳолдан кетган эдим.

¹Француз болалари эртаги назарда тутилади.

Кўзим илинган пайтда Мужгоннинг яна ширин тил билан:

— У ҳам сенга бепарво қарамас, — деганини эшитган бўлсам ҳам, бунга қарши исён кўтаришга қурбим етмай ухлаб қолдим.

* * *

Эртасига шу ерлик бойлардан бирининг чорбоғига таклиф қилинган эдик. Умримда шу бугунгидай баҳрим очилган кун бўлмагандир дейман.

Ойша холам билан Мужгон чорбоғ ҳовузи бўйида катталар билан гаплашиб ўтирганларида, болаларни ёнимга олдим, теварақда ўтти ўтга, сувни сувга отиб, тўполон қила бошладим. Ҳатто бир қур битта яйдоқ отга минмоқчи бўлиб, жонимни хатарга ҳам қўйдим. Холам билан Мужгон мени кўриб қолишиб, қўл-бош ишоралари билан имо қилишарди.

Уларнинг нима демоқчи эканликларини жуда яхши билсам ҳам, анқовсираб ўзимни кўрмаганга солар, дарахтлар ичига кириб, кўздан гойиб бўлар эдим.

Ҳа, ёши ўн бешга етиб, уларнинг нозик ибораси билан айтганда, «бўйи чўзилиб қолган» қизнинг хизматкорлар орасида боши очик, пойчалари яланг, уст-боши очилиб шўхлик қилиб юриши айб, буни ўзим ҳам тушунаман, лекин начора, ўзимни гўлликка соламан.

Бир маҳал Мужгонни ёлғиз топиб, қўлидан ушладим:

— Арман келинига ўхшаган бу хонимларнинг нимаси ёқиб қолди сенга? Ундан кўра мен билан юр, — дедим.

— Кеча саҳарга довур ҳоли-жонимни қўйдингми? — деди. Кейин илова қилди: — Сен, ростки, ғалати махлуқсан, жониворга ўхшайсан, Фарида. Кеча кечқурун қандай аҳволда эдинг? Эрталаб икки соат ухлар-ухламас дарров туриб кетдинг. Аҳволингдан ҳеч чарчаган кишига ўхшамайсан. Рангинг ноппа-нозандай, кўзларинг пориллайди. Қара, мени не аҳволга солдинг!

Чиндан ҳам бечора Мужгон ачинарли аҳволда эди. Кечаси ухламагани учун юзи, кўзларининг оқи ҳам бол муми сингари сарғайиб кетган эди.

— Ўтган ишга салавот, — дедим, яна югуриб кетиб қолдим.

* * *

Оқшом пайти. Аравамиз кечикиб қолгани учун яёв келаётибмиз. Албатта, буниси яна яхши. У ёғини суриштирилса, чорбоғ унча узоқ ҳам эмас... Холам ўз тенги

иккита қўшниси билан орқада келарди. Мен бўлсам, бир оз чехраси очила бошлаган Мужгон билан қўл ушлашиб, анча илгариде келар эдим. Йўлнинг бир томонида йиқик деворлар, шохлар билан тўсилган боғлар, нариги томонида эса поёнсиз умидсизликка ўхшаган елкансиз, тумансиз денгиз...

Боғларда барвақт куз бошланган, деворлар, шохлар ёнида ғовлаб ётган кўкатлар қуриган, ҳаммасини чанг-тўзон босган, бир-биридан унча узоқ экилмаган ниҳолларнинг титраб турган ола-қуроқ соялари чанг йўлга хазон аралаш тушиб турарди.

Фақат узоқларда, ўз ҳолига ташлаб қўйилган боғларнинг ичкарасида бир қанча қизил доналар сочилиб ётибди. Булар пишган маймунжонлар, буларни парвардигор чолиқушлар — читтаклар есин, деб яратган.

Шу сабабдан умидсизлик денгизини бир ёққа қўйиб, Мужгоннинг қўлидан ушладим-да, маймунжонлар томон судрай бошладим.

Орқадагилар тошбақа қадами билан биздан ўтиб, қуйи чорбоғнинг этагига етгунларича, биз ишимизни саксон марта битириб оламиз.

Фақат Мужгон опа одамнинг тоқатини тоқ қилиб юборадиган даражада имиллайди. Дала ўртасида юриб бораётганда туфлисининг пошналари букилади, ўриб олинган экинларнинг хас-чўплари оёқларига киришидан кўрқади, икки қаричлик чуқурдан ҳатлашга тўғри келганда тараддуд қилиб қолади.

Бир қур битта итнинг ҳужумига учрадик. Ит бўлганда ҳам, Мужгоннинг қўл сумкасига сиғиб кетадиган кичкина кучук. Мужгон шу кучукчани кўрди-ю, войдодлаб қоча бошлади. Кейин маймунжонни ейишдан ҳам кўрқа бошлади: «Меъданг бузилади... оғрийсан...» деб меваларни қўлимдан олиб ташламоқчи бўлди. Дам-бадам бир-биримизга осиламиз, тортишамиз. Маймунжонлар эзилади, юзимизга чапланади. Кенг ёқасига икки қатор тасма билан лангар шакли тикилган оқ шойи кофтам доғ бўлиб кетди.

Орқадагилар бизга етиб олгунларича биз ишимизни битириб оламиз деган эдим, лекин Мужгон икковимиз бу жанжални бир ёқлик қилгунимизча, улар пастдаги йўлнинг бошига етиб қолишибди. Бизни йўқотиб қўйишган бўлмаса керак, чорбоққа кетавермай, орқага қараб туришарди. Ёнларида битта эркак киши ҳам бор.

Мужгон:

— Вой, ким экан-а? — деди, мен:

— Ким бўларди, бирон йўлчи, ё қишлоқидир-да, — дедим.

— Ундай бўлмаса керак.

Тўгрисини айтсам, мен ҳам шундай деб ўйламайман. Оқшом ола-қоронгилигида, йўл бўйидаги катта дарахтлар сояси орасида унча яхши кўринмаса ҳам, ҳарҳолда бошқа одам эканлиги сезилиб турарди.

Бир оздан сўнг у киши бизга қўл силтади, кейин улардан ажраб биз томон келаверди.

— Жуда қизиқ! Ҳарҳолда битта-яримта таниш бўлса керак, — деди-ю, бир оздан сўнг ҳаяжон билан қичқириб юборди: — Фарида, Комронга ўхшайди... Қоч!..

— Бўлмаган гап. Қўй-э, бу ерда у нима қилади? — дедим.

— Вой худо, худди ўзи!

Мужгон югуриб кетди. Мен бўлсам, аксинча, қадамимни секинлаштирдим. Нафасим тиқилиб, тиззаларимда титроқ турганини сезаётган эдим.

Йўл бўйида тўхтадим. Оёғимни катта тошга қўйиб эгилдим-да, туфлигимнинг ипини ечиб, яна секин-секин боғлай бошладим.

Юзма-юз келганимизда, мен босиқ, бир оз кесатиқ билан:

— Тавба, — дедим, — сиз бу ерларда?.. Шунча узоқ йўл заҳматини қандай қилиб уҳдангизга олдингиз?

У ҳеч нима демас, ёту бегона олдида тургандек тортинчоқ бир жилмайиш билан юзимга қарарди. Кейин қўлини узатди.

Мен қўлимни тортиб, орқага олдим:

— Мужгон онам икковимиз ўзимизни маймунжон билан зиёфат қилдик. Қўлларим шира, кейин устига чанг ёпишди. Холаларим қалай? Нажмия қалай?

— Кўзларингдан ўпиб қолишди, Фарида.

— Мерси.

— Нақадар куйибсан, Фарида... Териларинг кўчиб тушибди...

— Қуёшдан.

Шу ерда Мужгон гап қотди:

— Сен ҳам шундай, Комрон.

Мен ўзимни тутиб туролмадим.

— Ким билсин... офтобда шамсиясиз¹ юрганми, а? — дедим.

¹ Ш а м с и я — зонтик.

Кулишдик. Кейин юриб кетдик.

Бир оздан сўнг Мужгон билан Ойша холам бўламни ўрталарига олишди. Холамнинг қўшнилари қирқдан ошиб кетган бўлишса ҳам, ўзларини хотин, Комронни эса эркак киши ҳисоблаб олдинда боришарди.

Мен болалар билан олдинда кетаётган бўлсам ҳам қулоқларим орқада эди. Бўлам ўзини қандай шамол учириб келтирганини холам билан Мужгонга уқтираётганлиги қулоқларимга кириб борар эди.

— Бу ёз Истамбулда жуда зерикиб қолдим, — деярдди у. — Лекин, билмайсизлар, шу қадар кўп...

Пошнамни жаҳл билан ерга урдим, ичимда: «Албатта, бахтиёр тулни ёт элларга қочириб юборганингдан кейин бундан ортиқ нима бўлсин?» — деб ўйладим.

Комрон сўзини давом эттирди:

— Тунов кеча ойнинг ўн беши эди. Бир ўртоғимнинг улфатлари билан Оламдоғига чиқдик. Ниҳоятда чиройли бир кеча эди. Лекин, менинг ўткинчи, кеткинчиларга ҳеч тоқатим йўқ. Тонг ёришар пайтда ҳеч кимга айтмасдан ёлғиз ўзим тўғри шаҳарга тушиб кетдим. Қисқаси, юрагим жуда ёмон сиқилаверди. Бир неча кунга Истамбулдан бошимни олиб кетмасам бўлмайдиган кўринди. Лекин қаерга ҳам борардим? Ялованинг мавсуми эмас. Бурса эса шу ойлarda дўзахдай ёниб кетади. Бирдан эсимга сизлар тушиб қолдиларингиз. Ўзим ҳам сизларни ўлгудай согинган эдим.

* * *

Ўша куни, кечқурун поччам билан холам Комронни алламаҳалгача богда тутиб қолишди. Мужгон ҳам, бурнидан тортса йиқилар ҳолатда бўлишига қарамай, улар ёнидан жилмай ўтирди.

Мен бўлсам, аксинча, ўзимни нари тутар, ҳар дам ичкарига кириб ётар ё богнинг тўрида кўздан ғойиб бўлар эдим.

Бир маҳал нима учундир уларнинг ёнларига келишга тўғри келди. Комрон мендан хафа бўлганга ўхшаш бир оҳангда:

— Меҳмондан ҳурмат ҳам аялар экан-да, — деди.

Мен кулиб елкаларимни қисдим.

— «Меҳмон меҳмонга эл бўлмайди» дейдилар, — дедим.

Мужгон мени яна қочиб кетмасин деб қўлимдан, этагимдан ушлаб ўтирарди. Бир силкиб қўлидан чиқдим, уйқум келяпти деб ётоғимга кириб кетдим.

Мужгон ярим кечада ётоққа киргайда, мен ўрнимда ухлаб ётган эдим. У каравотимнинг четига ўтириб, юзимга қаради. Кулиб юбормай деб, у ёнимга ағдарилиб хуррак ота бошладим.

Мужгон зўрлик билан бошимни кўтарди.

— Ўзингни ухлаётганга солма, кўзингни оч, — деди.

Мен ҳам:

— Худо ҳаққи, ухлаётувдим, — дедиму, кўзларимни катта очдим.

Ана шундан кейин икковимиз ҳам ўзимизни тутолмай кулиб юбордик.

Мужгон бетимни силаб:

— Тахминим тўғри чиқди, — деди.

Кескин бир ҳаракат билан каравот симларини гижирлатиб ўрнимдан турдим-да:

— Нима демоқчисан? — дедим.

Унинг эсхонаси чиқиб кетди.

— Ҳеч... ҳеч... — деди, кейин кулиб туриб ёлвора бошлади: — Худо хайрингни берсин, мен билан ёқалашма, чарчаб ўлай деб турибман.

Мужгон шундан кейин чироқни ўчириб жойига ётди.

Бир неча минутдан сўнг мен унинг каравотига бордим-да, бошини ёстиқдан кўтариб қўлларимга олдим. Лекин боёқиш ухлаб қолган экан. Кўзларини очмай:

— Қўй, Фарида, бундай қилма, — деб ялинди.

— Хўп, лекин тилимнинг учида бир нарса турибди, ҳозир шуни айтмасам, бугун ҳам ухлаёлмайман, — дедим.

Ётоқнинг қоронғилигига, Мужгоннинг кўзлари юмуқлигига қарамай, бетимни унинг сочларига тегизиб туриб қулогига шивирладим:

— Миянгга телбаларча ўй келибди... билдим... Унга бир нима дегудай бўлсанг, сени мажбуран қучоқлаб оламану, икковимизни баб-баравар денгизга ташлайман...

Мужгон:

— Хўп... хўп... Истаганинг бўлсин, — деди-да, ҳамон бошини аста-секин силкитиб турганимга қарамай, япа уйқуга толди.

* * *

Комроннинг келиши чиндан ҳам таъбимни хира қилди. Унга нисбатан кўнглимда уйғонган жаҳлга, қўрқувга, жирканишга ўхшаш қарама-қарши ҳис кун сайин ортиб борарди. Рўпара келган чоқларимизда ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ қўполлик қилар, қочиб кетар эдим.

Барака топкур Азиз поччам меҳмонига яхшилаб нўхта уриб қўйди. Уни зериктирмаслик учун уйига тез-тез меҳмонлар чақирар, ҳар кун аравага солиб айлантиради ёки ҳамқишлоқларидан бирининг боғи, ё полизига олиб кетар эди.

Бир куни эрталаб ана шундай чақириқларнинг бирига тайёрланаётган бўлам билан зина бошида тўқиниш келиб қолдим. Йўлимни тўсди-ю, биров эшитиб қолмасмикан, деган ваҳм билан атрофига қараб олгандан сўнг:

— Меҳмондорчиликнинг кўплигидан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим, Фарида, — деди.

Мен зина панжараси билан Комроннинг орасидаги жойдан унга бир еримни тегизмай ўтиб кета олармиканман, деган чўт билан банд эдим.

— Ёмонми? Сизни ҳар кун саёҳат қилдиришяптику, — дедим.

Комрон кинояомуз кулимсиради, кўзларини шифтга тикиб:

— Меҳмон меҳмонга эл бўлмайди, аммо меҳмоннинг мезбонни меҳмонга гиз-гизлаши эски усуллардан, — деди. — Ҳай майли, мен ҳам шундай қилай...

Бўлам кеча мен: «Меҳмон меҳмонга эл бўлмайди» деган сўзимни негадир бетимга солар, бунинг учун менга таъна тоши отар эди.

— Яхши, лекин зорланадиган жойи йўқ. Ҳар куни янги-янги жойларни кўряпсиз, янги одамларни танияпсиз, — дедим.

У тагин лабини бурди.

— Таниётган одамларим ҳеч баҳримни очадиган одамлар эмас...

Мен тилимни тиёлмадим.

— Сизнинг баҳрингизни очадиган одамни у бечоралар қаердан топишсин? — дедим.

Баҳрини очадиган одам ҳақидаги гапим билан кимга ишора қилганимни Комрон тушунган эди. Ҳаяжон билан қўлларини чўзиб:

— Фарида! — деди.

Фақат узатган қўллари ҳавода қолди. Мен у билан зина орасидаги тор ердан лип этиб ўтиб кетдим. Поғоналарни иккита-иккитадан босиб, ашула айта-айта боққа чиқдим.

* * *

Ахир бир куни Мужгон қиладиганини қилди.

Бир куни эрталаб Мужгон иккаламиз денгиз бўйида сайр қилиб юрган эдик. Кеча ёмғир ёққани учун ҳавода

куз салқинлиги бор эди. Туманга, исга ўхшаган бир булут қуёш юзини қоплаган. Денгизнинг сокин юзида қаердан келганлиги номаълум бир ёғду титрайди. Узоқда елканлари тушган бир қанча балиқчи қайиғи кўланка сингари ҳаракатсиз турарди.

Уша кун қандай қилиб бўлса ҳам ўз бошига қолган Комроннинг катта кўчадан ўтиб кетаётганини кўриб қолдим.

Каттакон дарахт томирида ўтирган Мужгон юзи денгиз томонга ўгирилган бўлгани учун, Комронни сезмади. Мен ҳам ҳеч нимани кўрмаган кишидек гавдамни ярим-ёрти тескари ўгириб олдим. Шу алфозда ҳеч нима кўрмасам, ҳеч нима эшитмасам ҳам Комроннинг биз томонга келаётганини сезар, вужудимда енгил титроқ турганлигини ҳис этар эдим.

Мужгон:

— Ҳа, бирдан даминг ичингга тушиб кетди? — деди-ю, бошини ўгириб, ўн-ўн беш одим нарида келаётган Комронни кўрди.

Оёқ учида туриб, бир неча минут суҳбат қилиш мажбуриятдан қочишнинг имкони қолмади.

Комрон Мужгонга қараб гап бошлади:

— Бугун ҳам шамсиянғизни эсдан чиқармабсиз-да? — деди.

Мужгон кулиб жавоб қилди:

— Ҳа, бугун ҳам ёмғир ёғиш хавфи бор...

Бўлам ўзининг сокин, беқарор табиатига ўхшаган бугунги ҳаводан жуда мамнун эканлигини гапирган эди, Мужгон бунга эътироз этди. Қўлидаги шамсияни очиб-ёпиб ўтиргач:

— Яхши-ю, лекин одамни диққинафас қилиб юборади, — деди. — Бу мавсумдан кейин кунлар кўпинча шу бугунгига ўшаб тураверади. Сўнгра қиш. Билмайсиз, бу ернинг қиши одамнинг юрагини сиқиб юборади... Отам аксига олиб шундай кўникиб кетдики, бошқа ерга жўнатишмасин деб қўрқади.

Комрон ҳазиллашди:

— Бу ернинг қишига кўп қарши чиқаверманг. Ким билади, балки бу ерлик бирон бадавлат одамдан куёв қиларсиз.

Мужгон буни жиддий тушуниб, калласини силкиди.

— Худо сақласин.

Шу дам ёнимиздан бир яланг оёқ балиқчи ўтиб қолди. Мен бир кун бу қари балиқчига ўзимни Марика

деб танитган эдим. Бошига янги қизил рўмол ўраб олибди. Мени кўриб, ҳол сўради:

— Камнамо бўлиб кетдинг, Марика?

— Бирон кун сиз билан балиқ овига чиқсамми деб юрибман,— дедим.

Бир-биримиз билан гаплашиб, денгиз лабига қараб кетдик. Бир оздан сўнг яна уларнинг ёнига қайтиб келсам, Мужгон бўламга Марика воқеасини ҳикоя қилиб турган экан. Сўзини битириб, билагимдан ушлади.

— Мени эмас, Фаридани Тақирдогида қолдириб кетсак керак,— деди.— Куёв чиқди. Исо капитан деган балиқчининг ўғлига сўрашпти. Балиқчи деб, ҳафсалангиз пир бўлмасин, ниҳоятда бадавлат киши.

Комрон кулди.

— Миллионер бўлганда ҳам биз унинг давлатига учмаймиз, а, Фарида?— деди.— Мен Фариданинг бўласи бўлганим учун бунга ҳеч рози бўлолмайман.

Эсли-ҳушли Мужгонни бугун қайси шайтон васвасасига олди экан? Комроннинг шу сўзига у нима дейди денг?

— Бунисини қўяверинг. Фаридага яна бошқа аломат жойлардан ҳам чиқяпти. Масалан, куёшдай порлаб турган бир сувори офицери. Ҳар оқшом отига миниб уйимизнинг олдига келади, Фаридага манзур бўлиш учун ҳар хил хавфли ҳунарлар кўрсатади.

Комрон бу сафар қаҳқаҳа уриб кулиб юборди. Лекин бу қаҳқаҳа ичида кулгига ўхшамаган ғалати бир нарса — кўнгил синиқлиги бор эди.

— Бунисига бир нима деёлмайман. Ихтиёр ўзида,— деди.

Мужгонга яшириқча: «ҳали қўлимга тушасану» ишорасини қилдим-да:

— Сен ҳаддингдан ошяпсан, биласан-ку, мен бунақа бемаъни гапларни ёқтирмайман,— дедим.

У, аҳтиёти шартдан Комроннинг орқасига ўтиб олиб, кўзларини қисди.

— Иккаламиз ҳеч бунақа гапларни гапирмаймиз, а, Фарида?— деди.

— Ёлғончи, туҳматчи...

Комронга жон кирди:

— Менга ҳам айтсанг бўлаверади, Мужгон,— деди.— Мен ахир ёт эмасман-ку...

Жаҳл билан ер тепиндим.

— Тушундим. Сиз билан жанжалсиз гаплашиб бўлмас экан. Худога топширдик,— дедиму, жаҳл билан денгиз томонга тез-тез юриб кетдим.

Тез-тез юриб кетган бўлсам ҳам, бу кетишим бошланган бўлмағур гап-сўзга хотима бермаганлигини сезиб турардим. Денгиз лабига етганимдан сўнг, сувга жаҳл билан тош ота бошладим. Ора-сира ерга эгилган бўлиб орқага қарардим. Кўрган нарсаларим мени тинчитади-ган эмасди.

Мужгон мени маҳв этишга яқинлашган, бунинг олдини оладиган чора менда йўқ эди.

Олдин кулиб гаплашиб туришди. Кейин иккови ҳам жиддийлашди. Мужгон айтадиган гапини тополмаётгандек шамсиясининг учи билан ер чизар, бўлам бўлса ҳайкал сингари қимир этмай турарди. Ниҳоят, икковининг ҳам мен томонга ўгирилиб қараганини ва энг ёмони шу ёққа қараб келаётганларини кўрдим.

Масала ойдин. Ўзимни қиргоқнинг энг тик еридан жонимнинг борича қумлоққа ташладим. Ўша кун, ўша ташлашимда қандай қилиб юмалаб кетмаганимга, бир еримни эмас, бир қанча еримни чақа қилиб олмаганимга ҳали-ҳали ҳайрон бўламан.

Нетайин, бу хатарли телбалик ҳам мени улардан қутқазиб қололмади. Бошимни ўгириб қарадим, улар ҳам қиргоқнинг бошқа бир еридан пастга секин-секин тушиб келишяпти!

Қоча бошлагудай бўлсам, бу нозик инсонлар отга миниб қувлаганларида ҳам мени тутолмасликлари турган гап. Фақат, шуниси борки, менинг қочишим маъносиз кетмайди: ҳамма сирга тушунганимни ёки ҳеч бўлмаганда, бирон нарсадан шубҳаланганимни билдиради.

Шунинг учун ҳеч қандай дардим, ғамим йўқдай ора-сира денгизга тош ота-ота тез-тез юриб кетдим. Олдиндаги бурундан ўтиб олсам улардан саломат қутулиб кетардим. Лекин омадим келишмай бугун эрталаб денгиз орқага чекилибди, қоя четида қуп-қуруқ ер очилиб қолибди.

Планим тайёр эди. Қумлоқда яна бир оз юрганимдан сўнг, у ердаги тор сўқмоқдан тирмашиб қиргоққа чиқиб оламан. Бу сўқмоқ эчкилар зўрга чиқадиغان қалтис йўл бўлганидан, улар мени қувишдан қўрқишади, натижада, изимни йўқотишади.

Аммо буруннинг у тарафида мен рўпара келган комедия, тўғрироғи, фожа бир неча минутгача ҳамма нарсани эсимдан чиқариб юборди. Ҳали ёнимиздан ўтиб кетган қари балиқчи, қўлида курак билан бир дайди

қора итни қувиб келиб қолди. Жонивор акиллаб ўзини у ён-бу ёнга урар, чол етиб келиб кураги билан бечоранинг тўғри келган жойига туширарди.

Олдин ит қутурган бўлса керак, деб ўйлаб ўзимни пича йўқотиб қўйдим. Кейин билсам, балиқчининг ўзи баттароқ қутурибди: эсини йўқотиб типирчилайди, ир-гишлайди, бақиради.

Бирдан ёнига боришга юрагим бетламай қичқирдим: — Нима қилди, нимага урасиз бу бечорани?

Чол ҳадеб ҳансирар эди. Бир зумгина таёққа дам бериб куракка таянди. Йиғлагудай товуш билан:

— Нима қилди эмиш, ўттиз қурушлик қорамойни тўкиб юборди, мараз, — деди. — Лекин уни сенга ташлаб кетмайман.

Жаҳлининг сабаби маълум бўлди. Балиқчининг қумлоқдаги ўчогида қайнаётган бир челак қорамойни ит ағдариб юборибди. Катта гуноҳ! Лекин бечора итни қайиқ эшкаги билан уриб ўлдиришга арзийдиган гуноҳ эмас!

Ит бир қоя ёриғига, ўзига бехатар қўринган жойга кириб олди. Бир оздан кейин эшкакли душманнинг янги ҳужумига дуч келганда нима қилишини, ўз оёғи билан кирган бу қопқондан қандай қутулишини ўйламай, яланг улир эди. Ҳолбуки, қумлоқ билан тўппа-тўғри қочиб кетса ёки мен тушган йўлдан юқорига тирмашиб чиқса, батамом қутулиб кетарди.

Вақтим бўлса, бечора итни қутқазिश учун бирон нарса қилардим. Лекин начора, ўзимнинг дардим бошимдан ошиб ётибди. Мен ҳам унинг сингари қувгинга учраган эдим.

Мужгон билан бўламнинг бурунга қайтиш эҳтимоли ақлимни учирди. Орқамга қарамасдан ҳамон тез қадамлар билан бориб қирғоққа тирмаша бошладим.

Лекин аввалги ўйимга қарши, бутунлай қочиб кетишга кўнглим чопмади. Ора-сира тўхтаб, киши билмас орқамга, тўғрироғи, пастга қараб-қараб қўяр эдим.

Ит воқеаси Мужгон билан Комронни ҳам жалб қилган кўринади. Улар ағдарилган қорамой идиши ёнида ҳаяжон билан гаплашардилар.

Ахийри бўламнинг чўнтақдан ҳамёни олиб балиқчига пул берганини кўрдим. Шуниси қизиқ бўлдики, балиқчи суюнганидан эшкагини ерга қўйди-да, мен томонга ўгирилиб, қўли билан ишора қила бошлади.

Минг қатла шукур, ит қутулди. Уларнинг орқадан қақираётганларига парво қилмай, тўғри уйга кетавердим.

Мужгоннинг қилмишини эсласам, ақлим миямдан учади. Бутун вужудимни титроқ босади. Ҳар дам муштаримни қисиб: «Расво бўлдим, сени қараб тур, Мужгон!» деярдим.

Уйлайманки, ўша жаҳл билан Истамбулга ҳам етиб олардим. Лекин эшик олдида Азиз поччам рўпарамдан чиқиб қолди.

— Қизим, нима бўлди? Лавлагига ўхшаб қизариб кетибсан? Биров қувдимми? — деб сўради.

Асабий бир оҳангда кулдим.

— Нега қувар экан, почча? — дедиму, болалар товуши келиб турган ҳовлига югуриб кириб кетдим.

Саҳндаги каттакон дарахтга аргимчоқ солинган эди. Гоҳи кунлар қўшни болаларни йиғиб, бу ерни шовқинли болалар боғчасига айлантириб юборардим. Бугун кичик ўртоқларим менинг чақириб чиқишимни ҳам кутмасдан каттасидан-кичигигача йиғилишибди, аргимчоқ атрофида тўполон кўтариб ўйнашпти.

Омадимдан айланай! Йўлда келаётганимда ўз хонамга кириб, эшикни қулфлаб оламан, деб ўйлаган эдим. Лекин улар, албатта, орқамдан келишар, эшикни зўрлик билан очдиришга ҳаракат қилишиб, ишнинг расвосини чиқаришарди. Мана энди болалар орасига кириб ишни жинниликка айлантираман-да, уларни ёнимга йўлатмайман. Ўртоқларим аргимчоқ талашиб туришган экан. Мен дарров ораларига суқилдим, болаларни қўл ишораси билан иккига бўлиб:

— Қани, ҳамманг четга чиқ. Сенларни битта-биттадан ўзим учираман, — дедим.

Аргимчоққа ўтирдим, кичкинтойлардан биттасини қучогимга олиб, секин-секин уча бошладим.

Кўп ўтмай Комронлар ҳам етиб келишиб, болалар орасида туришди.

Мужгон сира тинмай ҳансирар, ора-сира кўксини қўли билан босиб-босиб қўяр эди. Бўлам уни жуда тез югуртириб келган бўлса керак. Ичимда «Баттар бўл!» дедим-да, аргимчоқни яна ҳам тезроқ уча бошладим.

Четда навбат кутиб турган болалар: «Кўп учирдингиз, бизни ҳам учиринг, бизни ҳам», деб қичқира бошлашди. Мен эсам қулоқ солмас, тепамдаги дарахт япроқларини шитирлатиб, тобора баландроқ, тезроқ учар эдим.

Бу ҳол болаларни бутунлай асабийлаштирди. Сабртоқатлари тугаб, аргимчоққа яқин кела бошладилар. Мужгон билан Комрон уларни қўлларидадан ушлаб четга тортар, болалар эса қайтмай ўжарлик қилишарди. Ҳам-

масидан ҳам ёмони шу бўлдики, мен билан учаётган кичкинтойнинг ҳаммаёғи тилинди. Тиззаларим орасидан тўлғаниб чирқираётган бу бечоранинг арқонни қўйиб юборишидан, ерга йиқилиб ўлишидан қўрқа бошладим.

Ночор, аргимчоқни тўхтатиб, болани туширишга жиришдим. «Шунчалик нарсадан қўрқадиган кичкина болага аргимчоқ учишни ким қўйибди? Бундақалар уйларида, кичик укаларининг бешикларида тебранишса яхшироқ бўлади», деб болага тўнғиллаб бердим. Яна шунга ўхшаш бир қанча сўзлар айтдим. Булар Комронни чўчитиш учун, мен билан гаплашишга йўл қўймаслик учун айтилган шунчаки сўзлар эди. Хайриятки, бошқа болалар ҳам худди шундай овоз, шундай оҳангда қичқиритиб, боғни бошларига илишди.

— Мени ҳам учиринг, Фарида опа. Мени ҳам. Мени ҳам. Мени.

— Йўқ, ҳеч қайсингизни олмайман, қўрқоқ экансизлар.

— Қўрқмаймиз, Фарида опа, қўрқмаймиз, қўрқмаймиз, қўрқмаймиз...

Шу чоқ уй деразасидан холамнинг овози эшитилди:

— Фарида, уларнинг ҳам бир оз кўнгилларига қара, жоним.

Дарҳол ўша ёққа ўгирилиб, узундан-узоқ гап талаша бошладим:

— Хола, шундай дейсизу, йиқилиб тушиб бир ерларини майиб қилиб олишса, кейин мени койийсиз.

— Айланай қизим, болаларни йиқитиш шартми! Секинроқ учиргин-да.

— Хола, билмаган кишига ўхшаб гапирманг, илтимос қиламан. Тавба, Чолиқушини билмайсизми? Менга ишониб бўладими? Бошимда минг хил фикр. Аргимчоқ учаётганимда шайтон ўлгур туртиб: «Ҳайда, ҳайда, пича тезроқ, тезроқ» деб турткилайди. «Ундай дема, ёнимда ёш бола бор!» деб жавоб берсам ҳам, қўймайди. «Ҳайда, ҳайда. Яна пича тезлат, тезлат, нима бўлиб қоласан!» деявсради. Арқон, дарахт шохлари, япроқлари ҳам жўр бўлишиб: «Ҳайда, Фарида, ҳайда, Фарида!» дея беришди. Шунча ҳа-ҳага бир бечора Чолиқуши қандай чидаб тура олади? Ўзингиз ўйлаб кўринг, ахир!

Ҳовурим туша бошлади, орқам ўгирик бўлганига қарамай, бўламнинг ёнимда турганини ҳис этаман. Сўзим тинар-тинмас, унинг гап бошлашига шубҳа қилмайман. Нима қилай? Унга рўпара келишдан қандай қутулсам бўлади?

Болалардан биттаси этагимга осилган эди, қўлтигидан ушлаб даст кўтариб олдим. Бу ёш ўртоқларимнинг энг кичкинтойи, етти-саккиз ёшли бола эди. Юзини юзимга яқин келтириб туриб:

— Кўнглинг қолмасин, сени ҳам бир учириб кўяй. Лекин бу дўмбоқ бетингни қонатиб олсак, чатоқ бўлмай-дими? — дедим.

Боланинг орқасида соя пайдо бўлди. У Комронники эди. Бола бошини бошимдан айирар-айирмас, у билан юзма-юз, кўзма-кўз келишимга шубҳам қолмади. Энди ундан қандай қутуламан? Ундан қочиш, қўрқиш — дунёда энг ёмон кўрган нарсам.

Шунинг учун болани қўлимдан тушириб, тиккасига Комроннинг кўзларига тикилдим.

— Бор, бола. Комрон акангнинг ёнига бор. У қизлар сингари карашмали, нозик йигит. Сени сутдан қолган ёш онадай аллалайди, чайқатмасдан, чарчатмасдан авайлаб учиртиради. Лекин, зинҳор типирчилама. Чунки у кишининг нозик қўллари сени ушлаб қололмайди. Икковинг ҳам йиқиласан.

Ниятим — кўзларимни кўзларига қадаб, уни бош эгдиргунча шу ўтқир заҳарли кинояни давом эттириш эди. Аммо у кўзларини олиб қочмас, «бекор уринасан, ҳамма сирни билиб олдим» дегувчи назар билан тикилиб турарди.

Ана шунда ўйинни бой берганимни сеза бошладим. Бошимни эгиб, чанг қўлимни рўмолчам билан артишга киришдим.

Комрон:

— Майна қиялпсан-а, ярамас, — деди. — Мана, ҳозир бирга учишамиз, кўраммиз...

Комрон чаққон бир ҳаракат билан пиджагини ечиб, Мужгоннинг қўлига иргитди.

Холам деразадан:

— Ҳой, Комрон, болалик қилма. У шайтон қизга бас келолмайсан, ўт-бетингни майиб қилади! — деб қичқирди. Болалар томоша қизиқ бўлишини сезиб, четга чиқишди. Биз аргимчоқ ёнида ёлғиз қолдик.

Бўлам кулиб:

— Нимага қараб турибсан, Фарида, қўрқяпсанми? — деди.

Бу сафар юзига қарашга юрагим бетламай:

— Нега қўрқар эканман, — дедиму, аргимчоққа осилдим.

Арқон гижирлади, аргимчоқ секин-секин ҳаракатга келди.

Мен эҳтиёт билан ҳаракат қилар, учишнинг ниҳоятда оғир бўлишини сезганим учун кучимни тежар, тиззаларимни аста-секин букиш билан кифояланар эдим.

Суръатимиз орта бориб, дарахт ларзанглай, япроқлари шитирлай борди.

Иккаламиз ҳам тишларимизни қисиб, бир огиз гапиргудай бўлсак кучдан қоладигандек, жим учар эдик.

Ҳаракат сархушлигидан секин-секин бошим айланиб, ўзимдан кетиб бордим.

Комроннинг боши бирданига баргларга бориб тегди, узун сочлари пешонасига тўзғиб тушди.

Кинояли товуш билан:

— Пушаймон бўла бошладингиз шекилли? — деб сўрадим.

У ҳам кулиб:

— Ким пушаймон бўлишини кўрамиз ҳали, — деди.

Тўзгиган сочлари орасида пориллаб турган яшил кўзлари менда ғалати бир кин, ситам уйготди. Кучимнинг борича тиззаларимни букиб, аргимчоққа суръат бердим. Энди ҳар бориб-келишимизда бошларимиз барглар ичига кириб-чиқар, сочларимиз бир-биримизникига араллашиб кетарди. Бир маҳал худди тушдагидай холамнинг: «Бас, бас!» деган қичқиригини эшитдим.

Буни Комрон ҳам такрорлади:

— Бас-а, Фарида!

— Буни сиздан сўраш керак, — деб жавоб бердим.

— Мендан сўралса: йўқ, — деди. — Мужгондан эшитган ажойиб нарсаларимдан сўнг менинг чарчашим мумкин эмас...

Тиззаларим бирданига бўшашди, арқон қўлимдан чиқиб кетишидан қўрқдим.

Комрон сўзини давом қилди:

— Буни сендан кутмаган эдим. Бу ерга сени деб келган эдим, Фарида, — деди.

Ҳаракатдан қолганимга қарамай, аргимчоқ ҳамон бояги тезликда учарди. Қўлларимни арқон орқасидан ўтказиб, панжаларимни бир-бирига кириштирдим.

— Тушайлик энди, йиқиламиз, — деб ялиндим.

У ҳолимни сезмади.

— Йўқ, Фарида, йиқилиб ўлсак ўламизки, менга тегишга рози бўлганлигингни ўз оғзингдан эшитмай туриб сени бўшатмайман, — деди.

Лаблари сочларим орасидан пешонамга, кўзларимга тегиб кетар эди. Тиззаларим букилди, бир-бирига киришган панжаларим очилиб, қўлларим арқон атрофида

саланглай бошлади. Комрон мени шу аснода ушлаб қол-маса, йиқилишим турган гап эди. Лекин мени сақлаб қолишга кучи етмади. Салмоги бузилган арғимчоқ арқо-ни бирдан айланди-ю, биз ерга гурсиллаб йиқилдик.

Пича ҳушимдан кетиб ётганимдан сўнг кўзларимни очсам, холамнинг қучогида ётибман. Холам ҳўл рўмолча билан чаккаларимни силар:

— Бир еринг оғрияптими, қизим? — деб сўради.

Бошимни кўтариб:

— Йўқ, хола, — дедим.

— Бўлмаса, нега йиглайсан?

— Йигладимми, хола?

— Кўзларингдаги ёшлар-чи?

Бошимни холамнинг кўксига босдим.

— Йиқилмасдан аввал йиглаган бўлсам керак, хо-ла, — дедим.

* * *

Уч кундан сўнг Ойша холам билан Мужгон ҳам дас-турхон тузаб, биз билан Истамбулга жўнади. Басима хо-лам келишимизни ўглининг хатидан билиб, Нажмия иккови бизни Ғалата станциясида кутиб олди.

Унашилганимнинг дастлабки ҳафталарини ҳаммадан қочиб ўтказдим. Кўпроқ Комрондан ўзимни тортар эдим. У мен билан ёлғиз қолишни, бирга айланишни, гапла-шишни хоҳларди. Биламан, ҳар бир унашилган йигит каби, унинг бунга ҳаққи бор эди. Фақат нима қилайки, мен дунёдаги унашилган қизларнинг энг ғалатиси, энг ёввойисиман. Комроннинг рўпара келаётганини кўрдим дегунча ҳурккан от сингари потирлаб қочар, шу кўйи кўриниш бермай кетар эдим.

Мужгон орқали бир ультиматум бердим. Рўпара кел-ганимизда мен билан унашилган кишидай гаплашмасин, дедим. Сўзимга кирмаса, ҳамма ишни бузаман, деб қасам ичдим.

Мужгон, Тақирдоғидаги сингари, бу ерда ҳам ёто-ғимга тез-тез кириб насиҳат қиларди.

— Нега бундай жиннилик қиласан, Фариди? — деярд-ди. — Уни ўлгудай яхши кўришингни-ку биламан. Ҳозир сизларнинг энг яхши вақтларингиз. Ким билади, унинг сенга айтадиган қандай чиройли гаплари бор экан...

Мужгон баъзан шу билан кифояланиб қолмай, нозик қўллари билан сочларимни силар, унинг тилидан гапир-рарди.

Кўрпамда шумшайиб олиб:

— Хоҳламайман... Қўрқаман, уяламан, ғалати-да...

Тушунтира олмайман...— деб безиллар, ёнимга келсайиғлар эдим.

Мужгон мени ташлаб ухлагани кетганидан кейин, Комроннинг сўзларини ўз-ўзимга айтар, бу сўзлар оҳангги ичида ухлаб қолардим.

* * *

Холам менга атаб бир узук буюртирибди. Комрон билан унашилганимиз нишонаси қилиб тақиладиган бу узук менинг яра-чақа бармоғимга яқинлаштириб бўлмайдиган даражада, ажойиб, кўз олғувчи эди.

Холам Истамбулга бориб келган кунларининг биринда мени дераза ёнига чақириб келиб, шу узукни бир мужда каби кўрсатди. Кейин, рўпарадаги дарахтлар орасида ботиб бораётган қуёшга тутиб товлатганда, кўзларимни юмиб тисарилдим, қўлларимни орқамга ўтказдим, қизарганимни кўрсатмаслик учун юзимни парда орқасига олдим.

Холам менинг муддаомга тушунмади, сукониб бўйнига осилмаганимга ҳайрон қолаётгандай:

— Ёқтирмадингми ё, Фарида? — деди.

Мен совуққина қилиб:

— Жуда чиройли, хола, мерси, — дедим.

Бу қиялғимдан дили озор топгани сезилиб турарди. Лекин озори узоққа бормади. Яна кулишга бошлаб:

— Қўлингги узат, бир тақиб кўрайлик, — деди. — Эски узугингга ўлчатиб қилдирдим. Худо хоҳласа, лойиқ келар.

Холам зўрлик билан тортиб оладигандай, қўлимни орқамга бекитиб:

— Ҳозир эмас, хола, — дедим. — Кейин...

— Болалик қилма, Фарида.

Ўжарлик билан бошимни солинтириб, оёқларимнинг учини томоша қила бошладим.

— Бир неча кундан сўнг қариндошларимизни чақириб, кичкина зиёфат берамиз. Унашганимиз нишонасини тақамиз.

Юрагим типирлай бошлади.

— Хоҳламайман, — дедим. — Мабодо шуни мутлақо ўтказиш керак деб ҳисобласангиз, майли, мактабга кетганимдан кейин ўтказинг.

Жуда катта талаб қўйиб юборган эдим. Лекин холам авзойини сира ўзгартирмади. Кулимсираб туриб лабларини қисди-ю, ошкора бир мазах билан:

— Шунақа дегин? Фотиҳа ошида сенинг ўрнингга бошқа бировни вакил қилиб қўяр эканмиз-да! Тўғри, никоҳда шундай, лекин фотиҳада ҳали бундай одат чиққани йўқ, қизим.

Муносиб жавоб бўлмагани учун ерга қараб туравердим.

Холам оладиган сабоғимнинг захрини юмшатиш ниятида бир қўли билан белимдан ушлади, иккинчиси билан бетимни, сочларимни, пешонамни силаб туриб:

— Фарида, айланай, энди болаликни ташлаш пайти келди, — деди. — Энди сенинг холагина эмас, онанг ҳамман... Бундан жуда хурсанд эканлигимни айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак? Сен Комрон учун хулқатвори бизга маълум бўлмаган ҳар қандай ёт қиздан минг чандон аълосан. Фақат... Фақат бир оз ҳавойисан. Болалик чоғларда бунинг унчалик зарари йўқдир. Лекин кун сайин ўсяпсан. Усган саринг, албатта, ақлинг ҳам ошади, ўзинг ҳам оғир-босиқ бўласан. Мактабингни битириб уйлангунларингча, эҳ-ҳа, ҳали тўрт йил бор. Озмунча вақтми! Шундай бўлса ҳам, сен унашилган қизсан. Нима демоқчилигимни, қайдам, англата олдимми? Оғир-вазмин, жиддий бўлишинг керак. Болаликка, шўхликка, ўжарликка хотима бер. Комроннинг қанчалик мулойимлигини, табиати, ҳисси қанчалик нозиклигини биласан.

Ҳар бир сўзи қулоғимда қолган бу ўғитда ҳақиқатан ҳам ёқиб-қуйдирадиган бирон нарса бормиди? Буни шу бугун англаб турганим йўқ. Лекин нима қилай, холам мени ўгли учун бир оз камситаётганлигини сезиб турган эдим.

Ўғитларининг қандай таъсир қилганлигини билмоқчи бўлгандай:

— Энди писанда қилиб олишдик, шундайми, Фарида? — деди. — Қариндош-уруғни, бир-иккита ёр-дўстларни чақириб, фотиҳа тўйи қиламиз.

Узимни гуллар, безаклар билан ясатилган стол олдида, ҳозиргача мен ҳеч тақиб кўрмаган безакда, бутунлай бошқа сочлар, бошқа чехрада унинг ёнида ўтиргандек кўрдим. Ҳамманинг кўзи бизда...

Бирдан титраб, типирчилаб қичқирдим:

— Йўқ, бўлмайди, хола!

Шу фарёд билан югуриб чиқиб кетдим.

Мужгон шу кунларда мен учун опадан ортиқ бир нарса, она даражасида эди. Кечалари ётоғимизда ёлғиз қолган кезларим чироқни ўчираман-да, унинг кечинмалар-

дан озган вужудини қучоқлайман, жавоб бермасин деб оғзини қўлим билан тўсиб ёлвораман.

— Дунёда энг раҳмим келган, энг мазах қилган одамларим унашилган қизлар эди. Мен ўшаларнинг бири бўлиб қолдим. Уларга ялин. Ҳеч ким мени унашилган қиз демасин. Уяламан, қўрқаман, мен ҳали ёш боламан. Олдимизда ҳали тўрт узун йил бор. Унғача катта бўламан, кўникаман. Менга ҳеч ким унашилган қизга қилинадиган муомалани қилмасин.

Ниҳоят, Мужгон оғзини қўлимдан бўшатди. У:

— Хўп,— деди.— Лекин бир шарт билан. Аввало, мен билан бўғишмайсан, қолаверса, уни яхши кўрганингни фақат ўзимга, фақат ўзимгагина яна бир марта айтасан.

Шу дам юзимни Мужгоннинг бағрига босиб, бошим билан устма-уст бир неча марта «ҳа» ишорасини қилдим.

* * *

Мужгон ваъдасида турди. Уйдагилар ҳам, ташқаридагилар ҳам унашилганимни бетимга солмас эди. Тишимга тегадиганлар чиқиб қолса, яхшилаб таъзирини олар, дарҳол нафаси ичига тушиб кетарди. Ҳатто шулардан бири бир куни оғзига енгилгина шапати ҳам еди. Хайриятки, бегона эмас, бўламнинг ўзгинаси! Мен уни шапатилашга тамом ҳақли эдим. Лекин худо сақлади. Басима холам билиб қолгудай бўлса, ким билади, бошимга нима ўйинлар соларди экан!

Шундай бўлса ҳамки, ўзимни чорбоғ ичра роҳатда сезмасдим. Масалан, мавқеим ортгани учун кунлардан бир куни мени иззатли хоналарнинг бирига кўчиришди. Пардаларимни, каравотимни, жавонимни ўзгартиришди. Мен ҳам, табиий, буларнинг сабабини сўрашга ботинолмадим.

Бир куни аравага тушиб, Мердивон қишлоғидаги тўйга кетаётган эдик. Аравада одам кўп экан. Жой тополмай:

— Аравакешнинг ёнига чиқиб ола қолай,— дедим.

Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Мен қизариб, секин аравага чиқиб олдим.

Эски одатимни қилиб ошхонадан қоқи, мева-чева ўғирлагани кирганимда муттаҳам ошпаз:

— Кўнглингиз хоҳлаганини айтаверинг, кичик хоним. Сизнинг зоти олиянгизга ўғирлик ярашмайди,— деб мен билан ҳазиллашарди.

Менга ҳеч ким бир нима демаган бўлса ҳам, кўчадан

бирон болани чақириб киришга юрагим бетламас эди. Фақат тишни тишга қўйиш, ҳаммасига чидаш керак эди. Лекин булар орасида энг чидаб бўлмайдигани Комрон эди. Чорбоғдаги сўнгги кунларим у билан бекинмачоқ ўйнаш билан ўтди десам бўлади.

У мени холи топиш пайтини излаб юрарди. Мен эсам бутун шайтонлигимни ишлатиб, бирор ерда танҳо учра-масликка ҳаракат қилардим.

Гоҳи маҳаллар бирга сайр этайлик, деб таклиф қилган аравасига яқинлашмас, ҳеч ҳоли-жонимга қўймай туриб олса, ёнимизга Мужгондан бошқа бирон кишини олардим-да, йўл бўйи ўша билан тинмай гаплашиб кетар эдим. Мужгондап бошқасини дедим. Ҳа, Мужгоннинг мени у билан қолдириб қочмаслигига ёки ўринсиз бемазагарчиликлар қилмаслигига ишончим йўқ эди.

Бир куни Комрон:

— Биласанми, Фарида, менинг бахтимни қаро қиялсан, — деди.

Мен ўзимни тутолмай:

— Ҳалитдан-а? — дедим.

Бу саволни шу қадар қизиқ сўрабманки, икковимиз ҳам кулиб юбордик.

— Мужгонга айтган сўзингни ўз огзингдан ҳам бир эшитишни истар эдим. Бунга ҳаққим бўлса керак, деб ўйлайман, — деди.

Мужгонга нима деганим эсимда йўқдай, ёлгондан кўзларимни осмонга кўтардим, ўйландим, кейин:

— Ҳа, — дедим, — аммо Мужгон қиз бола, Жориянгиз ҳам, ўйлайманки, шундай. Ўртамизда ўтган ҳар қандай нарса ҳар кимга айтилмайди.

— Мен ҳар кимманми?

— Янглиш тушунмангиз. Рухсорингиз бир оз хотин кишиникига ўхшаса ҳамки, эркаксиз. Демак, қиз ўртоққа айтиладиган ҳар қандай нарса эркак кишига айтилмайди.

— Мен унашилган кишинг эмасманми?

— Энди айтмасак бўлмайдиганга ўхшайди. Биласизки, мен бу сўзни ёқтирмайман.

— Ана кўрдингми, ўзимни бахтсиз деб тўғри айтган эканман. Балки яна оғзимга урарсан, деб бу сўзни айтишга жасорат этолмайман. Лекин сенга нисбатан кўнглимда шундай бир туйғу борки...

Неча вақтлардап бери тутқич бермаётган қопқонимга илиниш устида эканимни англадим. Гапирсам ё товушим

титраши, ё бошқа бирон ножўя иш қилиб қўйишим мумкин. Комроннинг сўзини оғзида қолдириб, кўчага югурганимча чиқиб кетдим.

У ҳам орқамдан югуриб келяпти, деб ўйлаган эдим. Лекин шарпаси эшитилмагандан кейин секинлашдим, бир оздан кейин эса йўлини қилиб орқамга қарадим. У дарахтлардан бирининг тагидаги қамиш курсида беғам ўтирган эди.

Ўз-ўзимга:

— Яхши иш қилмадим-да, — дедим.

Комрон шу чоғ менга қараса, пушаймон бўлганимни кўрарди-ю, ёнимга келарди, деб ўйлайман. Келганда рости, мен ҳам қочмас эдим.

Бўламнинг ўтиришида чиндан ҳам бахти қаро бўлган кишининг авзойи бор эди. Ўзимга далда бериш учун сўзлай бошладим:

— Йигит ўлгур, сариқ чаён. Шу богда бахтиёр тулнинг этаги орқасидан қанчалик югурганимни эсимдан чиқарганим йўқ. Ажаб қилдим.

* * *

Таътилнинг сўнгги кунларида бошимга тушган савдони ҳам айтмасдан ўтолмайман.

Бир куни ўнг қўлимнинг бармогини каттакон латта билан боғлаб олганимни чорбоғдагилар кўриб қолишди. Сабабини сўраганларга:

— Ҳечқиси йўқ, жиндек ерини тилиб олдим, тузалиб кетади, — дедим.

Холам ярани ўжарлик билан яширганимни сезиб:

— Яна бир бало қилгансан-да. Ёмондирки, яширасан. Докторга кўрсатайлик, кейин бошимга бало бўлмасин, — деди.

Воқеа бундай бўлган эди: бир куни холам мени ётоқхона жавонидан битта рўмолча олиб чиққани юборди. Жавон тортмаларидан бирида мовий бахмал қопланган битта қутича кўриб қолдим. Ундан унашилганим белгиси қилиб олинган узук чиқди. Ушани бармогимга тақиб кўргим келди, тақдим ҳам, лекин бу ҳавас менга жуда қимматга тушди. Холам қўрққандек, узук бир оз тор қилиб қўйилган экан; бармоғимдан чиқмай туриб олди. Бефойда ҳаяжон билан уни чиқаришга уриндим, бўлмагандан кейин тишимни ишга солдим. Бундан ҳам ҳеч нима чиқмади. Тирмашган сарим бармогим шишиб, узук қисилиб борди.

· Холамга айтсам-ку, албатта, бир чорасини топишар эди. Лекин шу узук билан қўлга тушиш ваҳми, негадир нафсониятимга тегар эди. Шунинг учун бармоғимни дарров латта билан боғлаб олдим. Роса икки кунгача ўз хужрамга кириб, бекиниб юрдим. Латтани ечиб ташлаб соатларча уриндим. Учинчи куни ҳақиқатни холамга айтаман деб турганимда, узук ўз-ўзидан чиқиб кетса бўладими! Нима сабаб бўлди? Ҳарҳолда, шу ўтган икки кун ичида эзилиб-сиқилганимдан озиб қолган бўлсам керак.

Каникулнинг охириги кунида йўл тараддудига тушдим. Комрон бунга норози бўлди.

— Бунчалик шошилишнинг нима ҳожати бор, Фарида? Яна бир неча кун турсанг бўлади-ку, — деди.

Лекин мен ибратли ўқувчидай, кўнмадим.

— Мураббиялар, мактаб очилган куни, албатта, келасан, деб тайинлашган. Бу йил дарслар огир бўлади, — деб болаларча баҳоналар қилдим.

Комрон бу терслигимни кўриб, яна баттар қайғуга тушди.

Эртаси куни мени мактабга олиб кетаётиб ҳам ҳеч гапирмади. Фақат айрилиш чоғимизда:

— Мендан бунчалик тез қочиб кетишингни кутмаган эдим, Фарида, — деб ўпкалади.

* * *

Аслида эса ақли-ҳуши бошида, тиришқоқ ўқувчи эмасдим. Иннайкейин, бошимга тушган савдолар мени тамом шошириб қўйган эди.

Дастлабки уч ой баҳоларим жуда ёмон бўлди. Ғайрат қилиб ўзимни қўлга олмасам, синфда қолишим турган гап эди.

Етуклик табеллари тарқатилган куни кечқурун Алекси опа мени бурчакка тортиб:

— Баҳоларингиз ёқдими, Фарида? — деб сўради.

Бадбин бир алфозда бошимни силкитиб:

— Анча ёмон, та соеиг, — дедим.

— Анча эмас, бутунлай. Сизнинг шунчалик ёмон ўқиганингизни ҳеч кўрмаган эдим. Аксинча, бу йил яхшироқ ўқирсиз деб кутган эдим.

— Тўғри айтасиз. Бу йил ўтган йилгидан бир ёш улгайдим.

— Фақат шугинами?

Ғалати! Алекси опа бетимни силар, тагдор қилиб кутарди. Нима қилишимни билмай, кўзларимни олиб қочдим.

Вой бу мураббиялар-э! Дунё ишларига ҳеч қизиқмай-

диган кўринишса ҳам, майда-чуйда ғийбатларгача хабардор бўлиб турадилар. Кимдан билишади? Қандай билишади? Ораларида ўн йил яшаганимга, савдойи қиз бўлмаганимга қарамай, бунга ҳеч тушуна олмас эдим.

Бир баҳона билан ўзимни қутқазиб пайига тушганимда Алекси опа яна шама қилди:

— Табелдаги баҳоларингизни бировларга кўрсатишдан уяларсиз деб ўйлайман, — деди. Кейин орқасидан тагин бир таъна тоши отди: — Бу йил синфдан ўтмасангиз, бу ерда яна бир йил, узун бир йил қолиш хавфи ҳам бор.

Кўрдимки, ҳужумга ўтмасам, Алекси опадан осонликча қочиб қутулолмайман. Чор-ночор юзсизлик қилиб, ясама софлик билан:

— Хавфи бор дейсизми? Нимага хавфи бўлади? — деб сўрадим.

Алекси опа аёллар ғиди-бидисининг учига чиққани эди. Бундан зиёдаси мен билан юзма-юз келиш, очиқчасига гаплашиш деган сўз бўларди. Енгилганини сездирмаслик учун нозли бир карашма билан бетимга секин уриб қўйди. Кейин:

— Уни ўз ақлинг билан топиб оларсан, — деб, кетаверди.

* * *

Мишел бу йил мактабда йўқ эди. Бўлса, мени албатта гапга солар, миямдаги паришонликни мутлақо ортирар эди.

Бир йил аввал ўзим тўқиган ҳикояни айтиб турганимда қанчалик эркин, жўшқин бўлсам, бу йил унашилган қиз вазиятига тушганимдан кейин шунчалик қўрқоқ бўлиб қолдим. Дугоналаримдан мени табриклаганларни қисқа, қуруқ ташаккур билан жўнатар, яқинлашиш майлини кўрсатганлардан юз ўгириб кетар эдим.

Ҳақат биттаси, биз ёқлардаги армани докторнинг қизи, ўжарлигимни енгилга муваффақ бўлди. Дам олиш кунларини мактабда ўтказдим. Уч ой ичида уйга икки, ё уч мартагина бордим.

Сабабини ўзим ҳам унча яхши билмаган бу ўжарлигим Басима холам билан Нажмияни тажанг қилар, Комрон эса нима деб ўйлашини, қандай чора кўришини билмай қийналар эди. У дастлабки ойларда мактабга ҳар ҳафта кўргани келиб турди. Мураббияларим оғизда бир нима дейишмаса ҳам, унашилган йигитнинг ўқувчи қиз билан келиб кўришишига жаҳллари чиқар, бўлганинг мени даҳлизда кутиб турганини айтиб, юзларини буриштирар эди.

Мен одатда даҳлиз эшигининг бир тавақасини жўртага очиб қўяр, унга суяниб, қўлларимни фартугимнинг қайиш камарига суққанам ҳолда жилла бўлса беш минут тик туриб гаплашардим. Бўлам ора-сира хат ёзиб туриш истаги борлигини айтган эди. Лекин мен, мураббияларимиз ташқаридан келадиган хатларни туркча биладиганлардан биттасига ўқиттириб, кейин йиртиб ташлашади, деган баҳона билан бу фикридан қайтардим.

Шу кўришишларнинг бирида орамиздан қора мушук ўтгани ҳали-ҳали эсимда. Комрон узоқ турмаганимга жаҳли чиқиб, эшикни зўрлик билан ёпиб қўймоқчи бўлди. Лекин мен йўл қўймадим: яқинлашганда ташқарига отилиб чиқишга хезланиб, секингина:

— Илтимос қиламан, Комрон, хонада кўриниб-кўринмай турган тешик қанча бўлса, икки шунча кўз ҳам бор, буни билиб қўйишингиз керак, — дедим.

У бирдан тўхтади.

— Бу қандай гап, Фарида? Биз ахир унашилган кишилармиз-ку! — деди.

Секин елкамни қисдим:

— Аслда ишни шу нарса бузаётибдику-я, — дедим —

Бир кун эмас, бир кун: «Кўришишларингиз жуда бошқача бўляпти. Кечирасиз, бу ернинг мактаб эканлигини эсдан чиқарманг», қабилида сўз эшитишни хоҳламасангиз...

Комрон оппоқ оқариб кетди ва шу кундан бошлаб мактабга оёқ босмай қўйди.

Бу ишим ҳақиқатан ҳам яхши эмасди. Лекин бошқа чорам бўлмаса нима қилай? Комрон олдидан қайтиб келиб синфга киришим, ҳамма менга ўгирилиб қараши юрагимни эзмай қолмасди.

Нима деяётган эдим? Ҳа, докторнинг қизи дам олиш кунларининг бирида қайтиб келиб:

— Комронбей Европага кетармиш, шундайми? — деб сўради.

Мен нима дейишимни билмай шошиб қолдим.

— Қаердан эшитдинг? — дедим.

— Отамдан, Мадриддаги амакиси чақиртирибди. «Қайдам» дейишни ғурурим кўтармади.

— Ҳа, шундай бир нияти бор, пича саёҳат қилиб келмоқчи эди, — дедим.

— Саёҳат нимаси, элчихонага секратарь бўлармиш-ку.

— Вақтинча.

Сухбатни шу ерда бўлиб тарқалдик. Дугонамнинг отаси чорбоғимиздан оёғи узилмаган бир киши эди. Шу-

нинг учун бу гапнинг тўғрилигига шубҳа қилмадим. Лекин бу нарсани менга билдиришмаганига ҳайрон бўлдим. Кунларни ҳисобладим. Чорбоғдан хабар олмаганимга йигирма кун бўлибди.

Уша кечаси фақат шу нарсани ўйлаб чиқдим. Комронга қилган бемаъни ситамларим учун ачинар, шунчалик муҳим бир нарсани менга айтмаганини ўйлаб, юрагимдан эзилар эдим. Ҳарҳолда биз бир-биримиз билан боғланган кишилар эдик.

Эртасига пайшанба эди. Ҳаво очиқ бўлгани учун тушдан кейин айлангани чиқишимиз керак. Лекин ичим пишиб қийнала бошладим. Шундай эзгувчи ўйлар билан яна бир кунни ўтказиш фикри мени қўрқувга солди.

Мудиранинг олдига бордим-да, холамнинг бетоблигини айтиб, рухсат сўрадим.

Худодан айланай, шу куни мураббиялардан бири Қартолга кетаётган экан. Эренкўй станциясигача бирга кетиш шarti билан мудира илтимосимни қондирди.

Қўлимда битта кичкина чамадонча билан чорбоққа кириб борганимда қоронғи тушай деб қолган эди.

Эшикда мени чорбоғ ити кутиб олди. Бу қари ит ниҳоятда очкўз, ёпишқоқ эди. Чўнтагимда ҳамиша яхшими-ёмонми бир нарса борлигини билгани учун йўлимни тўсар, олдинги оёқларига туриб олиб тисарилиб борар, менга ёпишишга уринарди. Комроннинг ҳам дарахтлар оралаб мен томон келаётганини кўрдиму, дарров чўккаладим. Ит эгшимни кир қилмасин, деб ифлос оёқларидан ушлаб турдим.

У сўлоқмон оғзини улиётгандай очиб, тилини осилтирар, мен эсам бурнидан қисардим. Хуллас, ўртамизда ўйинга, талашмага ўхшаш бир нарса борар эди.

Комронни фақат ёнимга келгандагина кўрган кишидай:

— Бунинг кулишига қаранг, — дедим. — Оғзи мунча катта-я, тимсоҳникига ўхшамайдими?

У лабларида заҳарханда табассум билан менга қараб турарди.

Итни қўйиб юбориб этакларимни қоқдим. Қўлларимни рўмолчам билан артганимдан сўнг бирини бўламга узатдим.

— Бонжур,¹ Комрон, холам қалай? Аҳволи оғир эмасдир, иншооллоҳ...

¹ Бонжур — салом (французча).

У хиёл таажжубга тушиб:

— Ойимми? — деб сўради. — Ойим согпа-соғ. Касал деб эшитдингми?

— Ҳа, касал деб эшитдим, хавотир олдим. Яқшанбани кутмай сўраб келдим.

— Сенга ким айтди?

Яна битта ёлгон гап топишга фурсат қолмагани учун:

— Докторнинг қизи, — дедим.

— Уша шундай дедими?

— Ҳа, гаплашиб турган эдик, сўз орасида: «Отамни сизларникига чақиртиришибди, холангиз бетоб шекилли», деди.

Комрон ҳайрон бўлиб қолди.

— Янглишган. Доктор кейинги кунларда ойимни ҳам, бошқани ҳам кўргани келгани йўқ.

Бу қалтис гапни узоқ чўзиб ўтирмадим.

— Хайрият, жуда ёмон ташвиш қилаётган эдим, — дедим. — Улар ичкарида бўлсалар керак, албатта?..

Чамадонимни ердан олиб юрмоқчи бўлган эдим, Комрон кўлимдан ушлади.

— Нега шошасан, Фарида? Ҳамиша мендан қочасан, — деди.

— Нега энди? — дедим. — Туфлигим сиқяпти-да... Иннайкейин, ичкарига бирга кирмаймизми ахир?

— Бирга кирамиз, лекин у ерда ҳойнаҳой, ҳамма билан гаплашишга мажбур бўламиз. Ҳолбуки, сен билан ёлғиз гаплашмоқчи эдим.

Ҳаяжонимни яшириш учун ҳазил-мутоиба қилиб:

— Ихтиёрингиз, — дедим.

— Мерси. Ундай бўлса, агар хоҳласанг, ҳеч кимга кўриниш бермай ҳовлида бир оз айланайлик.

Қочиб кетишимдан кўрқаётгандай, кўлимни қўйиб юбормас эди. Чамадончамни кўлига олди. Ёнма-ён юриб кетдик. Бир-биримизга унашилганимиздан бери биринчи марта ёнма-ён...

Янги тутилган қуш юраги қандай патирласа, меники ҳам шундай патирлади. Шундайки, кўлимни қўйиб юборганида ҳам қочишга қурбим етмасмиди деб ўйлайман.

Бир-биримизга бир огиз ҳам сўз айтмай ҳовлининг тўрига бордик. Комрон ўйлаганимдан ортиқ хафа, эзгин кўринарди. Бу уч ой ичида нималар бўлганини, орамизда қандай ўзгариш юз берганини билмайман. Фақат ҳозир унинг олдида ўзимни айбдор деб ҳисоблар, шу дам-

гача қилган ёввойилигим учун пушаймон бўлар эдим.

Қиш ўртаси бўлса ҳам гўзал, жимжит оқшом эди. Атрофимиздаги қуруқ тоғ тепалари олтин маржон каби товланарди. Менда Комронга нисбатан уйғонган майлда бу манзаранинг ҳам ҳиссаси бормиди, билмайман.

Шу дам унинг кўнглини оладиган бирон сўз топиш истаги қалбимнинг ёндирувчи эҳтиёжига айланди. Лекин миямга ҳеч нарса келмас эди.

Энди орқага қайтишдан бошқа чорамиз қолмагандан кейин, Комрон:

— Шу ерда бир оз ўтирсак қалай бўлар экан, Фарида? — деди.

— Ихтиёр сенда, — дедим.

Унашилганимиздан кейин уни биринчи марта сенсирашим эди.

Комрон шимига ҳам парво қилмай ўша ердаги бир тош устига ўтирди. Мен дарров кўлидан ушлаб тургиздим.

— Сен нозиксан, қуруқ ерга ўтирма, — дедиму, устимдаги кўк пальтомни ечиб тагига солдим.

Комрон кўзларига ишонмас эди.

— Нима қиялсан, Фарида? — деди.

— Тагин оғриб-нетиб қолмагин, — дедим. — Мундоғ ўйлаб кўрсам, сени асраш бундан кейин менинг бурчим экан.

Бўлам бу сафар ҳам қулоқларига ишонмади шекилли:

— Нималар деяпсан, Фарида? — деди. — Шу сўзларни сен айтяпсанми? Унашилганимиздан кейин сендан эшитган энг ширин сўзим.

Бошимни энгаштириб, жим турдим.

Комрон пальтомни кўлига олди. Силаётгандай бир ҳаракат билан энгларига, ёқасига, тугмаларига тегар эди.

— Сенга бир оз ситам қилиш ниятида эдим, Фарида. Энди фикримдан қайтдим, — деди.

Кўзимни ердан олмасдан:

— Сенга ҳеч ёмонлик қилганим йўқ эди-ку, — дедим.

У мени яна ёввойи қилиб қўйишдан қўрқаётгандай, ёнимга яқинлашишдан безиллаб:

— Фикримча, қилдинг, Фарида, — деди, — ҳатто зиёда қилдинг. Унашилган кишисини шунақа оёқ ости қилдиларми? Кўнглимга ёмон гаплар келди. Қайдам, Мужгон янглишган эмасмикан?

Ночор кулдим. Комрон ажабланиб сабабини сўради.

Дастлаб жавоб бергим келмади. У қўймагандан кейин эса кўзларимни олиб қочиб:

— Мужгон янглишган бўлса, бунчалик бўлмас эдик, — дедим.

— Бунчалиги нимаси? Яъни унашилганимизми?

Кўзларимни юмиб туриб икки марта бошимни силкидим.

— Фаридам!

Кичик бир фарёдга ўхшаган бу овоз ҳали-ҳали қулоқларимда. Кўзларимни очдим-да, унинг каттайгандай кўринган кўзларида йирик ёш томчисини кўрдим.

— Мени шу дам шунчалар бахтиёр этдингки, ўлаётганимда ҳам эсимга тушса йиғлайман. Юзимга бундай боқма. Сен ҳали жуда кичиксан. Илож йўқ, сен бундай нарсаларни англамайсан. Ҳамма гиналарни унутдим энди.

Комрон билакларимдан ушлаб турарди. Мен ҳам тортиб олмадим, фақат хўнграб йиғлай бошладим. Бу шундай йиғи эдики, Комрон қўрқиб кетди.

Бояги йўл билан орқага қайтаётганимизда ҳам мен тез-тез хўрсинар, ҳиқиллаб йиғлар эдим. У ортиқ қўлини менга тегизишга ботинмасди. Лекин мен кўнгли жойига тушганини сезиб, хурсанд бўлдим.

Чорбоққа яқинлашганимизда:

— Сен олдин кир. Мен ҳовузда юзимни яхшилаб ювиб олай. Мени шу аҳволда кўришса нима дейишди? — дедим.

* * *

Бирдан эсимга тушгандай қилиб Комрондан сўрадим:

— Европага саёҳат қилармишсан, ростми?

— Шундай бир фикр бор. Тўгриси, меники ҳам эмас, Мадриддаги амакимнинг хаёли, — деб жавоб берди. — Қаердан эшитдинг?

Бир оз иккиланиб турганимдан сўнг:

— Докторнинг қизидан, — дедим.

— Докторнинг қизи сенга мунча кўп хабарлар етказиб турар экан, Фарида?

— ...

Комрон диққат билан юзимга қараб турарди. Қизариб, бошимни ўгириб олдим.

— Менга қара, ойимнинг касаллиги ҳам баҳона бўлмасин тагин?

— ...

...— Тўғриси айт, Фаарида. Шунинг учун келганми-
динг?

Ёнимга яқинлашган эди. Қўллари билан бошимни силагиси келар, лекин ҳуркишимдан, яна орамизни бузадиган акслик қилишимдан қўрқар эди. Ҳолбуки, мен аксинча; унга кўника бошлаган эдим. Саволини яна бир марта қайтариб айтди:

— Тахминим тўғрими, Фаарида?

Комроннинг ниҳоятда хурсанд бўлганини сезиб, «ҳа» маъносида бошимни силкитдим.

— Қандай яхши... Кечадан бери толеим шунчалик ўзгардики!

Қўлларини мен ўтирган курси суянчиқларига қўйиб устимга эгилди. Бу вазиятда тўрт томонидан қуршалган эдим. Менга қўл тегизмаслик учун ҳийла билан топилган усул ўтирган еримда мени кирпитикон сингари ҳурпайтирар, елкаларимни кўтариб орқага чекинар эдим. Жуда яқин келиб қолган юзига боқмаслик учун рўмолчамни ўйнаб туриб:

— Амакинг нима таклиф қиляпти? — деб сўрадим.

— Бўладиганга ўхшамайди. Мени элчихона секретари қилиб олмоқчи. Аниқ бир маслаги ёки амали бўлмаган эркакни эркак эмас, деб ҳисоблайди. Мен, табиий, унинг фикрини айтяпман. «Келажакда бир элчихона амалдори билан Европага кетиш балки Фааридани ҳам хурсанд қилар», дейди. Қайдам, шунга ўхшаш бир-талай сўзлар...

Сухбат жиддий тус олгани учун Комрон мени қуршовидан чиқариб қадини ростлади. Мен ҳам дарҳол ўрнимдан турдим.

Сухбатимиз узилмади.

— Бу таклифни нега «бўладиган гап эмас» дединг? Европага борсанг хурсанд бўлмайсанми?

— Бу томонини айтаётганим йўқ. Бундан кейин мен кўнглига нима ёқса қилаверадиган киши эмасман. Ҳаётимга алоқаси бўлган ҳар бир нарсани сен билан маслаҳатлашишга мажбурман. Шундай эмасми?

— Ундай бўлса кета берасан.

— Демак, Истамбулдан кетишимга розисан, а, Фаарида?

— Демак, эркак киши учун бирон маслак зарур бўлса...

— Менинг ўрнимда бўлсанг сен кетармидинг?

— Кетардим деб ўйлайман. Бунинг устига сен ҳам шундай қилишинг керак, деб ўйлайман.

Эътироф қилишим керакки, бу сўзларни ёлғиз тилим айтар эди. Дилимда эса, ўша дам бутунлай бошқа нарса-ни айтмоқда эдим. Ҳақиқатда, мени ҳам тушуниш керак. «Сени ташлаб кетаверайми?» дегувчига бошқача жавоб бериб бўладими?

Иккинчидан, Комрон ҳам бу айрилиқни шу қадар осон қабул қилганимга ҳайрон эди. Менга қарамасдан уй ичида бир-икки одим юргандан сўнг қайрилиб, бояги саволни яна қайтариб берди:

— Демак, амакимнинг таклифини қубул қилсам, сенингча тўғри бўлади?

— Ҳа.

Комрон тин олди:

— Ҳа, бўлмаса ўйлаб кўрамиз. Узил-кесил бир қарорга келиш учун ҳали вақтимиз бор.

Юрагим енгилгина дукурлади. «Ўйлаб кўрамиз» дегандан кейин яна қандай гап бўлиши мумкин?

Одамлар ҳар доим мендан талаб қилган бир огирлик билан сўз бошладим:

— Бу ишда яна ўйлаб кўрадиган нарса борлигини сезмаяпман. Амакиннинг таклифи ҳам ёмон бўлмайди.

— Амал деган нарса қисқа бўладими, Фарида?

— Тўғрироғи, узоқ ҳам бўлмайди. Атиги бир, икки, уч ё тўрт йилдир. Кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади. Иннай-кейин, орада келиб турасан ҳам...

Бир, икки, уч, тўрт йилни бармоқларим билан шу қадар осон санардимки...

* * *

Бир ойдан сўнг Комронни Ғалата лиманида кемага ўтқаздик. Уни Европа саёҳатига ташвиқ этганим учун қариндошларимнинг ҳаммаси мени табрик қилди. Фақат Мужгонгина хурсанд бўлмади. Тақирдоғидан менга ёзган хатида: «Яхши иш қилмабсан, Фарида. Рози бўлмаслигинг керак эди. Энг яхши вақтларингизни айрилиқда ўтказишдан нима маъно бор? Тўрт йил дарров ўтиб кетадиган вақтми?» дебди.

Лекин бу тўрт йил Мужгон қўрққанидан анча тез ўтди.

Комрон пенсияга чиққан амакиси билан Истамбулга бутунлай қайтиб келганда, мактабни битириб чиққанимга бир ой бўлган эди.

Мактабдан чиқиш! Мен у ерда яшаб турган пайтла-

римда бу ола-қоронғи бинога каптархона, деб от қўйган эдим. Қўлимда яхшими-ёмонми бир диплом билан ўзимни ташқарига отадиган кунимнинг мен учун қутулиш байрами бўлишини айтиб юрардим. Лекин кунларнинг бирида каптархона эшиги очилганда, ўзимни, бўйимни бирмунча узайтирган қора чоршаф, баланд пошна туфлилар билан кўчага чиққанимда бутунлай гангиб қолдим. Бунинг устига холам ҳам чорбоғда тўй тараддуди ни бошлаб юборди. Бу нарса мени тамоман шошириб қўйди.

Чорбоғ бўёқчилар, дурадгорлар, бичиқчилар ва узоқ ерлардан ётадиган бўлиб келган қариндошлар билан гоҳ тўлиб, гоҳ бўшарди. Ҳар ким ўзига яраша бирон иш билан банд эди. Улар ҳозирдан таклифнома ёзиш, каму кўстларни сотиб олиш учун бозорга қатнаш, кийим тикиш билан машғул. Мен шошиб қолганимдан ишбу зармонлик қилардим. Бирон ишга қўл уриш у ёқда турсин, бошқаларнинг ишига халал берадиган ҳар хил бемазагарчиликлар қилардим. Менда сўнгги телбалик хуружи бошланган эди. Бурунгидай меҳмонларнинг болаларини теварагимга тўплаб, чорбоғни бошимга кўтарардим.

Ҳамма ердаги сингари ошхонада ҳам ремонт, бўёқ ишлари борарди. Шунинг учун янги ошпаз қозон-товоқларини ҳовлининг тўрига қурилган чайлага кўчириб, оқ қатни очикда пишира бошлаган эди.

Бир куни кечга яқин ошпазнинг чайла олдида варақчи пишираётганини кўрдим. Шу он миямга битта шайтонлик келди.

— Болалар, — дедим, — сизлар шу бостирмаларнинг орқасига ўтиб, бекиниб туринглар. Товушларингни чиқарманглар. Мен сизларга варақчи ўғирлаб келтираман.

Беш минут ҳам ўтар-ўтмас қўлимда бир товоқ варақчи билан кичкина ўртоқларим ёнига қайтиб келдим.

Болаларга тегишларини бериб, ҳаммасини ҳовлининг бурчак-бурчагига тарқатиб юборганим ва товоқни бостирмага беркитиб қўйганим, хайриятамки, яхши бўлган экан. Лекин бу нарсанинг оқибатини, ошпаз варақиларни йўқолганини билгандан сўнг ғазоби қайнаб, зиғи югуришини хаёлимга келтирмаган эдим.

Бир оздан сўнг ошхона чайласи олдида қиёмат қўпти. Ошпаз: «Ким ўғирлаган бўлса ҳам жонини бўғизидан суғуриб оламан!» деб қичқира бошлади. Болаларнинг юраги чиқиб кетди. Улар менинг сўзимга ҳам қулоқ солишмай қочиб беришди. Қочиб, шубҳасиз, яхши қилиш-

ди. Чунки, бирпасдан кейин ошпаз бизни билиб қолди-ю, қўлидаги човлисини таёқдай силкитиб устимизга бостириб келаверди.

Расво одам болалар орасида каттаси мен эканимни кўрди дегунча уларни қўйиб, мени қувиб кетди. Югуриб келаётиб йўлда гурсиллаб йиқилгандан сўнг баттар жаҳли чиқиб кетди.

Ошпаз янги, мени танимайди, шунинг учун аҳволим мушкул эди. Қўлга тушгудай бўлсам, ўзимнинг кимлигимни тушунтиргунимча, ҳеч бўлмаса икки марта човли зарбини ейишим, шарманда бўлишим турган гап.

Чорбоғ томонга чап беришнинг иложи бўлмагандан кейин чор-ночор кўчага қараб уриб кетдим, йўл бўйи чирқираб, дод солиб бордим.

Худо ўзи ёрлақади-ю, эрталабдан бери иш билан банд бўлган тикувчи хоним шогирди Дилбар халфа¹ билан ҳовлига дам олгани чиқиб келаётган экан. Йўл четида уларга тўқнаш келдиму «келяпти!» деб бўйинларига осилдим, орқаларига яшириндим.

Дилбар халфа ошпаз човлисига қўлларини кўтариб:

— Бу нимаси, ошпаз, жинни-минни бўлдингми? Ахир бу келин хоним-ку! — деб ўшқирди.

Бошқа пайт бўлса, бу сўз учун Дилбар халфани албатта юлиб олардим. Лекин шу қадар қўрқиб кетган эдимки, ўзим ҳам билмай унга қўшилиб:

— Худо ҳаққи, мен келин хонимман, ошпаз! — дея чинқирдим.

Мен бу ошпаз сингари жинни, ғайри одамни кўрган эмасман. Ошпаз Дилбар халфа билан тикувчи хонимнинг сўзларига бир оз ишонмай турди. «Йўқ, бунақа безори келин бўлмайди. Ундай бўлса, менга янги шим олиб берасан. Буни қара, шимнинг тиззасини йиртдинг!» деди.

Бечора йиқилганда бурнини ҳам яра қилиб олибди. Лекин, барака топкур, бурнимни ҳам тўлайсан, деб туриб олмади.

Яшириб кетишга қилган ҳаракатларимга қарамай, бу комедия ҳамманинг қулоғига етди ва ҳар гал овқат устида менга қараб-қараб қўйиш одат тусига кирди.

¹ Х а л ф а — бу ерда шогирд маъносида. Бундан ташқари пешқадам оқсоч, хизматкор маъноларида ҳам келади. Эркак ва аёллар исмига қўшиб айтилади.

Тўйга уч кун қолган эди. Яна ҳар куни кечки пайт ўша машъум ҳовли эшигида, болалар билан арқондан сак рашиб ўйнаб юрганымда янги бир ҳужумга учрадим. Лекин бу сафарги ҳужум мени ошпаз қўлидан қутқа зишга ҳаракат этган тикувчи хонимдан бўлди. Утти йилчадан бери чорбоғда кийим тикиб келган бу францу хоним олтмиш ёшли, кўзойнакли қари қиз эди. У дунё нинг энг нозик, энг ширин муомалали аёлларидан бўли шига қарамай, шу оқшом у ҳам менга олов пурқди.

— Кечирасиз, мадмазель, бир неча кундан кейин сиз ни мадам, деб атай бошлаймиз. Шу ишингиз тўғрими Кийимингизни охирги марта ўлчаб кўриш учун сизни ярим соатдан бери ахтараман-а, — деди.

Энг ёмони — Басима холамнинг у билан бирга келга ни бўлди. Хўмрайиб туришидан, жанжал чиққудай бўлса тикувчининг ёнини олиши аниқ эди.

— Пардон, мадмазель, шу ерда эдим, кўп афсус, ах тарганингизни билмабман, — дедим.

Холам индамай туролмади. Мени йўлга солмоқчи бўл ганда, ҳарвақт иягимдан ушлаб силар эди, ҳозир ҳал шундай қила туриб:

— Айланай болам, ҳозир сенинг овозингни, қаҳқаҳа ларингни биров эшитмаслиги керак-ку, — деди. — Уч кун дан кейин ҳам, чақирган меҳмонларимиз орасида ян шундай қилмасайдинг, деб қўрқаман.

Ҳарвақт бевош, қўрс кўринганимга қарамай, ўш кунлар қоришиқ ҳаяжонлар чангалида талпинган ва эр каланиш, мулойим бўлиш эҳтиёжи билан юрак-бағриг эзилиб юрган кунларим эди.

Иягимни холамнинг қўлидан чиқармай, этагимни бар моқларим билан икки ёнидан ушладим-да, енгилгин реверанс қилиб, тиззаларимни букдим.

— Хафа бўлманг, хола, — дедим, — кўп эмас, фақа уч кунгина яна тишингизни тишингизга қўйиб туринг. Ана ундан кейин сиз менга хола эмас, бошқа исмли бошқа сифатли киши бўласиз. Чолиқуши холасига қил ган шўхлигини Фарида у хоним афандига қилолмайди. Ҳа, бунга журъат этолмайди, кўнглингиз тўқ бўлсин.

Холамнинг кўзларига ёш чиқди, бетларимдан чўлп чўлп ўпиб:

— Ҳамиша онанг ўрнида эдим, яна шундай бўлиб қоламал, Фаридам, — деди.

Юрак тўлқиним шу даражага етган эдики, мен ҳам уни биқинларидан ушлаб азот кўтардим, яна шу ҳаяжон билан бетларидан ўпдим.

* * *

Мадемуазель майда икир-чикирларидан бошқа камчилиги қолмаган оқ кўйлагимни қўлига олганда, қип-қизариб кетганлигимни ҳис этдим. Уйдагиларни бирма-бир силаб ўпмоққа, ёлвормоққа бошладим:

— Нима бўлади-я, ташқарига чиқиб турсаларингиз. Сизларнинг олдингизда киёлмайман. Чолиқушини орқасидан узун этакли кўйлақда товусга ўхшаганини кўз олдиларингизга бир келтиринг. Вой, қандай кулгили-я! Ўзим ҳам роса куламан-да. «Шу нарса оддий кийимда бўла қолсин», деб ҳар қанча ялинсам ҳам, бари бир, дардимни ҳеч кимга англата олмадим.

Мадемуазель қўлида кўйлақ билан олдимга келганда, бамисоли биров мени тутмоқчи бўлаётгандек, ўзимни олиб қочар, дир-дир титрар эдим.

Ташқаридагилар тўполон кўтаришар, кирамиз деб ичкарига суқилишарди.

— Бир оз кутинглар, илтимос қиламан, бир минутгина, кейин ҳаммангизни чақираман, — деб ёлвордим. Лекин улар гапимга ишонмасдилар.

— Алдайди, ечиб ташлагандан кейин чақиради, — деб эшик олдида бақирарди.

Ана шундан кейин икки томон ўртасида ҳаяжонли тортишув кетди.

Ташқарида болалар ҳам, катталар ҳам аралаш қичқиришади, кулишади, эшикни итаришади, мен эсам бор кучим билан эшикни ичкаридан тортиб турдим.

Супада темир нагалли ботинкалари билан ер тепиниб: «ҳужум... ҳужум... жанг...» деб қичқиришган болаларнинг овозига бутун чорбоғ югуриб келди.

Мадемуазель теварагимда парвона бўлиб:

— Вой, қўйинглар, худо ҳаққи, қўйинглар, кўйлақ йиртилади, — деб чинқирар, лекин овозини ҳеч ким эшитмасди.

Нимаям бўлди-ю, бир зумда тўполон тийилди. Эшикка оёқ дупури яқинлашиб келаверди. Комроннинг:

— Оч, Фариди, менман. Менинг киришимга тақий ўқ, табиий. Аммо, сенга ёрдам қилгани келдим, — деганини эшитдим у жаҳлим чиқиб гангиб қолдим.

Бу сафар:

— Ҳамма кирсин, майли, лекин сен эмас. Худо ҳаққи, сен кет. Бўлмаса худо урсин йиғлаб юбораман,— деб ёлвора бошладим.

Лекин Комрон ёлворишларимга қулоқ солмади, эшикни қаттиқ итариб, икки қанотини ланг очиб юборди.

Мен апил-тапил уйнинг бир бурчига қочдим-да, қўлимга кирган бир пальтога чирманиб олдим.

Мадемуазель ёрилар даражада эди.

— Жонимни қоқай, кўйлак хароб бўлди,— деб сочларини юла бошлади.

Комрон пальтони бир учидан ушлади-да, кулиб туриб:

— Енгилганингга тан беравер энди, Фарида. Оч, кўйлагингни кўрайин,— деди.

Менда на овоз бор эди ва на ҳаракат.

Бир оз кутгандан кейин яна ўтина бошлади:

— Фарида, ҳозир кўчадан келдим. Жуда чарчаганман. Мени кўп қийнама. Кўйлагингни шунчалар кўргим келадики, ўжарлик қилаверсанг, зўрлик қилиш мажбуриятида қоламан. Менга қара, бешгача санайман: бир, икки, уч, тўрт, беш.

Комрон иложи борича кечиктириб айтган ана шу «беш»дан сўнг пальтони тортди-да, юзимни кўз ёшлари билан ювиб ўтирганимни кўриб, ёмон аҳволга тушди, кейин болаларни итариб чиқариб, эшикни ёпиб қўйди.

Мадемуазель ҳайронликдан лол бўлиб қолди. Комрон ҳам қарийб шу аҳволда эди. Бир оздан сўнг уятли, аламли бир товуш билан:

— Кечир мени, Фарида,— деди.— Сен билан шунчаки ҳазиллашмоқчи эдим. Ҳаққим бўлса керак, деб ўйловдим. Лекин, ҳали ҳам ёш бола экансан... Мени кечирасан-да, а?

Бошимни ҳамон пальто ичида яшириб туриб жавоб қилдим:

— Хўп, лекин бу ердан шу замон чиқиб кетасан.

— Бир шарт билан. Сени боғ тўридаги қоя олдида кутаман. Эсингдами, тўрт йил аввал иккаламиз ўша ерда ярашган эдик. Бугун ҳам шундай қиламиз. Хўпми?

Бир оз иккиланиб турганимдан кейин:

— Хўп, бораман,— дедим.— Лекин сен ҳозироқ чиқиб кет.

Боёқиш мадемуазелда ҳам бу ғалати табиат келинчак билан сўзлашишга ортиқ жасорат қолмаган эди. У оғиз очмай кўйлагимни ечириб олгандан сўнг, яна калта

кўйлагимни кийдим, устидан қора ранг мактаб фарту-
гимни илиб, Мужгоннинг ҳам юзига қарамай, ўз ҳуж-
рамга чошиб кириб кетдим. У ерда кўзларимдаги қизил-
лик йўқолгунча совуқ сув билан юзимни тоза ювдим.
Боққа тушганимда қош қорая бошлаган эди. Энди ҳам-
ма гап — ўзимни ҳеч кимга кўрсатмасдан, унинг ёнига
бориб олишда қолган эди.

Ўзимни айланиб юрган кишига солиб, ошхона орқа-
сида пича юрдим, ошпаз билан бир-икки оғиз сўзлашдим.
Кейин секин-секин ташқари эшикка қараб юрдим. Мақ-
садим: изимни бутунлай йўқотганимдан кейин девор та-
гидап ўтиб, унинг ёнига тушиш эди. Лекин...

Ҳамиша очиқ турадиган кўча эшигининг олдида қора
чоршафли, узун бўйли бир хотин кишини кўриб қолдим.
Юзи ёпиқ эди. Чорбоғдан бир нарса сўраш нияти
бўлса ҳам, сўрашга юраги бетламай тургандек кўринди.

Комрон мени алламаҳалдан бери кутиб турибди.
Чоршаф ичидан таниш юз кўринишидан ва мени гапга
тутиб қолишидан қўрқиб, йўлимни ўзгартирдим-да, да-
рахтлар орасига ўзимни урмоқчи бўлдим. Лекин у мени
чақириб қолди.

— Ойимқиз афандим, бир оз сабр қилишингиз мум-
кинми?

Ночор қайтдим, эшикка қараб юриб бордим.

— Марҳамат, хоним афанди, бирон хизмат бормиди?

— Марҳум Сайфуддин пошшонинг чорбоғи шуми?

— Шу, афандим.

— Шу чорбоғда турасизми, афандим?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, сизга бир илтимосим бор.

— Буюринг, афандим.

— Мен Фарида хоним билан кўришмоқчи эдим.

Пича ғалати бўлиб кетдим. Кулиб юбормаслик учун
дарров бошимни эгдим. Мен «хоним афанди» дейилган-
нимни биринчи марта эшитганим учун бу сўз менга шун-
дай ғалати туюлдики...

«Фарида хоним афанди» мен эканлигимни айтиб бўл-
мас, бунга юрагим бетламас эди. Лабларимни тишлаб
туриб:

— Жуда соз, хоним афанди, — дедим, — марҳамат қи-
либ ичкарига кирсангиз, чорбоғдагилардан сўрарсиз,
сизга Фарида хонимни чақириб беришади.

Қора чоршафли хотин эшикдан кириб, ёнимга келиб
олган эди.

— Сизни учратганим кўп яхши бўлди, қўзим, — де-

ди. — Сиздан битта ёрдам сўрайман. Мен Фариди хоним афанди билан хилват қилиб гаплашмоқчиман, шуни айтасиз. Иложи бўлса, буни ҳеч ким билмаслиги керак.

Ажабланиб юзига қарадим, аммо атроф қоронғи бўлгани, чоршафини ҳалигача очмагани учун чеҳрасини фарқ этолмадим.

Бир оз иккиланиб турганимдан сўнг:

— Хоним афанди, — дедим, — ғалати аҳволда бўлганим учун дабдурустдан тўғриси айтилди. Фариди мен бўламан.

Хотин бир оз ҳаяжонланди:

— Комронбейга тушаётган Фариди хоним сизми?

— Чорбоғда биттагина Фариди бор, хоним афанди, — деб кулимсирадим.

Қора чоршафли хотин бирдан тўхтаб қолди. Бир озгина аввал ўзини Фариди билан кўриштириб қўйишимни сабрсизлик билан истаган ҳолда энди рўпарамда ҳайкалдай қотиб қолганига қандай маъно берса бўларди? Ажабо, Фариди мен эканлигимга ҳали ҳам ишонмаётганмикан? Ё бошқа бирон сирли бормиди? Қизиқсинаётганлигимни яширишга тиришиб, яна гапиришга мажбур бўлдим:

— Амрингизга интизорман, хоним афанди.

Қизиқ, чоршафли хотин ҳамон оғиз очмай турарди.

Салгина олдинда, дарахтлар орасида турган бог скамейкасига кўзим тушди-ю:

— Хоҳласангиз, ўша ерга борайлик, хоним афанди, — дедим. — Ҳеч ким бизга халақит бермайди, баҳузур гаплашамиз.

Хотиннинг сукути биз скамейкага бориб ўтирганимиздан кейин ҳам давом этди. Ахийри, қарорга келган бўлса керак, қўлини қаттиқ силтаб, чоршафини кўтарди — ўттиз ёшлар чамасида ақлли, асабий бир хотин чеҳраси очилди. Қоронғи тушиб қолганига қарамай, юзи қўрқинчли бир алфозда саргайиб кетганлиги кўриниб турарди.

— Фариди хоним, — деди у, — мен бир эски дугонанинг зўри билан элчи бўлиб келдим. Лекин устимга олган вазифанинг бу қадар оғир бўлишини билмаган эканман. Ҳалигина сизни кўришга учиб турганим ҳолда, мана энди, қочиб кетсам деб ўтирибман.

Вужудимга бир титроқ ёпишди, юрагим қаттиқ дукурлай бошлади. Агар ўзимни қўлга олмасам, у айтганини қилиб қочиб кетишлигини сезиб қолдим. Ўзимни иложи борича хотиржам кўрсатишга тиришиб:

— Вазифа бажарилиши керак, хоним афанди,— дедим,— бунинг учун дадил бўлиш лозим. Дугонангиз мени танийдими?

— Йўқ. Тўғрироғи, ўзингизни кўрмаган. Фақат Комронбейга унашилганингизни билади, холос.

— Комронбейни танийдими?

— ...

Энди менда ҳам ортиқ сўроғи-саволларга мадор қолмади. Шу дам сўроқ ақлимни олар даражада мени забун қилганига қарамай, у чиндан кетмоқчи бўлиб қўзгалса, йўлидан қайтармас эдим, деб ўйлайман.

— Менга қаранг, Фарида хоним. Нега бирдан иккиланиб қолганимга тушунмаяпсиз. Мен бу ерда бўйи етган бир қизга дуч келарман, деб ўйлаган эдим. Мана энди кўрсам рўпарамда мактаб ёшидаги қиз турибди. Сизни ёмон хафа қилиб қўярмиканман, деб кўрқдим. Иккиланганимнинг сабаби шу.

Бегона хотин менга ачинаётгандай кўринди. Бу ҳол нафсониятимга тегиб, мадор берди.

Урнимдан турдим, скамейка рўпарасидаги дарахтга орқамни суядим, қўлларимни қовуштириб сокин, ҳатто магрур бир товуш билан:

— Бундай аҳволда иккиланиб ўтириш тўғри келмайди,— дедим.— Кўриб турибман, гаплашадиган гапимиз муҳим. Шунинг учун, ачинишни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, очиқчасига гапиришсак, яна ҳам яхшироқ бўлади.

Хотин менинг дадиллигимни кўриб, ўзини анча ўнглаб олди, кейин шундай бир савол берди:

— Комронбейни жуда яхши кўрасизми?

— Бунинг сизга нима алоқаси борлигини кўрмаяпман, хоним афанди.

— Балки бордир, Фарида хоним.

— Очиқ гаплашмасак, ҳозир айтганимдек, бир ерда депсиниб тураверамизу, мурод ҳосил бўлмайди, хоним афанди.

— Жуда соз, шундай қилайлик. Сизга Комронбейни бошқа биров ҳам яхши кўришини айтишга мажбурман.

— Яхши кўриши мумкин, хоним афанди. Комрон ёш йигит, бунинг устига жуда кўп фазилатлари бор. Бошқа биров уни кўз остига олган бўлса, бунга ҳайрон бўладиган жойи йўқ.

Бирор япроқ шитир этмаган бу сокин, гўзал ёз оқшомида кутилмаган бўрон турганлигини англари, лекин ўзимда пайдо бўлган қандайдир бир куч билан унга қарши ҳамла тайёрлар эдим.

Хотинга айтган сўнги сўзларимда бир оз истеҳзо ҳабор эди. Ўрнидан турмасданоқ ўзини тўғрилашидан, асбий ҳаракат билан чоршафининг этакларини тузатиш скамейка тахталарини ушлашидан — унинг ҳам гап тезроқ хотима бериш қарорида эканлигини англадим. Машина каби тез, ифодасиз бир товуш билан сўзлади:

— Дастлаб менга кичкина қиздай кўринган бўлсангиз ҳам, мана энди камолот топган, ҳар жиҳатдан етилган қиз олдида ўтирганимни тушуниб турибман. Комронбей масаласига келсак, сизнинг қадрингизга етмага кўринади. Ёхуд, қайдам, етган бўлса ҳам, ўткинчи заифликка учраган, гапнинг қисқаси, Комронбей икки йил бундан аввал дугонам билан Европада танишади. Энд у ёғини айтсамми-йўқми, бунисини билмайман.

Бошимни силкитдим.

— Сўзларингизнинг тўғрилигини исбот қилиш учун ҳа, айтинг.

— Дугонамнинг исми Мунаввар. Эски сарой арбобларидан бирининг қизи. Аввал бировга кўнгил бери теккану, лекин бахти очилмаган. Кейин касал бўли қолди. Докторлар Европага юборинглар, деб маслаҳат беришди. Батамом тузалиб, энди юртига қайтаман деган турганда, бошига шу савдо тушади. Комронбей бир маҳал Швейцарияга етиб келади. Уни излаб келганми, вазифа биланми, бунисини яхши билмайман. Уша ердан учрашишади. Комронбей, Швейцарияга бир ҳафта тури қайтгани келган бўлса ҳам, у ерда яқин икки ойлаб қоли кетади. Ҳатто бунинг учун жазо ҳам олган бўлса керак.

— Ижозатингиз билан битта савол, — дедим, — буларни менга айттиришдан дугонангизнинг мақсад нима экан?

Бегона хотин бу сафар ўрнидан туришга мажбур бўлди, қўлқопли қўлларини қовуштириб:

— Мана шуни айтиш қийин-да, — деди. — Мунаввар бугун сизнинг душманингиз ҳисобланади.

— Астафтурулло!

— Шундай, Фарида хоним. Лекин ўзи ёмон одаммас. Жуда ҳам раҳмдил. Комронбей унинг учун шунчаки бир тасодиф эмас. У дугонамга уйланмоқчи эди. Ага бунда бир ёмонлик бўлса, ҳаммаси Комронбейдан. Чунки бошқа биров билан боши боғли бўла туриб, шу ишни қилган. Мени касал етган кўнгилчан бир хотиннинг ўлиб-нетиб қолиш хавфи кўрқитади, уҳдамга мана шундай ярамас вазифани олишга мажбур қилган сабаб ҳақиқатан шу кўрқув бўлди.

— Яъни, Комронбей унга уйланмаса демоқчимисиз?
— Елгон гапириб нима қиламан, ҳа. Мунаввар бу хабардан кейин ҳечам яшамайди.

— Бечоранинг пешонаси шўр экан.

— Тўғриси, иккалангизнинг ҳам пешонангиз шўр. Ортиқча маҳоват қилиб юборганини билдириш учун қўлим билан ишора қилиб кулдим.

— Мени аралаштирманг, сиз ҳозирча фақат дугонангизни ўйлашингиз мумкин.

— Нега энди, Фарида хоним? Тўғри, Мунаввар менинг шунча йиллик дугонам. Лекин сиз ҳам жуда яхши-сиз, иннайкейин, бу ишда сизнинг айбингиз, гуноҳингиз йўқ, ёш қизсиз. Шунинг учун сизга ҳам ачинаман...

Бу сафар яна ҳам дағалроқ муомала қилдим. Магрур қиёфада:

— Ачинишингизга йўл қўймайман! — дедим. — Фикримча, энди гаплашадиган гапимиз қолмади.

Бегона хотин бир нарса ахтараётгандай қўл сумкасини очиб-ёпаётганини кўрдим. Гапга хотима бериш ниятида эканлигимни кўриб, битта тахлоғлиқ қоғоз чиқарди.

— Фарида хоним, сўзларимга балки ишонмассиз, деб Комронбейнинг битта хатини олиб келган эдим. Қайдам, кўрсангиз хафа бўлмасмикансиз?

Хатни аввал қўлим билан итариб ташламоқчи бўлдим. Лекин хато иш қилиб қўйишдан қўрқиб, уни олдим.

— Хоҳласангиз сизга ташлаб кетай, кейин ўқирсиз. Энди дугонамга кераги қолмади.

Елкаларимни қисиб:

— Менга ҳам фойдаси йўқ, — дедим. — Дугонангизга хотира бўлиб қолиши мумкин. Ўзида қолгани маъқулроқ. Фақат бир зумгина ижозат берсангиз, кўз югуртириб чиқсам.

Қоронғи қуюқлашиб қолган эди. Дарахтлар орасидан йўлга чиқиб, хатни кўзларимга яқинлаштирдим, бу ёзувга ўрганиб қолганим учун қийналмай ўқий бошладим:

Хат «Менинг сариқ гулим», деб бошланган. Кейин бир қатор тасвирлар.

Қуёш чиқишдан аввал дунёга билинар-билинемас бир ёруғлик сочилгани сингари, сариқ гулни кўришдан аввал унинг қалбига ҳам шундай ёруғлик ёйилганмиш. «Ичимда англашилмас бир қувонч бор. Мен мутлақо ажойиб нарсага йўлиқаман» деярсиз эди. Ниҳоят, у ажойиб нарсага

йўлиқибди, бир кун кечқурун мусофирхона боғида чи роқлар ёнади-ю, қаршисида сариқ гулни кўради...

Мактубнинг у ёғини жуда шошиб ўқидим, тобора қу- юклашиб бораётган қоронғида кўзларим сатрларни шу қадар ёмон фарқ қилардики, ҳеч нарсани эсимда олиб қололмадим, десам бўлади. Негадир, мактубнинг бир не- ча бор такрор ўқиганим шу сўнги сатрларини ҳали ҳам кўзларим ўнгида кўриб тураман:

«Қалбим бўш эди. Севиш эҳтиёжи билан ёнардим Сизнинг расо, нозик қоматингизни, бинафша кўзлари- нгизни кўрдиму, ҳамма нарсанинг ранги ўзгарди»

Бегона хотин оғир-оғир одимлар билан ёнимга келиб титроқ товуш билан:

— Фарида хоним, сизни хафа қилдим. Лекин ишо- нинг... — деб сўз бошлаган эди, мен бирдан сўзини чўрт кесдим. Мактубни узатиб:

— Нега энди, — дедим, — хафа қиладиган ҳеч нима йўқ-ку? Бу бўладиган нарса. Аксинча, сизга ташак- кур ҳам айтмоқчиман. Менинг кўзимни очдингиз. Энди сиздан ижозат сўрайман.

Бошимни хиёл силкитиб юриб кетдим. Лекин у ор- қамдан яна чақирди:

— Фарида хоним, яна бир минутга рухсат бер- сангиз. Дугонамга нима дейин?

— Вазифангизни бажарганингизни айтинг. У ёғини энди ўзи биледи, деярсиз. Вассалом.

Бегона хотин менга яна бир нима деди, лекин мен қулоқ солмадим, шошиб дарахтлар ичига кириб кет- дим.

Комрон иккаламизнинг яна бир бор ярашишимизни кўрмайдиган қоя ёнида у вафосиз мени қанчалар кутган экан — билмайман. Лекин кутишдан толиб уйига келган- да, чизиқли мактаб дафтариининг варағига ёзилиб, столга қўйилган шу сатрларни кўрганда, ҳарҳолда шошиб қолар:

«Комронбей афанди. «Сариқ гул» романини бошидан охиригача туширдик. То ўлгунимизча бир-биримизни кўриш йўқ. Сендан нафратланаман.

ФАРИДА»

ИККИНЧИ ҚИСМ

Б... 19... йил сентябрь.

— Келган кунингдан бери кечани кеча, кундузни кундуз демай ёзганинг ёзган. Ҳеч битмайдиган нима ёзув бу? Хатми десам, хат дафтарга ёзилмайди. Китобми десам, биламиз, китобни соч-соқоли бор одамлар ёзади. Сен бўлсанг муштумдай боласан. Мундог гапирсанг-чи, нима бало ёзипсан?

Менга бу саволни мусофирхонанинг қари хизматкори Ҳожи халфа берди. У бир соатдан ортиқроқ ташқарида ўзича ашула айтиб юриб пол артди, энди чарчаб, мен билан пича валақлашгани кирди.

Ҳожи халфанинг авзойини кўриб ўзимни тутолмадим, хоҳолоб кулиб юбордим.

— Бу қанақа кепата, Ҳожи халфа?

Ҳамма вақт оқ фартуг тутиб юрадиган Ҳожи халфа бугун эски замон хотинлар кийимини кийиб олиб, яланг оёқлари билан полни ишқаб тозалаётган, йиқилиб кетмаслик учун қўлида каттакон таёқ ушлаб олган эди.

— На чора, хотин кишининг ишини қилганингдан кейин хотинча кийинишинг керак-да, — деди.

Мен аҳён-аҳёнда гаплашиб турадиган касалманд қўшнимдан ташқари, номеримга кириб-чиқиб юрадиган бирдан-бир киши Ҳожи халфа эди. Дастлабки кунларда тортинарди. Бир иш билан номеримга кирадиган бўлса, эшикни тақиллатиб: «Бошингни беркит, отин қизим, мен киярпман» деярди.

Мен ҳам ҳазиллашиб:

— Кираверинг, отажон, ишингиз бўлгандан кейин кирасиз-да. Ё, орамизда такаллуфга эҳтиёж борми? — деярдим.

У тириш юзини яна бешбаттар тириштириб:

— У, ў, ў, иш — сен билгандай осон эмас, қизим. Ислом «муҳоддаротлари» ёнига бундай очиқ-сочиқ кириб бўлмайди, — деб мени койир эди.

«Муҳоддарот» дегани ҳарҳолда хотин-халаж бўлса керак. Лекин муаллималик ғурурим кўтармагани учун

буни Ҳожи халфадан сўрамас эдим. Ахийри, ҳазил қила-қила, бу хил андишанинг ўринсиз эканлигини Ҳожи халфага тушунтирдим. Энди эсига келса, эшикни тақил-латади-ю, тортинмасдан кириб келаверади.

Ҳожи халфа кулгим ҳадеб тийилавермаганига аввал қизишса ҳам, кейин парво қилмай қўйди.

— Жўрттага жаҳли чиқсин деб куляпсан-да, фойдаси йўқ, — деди. Кейин кўзларида ғалати бир мунг билан илова қилди:

— Қафасдаги қуш сингари номерингда ёлғиз сиқилиб қолдинг, майли, ҳазиллаш, кул, ҳечқиси йўқ. Дўстлигимиз ортаверса, ҳали сенга ўйинга ҳам тушиб бераман, кўнглинг очилсин, деб, уқдингми, афандим?..

Нималар ёзаётганимни Ҳожи халфага айтиб бўлмас эди.

— Хатим жуда хунук, машқ қиляпман, Ҳожи халфа, — дедим. — Индинга эрталаб дарс бошлайман. Болалар айб қилиб юришмасин тагин.

Ҳожи халфа суратга тушаётган одамдай таёгига суяниб, кўзларида ширин бир табассум билан жавоб берди:

— Алдайсан, бола! Ҳожи халфа илоннинг ёгини ялаган, биласанми? Ҳали улар хушхат бўлди-ю, сен бадхатми? Уларнинг ёзганлари икки чақага арзимайди. Биламиз: чумолининг оёғига ўхшатиб эгри-бугри қилиб ёзишади, нима қилишса ўшалар қилишади. Биз маҳкамаларда хўп пишган одаммиз, не-не амалдорларни кўрганмиз, билдингми? Бир дардинг бор сенинг, бор, ҳа! Аммо-лекин билмай қолмасмиз. Ҳа, айтмоқчи, ёзаётганингда бармоқларингга сиёҳ тегмасин, шунга ҳазир бўл, бўлмаса болалар олдида чиндан ҳам уятга қоласан. Ҳа, бўпти, сен ёзувингни ёз, мен ҳам чиқиб полимни тозалай.

Ҳожи халфани кузатганимдан сўнг яна стол ёнига келдим. Лекин ёзишга ўтирмадим. Чолнинг баъзи сўзлари мени ўйга солди.

Боёқиш тўғри гапиради. Ҳақиқатан ҳам, мен капкатта одамман, индинга эрталаб иш бошлайдиган муаллимаман. Бундай бўлгандан кейин ўзимда болалигимдан ҳеч бир из, ҳеч бир асар қолдирмасликка тиришишим керак. Ҳожи халфа ҳали лабларимдаги сиёҳни айтгани йўқ, ҳолбуки бу сиёҳ, бармоқларимдаги сиёҳ нимаси? Ҳа, дафтаримни тўлдириб ўтирган кечларимда ўзимни мактабда кўришим, ортиқ ҳеч маҳал кўрмайдиган одамларимнинг теварагимда парвона бўлаётгандай туюлиши, ажабо, шу сиёҳ доғлари сабабидан эмасмикан?

Ҳожи халфанинг: «Қафасдаги қуш сингари номе-

рингда ёлғиз сиқилиб қолдинг» деган сўзлари миямдан ҳеч кетмайди.

Қафасларнинг ҳаммасидан қутулган шу бугунги кунимда бировни мени қафасдаги қушга ўхшатиши тўғри эмас. Иннайкейин, қуш сўзида эски «Чолиқуши»ники сингари синган қаноти, юмилган тумшуғи билан йиқилган жойидан туриш майли ҳам бор. Ҳожи халфа ҳадеб шу хилда гапираверса, орамизнинг бузилиб қолишидан кўрқаман.

Энди дафтаримни чала қолдириб кетмаслик учун яна бир марта ғайрат қилишим, орқада қолган жирканч дунёга яна бир карра боқишим керак.

Ўша оқшом бегона хотиндан биладиганимни билиб, ҳужрамга қайтиб келаётувдим, ташқарида холамга дуч келиб қолдим. Ўзимни қоронғи бир бурчакка олмоқчи бўлдим. Лекин холам мени кўриб:

— Ким у? — деб сўради. — Сенмисан, Фарида? Нега бекиняпсан?

Жавоб бермасдан олдида турар эдим. Бир-биримизнинг юзимизни равшан кўролмасдик.

— Нега боққа бормаяпсан?

— ...

— Ҳеч шумлигинг қолмас экан-да!

Кўринмас бир қўл бўғзимни қисар, нафасим бўгилиб борар эди.

— Хола, — дедим.

Холам шу дам менга бир огиз ширин сўз айтса, секингина ёноғимни ушласа, сочларимни силаса, йиғлаб қўлларига отилар, балки ҳамма нарсани айтиб берган бўлардим.

Лекин у менинг ҳолимни сезмади. «Яна нима дардинг бор, Фарида?» — деди. Холамдан бир нарса сўраганимда, у ҳамиша шундай деяра эди. Аммо шу кеча бу сўзлар менга: «қачон тийиласан?» дейилаётгандай эшитилди.

— Ҳеч, холажон, ижозат берсангиз, сизни бир ўпсам, — дедим.

Ҳар нима бўлганда ҳам, холам онам ўрнида эди. Уни сўнгги марта ўпмай, айрилиб кета олмас эдим.

Жавобини кутмай қўлларини ушладим, қоронгида икки бетидан, сўнгра кўзларидан ўпдим.

* * *

Уйимда ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди. Курсиларга кийимлар отиб ташланди. Комод тортмалари-

дан кўйлак-лозимлар осилиб тушди. Мен жазм этган нарсани қиладиган киши ўз уйини дарбадар мактаб боласи уйидай ташлаб кетса айб бўлади. Лекин на чора, вақт жуда ҳам зиқ.

Деразада чироқ кўринса кириб қолишларидан қўрқиб, Комронга қолдириладиган бир неча сатрни қоронгида пайпаслаб ёздим.

Кейин жавонимни очдим. Қизил лента билан боғлаб қўйилган дипломимни, эсдалик қилиб сақлаб келган бир неча нарсамни, онамдан қолган балдоқни, узук сингари бир-иккита фақирона безакларни мактаб чамадончасига тўлдирдим.

Уйларидан қочган асранди қизларнинг ҳам шундай қилганларини эслаб, аччиқ-аччиқ кулар эдим.

Қаерга боришимни фақат кўчага чиққанимдан кейингина ўйладим. Ҳа, қаерга бораман? Кундуз бўлса ҳам кошки эди. Миямда яхши ҳал этилмаган бир ўй бор эди. Мен шу кечани бир амаллаб ўтказиш фикрида эдим. Лекин шундай бемаҳалда қаерга сиғиниб бора олардим? Ҳар бир эҳтимолни назарда тутганим ҳолда, қўлимда кичкина чамадонча билан далада саргайиб юролмас эдим. Бир оздан сўнг чорбоғда қиёмат кўпади. Шармандаликдан қўрқиб, балки полицияга хабар қилишмас. Лекин теварак-атрофга мутлақо одам югуртиришади. Поезд, кема у ёқда турсин, ҳатто аравада кетиш ҳам хавфли. Дарров изимни топиб олишади. Лекин ўз билганича яшашни истаган кишини зўрлик билан чорбоққа қайтариб кела оладиган куч йўқ. Фақат қароримни ёш бола жиннилиги, инжиқ қиз нози деб санашади, мени ҳам, ўзларини ҳам бекор хафа қилишади.

Уларни бу фикрдан қайтариш, ҳатто отимни тилга олишга тавба қилдириш учун эртага холамга қандай хат ёзишлигимни билардим. Лекин бу кечани қаерда ўтказаман?

Олдин шаҳар атрофидаги чорбоғларда турадиган ўртоқларим эсимга келди. Борсам бошларига кўтаришлари турган гап. Лекин бу кўп хунук нарса. Шундай вазиятда бир қизни, майли бир кечага бўлса ҳам, уйларига киришиш балки ўзларига ҳам эриш туюлар. Иннайкейин, бу аҳволни изоҳ қилиш учун уларга бирон нарса дейиш ҳам керак. Ёт-бегона одамларга ҳисоб бериш, улардан насиҳат эшитиш ўзимга ҳам оғир бўлишини сезар эдим. Ниҳоят, энг аввал эсимга келадиган исмлар, албатта, уйдигиларнинг ҳам дарров эсларига тушади, иннайкейин, улар худди ўша ерларга бориб қидиришади. Ўртоқла-

римнинг ота-оналари ярим кечада мени сўроқлаб келган қариндошларимга мени юз-хотир қилиб: «бу ерда йўқ» дейишга ботина олишармикан?

Станцияга бориладиган катта йўлни хавфли билиб, орқадаги Ичаранкўй йўлига тушдим. Қоронғилик дам сайин қуюқлашиб борарди. Нима қилишимни билмай юрагимга дукур тушган, жасоратимни йўқотган пайтимда қўққисдан эсимга бир нарса келди. Саккиз-ўн йилча аввал қариндошларимиздан бирининг уйида сут эмизган энага бўлар эди. Болқондан кўчирма бўлиб келган шу хотин Саҳройижадидда турар, чорбоққа тез-тез келиб кетарди.

Ўтган йил узун оқшом сайридан қайтиб келаётиб унинг боғида ярим соатча дам олган эдик. Эскиларимни ҳар доим унга берганим учун, менга жуда яхши қарар эди. Кечаси шу хотинникида ётиб қолсам, ҳеч ким менинг у ерда эканлигимни гумон қилмас эди.

Кўчадан битта арава ўтиб кетаётган эди. Олдин уни тўхтатмоқчи бўлдим, лекин аравага тушишнинг кети хавфли эканлигини, ёнимда майда пулим ҳам йўқлигини ўйлаб, тўхтатмадим.

Чор-ночор Саҳройижадид томонга пиёда йўл олдим. Қоронғида бирон соя кўргудек, ё оёқ дупури эшитгудек бўлсам, титраб тўхтаб қолардим. Қоронғи кечада, хилват дала йўлида ёлғиз кетаётган хотиндан ким шубҳа қилмас эди? Хайриятки, атроф жимжит. Фақат бир боғ ёнидан ўтиб кетаётганимда анчагина қўрқиб олдим. Рўпарамдан бир тўда маст киши ашула айтиб келаверди. Бир сакраб боғ четидаги пастак четандан ошиб ўтдим-да, улар ўтиб кетгунларича ўша ерда писиб ётдим. Боғда ит бўлсами, роса бўлганимча бўлардим.

Кейин Саҳройижадид кўчасида таёғини ҳорғин-толғин судраб юрган қоровулга дуч келдим. Хайриятки, қоровул мени кўрмай ён кўчалардан бирига кириб кетди.

Энага билан унинг чол эри мени кўриб шошиб қолишди. Йўлда бир ёлғон тўқиб қўйган эдим. Шуни айтиб бердим:

— Катта амаким билан Ускудордан келаётувдик. Шу ерда аравамизнинг гилдираги синиб қолди. Бемаҳалда бошқа арава тополмадик. Чор-ночор пиёда йўлга тушдик. Бир маҳал узоқдан сизларнинг чироғингиз кўриниб қолди. Амаким: «Бор, Фарида, бегона жой эмас, бу кеча энагангникида қўна қол. Мен ҳам шу ерда, бир ошнаминикида қоламан», — деб айтди.

Тўғриси, тўқиган баҳонам бу соф виждонли кишилар-

ни осонгина ишонтириб қўя оладиган ўткир баҳона ҳам эмасди. Лекин кичкина хонимни бир кеча меҳмон қилиш улар учун шу қадар катта шараф эдики, сўзларимдан гумонсирашмади.

Бечора энагам менга солиб берган ва ичларига атир сепган топ-тоза кўрпа-тўшакларини эрталаб бўш, бузилмаган ҳолда кўрган замони оёқларидан мадор қочгандир. Ҳечқиси йўқ, у замон қуш аллақачон учиб, карвон ўтиб кетган эди...

* * *

Ўша кеча, энагамнинг уйида чироқни ўчириб, қоронғида бир план тайёрладим.

Жавонимнинг бурчагида, қизил лентага ўралган ҳолда секин-секин сарғайиб, йўқ бўлишдан бошқа бир нарсага ярамайдигандай, кўринган дипломим ўша замон кўзимга иссиқ кўриниб кетди. Одамлар маъқуллаган ана шу қоғоз парчасига умид кўзи билан тикилдим. Ана шу қоғоз билан Анатолия вилоятларининг бирида муаллималик қила олар, бутун ҳаётимни болалар орасида шод, бахтиёр ўтказа билар эдим.

Истамбулдан чиқиб олгунимча Айюбсултондаги Гулмисол халфанинг уйида яширинишга қарор бердим. Гулмисол халфа онамнинг энагаси эди. Онам куёвга чиққанда, уни ҳам Айюбда бир қари қоровулбошига узатишган экан.

Онамни жуда яхши кўргани билан, холаларим билан чиқиша олмасди. Катта бувим тириклигида ора-сира чорбоққа келар, менга Айюбдан рангли ўйинчоқлар келтирар эди. Катта бувим ўлгандан кейин эса халфа бутунлай келмай қўйди, холаларим ҳам уни тилга олишмайдиган бўлди. Сабабини билмайман, лекин ораларида бирон гап ўтган бўлса керак.

Ҳарҳолда, Истамбулда мен учун Гулмисол халфанинг уйидан хавфсизроқ жой йўқ эди.

Холам миямда шох отиб бораётган мактубимни олгандан сўнг йиглашдан бошқа ҳеч нима қилолмайди. Начора? Лекин разил ўғли ҳам ҳарҳолда инсон эди. Изимни топганда ҳам, йўлимни тўсишга ботинолмайди.

Эрталаб борсам, халфанинг эшиги очиқ экан. Хинага бўялган сочлари устидан рўмол ўраб олиб, яланг оёқларида ёғоч кавуш билан даҳлизни юваётган экан.

Ҳеч нима демасдан, эшик олдида уни анча томоша қилиб турдим. Юзим маҳкам ёпиқ бўлгани учун мени таниёлмади, нурсиз мовий кўзларини тикиб:

— Бирон ишингиз бормиди, хоним? — деб сўради. Бир-икки марта ютинганимдан сўнг:

— Энага, мени танимадингизми? — дедим.

Овозим унга галати таъсир қилди. Ҳурккандай орқага чекилди.

— Субхонолло! Субхонолло! — деб юборди. — Юзингни оч-а, хоним!

Кичкина чамадонимни ҳўл тошга қўйиб, чоршафимни кўтардим. Халфа войлаб юборди:

— Вой, Гузида! Гузидам келибди! Оҳ, болам!

Томирлари ўйнаб чиққан заиф қўллари билан бўйнимга осилди, кўзларидан селдай ёш келди.

— Вой, болагинам! Вой, болагинам! — деб чинқирар эди.

Мен бунчалик катта ҳаяжон сабабини тушундим. Одамлар мени ўсган сарим онамга ўхшаб бораётганлигимни айтишарди. Онамни ҳеч вақт эсидан чиқармаган бир дугонаси: «Гузиданинг худди йигирма ёшидаги юзи, овози. Фариданинг сўзларини йиғламасдан эшитолмайман», деярд эди.

Гулмисол халфа ҳам ҳозир шу аҳволда эди. Йиғлашнинг яхши нарсалигини бу кекса черкас аёл кўзларида ёш кўрмасдан аввал тушунмаган эдим.

Мен онамни эс-эс биламан. Ташлаб кетилган баъзи уйларда чанг-тупроққа беланиб, чизиқ бўёқлари ўчиб кетган эски суратлар сингари хирагина эслайман. Бу нарса ҳозиргача менда на қайғу ва на севги уйготган эди. Лекин Гулмисол халфа қариб қолганлиги учун мени онамдан ажратолмай: «Гузидам!» деб қичқирганда, ичим галати бўлиб кетди. Онам кўз ўнгимга келди, ўлимнинг оташи қалбимга кўчди, мен ҳам: «Ойи, ойижоним!» деб ҳиқ-ҳиқ йиғлай бошладим.

Бечора халфа ўз дардини унутиб, менга парвона бўлар эди. Йиғлаб туриб:

— Халфа, онам менга жуда ҳам ўхшармиди? — деб сўрадим.

— Жуда ҳам, қизим. Сени кўриб, ақлим шошиб қолди, уми деб ўйлабман. Худойим сенга еру кўкдай узоқ умр берсин.

Қари халфа, даҳлиз ёнидаги уйда мени ёш боладай ечинтираётганда ҳам, ҳамон ҳиқиллаб йиглар эди.

Унинг тўр пардали кичкина кулбасида ўтказган дастлабки соатларимнинг мазасини асло унутмайман. Мени ечинтиргандан сўнг тўр чойшаб ёпилган каравотига ёт-

қизди, бошимни тиззасига қўйди, пешонамни, сочларимни силаб туриб онамдан гапирди.

Тугилган куни юзида мовий пардаси билан биринчи марта қучоғига олган пайтдан то айрилган кунигача бўлган хотиротини бир-бир айтиб берди.

Навбат менга келганда, мен ҳам бошимга тушган нарсаларни батафсил ҳикоя қилиб бердим. Халфа сўзларимни болалар эртагини эшитаётгандай кулимсираб ўтириб эшитар, гоҳи маҳаллари: «вой қўзим-эй!» деб хўрсиниб қўяр эди. Аммо кеча кечқурун чорбоғдан қандай бош олиб кетганимни, ўла-ўлгунимча у ерга қайтмаслигимни айтганимда, эсхонаси чиқиб кетди.

— Фарида, болалик қилибсан. Комронбей адашибди, тавба қилади, иккиламчи бундай қилмайди.

Гулмисол халфага газабимни тушунтиришнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳикоям охирида:

— Гулмисол халфа, оқарган бошингизни бекорга чарчатманг. Мен сизникида икки-уч кун меҳмон бўлману, кейин бошқа юртга кетаман. Ўз меҳнатим билан кун кўраман, — дедим.

Мен шу сўзларни айтиб турганимда, боёқиш кампирнинг кўзлари ёшга тўлди, қўлларимни силаб бетларига, лабларига суртди.

— Бу қўлларни кўзим қиядим, болам! — деярдди.

Халфани тиззаларим устига ўтқаздим-да, бу қўллар учун энди кўрқинчли ҳеч нарса йўқлигини, бевошлик қилган болаларнинг ора-сира қулоқларини чўзиб қўйишдан бошқа иш қилмаслигини айтдим. У сўзларимни ўтирган ерида сачраб, ажинли бетларини буруштириб эшитди.

Анатолияда қандай муаллималик қилишимни, қандай тадбирлар кўришимни шу қадар суюниб сўзладимки, охирида у ҳам менинг ҳаяжонимга қўшилди. Яшил латтага ўралган кичкина қуръонни тоқчадан олди-да, уни ўртага қўйиб, бу ердан кетгунимча мени ҳеч кимга айтмаслик тўғрисида қасам ичди. У ёқдан мени ахтариб келгувчилар бўлса, эшикдан қайтарадиган бўлди.

Уша куни кечгача Гулмисол халфа билан уй ишларини қилдик. Мен ҳозиргача фақат тайёр овқат еб келардим. Шу вақтгача ақалли битта тухум ҳам пиширмаган эдим. Энди одатлар ўзгариши керак. Ошпаз, хизматчи қайда менга энди? Ҳозир Гулмисол халфа ёнимда экан, ундан овқатни қандай пиширишни, кир ва доғларни ювишни, айтишга уят бўлса ҳам, йиртиқ ямашни ўрганиб олишим керак.

Туфлиларимни, пайпоқларимни еча солиб, дарҳол ишга тушиб кетдим. Халфанинг норозилигига, оҳ-воҳларига қулоқ солмай, қудуқдан челақ-челақ сув тортдим. Полларни ювдим, артдим. Кейин яна қудуқ ёнига ўтириб, у билан сабзавот тозалашдим.

Сабзавот тозалаш деб қўя қоламизу, лекин у қандай майда иш! Халфа мен арчган картошкаларни кўриб, войлаб юборди:

— Қизим, картошкаларнинг ярмини пўчоққа чиқариб юборяпсан!..

Мен шукроналик билан қарадим.

— Минг қатла раҳмат, халфа. Сиз айтмаганингизда, минг заҳмат билан сотиб олган картошкаларимнинг ярмини пўчоққа чиқарардим, дунёдан бунинг фарқига бормай ўтиб кетардим, — дедим.

Халфадан ўрганадиган нарсаларимни ёзиш учун ёнимга битта дафтарча келтириб қўйдим.

Дам-бадам:

— Энага, картошканинг бир донаси неча қуруш туради? Пўчоғини кўп кесганда, неча сантиметр кесиш керак? — деб сўрар, шу хил сўроқларим билан кампирни кулдирад эдим. — Кейин, энага, полни ювиш учун неча пақир сув керак? — деган эдим, боёқиш йиғлаб юборди.

Бир жоҳил черкас хотинга янги усул мактабни қандай тушунтириб бўлади? Уй ишларини қилиб туриб суюнар, кечадан бери қалбимда қўзғалган заиф оғриқнинг тўхтаганини ҳис этар эдим.

Сатилларни ўтга қўйганимиздан кейин ошхонадаги покиза бўйрага ўтирдик.

— Вой, халфа бувим-эй, ким билади, борадиган жойим қанақа экан! — дедим. — Мен арабистонни эс-эс биламан. Анатолия ҳарҳолда ундан чиройлироқдир. У ернинг одамлари бизларга ўхшамас эмиш. Узлари камбағал эмишу, лекин кўнгиллари шунча кенг, шунча бой эмишки, ҳеч ким ўзига, қариндошигагина эмас, ҳатто душманларига қилган яхшиликларини ҳам юзига солишдай бағритошлик қилишмас эмиш. Кичкина мактабим бўлади. Ҳаммаёғини гулларга кўмаман. Болаларим, бир талай болам бўлади. Ўзимни «опа» дегизаман. Камбағалларига ўз қўлим билан фартуғлар тикаман. «Қайси қўлинг билан?» дерсиз. Кулманг, масхара қилманг. Буни ҳам ўрганиб оламан, албатта.

Халфа гоҳ кулар, гоҳ ичи оғриётгандай эзиларди.

— Фарида, болагинам! Сен хато йўлга киряпсан, — деб хўрсинарди.

— Ким хато йўлга кирганини эсон бўлсак кўрармиз.

Бу ишлар тугагандан сўнг холамга ўша даҳшатли хатни ёздим. Бир ерида шундай дедим: «Сиз билан очик гаплашаман, хола. Комрон ҳеч қачон менга ҳеч нарса айтган эмас, шунингдек, менда ўзига бино қўйган қайсар, маъносиз, жонсиз, ҳаракатсиз меҳмон боладан бошқа таассурот ҳам қолдирган эмас. Заиф, кичкина, чўп-хашакдан ясалган одам. Яна санайми?

Мен уни ҳеч қачон на ёқтирдим, на хоҳладим ва на унга нисбатан бошқа бирон ҳис билан қарадим. «Шундай экан, нечун унга рози бўлдинг?» деярсиз. Чолиқушининг мияси йўқлиги маълум. Бир жиннилик қилиб қўйдим-да. Хайриятки, ўзимни вақтида тутиб олдим. Ўглингиз тўғрисида шундай фикрлар юритаётган қизнинг бахтли хонадонингиз учун қанчалик фалокат бўлишини тушунишингиз керак. Шундай қилиб, мен бугун сизлардан айрилиш, орамиздаги ҳамма ипларни батамом узиш йўли билан ана шу фалокатнинг олдини олдим. Неча йилдан бери сизлардан кўрган яхшилигимнинг бир озини шу билан қайтардим, деб ўйлайман.

Бу сафсаталаримни эшитганингиздан кейин менинг отимни тилга олишдай паст ишдан ўзингизни сақлашингизга аминман. Яна шуни ҳам билиб қўйишингиз керакки, оғизга олиб бўлмайдиган бу сафсаталарни уялмасдан, ҳайиқмасдан сизга ёзаётган нонкўр, тарбиясиз қиз, агар унга рўпара келгудай бўлсангиз, кирчи хотин жанжалини қилишдан ҳам тоймайди. Бунинг учун энг яхшиси — бир-биримизнинг отимизни тилга олмасликдир. Фараз қилинг, Чолиқуши ҳам онаси сингари аллақаерларда ўлиб кетди. Хоҳласангиз, бир-икки томчи кўз ёши тўкинг. Бунга аралашмайман. Фақат узоқда ҳам ҳазир бўлинг, ёрдам қилайин деб юрманг. Ҳақорат билан рад этаман.

Мен йигирма ёшида сувдан тоймайдиган одамман. Кўнглим хоҳлаганича яшайман».

Бу одобсиз мактубни эсласам, ҳар доим уялиб йинглайман. Иложим йўқ эди. Холамнинг мени излашига, балки йўлимни тўсишига бошқача қаршилиқ кўрсатолмасдим. Куйсин, ёнсин холам, лекин мени соғинмасин...

* * *

Эртаси кун мактубни ўз қўлим билан почтага топшириб, тўғри Маориф министрлигига кетдим. Эгнимда Гулнисол халфанинг узун чоршафи, юзимда пешаси. Шун-

дай қилишга мажбур эдим. Чунки кўчада ўзимни бировга танитмаслигим керак. Бундан ташқари, очиқ-сочиқ юрадиган муаллималарга Маориф министрлигида унча ишонмасликларини ҳам эшитган эдим.

Маориф министрлигининг эшигига етгунча вақтим анча чоғ, ўзим дадил эдим. Ишларимнинг жуда осон би-тишидан умидвордим. Хизматчилардан бири мени Маориф министрининг ёнига бошлаб киради. У ҳам дипло-мимни кўрар-кўрмас: «Хуш келдинг, оппоқ қизим. Биз сизлардақа одамларга интизор эдик», дейди-ю, мени Анатолиянинг энг яшил ўлкаларидан бирига тайин эта-ди, деб ўйлар эдим. Фақат эшикдан кирар-кирмас ҳаво бирдан ўзгарди: мени ғалати бир ҳаяжон, кўрқув олди. Эгри-бугри коридорлар, бинонинг пастки қаторидан уст-ки қаватигача чўзилган ажойиб зиналар, бу коридорлар ва зиналардаги талай одамлар. Бировдан бир нима сў-рашга юрагим бетламай, теварагимга жовдир-жовдир қарардим.

Унг томонимда, баҳайбат эшик устига: «Министрлик секретариати» деб ёзилган лавҳани кўриб қолдим. Ҳар-қолда, Маориф министрининг кабинети ўша ерда бўли-ши керак эди. Эшик ёнида ҳаммаёғи йиртилиб, иплари осилиб қолган саҳтиён тўшакли эски курсида бир керик ходим ўтирибди. Унинг димоғи шунчалар баланд эдики, кўрган киши: «Министр, ё унинг ўринбосари шуларми-кан?» деб гумонсираса ўринли бўларди.

Мен кўрқа-писа ёнига келдим-да:

— Нозирбейни¹, ё бўлмаса ўринбосарларини кўр-моқчи эдим, — дедим.

Ходим бармоқларига тупуриб, шопдай мўйловларининг учини буради, кейин шоҳона бир қараш билан менга кўз югуртириб, огир-вазмин сўради:

— Нозирбейда нима ишинг бор?

— Муаллималикка олса, деб сўраб келувдим.

У мўйловларининг қай шаклга кирганини кўриш учун лабларини юқорига буриб туриб жавоб қилди:

— Бундай нарсалар билан Нозирбейни безовта қил-майдилар. Кадрлар бўлимига учра.

«Кадрлар бўлимига учра» дегани нималигини сўраган эдим, у жавоб беришни эп кўрмай, яна бояги мағрур шо-ҳона авзо билан бошини тескари ўгириб олди.

Чоршафим ичида ўзимни эрмак қилиб тилимни чи-қардим. «Хизматкори шунчалик бўлгандан кейин, хў-

¹ Н о з и р — министр.

жайини қандай экан? Вой, шўримга шўрва», — деб ўйладим.

Зина панжараси ёнига саккизтами-ўнтами челақ тизиб қўйишибди. Устига мен чорбоғда ўйнаб юрган тахта-ларга ўхшаш битта узун тахтани ётқизишиб, скамейка қилишибди. Унда бир тўда эркак ва хотин киши ўтирибди.

Қора жун чодрасини ияги тагидан тўғнағичлаб олган, кўзлари кўк шишага ўхшаган бир кекса хотинни кўрдиму, ёнига бориб, дардимни айтдим. Менга ачинаётгандай қараб:

— Бу ишда янгилигингиз кўриниб турибди. Министрликда танишингиз йўқми? — деди.

— Йўқ. Балки бўлса бордир, лекин билмайман. Бунинг қандай аҳамияти бор? — деб сўрадим.

Сўзларига қараганда, тажрибали муаллима экани билиниб турган бу кўк кўзли хотин кулимсиради.

— Буни кейинроқ тушуниб оласиз, қизим, — деди. — Юринг, сизни бошланғич мактаблар бўлимига олиб кирай. У ерда умумий таълим бўлимининг мудирини бей афанди билан кўришишга ҳаракат қилинг.

Мудир қора соқолли, юзини чечак бузган хумкалла, бароқ қошли, ниҳоятда хунук одам экан. Кабинетига кирганимда, столи ёнида тикка турган икки жувон билан гаплашаётган эди.

Аёллардан бири титраётгани билиниб турган қўллари билан сумкасидан ғижим қоғозларни чиқариб, битта-битталаб столга қўйди.

Мудир қоғозларни синчиклаб кўздан кечирди, имзоларига, муҳрига қаради, кейин:

— Боринг, исмингизни секретарга ёздилинг, — деди.

Хонимлар эгилиб-букилиб, таъзим қилиб чиқиб кетишди.

— Сиз нима дейсиз, хоним?

Бу савол менга тааллуқли эди. Бир оз ўзимни йўқотиб, дудуқланиб арзимни айта бошладим. Лекин у бирдан сўзимни кесди. Дағал товуш билан:

— Муаллималик қилмоқчимисиз? Истеъдодингиз борми? — деди.

Мен ўзимни яна бешбаттар йўқотдим.

— Яъни диплом демоқчимисиз? — дедим.

Мудир асабий бир ҳаракат билан лабларини бурди. Бурчакда ўтирган озғин кишига бошини силкитди.

— Кўряпсизми буни! Одам бўғилмай бўладими!

Истидо¹ билан гувоҳнома ўртасидаги тафовутни ҳам билмайдилар. Яна муаллима бўлармиш! Кейин ойлик оз, юбораётган жойингиз узоқ, деб дод солишади.

Кўзларим тинди, ер бошимда гир айланарди, нима дейишимни билмай теваракка жавдирар эдим.

Мудир яна ҳам дагалроқ товуш билан:

— Яна нимани кутиб турибсиз? — деди. — Боринг, билмасангиз, билгандан сўраб олинг. Истидо ёзинг.

Мен шошиб қолдим; ҳеч нимага қарамай, кабинетдан отилиб чиқиб кетмоқчи бўлиб турганимда, бурчакда ўтирган озгин киши ўртага тушди:

— Бей афанди ҳазратлари, рухсат берсалар, бир оғиз гапим бор эди, — деди. — Хоним, сизга битта холис ўғитим бор...

Ё оллоҳ, нималар дейди-я! Мен сингари хонимлар муаллималикдан кўра ҳунарга ҳавасланишлари керак эмиш. Бей афанди айтганларидек, истидо билан гувоҳнома орасидаги фарқни ҳалигача билмаганим учун муаллималикни эплаб кетишим асосан шубҳали эмиш. Агар ҳаракат қилсам, масалан, тикувчи бўлиб, бир кунимни кўриб кетсам бўлар эмиш.

Зинадан тушиб келаётганимда кўзларимга атроф қоп-қоронғи кўринди. Биров қўлимдан ушлади. Хаёлим шу қадар паришон эдики, додлаб юборишимга оз қолди.

— Ишинг нима бўлди, қизим?

Бу саволни яна бояги кўк кўзли хоним берган эди. Аламдан, умидсизликдан йиғлаб юбормаслик учун тишларимни қисиб туриб воқеани сўзлаб бердим.

У ширингина кулимсираб:

— Танишинг борми-йўқлигини шу важдан сўраган эдим, қизим, — деди. — Майли, хафа бўлма. Бошқа чора топилиб қолар. Юр, сени таниш бўлим мудирларидан бирининг олдига олиб борай, барака топсин, ёмон одаммас.

Яна зинадан юқорига чиқдик. Қари муаллима бу сафар мени каттакон канцеляриядан хира ойна билан ажратиб қўйилган кичкина ҳужрага олиб кирди. Бугун чиндан ҳам омадим келишмаётган эди. Чунки у ерда ҳам умид бағишлайдиган манзарага дуч келмадим. Соқолининг бир ёғи қора, иккинчи ёғи оппоқ бир афанди жиғибийрони чиқиб, огзидан ўт пуркар, рўпарасида менинг бир озгина аввалги ҳолимга тушиб дир-дир титраб турган бир кекса ходимни уриб юборадигандай ҳаракат қиларди.

¹ Истидо — ариза, илтимоснома (арабча).

Олдида турган бир чашка қаҳвани ювинди сувни тўкаётгандай деразадан кўчага сочиб юборди, кейин ходимини эшикдан итни тепиб чиқаргандай чиқариб юборди.

Янги танишимни секингина этагидан тортдим.

— Вой ўлай, тезроқ қочайлик бу ердан,— дедим. Лекин қочишга улгурмадик. Мудир бизни кўриб қолди.

— Келинг, Наима хўжоним¹,— деди.

Жаҳддор одамнинг шунча тез жаҳлидан тушишини умрим бино бўлиб энди кўришим эди. Қандай ғалати феъллари бор бу амалдорларнинг, ё тавба!

Кўк кўз муаллима бир неча оғиз сўз билан аҳволимни англади. Мудир ширин бир табассум билан менга:

— Жуда соз, қизим, жуда соз. Кел, бу ёққа ўтир, кўрамиз,— деди.

Бу қўйдайд беозор одамнинг шу топдагина кўчага қаҳвасини сочган, қари ходимни тут дарахтини силкитаётгандай силкиб-силкиб ташқарига итариб чиқарган одам эканига ишонтириш учун мингта гувоҳ керак эди.

— Юзингни оч, кўрайин-чи, қизим. Ў-ў-ў!.. Ҳали ёш бола экансану. Нечага кирдинг?

— Яқинда йигирмага тўламан, афандим.

— Ажойиб. Ҳарҳолда шундай. Лекин сен шаҳардан ташқарига кетолмайсан. Сен учун анча хавф бор.

— Нима учун, афандим?

— Нима учуни борми, қизим? Сабаби ошкор.

Мудир ҳадеб кулар, қўли билан юзимни кўрсатиб Наима хўжонимга ишоратлар қилар, аммо очиқ-ошкор кўриниб турган сабабини негадир сўз билан айтмас эди.

Ниҳоят, кўк кўз хонимга кўзини қисиб:

— Мен бошқа ҳеч нарса деёлмайман. Узинг хотинлар тили билан яхшироқ тушунтирарсан, Наима хоним,— деди.

Кейин соқолини икки ёнига айириб туриб, ўз-ўзига гапираётгандай илова қилди:

— Аҳ, билсайдинг, вилоятларда қанча ярамас, ибни ярамаслар бор!

Мен ҳам чин кўнглимдан ажабланиб:

— Афандим, ибни ярамаслар деганингиз кимлар? Мен билмайман. Лекин сиз ҳам менга улар йўқ жойдан даре берарсиз,— дедим.

Мудир бу сафар қўлларини тиззаларининг кўзига уриб, яна ҳам қаттиқроқ кулди.

¹ Хўжоним — муаллима, аёл ўқитувчи.

— Э!.. Жуда содда экансан-ку!

Мен одамларни бир кўрганимда ё яхши кўриб қоламан, ё ёмон. Кейин бу илк ҳиссимнинг ўзгарганини билмайман.

Нима учундир, бу киши бирдан кўнглимга хуш келиб қолди. Бир томони оқ, иккинчи томони қоралигича турган соқоли шу қадар қизиқ эдики, юзини ўнғ томонга ўгирганда бирдан ёш кишига ўхшар, чап томонга ўгирса у одам ғойиб бўларди-ю, ўрнида оқ соқолли қари киши кулимсирай бошларди.

— Дорулмуаллимотдан¹ шу йил чиқдингизми, хоним қизим? — деб сўради у.

— Йўқ, афандим, мен дорулмуаллимотдан чиққан эмасман. «Dames de Sion»² мактабини битирганман.

— Қандай мактаб экан у?

Мудирга узундан-узун изоҳот берганимдан кейин дипломимни узатдим. У французча билмайдиганга ўхшайди. Буни билдирмаслик учун, қоғозни у ёғидан-бу ёғидан қарар, қўлида айлантириб кўрар эди.

— Яхши. Аъло!..

Наима хоним:

— Жоним, бей афанди, сиз яхшилик қилишни сева-сиз, шу қизни бўш қайтарманг, — деди такаллуфсиз қилиб.

Мудир қошларини чимириб, соқолини титиб туриб ўйлар эди.

— Жуда соз, жуда соз, — деди. — Аммо бизникилар бу мактабнинг дипломини қабул қилишармикан?

Эсига бир нарса тушгандай, қўлини столга урди-ю:

— Қизим, Истамбул рушдияларидан³ бирида француз тили муаллималигини сўрасанг, қалай бўларкин? Бўлди, у ёгини ўзим ўргатиб қўяман. Тўғри Истамбул Маориф мудирлигига борасан..

Мен дарров унинг сўзини бўлдим:

— Истамбулда қола олмайман, иложи йўқ, афандим, — дедим. — Албатта, вилоятлардан бирига кетишим керак, мажбурман.

У шошиб қолди.

— Камол топ! — деди. — Ўз хоҳиши билан Анатолияга кетмоқчи бўлган муаллимани биринчи марта учрати-

¹ Дорулмуаллимот — хотин-қизлар билим юрти.

² „Dames de Sion“ 1843 йилда Альфонс ва Тадор Ратистонлар томонидан яҳудийларни католикка айлантириш учун ташкил қилинган қизлар диний мактаби.

³ Рушдия — Туркияда тўрт синфли бошлангич мактаб.

шим. Офарин, биз муаллималаримизни Истамбулдан чиқаргунча қаро терга тушиб кетамизу!—Сен нима дейсан, Наима хўжоним?

Мудир мендан гумонсирарди. Мугамбирлик билан мени текширар, оилам ҳақида саволлар берарди. Боёқишни тинчитгунча жоним бўғзимга келди.

Мудир ўтирган еридан: «Шаҳоб афанди!» деб чақирди. Жавон билан канцелярия ўртасидаги эшикда кичкина, чуваккина бир йигит кўринди.

— Менга қара, Шаҳоб афанди, бу хоним қизни олиб чиқ, Анатолияда муаллималик қилсам дейди, истидо ёзиб кел, ўзим кўраман.

Энди ишим битгандай қувонар, мудирнинг бўйнига осилиб, соқолининг оқ томонидан ўпгим келарди.

Шаҳоб афанди мени канцелярияда қоғозлар тикилиб ётган бир стол ёнига ўтқазди, мудир тайинлаган илтимосномани ёзиш учун менга саволлар берар, жавобларимни бир парча қоғозга қайд қилиб борарди. Бу камбағал қиёфа, касал башара маъмурда кўрқоқ, ҳуркак бир ҳолат бор эди. Савол бергани юзимга қараганда ҳадеб киприклари пирилларди.

Дераза ёнида турган ўрта ёшли иккита секретарь бири бири билан ҳадеб пичирлашар, ора-сира бизга ер остидан қараб қўйишарди. Бири:

— Шаҳоб, сен бугун қаттиқ чарчадинг, бўтам. Қўй, шу истидони биз ёзиб бера қолайлик,— деди.

— Ҳали кўнглимда бир оз шодлик бор, тилим ҳам тинч турмайди.

Ҳеч қандай муносабатӣ бўлмаса ҳам:

— Бу идорада ўртоқлар бир-бирларига мунча яхши гамхўрлик қилишар экан!— дедим.

Шаҳоб афанди қип-қизариб бошини эгди. Қайдам, бирон ноўрин нарса қилиб қўйдимми? Ҳарҳолда шунга ўхшайди. Чунки нарёқдагилар ҳам кулардилар. Нима дейишганини аниқ билолмадим, лекин биттасининг: «Муаллима хоним анча пишиқ, қув» деганини уқиб қолдим. Бу сўзларнинг маъноси нима экан? У афандилар нима демоқчи эдилар?

Истидонинг қора тексти бир неча марта мудир ёнига бориб-келди. Қизил сиёҳ билан чизилиб, ўчирилгандан сўнг тозага кўчирилди. Мудир:

— Бор энди, қизим. Оллоҳ қўлласин. Мен қўлимдан келганича ёрдам қиламан,— деди.

Ёнида бошқа одамлар бўлгани учун ортиқ бир нарса дейишга ботинмадим. Лекин бу қоғозни кимга юбори-

шимни, нима дейишимни билмас эдим. Зора Наима хонимни тагин кўриб қолсам деган умид билан теварагимга қараган эдим, кўзим Шаҳоб афандига тушди.

Кичик котиб зинада бировни кутиб турган эди. Кўзларимиз тўқнаш келганда уялинқираб бошини эгди. Бир нараса дегиси келса ҳам, юраги дов бермаётгани сезилиб турарди. Ёнидан ўтиб кетаётиб тўхтадим.

— Бугун сизга кўп заҳмат етказдим, — дедим. — Энди буни қаерга олиб бориб беришимни ҳам лутфан айтиб беролмайсизми, афандим?

У ҳануз кўзларини кўтармай турарди. Буюк бир марҳамат сўраб ёлвораётгандай юмшоқ, титроқ товуш билан:

— Аризанинг орқасидан юриш қийин нараса, ҳамшира¹ хоним, — деди. — Рухсат берсангиз, истидоингиз билан каминангиз машғул бўлса. Сиз безовта бўлманг. Фақат ора-сира канцелярияга учраб турсангиз.

— Қачон келай? — дедим.

— Икки-уч кундан кейин.

Ишнинг икки-уч кунга чўзилиши таъбимни хира қилган эди. Лекин келиб-кетиш роса бир ойга чўзилди. Бечора Шаҳоб афандининг ғайрати бўлмаса, балки яна ҳам чўзилармиди.

Ундай-мундай дейишади-ю, лекин эркаклар орасида ҳам анча одамохунлар бор. Бу йигитчадан кўрган яхши-лигимни ҳеч қачон унутмайман. Мени эшиқдан кўрган соати чопиб келар, зина тепасида кутиб турарди.

У қўлида қоғозларим билан хонадан-хонага қатнаганини кўриб, уялганимдан ерга кириб кетар, қандай миннатдорчилик билдирсам, деб қийналар эдим.

Бир куни кичик котиб бўйнини латта билан боглаб олган эди. Бўгилиб йўталар, гапирганда нафаси қисиб қоларди.

— Касалмисиз? Нега шу аҳволда идорага келдингиз? — деб сўрадим.

— Бугун жавоб билиш учун келишингизни билардим, — деди.

Беихтиёр кулдим. Бу сабаб бўла олармиди?

Шаҳоб афанди бўғиқ товуши билан давом этди:

— Табиий, бошқа ишлар ҳам бор. Биласиз, мактаблар янги очилган.

— Менга берадиган яхши жавобингиз борми?

— Билмадим. Қоғозларингиз Халқ маорифи мудирини

¹ Ҳ а м ш и р а — она ё спигил (форсча).

да. Келсалар ўзлари билан гаплашаман, девди.

Халқ маорифи мудир хўмрайган юзига яна ҳам даҳшат қўшиб турган қора кўзойнак тақиб олиб, олдида деваланиб ётган бир қучоқ қогозни битта-битта имзолаб ерга отар, оқ мўйловли котиб худди намоз ўқиётгандай эгилиб-букилиб уларни йиғарди.

Қўрқа-писа:

— Афандим, мени учрасин деган экансиз, — дедим. Юзимга қарамасдан, дағал товуш билан:

— Сабр қил, хоним. Кўрмаяпсанми? — деди.

Оқ мўйловли котиб кўз-қошлари билан кутиш имосини қилди. Айб иш қилиб қўйганимни тушуниб, бир неча қадам орқага чекиндим. Парда ёнида кутиб турдим.

Мудир қогозларни тугатгандан сўнг кўзойнагини олди-да, рўмолча билан шишаларини артиб туриб:

— Истидоингиз рад қилинди, — деди. — Завжингизнинг хизмати ўттиз йилга етмапти.

— Менинг истидоимми, афандим? Бунда бир хато бўлмасин, — дедим.

— Сен Хайрия хоним эмасмисан?

— Йўқ, мен Фаридаман, афандим.

— Қайси Фарида? Ҳа, эсимга тушди. Кўп афсус, сизники ҳам шундай. Мактабингизнинг Маориф министрлигида инобати йўқ экан. Бу диплом билан сизни ишга тайинлаб бўлмайди.

— Хўп, лекин менинг тақдирим нима бўлади?

Бу маъносиз савол ихтиёрсиз лабларимдан учди. Мудир яна кўзойнагини тақди, кейин мен билан ҳазиллашаётгандай қилиб:

— Энди у ёғини, ижозатингиз билан, ўзингиз биласиз, — деди. — Шунча ишлар устига сизнинг ҳам тақдирингизни ўйлайдиган бўлсак, ҳолимизга вой.

Умримда заҳрини ҳеч маҳал унутмайдиган минутларимдан бири шу эди. Ҳайҳот, тақдирим нима бўлади?!

Яхшими-ёмонми, йилларча заҳмат чекдим. Шу ёшимда энг узоқ ерларга отланган эдим. Шундай бўлгани ҳолда мени қувмоқдалар. Энди мен нима қиламан? Яна холамнинг уйига қайтганимдан кўра, ўлганим яхши!

Чиқмаган жондан бир умид деб, нариги мудирнинг олдига югурдим. Йиғлаб юбормаслик учун тишларимни қисиб туриб:

— Бей афандим, менинг дипломим ярамас эмиш, нима қилай энди? — дедим.

Шу сўзларни айтиб туриб ўзимни анчагина йўқотиб қўйибманми, боёқиш қаттиқ хафа бўлди.

— Мен нима қилай, қизим? Бировга бировнинг жони ачимас экан, — деди.

Шу шафқат юрагимга анча далда бўлди.

— Бей афандим, мен, албатта иш топишим керак. Ҳеч ким хоҳламаган, энг узоқдаги қишлоқ бўлса ҳам майли, жон-жон деб бораман, — дедим.

Мудир туйқусдан эсига бир нарса тушгандай:

— Тўхта, қизим, — деди. — Яна бир таваккал-да...

Бурчакда, дераза ёнида новча, барваста бир бей газета ўқиб ўтирган эди. Юзи кўча томонга ўгириклик бўлгани учун, энди оқара бошлаган сочлари билан соқолининг бир қисминигина кўриб турган эдим.

Мудир шу кишига қараб:

— Бей афандим, бир зумгина ижозат берадиларми? — деди.

У ҳеч нима демасдан ўгирилди, оғир-оғир одимлар билан ёнимизга келди.

Мудир қўли билан мени кўрсатиб:

— Бей афандим, сиз савобни яхши кўрасиз. Бу қизча француз мактабини битириб чиққан экан. Аҳволидан, сўзларидан кибор оила боласи эканлиги билиниб турибди. Лекин, биласиз, шўру ғавгога учрамайдиган биргина оллоҳ. Ишламаса бўлмас экан. Энг узоқ қишлоққа бўлса ҳам бораман, дейди. Бизнинг каттаконларимизни ўзингиз биласиз-ку. Тавсифга нима ҳожат? «Бўлмайди!» дейишади-ю без бўлиб тураверишади. Сиз министр бей афандига бир-икки оғиз шипшиб қўйиш марҳаматида бўлсангиз олам гулистон-да, жоним бей афанди, — деди.

Мудир бу сўзларни гапира туриб, унинг бемаврид меҳнат юки остида чўка бошлаган елкаларини силарди. Кийинишидан, ўзини тутишидан мен таниган одамларнинг ҳаммасидан бошқача эканлигини тушундим. Мудирга қулоқ солиб туриб астагина эгилди, яхшироқ эшитиш учун қўлини қулоғининг орқасига қўйди.

Бир оз қонли, лекин юмшоқ, мунгли кўзларини менга ўгирди, бўғиқ бир товуш билан французча сўзлай бошлади. Қайси мактабдан чиққанга, қандай ўқиганига, нима қилмоқчи эканига оид саволлар берди. Қайтарган жавобларимдан хурсанд бўлгани сезилиб турарди.

Биз сўзлашиб турганимизда бўлим мудири нашъа қилиб куларди.

— Французчани булбулдай сайрайди-я, ё оллоҳ! Турк қизи учун мақтовга сазовор бир фазилат, — деярдди.

Гулмисол халфа ҳар доим: «Ойнинг ўн беши қоронги бўлса, ўн беши ёруғ», деярдди. Мана энди каттакон шоир эканлигини мен кейинча билиб олган ўша меҳрибон киши менга қараб турганда, мен учун ҳам ойнинг ёруғ кунлари яқинлашиб келаётганини сеза бошладим. Бир ойдан бери аста-секин йўқота борган хушвақтдигимни яна топиб олдим.

У киши менга шу дамгача ҳеч кимдан эшитмаган чиройли сўзларни сўйлагандан сўнг, мени министр кабинетига етаклаб кирди.

У ўтиб борганда ходимлар ўринларидан турар, эшиклар эса гўё ўз-ўзидан очилиб кетарди.

Ярим соатдан сўнг Б... вилоятидаги марказий рушдияда бўш бўлган география ва расм дарси муаллимлиги ўрнига тайинландим.

Чолиқуши ўша оқшом Айюбга қайтаётганида суюнчидан учиб борарди. Бундан буён у ҳам ўз нонини ўзи топадиган инсон эди. Энди ҳеч ким унга номи марҳамат ва ҳимоят деб аталган шафқатсиз ҳақорат тошини ота олмайди.

Уч кундан сўнг бутун расмият тугалиб, йўл харажатларини ҳам олдим.

Бир куни саҳарлаб Гулмисол халфа мени кемага олиб чиқди. Шаҳоб афанди тонгда лиманга келиб, бизни кутиб турган экан. Бу йигитчанинг одамгарчилигини ўла-ўлгунимча унутмайман. Ҳамма ишимни барта раф қилибди, борадиган еримдаги мусофирхона адресигача ҳеч бир нарсани эсидан чиқармабди. Ҳозир ҳам боғлиқ бўйнига зарар қилиши аниқ бўлган лиман шамолига, нам ҳавосига қарамай, менга оқ йўл тилагани келди.

Чамадонимни ва йўл ҳадяси қилиб келтирган кичкина қутичасини каютага ўз қўли билан жойлаштирди. Кейин неча қайта пастга тушиб чиқиб, каюта ходимларига бир нималар тайинлади.

Кема лангардан бўшагунча палубанинг бир четида ўтирдик.

Одам айрилиқ соатида тинмай гаплашиши, бор гапини айтиб олиши керак эмасми? Ҳолбуки, шу бир соат ичида Гулмисол халфа иккаламиз жуда борса ўн оғиз сўз айтгандирмиз. У хира кўк кўзлари билан денгизни томоша қилар, қўлларимни ўйнаб ўтирарди. Лекин кема лангардан бўшаётганда ортиқ чидаб туролмади: «Онангни ҳам шу ерда кемага ўтқазганман, Фариди. Аммо у сенга ўхшаш ёлғиз эмасди. Худо хоҳласа, сени мана шундай

яна қучоғимга оламан»,— деди. Кейин ҳўнграб йиғлай бошлади.

Шаҳоб афандининг ёнимизда эканига қарамай, мен ҳам ўзимни тутолмайдиган бир алфозда эдим. Лекин шу дам бирдан сурон кўтарилди: «Туш, хоним, ҳозир зина олинади!» дейишди-ю, боёқиш халфамни елкаларидан ушлаб тортиша-тортиша зинадан тушириб юборишди.

Кичик котиб ҳамон ёнимда турарди. Раҳмат айтиш учун қўлимни узатганимда, юзи сап-сарғайиб, кўзлари тўлиб турганини кўрдим. Биринчи марта юзимга дадил қараб, отимни сўрашга журъат этди. Кейин:

— Фарида хоним, бутунлай кетяпсиз, шундайми? — деди.

Айрилиқ дамларининг тегирмон тошидай устимга тушган оғирлигига қарамай, кулгидан ўзимни тутолмадим.

— Яна қандай шубҳа бўлиши мумкин? — дедим.

У ортиқ ҳеч нима демади, қўлини қўлимдан чиқариб, югурганича зинадан тушиб кетди.

* * *

Денгиз сафарини жуда яхши кўраман. Олти-етти ёшларда, кичкина болалигимда отамнинг аскарлари билан бирга қилган саёҳатимнинг гашти ҳали ҳам дилимда яшайди. Кема, ундаги одамлар, ҳатто Ҳусайн ҳам эсимдан чиққану, лекин катта денгиздан учиб ўтган бир қушнинг эсида нимаики қолиши мумкин бўлса, менда ҳам жуда борса ўшанчалик нарса қолган. Ҳар тарафи оқар чироқлар билан тўлган мовий бўшлиқда учиш гашти! Денгизнинг мендаги кенг оғуш таъсирига қарамай, палубада туролмадим; кеманинг тумшуқ томонидан айланиб ўтиб каютамга тушиб кетдим, Шаҳоб афанди келтирган қутича чамадонимнинг устида турган эди. Нималигини билгим қистаб очдим. Бир қути фондан...¹ Мен дунёда энг яхши кўрган нарса!

Кичик котибнинг ҳадяларидан бирини олиб лабларимга келтирдим. Лекин шу дам бирданига кўзларимга ёш чиқди. Нега бундай йиғладим — билмайман! Узимни тутишга интилган сарим кўз ёшларим ортар, кўксимда бир нарса тиқилиб турарди. Сабабсиз изтиробим мана шу бечора конфетдан келаётгандай, уни беихтиёр жойига солдиму, қутини каютамнинг кичкина деразасидан денгизга улоқтирдим.

¹ Ф о н д а н — ичига ликёр жойланган шоколадли конфет.

Ҳа, дунёда кўз ёшларидан ҳам бемаъни нарса бўлмайди. Буни тушунаман. Шундай бўлса ҳам, мана ҳозир, шу сатрларни ёзиб турганимда ҳам киприкларимдан ёшлар қуйилиб, олдимдаги дафтар варағини қабартирмоқда.

Ё бу ташқарида шарпасиз ёғиб турган ёмғир таъсири-микан? Ҳозир Истамбул қалай экан? У ерда ҳам шундай ёмғир ёгяптимикиан? Ёки Қўзётоғидаги боғ ҳозир ой ёгдусида пориллаб ёняптимикиан?

Комрон, ёлғиз сендангина эмас, сен бор ерлардан ҳам нафратланаман!

* * *

Бугун эрталаб уйғонганимда, неча кундан бери давом этган ёмғир тинган эди. Булутлар тарқалибди. Деразамнинг рўпарасидаги юксак тоғлар тепасида туманнинг нафис пардалари тортилибди.

Кечаси ётаётиб, деразани ёпиб қўйиш эсимдан чиққан экан. Енгил тонг шабадаси каравотим ёпиқларига, тўзгиган сочларимга тушиб турган қуёш нурларини сариқ иплар сингари ҳилпиллатар, гоҳо узиб ташлар эди.

Мусофирхонанинг мана шу кичкина номерида беш кундан бери асабларим зиёдаси билан бузилди. Кечаси бирдан уйғониб кетдим, қарасам, бетларим қиров тушган япроқлар сингари ивибди. Болишим ҳам ҳўл. Демак, уйқуда йиғлаганман. Мана энди бир парча қуёш кўнглимга нур сочиб, умидимни яна жонлантираётир, менга мактаб ётоқхонасида кутиб олганим баҳор сабоқларининг ҳафифлигини бахш этаётир.

Бугунги кун менга хушxabар келтириши керак. Энди қўрқадиган жойим қолмаган эди. Суюниб, ўрнимдан сакраб турдим. Эски бичим умивальник олдида туриб ювина бошладим.

Тоза булоқ сувига бошчаларини чўкириб олган қушлар сингари, мен ҳам сувни атрофимга, рўпарадаги ойнага сачратар эдим.

Эшик секин тақиллади, кейин Ҳожи халфанинг:

— Сабоҳи шарифлари хайрли бўлсин, отин қизим. Бугун яна эрта турибсан-да? — деган овози эшитилди. Шўх бир товуш билан:

— Бонжур, Ҳожи халфа, — дедим. — Шунақа бўлди. Уйғонганимни қасрдан билдингиз?

Ҳожи халфа кулди.

— Ҳайронман, қушга ўхшаш чирқиллаб турасан.

Ҳақиқатан, қушга ўхшашлигим борлигига ўзимда ҳам ишонч пайдо бўла бошлаган эди.

— Нонуштангни олиб келайми?

— Бугун нонушта қилмай қўя қолсам бўлмайдими?

Овоз бу сафар жаҳл қилди:

— Йўқ... бўлмайди! Менга бунақа гапингни қўй. Кўчага чиқиш йўқ, кўнгил очиш йўқ, қамоқдаги одамдай хонага тиқилдинг-қолдинг. Энди овқат ҳам емайдиган бўлсанг, рўпарангдаги қўшнингга ўхшайсан-қоласан.

Ҳожи халфа кейинги жумлани нариги номердаги қўш-нига эшиттирмаслик учун огзини қулф тешигига қўйиб, овозини пасайтириб айтди.

Ҳожи халфа билан жуда ҳам дўстлашиб кетган эдик. Биринчи куни саҳарда уйгондим, дарҳол кийиниб, портфелимни қўлтиққа урдим-да, мусофирхона зинаси-дан пастга сакраб-сакраб туша бошладим. Ҳожи халфа яна ўша оқ фартугини тутиб олиб, кичиккина ҳовуз лабида наргила¹ тозалаётган экан.

Мени кўриши билан қирқ йиллик дўстлардай:

— Ана холос, Фарида хоним, нега мунча барвақт уйгондинг-а? Йўлдан чарчаб келган, ҳали тушгача ухлайди, деб ўйловдим, — деди.

Мен кулиб:

— Вой, тушгача ухлаб бўладими? Ишга келган муаллима тушгача қандай ётади? — дедим.

Ҳожи халфа наргиласини бир ёққа қўйиб, қўлларини белига тиради.

— Муни қара! Ўзи ёш бола, кўча чангитиб мактаб қатнайдиган зингарча-ю, яна бу киши ўқитгани борармиш! — деб кула бошлади.

Маориф министрлигидан тайин қогозимни олган минутимдан бошлаб шўхликларни йигиштиришга мажбур эдим. Лекин Ҳожи халфанинг мени ёш бола ўрнида кўрганига чидаб туролмай, яна шўхлигим қўзиди, портфелимни тўпдай отиб, яна тутиб олдим.

Бу ҳаракатим Ҳожи халфанинг кайфини чоғ қилди, чапак чалиб юборди.

— Ёлгон айтмабманми! Мана, ҳали ҳам ёш боласан, — деди қаҳқаҳа уриб.

Мусофирхона хизматкори билан шунчалик маймана бўлиш қанчалик тўғри экан, бунисини билмадим. Лекин мен ҳам унга қўшилиб кулдим, кейин у ёқ-бу ёқдан анча гаплашдик.

¹. Наргила — калён, чилимининг бир тури.

Ҳожи халфа: «Нонушта қилмай мактабга кетмайсан», — деб оёғини тираб туриб олди.

— У қароқчилар орасида кечга довур оч юриб бўладими ахир, ўйласанг-чи, хўжоним? Ҳозир сенга пишлоқ, сут опкелиб бераман. Иннайкейин, афандим, бугун биринчи кун, шунинг учун унча шошмасанг ҳам бўлади, — деб мени қўярда-қўймай ҳовуз лабига ўтқазди.

Вақт эрта бўлгани учун мусофирхона ҳовлисида ҳали ҳеч ким йўқ эди.

Ҳожи халфа рўпарадаги дўконлардан бирига қараб:

— Мулла, бизнинг муаллимамизга Истамбул тешик-кулчалари билан сут олиб кел, — деди-ю, кейин мен томонга ўгирилиб, уни мақтади: — Мулланинг сути сутжонда! Сизларнинг Истамбулингиздаги сутни буникиннинг олдида чилим суви деявер.

Ҳожи халфанинг ривоятига кўра, Мулла сигирларини ёзин-қишин нок билан боқар, шунинг учун сутидан нок ҳиди келиб турар эмиш.

Қари армани бу сирни айтиб туриб, менга секин кўзини қисиб қўйди, кейин:

— Лекигин Мулланинг ўзидан ҳам андаккина нок ҳиди келиб туради, — деб ҳазиллашди.

Мен ҳовуз бўйида нонушта қилиб тургунимча, Ҳожи халфа, бир ёқдан, чилимни чаяр, иккинчи ёқдан, шаҳарнинг битмас-туганмас ғийбатларини айтиб, мени кулди-рарди. Ё худо, бу одам билмайдиган нима бор экан? У мактаб муаллималарининг хатти-ҳаракатларини, ҳатто улардан ҳар бирининг қандай, қанча кийими борлигини ҳам мукамал биларди.

Нонушта қилиб бўлиб ўрнимдан турган эдим.

— Шощмай тур, ўзим бошлаб бораман. Мактаб-ку яқин-а, лекин йўли қурғур чатоқ, адашиб қоласан, — деди-да, оқсоқ оёғи билан олдимда ликонглаб бориб, мени марказий рушдиянинг яшил бўёқли ёғоч дарвозаси олдидан олиб чиқди. У бўлмаса, бу қинғир-қийшиқ кўчаларда адашиб қолишим турган гап экан.

Ташқарисидан қанчалик хароб кўринмасин, бари бир, кўнгил қўйиш нияти билан кирган мактабимда мени қандай фалокат қаршилаганини батафсил сўзлаб беришим керак.

Қоровулхонада ҳеч ким йўқ эди. Боғдан ўгиб кетаётиб, қўлида эски чарм портфель билан чиқиб келатган бир хотинга дуч келдим. Эғнида катак матодан қилинган чоршаф, бетига маҳкам ёпилган икки қа-

ват парда бор эди. Мени кўриб тўхтади, синчиклаб қаради.

— Нима ишингиз бор эди, хоним?

— Мудира хонимни кўрмоқчиман.

— Бирор ишингиз борми? Мудира менман.

— Шундайми, афандим,— дедим.— Мен география ва расм дарсларига тайинланган янги муаллимангиз Фаридаман. Кеча Истамбулдан келдим.

Катак чоршафли мудира юзини очди. Мени юқоридан пастгача кўзи билан сузиб чиқди, кейин тараддуланиб гапирди:

— Бу ерда бирон хато бўлмасин тагин, қизим. Тўғри, бизда география ва расм муаллимасининг ўрни бўш эди. Лекин бир ҳафта бурун Гелибўли мактабидан битта муаллима юборишди.

Мен ўзимни тамом йўқотиб қўйдим.

— Бундай бўлишига ҳеч ақлим етмайди, афандим,— дедим.— Ахир мени Маориф министрлигидан юборишди-ку! Буйруқ портфелимда.

Мудира тор, чўкик пешонасига чиқиб кетган қошларини кўтарди-да, юзимга ҳайрат билан қараб:

— Вой худо, вой худо! Қани, беринг-чи, буйруғингизни бир кўрай,— деди.

Боёқиш хотин қоғозни бир неча марта ўқиди, тарихига қаради, кейин бошини лиқиллатиб:

— Бунақа хатолар бўлиб туради,— деди.— Билмасдан, иккалангизни ҳам бир ўринга тайинлашибди. Вой бечора Ҳурия хоним-эй!

— Ҳурия хоним ким, афандим?

— Гелибўлидан келган ҳалиги муаллима. Узи яхшигина жувон. У ернинг ҳавоси мижозига тўғри келмай, шу ёққа келган. Оббо, бечоранинг бошида кўргилик бор экан-да.

— Фақат у эмас, мен ҳам ёмон аҳволдаман, афандим,— дедим.

— Ҳа, буниси ҳам тўғри. Масала бир ёқлик бўлгунча, у бечорани дилгир қилмай турайлик. Мен ҳозир бир иш билан маориф бўлимига кетяпман. Юринг, бирга бора қолайлик. Зора бирон йўлини топсак.

Маориф бўлимининг мудирини иш билан келган одамларга ухлаб қолгандай кўзларини юмиб ўтириб муомала қиладиган, сўзларини уйқусираётгандай бўлиб-кесиб гапирадиган, тепса-тебранмас, огир табиатли киши экан.

У бизнинг гапимизни юраги сиқилиб ўтириб эшитгандан сўнг салмоқланиб гапирди:

— Мен нима қилай? Ўзлари шундай қилишганки, шундай бўлган-да, Истамбулга ёзайлик-чи, кўрамиз, қандай жавоб келар экан.

Гапга баланд бўйли бир киши аралашди. Мен буни калта нимчаси остидан чиқиб турган қизил белбоғига қараб аравакаш бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Кейин билсам, бўлим котиби экан.

— Тарихига қаралса, бу хоним тўғрисида берилган буйруқ янги,— деди котиб,— Шунинг учун бу кишини мақбул бўлган, ҳақли деб ҳисоблаш керак.

Мудир мудраб ўтириб хаёл сураётгандай ўйланиб қолди, кейин:

— Йўқ, гарчи бу тўғри бўлса ҳам, лекин унисини ишдан четлатиш тўғрисида буйруқ йўқ. Министрликдан сўраб аниқлайлик. Саккиз-ўн кун ичида жавоб оламиз. Сиз ҳам, мудира хоним, унгача сабр қилиб турасиз,— деди.

Катак чоршафли мудира орқасидан яна ўша қинғирқийшиқ кўчалар билан мактабга судралиб келдим. Кошки эди тўғри мусофирхонага кета қолган бўлсам!

Ҳурия хоним қирқ беш ёшларда, қорача, паст бўй, тажанг хотин экан. Воқеадан хабардор бўлар-бўлмас юзи баттар қорайди, кўзлари олайди, ингичка бўйнининг икки томонидаги томирлари бўртиб чиқди. Кейин болалар байрамида шишириб чийиллатадиган пуфак сингари овоз чиқариб фарёд кўтарди:

— Э, худо, бу нима деган гап, дўстлар! Бу қандай шўрлик!

Ҳурия хоним ерга йиқилиб, ҳушидан кетди.

Муаллимлар хонасида тўполон кўтарилди. Кўзойнак тақиб олган бир қари муаллима эшикка тўпланган ўқувчиларни ҳайдар, уларни зўрга тўсиб турарди.

Ўқитувчилар Ҳурия хўжонимни диванга ётқизишди, юзига сув сепишди, нашатир ҳидлатиб, кўйлагининг ёқаларини ечишди, бурга талаган кўкрагини ишқашди.

Мен бутунлай ўзимни йўқотиб қўйдим, қўлимда портфель, нима қилишимни билмай бурчакда жим турдим.

Ҳали эшикдаги ўқувчиларни қувиб чиқарган муаллима кўзойнаги устидан менга хўмрайиб қаради.

— Қизим, одамгарчилигингга ҳайрон бўлиб қолдим! Бунинг устига яна кулиб ўтирибсан,— деди.

Таъна қилишга ҳаққи бор эди. Афсуски, ўзимни тутолмай кулимсираётган эдим. Ҳурия хонимдан эмас, ўзимни йўқотиб қўйганимдан кулаётганимни у боёқиш қаердан билсин?

Лекин кулган бир менгина эмас эдим. Узун бўйли, тим қора кўзли бир ёш жувон ҳам пиқиллаб кулаётган эди. У ёнимга келиб, қулогимга шивирлади:

— Билмаганлар: бу хотиннинг эри устига хотин олипти, уйига кундош олиб келипти, деб ўйлайди. Улай агар, шайтонлагани йўқ, алаmidан қияпти.

Ҳурия хоним кўзларини очди; бурнидан, бетларидан сув оқар эди. Қорнида бомба портлагандай гуриллатиб кекирар, бошини ликиллаптиб чиңқирарди:

— Вой дўстларим, менга нима бўлди? Шунча ёшга кирганимда ҳали бошимда шу савдолар ҳам бор эканми?!

«Булбулнинг шўри — тилидан» дейишади, тўғри гап. Мен яна бир эҳтиётсизлик қилдим. Қайси гўрдан ҳам ҳол сўраб қолдим!

— Бир оз яхши бўлдингиз шекиллик? Худога шукур, — дебман.

Ажаб бўлди, ўзимга-ўзим қилдим. Ҳурия хоним бирам шанқиб бердики, буни сўз билан айтиб беролмайман. Вой шўрим, нималар демади-я! Жонига қасд қилишга қилиб қўйиб, кейин ҳол сўраганмишман. Дунёда бундан ортиқ юзсизлик, ҳаёсизлик, тарбиясизлик бўлмасмиш!

Бир бурчакка тиқилиб, уялганимдан кўзларимни юмиб олдим. Муаллималар Ҳурия хонимни ҳеч тинчита олишмас эди. Овозини пардама-парда кўтариб борар, шундай сўзлар айтардики, марказий рушдияда эмас, кўчада ҳам бундай сўзлар огизга олинмасди. Қандай нарса эканлигим юзимдан кўриниб турган эмиш. Унинг оғзидаги ошини олиш учун ким билади, министрликда неча кишига...

Бурчакда турибман, кўз олдимни қоронғилик босар, вужудим музлаб борар, тишларим такирларди. Энг даҳшатлиси шу эдики, бошқа муаллималар ҳам унинг гапини маъқуллашаётгандай бир авзода эдилар.

Бирданига аллаким ўртадаги столга бир мушт туширди. Стаканлар билан графинлар жиринглаб кетди.

Мушт туширган киши ҳалигина мен билан бирга кулишган тим қора кўзли ёш жувон эди. У ҳозир қоплонга айланган эди. Кўтарилган сари жаҳлга айланиб борган бир товуш билан қичқирди:

— Мудира хоним, бу қанақа мудиралик? Бу хотиннинг бошқа бир муаллима номусига тил тегизишига нима учун йўл қўясиз? Биз ахир қаердамиз? Агар яна бир оғиз сўз айтишига йўл қўйсангиз, уни эмас, сизни судга тор-

таман. Бу хотин ўзининг қаердалигини эсидан чиқариб қўйяпти!..

Қора кўз муаллима бу гал ҳам ер тепиниб, нариги хўжонимларга ҳужум қила кетди.

— Офарин, сизларга, дугоналар! Жуда хурсанд қилдинглар! Мактаб ичида ўз касбдошимизнинг ҳақорат қилинишига шундай хотиржам қараб турсанглар-а!..

Орага бир зумда жимлик чўқди. Ҳурия хоним ёлғиз қолаётганини билиб яна йиғлашга, жазава бошлашга ту-тинди. Яхшиямки, бирдан дарсга қўнғироқ чалиниб қолди. Муаллималар дафтарларини, китобларини, тикиш-бичиш саватларини кўтариб тарқала бошладилар.

Мудира хоним:

— Сизни кабинетимда кутаман, қизим, — деди-ю, у ҳам чиқиб кетди.

Бир оздан сўнг боя мени ҳимоя қилган ёш жувон иккаламиз қолдик.

Унга миннатдорчилик билдириш ниятида:

— Қаранг, мени деб сиз ҳам анча овора бўлдингиз, — дедим.

У «аҳамияти йўқ» демоқчи бўлгандай елкаларини учириб кулди.

— Жўрттага шундай қилдим. Бундайларнинг ана шунақа таъзирини бериб қўймаса бўлмайди. Одамнинг бошига чиқиб олишади. Ундан кейин шўрингиз қуриydi. Дарсдан кейин кўришармиз, а?

Мудиранинг кабинетига боришга бордим, лекин эшикни очиб киришга юрагим бетламади. Яна шу ҳақда гап очилишини ўйлаб кўнглим беҳузур бўлди. Оёқ-қўлим бўшашди, портфелим оғирлашди, ҳеч кимга кўринмай мактабдан чиқиб мусофирхонага қайтдим.

* * *

Ҳожи халфа мени кўрар-кўрмас қўлларини силкиб ёзди, куюниб гапира кетди.

— Вой хўжоним, сен бечоранинг бошингга нималар солишмабди-я!

Тавба, бутун воқеадан хабардор экан. Дарров қаердан ҳам билиб олганига ҳайронман.

— Ҳазир бўл, қизим, кўзингни катта оч энди. Истамбулга ёзамиз, деб сени яна лақиллатиб юришмасин. Маориф министрлигида танишинг бўлса дарров хат ёзайлик, — деди.

Мени министрга тавсия қилган кекса шоирдан бўлак танишим йўқлигини айтдим. Ҳожи халфа унинг отини эшитиб, ёш боладай суюниб кетди.

— Вой, у менинг валиулнеъматим-ку! ¹ — деб юборди. — У бир вақтлар бу ерда идодия ² мудирни эди. Фариштанинг ўзи у, болам! Ёз, қизим, дарров ёз! Менга ҳурматинг бўлса, мендан ҳам дуо айт. «Қулингиз Ҳожи халфа муборак қўлингизни кўзларига суртади», — дегин.

* * *

Бечора Ҳожи халфа оқсоқ оёғини судраб тез-тез тепага чиқар, «прокурорбей қўрқмасин, маориф бўлимининг мудирини қаттиқ сиқиштирайсин, ҳаққи бор», деяри, ё бўлмаса: «Баладия инженерни эртага Истамбулга кетаётинти. Маориф министрлигига учрайман деб ваъда қилди», деган гапларни топиб келарди.

Бу қандай таажжуб ўлка! Бошимга тушган савдони бир соат ичида ҳамма билиб олипти. Мусофирхона қаҳвахонасида, ҳамманинг оғзида шу гап!

— Ҳожи халфа, бу қандай гап, бу ерда ҳамма бир-бирини билар экан! — дедим.

Чол энсасини қашиб туриб:

— Э, бу ер кичкина ҳовучдай жой қизим, — деди. — Бу ер қаерда-ю, тошидан, тупроғидан ўргилай, Истамбул қаерда! Бундай гап у ерда бўлсами, ҳеч ким билмайди, ёпиглиқ қозон ёпиглигича кетаверади. Бу ернинг гийбати кўп. Сен буни билиб қўйишинг керак. Мендан сенга бир насиҳат: ақлли-ҳушли бўл, одобли бўл. Дўконларда, бозорларда юзингни очиб юрма. Ҳа-да! (Вой худо, бу «ҳа-да» сўзини шунақа ҳам ғалати қилиб айтардики!) Худо насиб буюрса, сенинг ҳам омадинг келар. Бу ерда бир муаллима бор эди. Орифа хўжоним. Суд раиси ўшанга уйланди. Мана энди егани олдида, емагани ортида. Сенга ҳам худо шундай бахт берсин. Нима, сен уни чиройли хотиндир дейсанми? Чирой йўл бўлсин! Фақат ифбатли, огир-вазмин хотин эди. Ҳозир дунёда одам учун номусдан қимматли нарса йўқ!

Ҳожи халфанинг менга ишончи, ҳусни таважжуҳи кун сайин ортиб борди. Ҳар куни уйдан майда-чуйда нарсалар: чойнак ўраб қўйиладиган тўр ёпиқ, каштали сочиқ,

¹ В а л и у л н е ъ м а т — неъматини берувчи (арабча).

² И д о д и я — Отатурк ислоҳотигаҳа Туркияда мавжуд бўлган юқори синфли мактаб.

ёгочдан қилинган суратли елпиғич ва шуларга ўхшаган буюмлар келтириб, уйимни безар эди.

Гоҳи маҳаллар гаплашиб ўтирганимизда, пастдан хирқи товуш эшитилади:

— Ҳожи халфа, яна қайси жаҳаннамга гумдон бўлдинг? — Бу Ҳожи халфанинг хўжайини, мусофирхона эгаси эди. Шундай пайтларда бу қари чол худди ашула айтаётгандай паст, мулойим, мақомли товуш билан:

— Ҳа, овозинг ўчкур, ҳа! Ҳожи халфанинг бошига битган бало бўлдинг сен, ҳа! — дейди, кейин овозини кўтариб жавоб қилади: — Ҳозир, ҳозир!.. Озроқ юмуш бор эди.

Мусофирхонада Ҳожи халфадан бўлак яна битта дўстим ҳам бор эди. У ўттиз беш-қирқ ёшларга етиб қолган бир муштинар хотини. Монастир деган жойдан келган.

У билан қандай дўстлашиб қолганимизни ҳозир айтиб бераман. Мусофирхонага келган куним кечқурун померимда нарсаларимни жойлаштираётган эдим. Бирдан эшик секин гитиллади. Қайрилиб қарадим: эшикдан сариқ чит кўйлакки, яшил рўмолли бир хотин кириб келяпти.

У ичкарига кириб сўранди:

— Яхшимисиз? Хуш келибсиз, хоним қизим.

Упа-элик чаплаб ташланган озгин юзи шuvoғи кўчган ерларига оҳак суртиб қўйилган вайрона деворни эслатади; сурмали қошлари, тишқори суртилган қора тишлари башарасини мурданикига ўхшатади.

Мен хиёл саросималаниб:

— Хуш келибсиз, афандим, — дедим.

— Волидалари қасерда?

— Қанақа волида, хоним афанди?

— Муаллима... Сиз муаллиманинг қизи эмасмисиз?

Мен ўзимни тутолмай кулиб юбордим.

— Мен муаллиманинг қизи эмас, ўзиман, афандим!

У, ерга чўккаламоқчи бўлаётгандек, қўлларини тиззаларига урди.

— Вой! Муаллима ҳали сизмисиз? Умрим бино бўлиб сиздақа муштумдай муаллимани ҳеч кўрмаган эдим. Мен сизни ёши анчага бориб қолган оғир-вазмин муаллимадирсиз, деб ўйлабман.

— Ҳозир шунақаси ҳам учраб қолади, афандим, — дедим.

— Ҳа, учрайди... Ҳа, учрайди... Бу дунёда нималар бўлмайди! Биз ҳам шу ерда, рўпарангиздаги номерда ту-

рамиз. Болаларни ухлатиб, сиз билан сўрашиб чиқай деб кирувдим... Худо кам қилмасин, кундузлари болаларнинг ғовгасидан қўлим бўшамайди. Лекин кеч кириб, болалар ухлади дегунча, юрагим бирам сиқиладики, асти сўраманг. Ёлғизлик фақат худонинг ўзигагина ярашади, шундай эмасми, сингилжон? Уйлайсан-уйлайсан, ўйининг тагига етолмай чекасан, яна чекасан. Кечалари ана шундай тонг оттираман. Худо етказди сизни, айланай синглим. Мундоғ ўтириб ҳасратлашсак, кўнглимиз енгил тортар.

У бечора аввал мени «хоним қизим» деб гап бошлади-ю, кейин, менинг муаллималигимни билгандан сўнг, бу сўзини ўзгартириб, «синглим» дея бошлади.

Мен унга стулни кўрсатиб:

— Марҳамат, ўтиринг, — дедим, ўзим эсам каравотнинг четига ўтириб, оёқларимни ўйната бошладим.

Монастирдан келган хотин:

— Мен стулда ўтиролмайман, синглим, — деди. Кейин ғалати бир алфозда ерга, оёқларимнинг таккинасига ўтириб, тиззаларини чўнқайтирди-да, кўйлагининг чўнтагидан тунука тамакидонини олиб, иккита йўғон-йўғон цигарка ўради. Шулардан биттасини менга инъом қилди.

— Раҳмат, мен чекмайман, афандим, — дедим.

— Мен ҳам бурун чекмасдим, — деди у хотин. — Лекин ғаму ҳасрат қўймади.

Қўшним ҳақиқатан ҳам бахтсиз эди. Сўзларига қараганда, Монастирда туппа-тузук одамнинг қизи экан. Боғлари, узумзорлари, ҳўкиз-сигирлари бор экан. Отасининг ҳовлисида ҳамиша тўрт-бешта камбағал кун кўриб келаркан. Монастирнинг обрўли бейларидан кўпгинаси унга огиз солишган бўлса ҳам, бу жоҳиллик қилибми: «Йўқ, қилич таққан офицердан бошқасини хоҳламайман», деб туриб олибди. Кошкийди ўшанда онаси роса калтаклаб, бейлардан биронтасига бериб юборган бўлса эмиш. Лекин у бечора хотин ҳам бошига қандай савдолар тушишини қасрдан билибди! Келиб-келиб, биттаю битта қизини белидаги қиличидан бўлак молу мулки йўқ бир лейтенантга берибди. Ҳурриятгача ¹ бир нав туришибди. Кейин 31-мартда эри ҳаракатдаги қўшин билан Истам-

¹ Бу ерда ёш туркларнинг 1908 йилги революцияси назарда тутилаётган бўлса керак. Шу революцияда Туркия конституцияли монархия деб эълон қилинган ва 1876 йилдаги конституция қайтадан тикланган эди.

булга кетибди. Шу кетганча ҳеч дарағи бўлмабди. На бирон марта келибди ва на икки энлик хат ёзиб юборибди. Охири, кунларнинг бирида, Истамбулдан келган бир дугонасидан эрининг Б... да эканлигини ва ўша ерда бошқа бир хотинга уйланганини эшитибди. Начора, шундай ҳам бўлади: шариатимиз тўрттагача хотин олишга рухсат беради! Боёқиш қўшним бир оз йиғлаб-сиқтагандан сўнг уч боласини олиб, шу ерга етиб келибди. Келишга келибди-ку, лекин эрига манзур бўлмабди. Бир маҳаллар ялина-ёлвора зўрға олган катта хотининигина эмас, ҳатто жигарпора болаларини ҳам кўргиси келмай, уларни тез Моностирга қайтларинг, деб қистаётган эмиш. «Шунча йиллик эримсиз, менга жабр қилманг!» деб оёқларига ўзини ташласа ҳам, итдай суйканиб ялинса ҳам золим эри олиб қолишга кўнмаётган эмиш.

Бу узун ҳикояни эшитиб, чидаб туролмадим:

— Вой айланай, хоним, сизни ёмон кўрган одам олдида нега ўзингизни шунча хор қиласиз? У сизни урса, сиз ҳам уринг, аламдан чиқасиз, — дедим.

Моностирлик хотин менинг жоҳиллигимга ачинаётгандай кулимсираб туриб:

— Айланай синглим, ахир у кўз очиб кўрганим-а! Шунча йил бир ёстикқа бош қўйиб келдик. Эрдан айрилиш осонми, айланай! — деди-да, титроқ товуш билан бир байт ўқиди: «Онадан кечилар, ёрдан кечилмас».

Менинг жаҳлим чиқиб кетди.

— Сени алдаган эркакни қандай қилиб севиб бўлади! Мен бунга ҳеч тушуна олмайман, — дедим.

У қора тишларини кўрсатиб аччиққина кулди.

— Ҳали жуда ҳам ёшсиз, синглим. Ишқ ўтида ёнмагансиз-да, билмайсиз. Худо бошингизга солмасин, — деди.

— Мен бир қизни биламан: тўйига икки кун қолганда, унашиб қўйилган кишиси бошқа бир хотин билан юриб алдаганини билиб қолгану, унашилганда таққан узугини ўша ҳаёсизнинг юзига отиб уриб, бегона юртларга бошини олиб кетиб қолган.

— Кейин пушаймон бўлгандир у қиз, синглим, бечора? Соғиниб-саргайиб, юраклари қон бўлгандир. Урушда ўқ еганларни ҳеч эшитмаганмисиз, синглим? Баъзилари ўқ еганларини билмай қолишади, яна уч-тўрт қадам илгари ҳам босишади. Яра янгилигида оғримайди, сингилжон. Бир оз совусин, иннайкейин кўрасан. Боёқиш қиз хўн куйиб-ёнади, қийналади.

Бирданига каравотдан сакраб тушдим, жиннилардай

уйда у ёқ-бу ёқ юра бошладим. Ёмғир дсразаларни қамчилар, кўчадан итнинг хириллаб ҳургани эшитиларди.

Монастирдан келган хотин ичидан хўрсиниб олиб, сўзини давом қилди:

— Ғурбат элдаман. Қанотларим синиқ. Қўлимда кучқувват, танимда мадор йўқ. Монастирда бўлганимда ҳаш-паш дегунча эримни бу манжалақининг қўлидан тортиб олардим, а!

Ҳайронликдан кўзларимни катта очиб:

— Қандай қилардингиз? — дедим.

— Кундошим бу ерда эримни сеҳрлаб, бошини боғлаб қўйган. Бечоранинг тилини, оғзини боғлаб қўйган. Лекин Монастир жодугарлари бу ерникидан кучли, амали зўр. Кўп эмас, уч мажидия¹ берсам бас, эримни ўша алвастининг қўлидан қутқазиб, ўзимга қайтариб беришарди.

Ана шундан кейин қўшним румэлилик² жодугарлар тўғрисида узундан-узоқ изоҳлар бера бошлади:

— Бизда Ориф Хўжа деган бир албан бор. Шу киши дуо ўқиб, тўнгизнинг қулогини дурбинга айлантириб юборган. Ҳар қандай хотин ана шу дурбинни кўзига тутиб эрига бир қараса бўлди: эри ҳар қанча бузуқ бўлса ҳам дарров тузук бўлиб қолади. Нимага десанг, бошқа хотинлар унга тўнгиздай кўриниб қолар экан. Иннайкейин, Ориф Хўжа гоҳи маҳаллар совундан жиндек кесиб олар экану, игна санчиб, дуо ўқигандан сўнг ерга кўмиб қўяр экан. Совун тупроқда эриган сайин одамнинг душмани ҳам турган ерида эриб, игнадай ингичка бўлиб қолар экан.

Боёқиш хотин жодугарлар ҳақида шу хил ҳикоялар қилиб ўтириб, тунука тамакидонини қўлдан туширмас, устма-уст цигаркалар ўраб чекар эди.

Нақадар бемаъни, аялч сўзлар! Айниқса, совугандан сўнг оғрий бошлайдиган яра ҳақидаги гаплари! Ажабо, шундай бўлиши мумкинми? Мен у золимни ҳеч соғиниб, саргайяпманми? Уни ҳеч ўйлаяпманми?

Монастирлик қўшним юзига чаплаб ташланган бўёқлари, сатил сопларига ўхшаган қошлари, чўкик кўзлари атрофида қўрқинчли бир ҳалқа ташкил этган сурмалари олдин менда жирканч ҳисси уйготган эди. Лекин булар

¹ М а ж и д и я — йиғирма қурушди танга.

² Р у м э л и — Усмоли Туркиянинг Европа қисми.

эрини қайтариб келтириши учун қилинган ҳийла, восита эканини сезганимдан кейин юрагим ачишиб кетди.

Бечора хотин ҳамон:

— Эргинамнинг кўзига иссиқ кўриниш учун, ҳатто болаларим ризқини кесиб элик, хина, сурма сотиб олсам, келинчақдай ясашиб-тусансам ҳам бўлмапти. Ҳали айтдим, жоду қилиб қўйишган, — деди.

Уша кундан бери энигим гитиллаб очилди дегунча, кириб келаётган қўшним эканини қайрилиб қарамасданок билан тураман, киради-ю:

— Бўнимсан, сингалжоним? Пича ўтирай, майлими? — дейди.

Ёлғизлик шунчалар жонимга тегдики, унинг овозини эшитсам, суюлиб кетадиган бўлиб қолдим. Қаламимин улоқтираман-да, толиққан бармоқларимни бир неча бор очиб-юманан, кейин қўшнимнинг менга аллақачон ёд бўлиб қолган бадбахт икки ҳикоясини завқ билан эшитишга тайёрланман.

* * *

Деразамдан баланд қир кўриниб туради; дастлабки кунлар унинг манзараси баҳримни очар эди. Энди бу ҳам меъдамга тега бошлади. Агар одам бу туманли ён бағирлар шабадасида сочларини тўзғитиб юрмаса, этакларини шамол учирмаса, тик қояларда улоқдай сакраб ййрамаса, унинг нима кераги бор?

Оҳ, уйдан бошимни олиб чиқиб кетиб, далаларда соатларча кезган, боғ теварагидан панжарага калтак уриб, дарахт шохларига тош отиб қушларни чўчитган кунларим қани, қаерда? Ҳолбуки, Анатолияга келишимдан мақсад ҳам шу эди!

Қизалоқлигимдан бери расм чизишни жуда яхши кўраман. Мактабда ҳаминша тўла баҳо олиб келган дарсим шу эди. Чорбоғда топ-тоза уй деворларига, мактабдаги ҳайкалларнинг мармар супаларига оддий, ё рангли қаламлар билан чизган расмларим учун қанчалар озор кўрган, жазолар тортган эдим. Истамбулдан жўнаётганимда чамадонимга бирталай расм қоғози билан рангли қаламлар солиб олган эдим.

Мусофирхонадаги ёлғизлик кунларимда ёзув-чизувдан сиқилсам расм солардим, бу менинг учун яхшигина тасалли бўларди. Ҳатто Ҳожи халфанинг битта қора қалам, яна битта сув бўёқли иккита расмини солишга ҳаракат қилиб кўрдим.

Бу суратларнинг қанчалик ўхшаганини биламайман.

Лекин у ўзини бурнининг қўйилишидан, кўзларининг тузилмишидан бўлмаганда ҳам, ҳарҳолда, тақир бошидан, шондай мўйловларидан ва оқ фартугидан таниб, усталигимга қойил қолди.

Боёқиш эринмасдан бозор айланиб, суратига ром қилдириш учун қизига арзон атлас, бахмал, ипак, рангли мунчоқлар сотиб олиб берарди.

Ахийри, қаттиқ зерикаётганимни кўриб, Ҳожи халфа мени уйига таклиф қиладиган бўлди. У хотинининг энчиллиги, рўзгорини тежам билан тутганлиги сабабли кутидай чиройли уй солиб, бўш вақтларида болаларининг ёрдами билан кўк бўёққа бўятиб олибди.

Уйи бир жарлик ёқасида эди. Жар шу қадар чуқурки, ҳовлининг чирмов қоплаб ётган ёғоч панжарасига қўлингизни қўйиб пастга қарасангиз, бошингиз айланиб кетади. Мен ана шу боғда Ҳожи халфанинг оиласи билан қанчалик бахтли соатлар кечирдим!

Неврик хоним саматиялик¹ экан. Эри сингари, у ҳам содда, меҳрибон, оқкўнгил хотин экан. Мени кўриш билан: «Истамбул ҳидини олиб қелдинг, кичкина хоним!» деб ўзини бўйнимга отди.

Истамбул тилга олинганда ҳаминша кўзларига ёш чиқар, забардаст кўкси ҳасрат оҳидан темирчи босқонидай шишиб тушар эди.

Ҳожи халфанинг ўн иккига кирган Мират номли бир ўғли билан Ҳойғонуш деган ўн тўрт ёшли бир қизи бор эди. Ҳойғонуш, ҳаммаёғига сув чечаги тошиб кетганга ўхшаш порсиллоқлар билан тўлиқ бетлари лавлаги сингари қип-қизил, қошлари қалин, уятчан, бесўнақайгина қиз.

Мират эса бўлиқ, этдор опасининг тескараси, у балиқ қоқисидай қуруқ, рангсиз, кичкина бола.

Ҳожи халфа саводсиз, авом одам бўлса ҳам, илмнинг қадру қийматиға етар, уни ҳурмат қиларди. Инсон ҳамма нарсаин билиши керак, сирасини айтганда, кесавурлик ҳам бир кун эмас, бир кун асқатиб қолади, дейди. Мират икки йил арман мактабида ўқибди, мана энди икки йилдан бери усмонли мактабида ўқиётган эмиш. Ҳожи халфанинг программасига биноан, бу бола ҳар икки йилда мактабини ўзгартириб туриши, натижада, йиғирма ёшида француз, немис, инглиз ва итальян тилларини мукаммал билган одам бўлиб етилиши керак эмиш. Албатта, бу ниятон бола унчача шунча илмлар юки остида эзилиб ўлиб кетмаса!

¹ Саматия — Истамбул райони.

Ҳожи халфа бир кун ўгли тўғрисида гапириб туриб мендан:

— Ўғлимнинг оти Мират эканлигига диққат қилдингми? — деб сўради. — Жуда доно исм. Буни тошгунча роса бир ҳафта калламни кавлаштирдим. Икки тилга ҳам тўғри кела беради: арманчасига Мират, туркчасига Мурод.

Кейин ниҳоятда доно бир гап айтмоқчи эканлигига ишорат қилиб бир кўзини қисди-да, қўшиб қўйди:

— Мират ярамас бир қилиқ қилиб, жаҳлимни чиқаргудай бўлса, мен унга сен Мират ҳам эмассан, Мурод ҳам, бор-йўғи меретсан¹, дейман.

Бир куни уларникида эдим. Нима ҳам бўлди-ю, қора арманининг жаҳли чиқиб кетди. Жуда ҳам кулгили бўлди-да! Боланинг гуноҳи онаси пиширган овқатни ёқтирмагани бўлди.

— Мана бу муттаҳамга қаранг! Муштумдек бўйи бор, турли-туман феъл-хуйи бор. Тиланчига бодринг беришса ёқмабди: қийшиқ экан, деб кўчага отиб юборибди. Эшак компотнинг нималигини қаердан билсин? Насиҳатларимни қулоғингга қуйиб ол. Йўқса, ўғит-насиҳатларга бўйсунмаганларнинг бошида таёқ синади. Сен ўзинг кимсанки, худонинг нон-насибасини ёқтирмайсан!

Сен сени бил, сен сени.

Сен сени бил, сен сени.

Сен сени билмас эсанг,

Мажақлашар эсангни!

Ҳойғонушга келсак, қиз бўлишига қарамай, унинг ўқишига ҳам Миратпикидан кам аҳамият берилмасди.

Ҳойғонуш армани-католик мактабида ўқирди. Ҳожи халфа бир куни қўшниларидан ҳилвираб қолган бир чолу қора шалвар кийган бир хотин олдида қизини синаб кўришимни илтимос қилди.

Дунёда бундан ҳам кулгилироқ нарса бўлмас. Ҳожи халфа қизчасининг китобларини, дафтарларини зўрлик билан тиззасига қўйиб:

— Қани, кўрайлик-чи, Ҳойғонуш, хўжоним олдида юзимни қора қилсанг, едирган ношим, ичирган намагимни бурнингдан чиқариб оламан, — деди.

Қиздан бир-икки кўпайтириш ва бўлиш масалаларидан сўраб бўлгач, «Пайғамбарлар тарихи» деб аталган бир расми китобни очдим. Кўзим Исо ва чўқинти-

¹ Мерет (*туркча*) — лапашанг, анқов.

ришга доир парчага тушди. Бечора қиз чўқинтириш тўғрисида гапириб туриб, анча бемаъни нарсалар сўзлади. Мактабда қулогимга яхшигина қуйилиб қолгани учун қизнинг хатосини тузатиб, чўқинтиришга доир баъзи содда маълумотлар бердим.

Ҳожи халфа сўзларимни эшитиб кўзлари олаёди, бошида сочи бўлмагани учун қошларининг туки диккайди. Христиан дини ҳақидаги билимим унга мўъжизадай туюлди: «Бу қандай иш-а! Бир мусулмон қизи меннинг динимни попларимиздан ҳам яхшироқ билса-я! Мен сени шунчаки бир муаллима деб юрган эканман, сен эсанг аслида мўътабар олима экансан!» деб таҳсинлар ўқиди.

Ҳожи халфа, ўрнидан қимирлаши солнинг лимандан жилишидан ҳам қийинроқ бўлган семиз хотинининг ўмганидан ушлаб меп томонга тортди. «Шу қизалоқни менинг номимдан пешонасининг қоқ ўртасидан ўп, тундундигми?» деб устимга итарди.

Бечора Ҳожи халфа ўзини эркак деб ҳисоблагани учун хотинига ўптирган эди.

Қари мусофирхона ходими ўша кундан бошлаб рўпара келган ҳар бир кишига мени, менинг чуқур илмимни мақтайдиган бўлди. Шундай бўлдики, мусофирхонага кириб чиққан вақтларимда қаҳвахонада бекор ўтирган кишилар мени кўриш учун башараларини дераза ойналарига ёпиштириб қарардилар.

Мен: «Ҳожи халфа, худо ҳаққи, бундай қилманг, бундай нарсаларнинг нима кераги бор?» деб қизишиб гапирганимда, у ҳатто исён кўтарар, «жўрттага қиялман, шу гапларим катталарнинг қулогига етса, сенга қилган муомалаларидан уялишин дейман-да», деярдди.

Ҳожи халфанинг оиласи билан танишганим менга бошқа бир масалада ҳам фойдали бўлди. Саматиялик хоним жуда ширин мураббolar пиширар, меваларни шакарлашни яхши биларди. Бу нарса менинг «Пайгамбарлар тарихи» ҳақидаги билимимдан ҳарҳолда анчагина фойдали илм эди.

Неврик хонимдан мураббо пиширишининг осон, қулай йўлларини ўрганиб, Гулмисол халфанинг овқат пишириш усулларини ёзиб қўйган дафтларимга буларни ҳам яхшилаб кўчирдим. Бундан сўнгра ширинлик гадоси Чолиқушининг ғамини биз емасак, ким ейди?

Худо хоҳлаб ишларим юришиб кетса, менинг ҳам тепамда бошпанам бўлса, ўз-ўзимга мураббolar учун махсус буфет сотиб оламан. Ҳожи халфанинг уйидаги сипгари, рафларини жимжимадор қоғозлар билан безай-

ман, бу рафларга ёқут, каҳрабо, садаф каби порлаб турадиган ранг-баранг қадаҳлар тераман. Шуниси яхшики, буларни егим келганда бировдан рухсат сўраб ёки қўли эгрилик қилиб ўтирмайман! Худо хоҳласа, қанча есам ҳам, ҳеч касал бўлмайман.

Ҳа, қизил, сариқ, оқ мураббо идишлари терилиб туради. Булар орасида фақат яшил рангдагиси бўлмайди!

Энди ҳеч маҳал эсимга келмайдиган Комроннинг мен пафрат билан қарайдиган кўзлари яшил рангни менга хунук кўрсатиб қўйди.

Мана энди у кўзларпи яхши хотирлайман. Комрон, илгарилари ҳам, ҳозирда сендан нафратланиб юрган кезларимдаги сингари, кўзларингни ёқтирмас эдим. Бу нафрат бошланганда мен ҳали ўн икки ёшга кирмаган эдим. Узинг ҳам, албатта, унутмаган бўлсанг керак. Ҳар дам ҳовучларимга тупроқ тўлдириб юзингга сочардим. Ажабо, бу фақат болалик шўхлигигинамиди? Йўқ, қуёш нурлари акс уриб турган йўсинли денгиз каби ичларида ҳийла учқунлари чақнаган кўзларингга азоб бериш учун сочар эдим.

* * *

Яна гапимдан адашдим. Ҳолбуки, мақсадим фақат бугунги воқеаларнигина ёзиб қўйишдан иборат эди. Қаерда тўхтаб эдим? Ҳа, Ҳожи халфа бир неча кундан буён энди мўралаган қуёш туфайли болаларча завқланганимни кўрди-ю, бирон ердан яхши хабар эшитибди, деб ўйлаб, мендан суриштира бошлади. Менга тегишли бирон хабарнинг ундан аввал қулоғимга етиши мумкинми ахир? Қаерда оч қолишимни ҳам, қачон уйқум келишини ҳам бу ғалати мусофирхона хизматкоридан сўраб юрмасам, деб ўйлайман!

Ҳожи халфа:

— Кўп ноз қилаверма, айт. Бундай пиқирлаб кулишининг боиси йўқ эмас. Худо билади, бирон хушхабар эшитган кўрипасан, — деди.

Ундан ҳам қулоғи дингроқ кўриниш негадир кўнглимни кўтарар, ярим ҳазил, ярим жиддий бир алфозда маъноли қилиб кулар, кўзларимни қисар эдим.

— Ким билсин, балки айтиб бўлмайдиган бирон сирдир, — дедим.

Қуёш шу қадар чиройли эдики, унинг ғойиб бўлишидан қўрқиб, мусофирхонанинг нарироғидаги кўприкка чиқдим. Рўнарамдаги тик тепаликка қараб юрдим, сўнгра ботқоқлик орқасидаги бир чакаладан ўтиб, яна бир кўприкдан чиқдим. Ҳали анчагина айланганим мумкин

эди, лекин йўлни адаштириб қўйишдан ҳам қўрқинчлироқ нарсага дуч келдим. Савлатли чодрам ва маҳкам тўсилган юз пардам бўлишига қарамай, бир неча шубҳали эркак орқамдан тушиб сўз ота бошлади.

Ҳожи халфанинг насиҳатлари эсимга тушди-ю, қўриб, дарров орқамга қайтдим.

Маориф бўлимидаги қизил кўйлакли саркотибнинг: «ҳали ҳам Истамбулдан ҳеч қандай хат-хабар келгани йўқ, ҳамшира хоним» деб жавоб беришига ишонардим. Лекин кўчага чиққандан кейин, у ерга ҳам бир учраб келиш лозим.

Мудирнинг хизматчиси мени зинада кўриб:

— Яхши келдинг, хўжоним, бей сени йўқлаётган эди. Оз бўлмаса сени қидириб мусофирхонага борардим, — деди.

Бей дегани маориф мудир эди. Қизиқ! Мудир янги қизил мовут ёпилган ёзув столи орқасида доимий ҳорғишлигини қондириш учун кўзларини юмиб жим ўтирар эди. Қўллари ёнларига тушган, ёқалари ечилган, кўзлари ярим юмуқ ҳолда ўйга ботган. Мени кўриб эснади, керишди, кейин дона-дона қилиб сўзлай бошлади:

— Хоним қизим, Маориф министрлигидан ҳалигача жавоб олганимиз йўқ. Хоҳишлари қандай бўлишини билмайман. Лекин Ҳурия хоним тажрибали муаллима бўлгани учун уни олиб қолишса керак, деб ўйлайман. Масала сизнинг фойдангизга ҳал бўлмаган тақдирда мушкул аҳволга тушиб қолишингиз турган гап. Миямга бир фикр келди. Бу ердан атиги икки соатлик бир масофада Зайнилар деган қишлоқ бор. Ҳавоси, суви яхши, табиати ниҳоятда гўзал, аҳолиси ахлоқли, виждонли, гапнинг қисқаси, жаннатдай бир жой. У ерда битта вақф мактаби бор эди. Бултур шу мактабни анча овора бўлиб ремонт қилдик, яшиладик. Кўпгина мактаб қуроллари сотиб олдик. Мактаб ичида муаллималар турадиган махсус уй ҳам бор. Энди бирон ёш муаллиманинг ҳимматига, жонбозлигига муҳтожмиз. У ерга сиздек покиза бир хонимнинг боришини жуда-жуда истар эдик. Ҳақиқатан ҳам яхши жой. Хўп десангиз, ватанингизга жуда катта хизмат қилган бўлардингиз. Тўғри, у ердаги ойлик бу ерникидан бирмунча камроқ. Лекин бунинг эвазига у ерда гўшт, сут, тухум ва бошқа овқатлар нархи бу ердаги билан солиштириб бўлмайдиган даражада арзон. Хоҳласангиз, у ердан анча-мунча пул ҳам орттириб оласиз. Албатта, имкон туғилди дегунча, ойлигингизни орттирмаан, бу ердаги ойлик билан баравар бўлиб

қолади. У ҳолда маошингиз бу ердаги идодий мактабининг мудирасиникидан ҳам ортиқроқ бўлади.

Бу таклифга нима деб жавоб беришни билмай қолдим.

Маориф мудирининг сўзини давом эттирди:

— Мактабда битта қари хотин бор. У ҳам дарс беради, ҳам мактаб ишларини қилади. Аслида намозини ҳам, ниёзини ҳам қанда қилмайдиган бир хотин. Фақат янги-ча ўқитиш усулларини билмайди, холос. Хоҳласангиз, сиз уни ҳам тарбия қиласиз. Мабодо, Зайнилар ёқмайдиган бўлса, менга икки энлик хат ёзиб юборсангиз, сизни дарҳол бу ерга, ўзингизбоп жойга чақириб оламан. Шошмай туринг, ҳали у ерни кўргангадан кейин марказга тайинлашса ҳам «бормайман» деб оёғингизни тираб оласиз.

* * *

Ҳаво яхши, манзара яхши, егулик-ичкулик арзон, одамлари соз. Қисқаси, Швейцария қишлоқларидан бири. Шундай бўлгандан кейин одам боласи худодан яна нималар тилаши мумкин?

Кўзимнинг олдида қуёшли йўллар, салқин боғлар, далалар, ўрмонлар келар, юрагим дукиллаб урарди.

Шундай бўлса ҳам бирданига «хўп» дейишга юрагим ботинмасди. Ҳеч бўлмаса бу нарсани Ҳожи халфадан сўрамай ҳал қилолмас эдим.

— Энди рухсат берсангиз, икки соатдан кейин келиб, жавобини берсам, афандим, — дедим.

Мудирбейга бир оз жон киргандек бўлди.

— Лекин, қизим, бу иш жуда шошилишч. Бошқа талабгорлар ҳам бор. Қўлдан чиқарсанг, кейин аралашмайман.

— Ундай бўлса, лоақал бир соатга жавоб берсангиз, бей афандим, — дедим.

Маориф мудирининг ёнидан чиқа солиб даҳлизда рақибам Ҳурия хонимга рўпара келиб қолсам бўладими! Б...да бизга икки рақиб деган ном қўйганларини бир неча кун аввал яна ўша Ҳожи халфадан эшитган эдим. Бу хотиндан шунчалик юрак олдирган эдимки, юзини кўриб кўрқиб кетдим. Узимни кўрмасликка солиб ёнидан тез ўтиб кетмоқчи бўлдим. Лекин йўлимни тўсди, суллоҳ тиланчндай чодрамни баридан ушлаб менга гапира бошлади.

— Хоним афанди, қизим, қайси куни сизга нисбатан ёмон одобсизлик қилдим. Худо хайрингизни берсин, ме-

нинг гуноҳимни кечиринг. Асаб ёмон нарса. Ёмон хафа бўлувдим-да... Оҳ, қизим, менинг бошимга тушган савдоларни билсангиз, аҳволимга ачинардингиз. Ҳарҳолда, одобсизлик қилганим учун кечиринг.

Мен қўрқиб:

— Ҳечқиси йўқ, афандим, — дедим-да, ўтиб кетмоқчи бўлдим.

Лекин у негадир мени қўйиб юборишни истамас эди. Аввало, аҳволдан шикоят қилди, қўлида беш жон билан кўчада қолишини, тиланчилик қилишга мажбур бўлишини айтди.

Ҳурия хоним борган сари қайнар, овозини пардама-парда кўтариб, жирканч бир тарзда ёлворарди. Мен нима дейишимни, нима қилишимни билмай шошиб қолдим.

Ҳаммасидан ҳам ёмони бу аянч комедияни кўриш учун атрофимизга маҳкама ходимлари, котиблари, қаҳва ва шарбат ташийдиган югурдак болалардан иборат каттакон оломон тўпланди.

Ўзим, қўлларим ўтдек ёна бошлади. Уялганимдан ерга кириб борардим.

Энди мен ялина бошладим:

— Илтимос қиламан, хўжоним, секинроқ гапиринг. Ҳамма бизга қараб турибди.

Лекин у яна баттар авж қила бошлади. Энди сочларини юлиб, ёқасининг тугмаларини узиб йиғлар, қўлларимни, тиззаларимни ўпгани ёпишар эди.

Атрофимиздаги оломоннинг ҳамон кўпайиб бораётганлигини кўриб, даҳшатга тушдим. Истамбулда кўча ўртасида тиш тузатадиган, кийимлардан доғ кетказадиган, совун, сирли дори-дармон сотадиган бақироқ чайқовчининг атрофига одамлар қандай тўпланишса, биз ҳам худди шундай одамлар ўртасида қолган эдик...

Атрофдан «бечорага жабр бўлибди, йиғлатма шўрликни кичик хоним!» қабилида сўзлар ҳам эшитила бошлади. Бирдан тепамда пайдо бўлган яшил саллали, йўғон гавдали, оппоқ соқол мулла тўппа-тўғри менга хитоб қилди:

— Қизим, кекса одамларга ҳурмат, илтифот бир ва-зифайи диния ва инсониядир, — деди. — Қўй, шу бечора хотиннинг ризқига чапг солма. Худони ҳам, пайғамбарни ҳам хушнуд қил. Жавоби ҳақ раззоқи оламдир. Албатта, сенга ҳам гойиб хазинасидан бошқа бир эшик очиб берур.

Чодра ичида бир ёқдан титрар, иккинчи ёқдан сира

тинмай тер тўқардим. Қўлидаги қисқични бетишим шикрлатаётган бир қаҳвачи:

— Шундай бўлсин, ҳа, шундай бўлсин, — деб бақирди. — Оллоҳ қаердаки бўлса, сен ҳам нонингни ўша ердан топиб оласан.

Оломон ичида қаҳқаҳа кўтарилди. Шу аснода қизил кўйлакли котиб ҳам бирдан саҳнада пайдо бўлди. Қаҳвачини ёқасидан бўғиб, зинадан пастга қараб улоқтирди.

— Беадаб! Ҳозир оғзингни дабдала қиламан! — деб бақирди.

Одамлар нега кулишди экан? Қаҳвачининг сўзлари ҳам мулла айтган сўзларнинг ўзгинаси эди-ку!

Хуррия хоним шундай йиғлади, шармандалик шу қадар кучайдики, бу масхарабозликдан қутулиш учун жонини ҳам беришга тайёрдим. Мен ниҳоят:

— Хўп, хўп, хоҳлаганингиз бўлсин. Лекин худо ҳаққи, мени қўйиб юборинг, — дедиму, ерга ётиб олиб ўпмоқчи бўлган тиззаларимни зўрға қутқариб маориф мудирининг кабинетига қайтиб кириб кетдим.

Бир оздан сўнг менга марказий рушдиядаги дарсларимдан ўз ихтиёрим билан воз кечганим ва Зайнилар мактаби муаллималигини танлаганим ҳақида бир қоғозга қўл қўйдириб олдилар.

Бир соат ичида бутун расмият битди. Жойидан қимирлай олмайдиган мудроқ маориф мудирини эса извошда ҳоким уйига бориб, буйруққа қўл қўйдириб келди.

Баъзан ойлар бўйича столма-стол сарсон бўлган ишлар, агар хоҳиш бўлса, мана шундай осон ҳал бўлар экан...

Мусофирхонадан қайтганимда, Ҳожи халфа мени эшикда кутиб олди. У ҳам ранжиган, ҳам суюнган бир алфозда:

— Сен яширдингу, мен билмай қолдим, шундай-да? Худо муборак қилсин, — деди.

— Нимани билдингиз?

— Буйруғинг келганини, жошим...

— Қандай буйруқ, Ҳожи халфа?

— Қўзим, сени марказий рушдияда олиб қолишибди, Хуррия хонимнинг паспортини қўлига беришибди.

— Янглиш, Ҳожи халфа. Мен ҳозир маориф мудирининг олдидан келиман. Ундай ган йўқ.

Чол менинг юзимга шубҳаланиб қаради:

— Йўқ, буйруқ кеча кечқурун келибди. Ишончдан жойдан эшитдим. Бундан чиқди, мудир сендан яширибди-да. Ҳали бу ерда бирои лўттибозлик бўлмасин тагин? Гапир, тушунтир.

Ҳожи халфанинг соддалигидан, гумонсираётганидан кула-кула воқеани сўзлаб бердим, кейин портфелимдан буйруқни олиб қўлимда силкитдим:

— Маза қилдик, Ҳожи халфа! Швейцариядек бир жойга кетяпмиз.

Ҳожи халфанинг менинг гапимни эшитиб каттакон бурни хўроз тожисидек қизариб кетди. Қўлларини бири-бирига уриб, жаҳл билаң гапирди:

— Нима қилиб қўйдинг, жоҳил бола, нима қилиб қўйдинг? Ахийри сени тузоққа туширишибди-да! Чоң тез, бориб мудирнинг ёқасидан ол!

Яна елкамни қисдим:

— Бўлмайди, Ҳожи халфа. Сиз бунақа хафа бўлманг, оғриб-нетиб қолсангиз, биз нима қиламиз?

Бечоранинг мен туфайли қизишишига, жаҳли чиқшишига ҳаққи бор экан. Кечқурун бутун масала ойдин бўлди. Маориф мудирини Ҳурия хонимнинг тарафини олибди. Маориф министрлигига ёзган хатида Ҳурия хонимнинг тажрибали муаллима эканлигини ваз қилиб, менинг бошқа ерга юборилишимни илтимос қилибди. Лекин министрлик, нима учундир, мени бу ерда қолдириб, рақибамни яқинда очиладиган бошқа бир мактабга юборишини мувофиқ кўрибди.

Кеча кечқурун келган буйруқ муносабати билан маориф мудирини, рушдия мудираси ва Ҳурия хонимнинг Румелидан келган ҳамшаҳри молия мудирини кечаси тупланишиб, мени бир қишлоққа даф қилиш, ўрнимга Ҳурия хонимни олиб қолиш учун план тузишибди.

Ҳурия хонимнинг маориф бўлими йўлагидан мен билан тўқиниш келиши ҳам аввалдан тузилган планга мувофиқ юз берибди. Ҳатто ўша мўйсафид муллани ҳам махсус чақиртиришган экан.

Мен маориф мудирининг сўзларидан кейин ажойиб Европа қишлоқларидан бирига нитилаётгандек шониб турганим Зайнилар қишлоғига келсак, бу тоғлар орасида қуш учмас, карвон ўтмас бир ер экан! Бир йилдан бери бўш турган ўринга энг хароб муаллимлар ҳам боришга кўнмай келаётган экан.

Мен бу нарсаларни эшитиб, тамом ҳайратда қолдим. Сочи-соқолига оқ кирган каттакон бир амалдорнинг бу

қадар пасткашлик билан мени алдаганини ҳеч ақлга сиздира олмас эдим.

Ҳожи халфа асаби бузилиб бошини тебратар:

— Сен билмайсан, у мудроқ илонни! Мудраб ўтиради-ю, одамга шундай ташланадики, қаердан келганини билмай қоласан, уқдингми, афандим? — дерди.

— Бас, майли! Инсонни энг яқин қариндошлари бағритошлик билан чаққанларидан сўнг бегоналарнинг чаққани қаерга борарди? Мен Зайниларда ҳам бахтимни топиб кетаман. Қўя беринг, кўнгиллари тўқ бўлсин!

* * *

Зайнилар, 28 октябрь

Бугун кечқурун Зайнилар қишлоғига аравада етиб келдим. Маориф мудури йўлни поезд тезлигида ўлчанадиган йўл билан ҳисоблаган бўлса керак. Чунки «атиғи икки соатлик» деган йўли саҳардан то тунга қадар чўзилди. У табаррук одам шўрлик нима ҳам қилсин. Айб унда эмас, айб гоҳ тоғ чўққиларига тирмашиб чиққан, гоҳ қуриган сойлар ўзанига тушган Зайнилар йўлига темир йўл ётқизмаганларда... Ҳожи халфанинг оиласи мени шаҳардан ярим соатлик узоқда бўлган бир булоққача узатиб келди. Бутун оила тўйга, яна ҳам тўғрироғи, жаназага кетаётгандай кийинган эди.

Арава тайёр бўлганлигини айтгани келган Ҳожи халфани танитай қолишимга оз қолди. У оқ фартугини, тош ётқизилган саҳнда, даҳлизда ва зинапояларда ўзига хос бир оҳангда шалоплатиб судрайдиган кавушларини ечиб ташлаб, эғнига ранги ўчган мовутдан тикилган, ёқаси ёпиқ узун чакмон, оёқларига имомлар киядиган чуқур калиш кийиб олибди. Азизия бичимидаги каттакон ҳожи дўпписи сочсиз бошини қулоқларига қадар ёпиб турибди. Неврик хоним, Ҳойғонуш ва Миратларнинг безаклари ҳам уникадан қолишмайди.

Ичида бошимдан кўп аччиғ соатлар кечирганимга қарамай, кичкина номеримдан қайғу-ҳасрат билан айрилдим. Мактабда бизга бир шеър ёд олдиришган эди; одам яшаган ерларида бирга бўлган одамларга кўзга кўринмайдиган нозик иплар билан боғланиб қолар эмиш; айрилиқ соатларида бу боғлар чўзилар ва ғижжак торлари сингари мунгли садо билан узилар, ҳар бир тор узилганда одамнинг юраги айрилиқ дарди билан

эзилар эмиш. Буни ёзган шоир нақадар ҳақликан.

Ғалати бир тасодиф билан монастирлик қўшним ҳам худди шу куни Б... дан жўнади. Лекин у ҳарҳолда мендан кўпроқ ачинарли бир вазиятда жўнади.

Кеча кечқурун кийим-кечакларимни йигиштириб қўйиб ётдим. Уйқумда ора-сира бақирган товушлар эшитдим, лекин ҳеч уйгона олмадим.

Бирданига кўтарилган қаттиқ тарақа-туруқ мени ўрнимдан тургизиб юборди. Коридорда алланарсалар ерга тушиб синар, кеча жимжитлигида болаларнинг чинқириши, калтак ва тарсаки овози эшитиларди. Уйқусираганимдан мусофирхонага ўт тушибди, деб ўйлабман. Лекин ёнғинга учраганлар бир-бирларини урмасалар керак.

Сочларим тўзғиган, оёқларим яланг ҳолда номердан югуриб чиқдим, даҳшатли бир манзарани кўрдим. Девсифат, шопмўйлов бир офицер монастирлик қўшнимни ерга судраб, этиклари билан тепаётган эди. Болалар эса:

— Онажон! Дод! Отам онамизни ўлдирыпти! — деб чинқиришарди.

Бечора хотин ҳар тепкидан илон сингари чинқириб, тушаётган ҳар қамчидан фарёд кўтариб, пол устида судралар, лекин одам ишониб бўлмайдиган бир чаққонлик билан ердан туриб офицер тиззаларига ёпишарди:

— Чўринг бўлай, қурбонинг бўлай, жон эр, ўлдирсанг ўлди, лекин мени ташлаб кетма, қўйма!..

Ярим ялангоч бўлганим учун яна номеримга қайтиб кирдим. Асли, кирмасам ҳам қўлимдан нима келарди?

Пастки қаватдагилар ҳам уйгонган бўлсалар керак. У ердаги коридордан оёқ дупурлари, ғала-ғовур овозлар эшитила бошлади.

Коридор шипида ёруғлик кўринди, зинапояда эса Ҳожи халфанинг тақир боши ярқираб кетди. Бечора чол тўполонни эшитиб уйгонган, мойчироқни кўтариб, ички кўйлак билан ташқарига чопиб чиққан эди. У:

— Уят эмасми! Бу қандай шармандагарчилик! Мусофирхонада ҳам шунақа жанжал қиладиларми! — деб бақира-чақира ўртага тушди.

Лекин офицер Ҳожи халфанинг қорнига шу қадар зарб билан тепдики, бечора каттакон футбол тўпидай ҳавога ирғиб, қия очик турган эшикдан номеримга гурсиллаб келиб тушди, ялангоёқлари юқорига кўтарилиб кетди. Хайриятки, мен етиб келиб бечоранинг бошини ушлаб қолдим. Бўлмаса, ялангоч боши полга урилиб, ошқовоқдай ёрилиб кетарди.

Уйқусирашлик, қўрқув, ваҳм, сўнгра Ҳожи халфанинг можароси асаб томирларимни бузиб юборди.

Қари чол:

— Вой, худо! Вой шўрим! Вой, лаънати золим! — деб сўкина-сўкина ўрнидан турди.

Лекин шу дам мен каравотга ўзимни ташладим. Умримда бошимга келмаган бир қаҳқаҳа жазаваси ичида хириллар, бўгилар, қўлларим билан кўрпани ғижимлаб тўлганар эдим. Ортиқ ташқарида нималар бўлаётганини билиш ҳолида эмас эдим.

Овозлар, шовқин-суронлар бутунлай тиниб, мусофирхонага сукунат чўкканга қадар ўзимга келолмадим.

Воқсани менга кейин айтиб беришди: монастирлик хонимнинг ҳаёсиз муҳаббати охири эрининг меъдасига тегибди, офицер нима қилиб бўлса ҳам хотинини болалари билан юртига юборишга қарор қилибди. Шу кеза билетларни олганлигини, эртасига эрталаб ўзи келиб жўнатмоқчи эканлигини айтгани келибди.

Лекин монастирлик хоним уни осонлик билан қўйиб юборармиди? Табиий, ёлвора, суркана бошлаган. Ўрталарида, ким билсин, қандай сўзлар, қандай можаролар ўтгандан сўнг бу қўрқинчли калтак фасли бошланган.

Икки соатчадан сўнг энди ухлайман деб турганимда Ҳожи халфа эшигимни қоқиб қолди.

— Менга қара, хўжоним. Мусофирхонада сендан бошқа хотин киши йўқ. Бечора ҳушидан кетиб ётибди. Фақат кулиш керак эмас. Бор, худо хайрингни берсин, ҳолидан хабар ол. Бизнинг отимиз эркак экан... ёнига кириб бўлмайди. Улиб-нетиб қолса борми, бошим пақ балога қолади-я! — деди.

Ҳожи халфанинг юзини қия очилган эшикдан кўрдиму, мени яна кулги олди. Ҳолини сўрамоқчи бўлдим, лекин оғзимга ҳеч қандай сўз келмади.

Ҳожи халфа юзимга хўмрайиб қаради-да, ярим мунгли бир алфозда бош тебратиб:

— Куласан-да! Топиб олганинг нуқул ҳиқир-ҳиқир! Ёмон шумсан-да! Буни қаранглар энди! — деди.

«Куласан-да» сўзини шундай ғалати қилиб айтдики, яна ўзимни кулгидан тўхтата олмадим.

Бечора қўшим олдада бир соатча овора бўлдим. Боёқишнинг бадани кўкариб, ҳаммаёғи моматалоқ бўлиб кетибди. Тез-тез ҳушидан кетар, кўзларининг қораси юмилиб, жағлари қалтирарди.

Мен ҳаётимда биринчи марта шундай бетобга учра-

шим эди. Нима қилишимни билмай қолдим. Лекин бошга тушганни кўз кўрар, дейдилар, шундай пайтларда унинг ҳам йўли топилар экан...

Ҳар бири энг ками беш минут давом этган бу шайтонлаш пайтларида бечоранинг билакларини, баданларини уқалар, қизига графиндан сув қуйдириб, юзига сочар эдим. Пешонаси, бетлари, лабларининг бир қанча ери ёрилган. Бу ёриқлардан тизғиб чиқаётган қонлар эликларга, сурмаларга қоришиб, кўксига лойқа сувдек оқиб тушар эди. Вой худо, мунча кўп бўёқ бор экан бу юзда!... Юзига қанча сув сепсам ҳам, ҳеч ювилиб тугамасди.

Бугун эрталаб уйгонсам рўпарамдаги номер бўшаб қолибди. Офицер эрталаб келиб уни болалари билан аравага солиб олиб кетибди. Қўшним кетишдан аввал мени кўриш, хайрлашиш учун уйимга кирибди, лекин кеча ўзи туфайли уйқусиз қолганимни билгани учун, уйғотишга кўзи қиймабди. Ҳожи халфага саломини топшириб, кўзларимдан қайта-қайта ўпиб қолибди.

* * *

Аравада кўзим Ҳожи халфанинг юзига тушди дегунча ўзимни тута олмай кулардим. У бу ўринсиз вақти чоғлигимнинг сабабини билар, ғамгин бир кулимсираш билан бошини тебратиб:

— Куласан-да! Топиб олганинг нуқул ҳиқир-ҳиқир! — деб менга тўнғиллар эди.

Кейин кечқурунги тепкининг даҳшатини эслаб:

— Лаънати зolim меши шундай тепдики, биласанми, афандим, қорнимнинг ичини аралаш-қуралаш қилиб юборди. Мират, менадан сенга оталик насиҳати: ўнг қулоқ-сўл қулоғингда бўлсин, зинҳор эр-хотиннинг ўртасига тушма. Эр-хотин инақдир, орага тушган кўппакдир, деган гап бор, — деярдди.

Ниҳоят, шаҳар ташқарисидаги булоққа етиб келдик. Биз шу ерда айрилишимиз керак. Ҳожи халфа ичига тўлдириб келган икки шишадаги сувларни тўкиб ташлаб, булоқ сувидан олди-да, қари аравакашга узундан-узоқ йўл-йўриқлар берди. Неврик хоним кеча менинг учун ёнган нонларини кўзларидан дув-дув ёш тўкиб туриб саватларимга жойлади.

Менга тамомила парбосиздек кўринган ёввойи Ҳойғонуш бир ерида қўққисдан оғриқ тургандай бирдан йиғлаб юборди. Яна қандай йиғлади денг! Қулоғимда икки-

та инжу балдоқ бор эди. Шуларни чиқариб, Ҳойғонушнинг қулоғига тақиб қўйдим.

Ҳожи халфа ҳадямдан хижолат бўлди.

— Йўқ, хўжоним, ҳадя деган нарса пулга олинадиган бўлмаслиги керак. Булар қимматбаҳо инжулар, — деди.

Мен кулимсирадим. Қизнинг мен учун кўздан тўккан инжулари ёнида бу балдоқлар икки чақа ҳам турмаслигини, қандай қилиб англашиб бўлади бу соф виждонли кишига?

Ҳожи халфа, мени аравага миндиргандан сўнг, яна чуқур тин олди, кейин қўлини кўкрагига уриб:

— Улай агар, сендан айрилиб қолаётганим — кеча еган тепкимдан оғирроқ бўляпти, — деди.

Кечаги хангомани хотирлатган бу сўзлардан мен яна бир марта кулиб юбордим. Арава юра бошлаган эди. У ҳамон орқамдан бармоғини бигиз қилиб:

— Куласан-да, шайтон қиз, куласан-да! — деярдди.

Оҳ, оралик шу пайтдан тез узаймаса-ю, кўзларимни кўра билсанг, бу сўзларни айтмас эдинг, Ҳожи халфа!

* * *

Арава ўйдим-чуқур тоғ йўлига тушди. Гоҳ суви қуриб қолган тоғ сойларининг ўзанидан ўтар, гоҳ экинсий далалар, бузилган боғлар ёнида юриб борарди.

Баъзан якка-дукка деҳқонлар, чарчоқдан инграётганга ўхшаб овоз чиқарган аравалар, ўтин орқалаб кетаётган яланг оёқ аёллар учраб қоларди.

Ёлғизоёқ боғ йўлидан узун мўйловли, қароқчиларга ўхшаш ваҳимали иккита жандарма чиқиб келди. Ёнимиздан ўтиб кетаётиб аравакашга:

— Ассалому алайкум! — дейишди-ю, менга тикилиб қарашди.

Ҳожи халфа: «Йўллар, худога шуқур, тинч, шундай бўлса ҳамки, юзингни беркитиб юр. Сенинг суратинг ҳамма ерда очса бўладиган суратлардан эмас. Фаҳм-ладингми, афандим», деган эди.

Узоқдан бировнинг келаётганини кўрдим дегунча Ҳожи халфанинг таъкидини эслаб, дарров юзимни тўсиб олардим.

Соатлар ўтган сайин йўллар жимиб, ғамгин тус олиб борарди. Қишлоқ араваларининг ингичка, чинқироқ товуш чиқариб ғижиллайдиган фазилати бор. Буни ўйлаб чиқарганлар хўп яхши иш қилишган-да! Жарларда, дараларда ғилдираклар ғижиллаб чиқарган акси садолар

одамга худди тасалли берувчи овоздай эшитилди. Тоғ оралиғидан ўтиб кетаётганимизда менга шундай туюлдики, узоқларда, шу куйгандай кўринган қора тошлар орқасида кўз илгамас бир йўл бору, ингичка овозли бир хотин мунгли товуш билан йиглаб-сиқтаб кетимиздан югуриб келаётганга ўхшайди.

Кеч кириб келмоқда. Қуёш тепалар орқасига секин-секин ўтар, жарларга қоронғулик чўкар эди.

Йўлнинг ҳали охири кўринмайди. Ҳатто бирор қишлоқ, бирор туп-дарахт кўринмайди...

Юрагимда секин-секин қўрқув уйғона бошлади. Кечасигача Зайнилар қишлоғига етиб ололмасак, нима бўлади? Бирдан мана шу тоғлар орасида ёлғиз тунашга мажбур бўлсак-а?

Аравакаш ора-сира тўхтаб отларига дам берар, улар билан бамисоли одамлар билан гаплашаётгандек гаплашарди.

Тошлар орасида яна шундай тўхтаб, отларига дам бера бошлаганда, мен пайтдан фойдаланиб:

— Ҳали узоқми? — деб сўрадим.

Аравакаш бошини оғир-оғир тебратиб жавоб берди:

— Йўқ, келдик.

Бу киши ёши анчага етиб қолган одам бўлмаганда, мен билан ҳазиллашяпти, деб ўйлар эдим.

— Қандай бўлди? На узоқ кўринадими ва на қишлоқ, — дедим ҳайрон бўлиб.

Чол аравадан юкларимни тушираётиб жавоб берди:

— Мана шу сўқмоқдан тушамиз. Зайнилар бу ердан беш минутлик йўл. У ёққа арава бормади.

Биз тошлар орасидан минора зинапоясидек тик сўқмоқ билан пастга туша бошладик. Пастда, оқшом олақоронгулиги ичида қоп-қора сарви дарахтзори, атрофи четан билан тўсилган яланғоч боглар орасида якка-дуikka кулбалар, ёғоч уйлар борлигини кўрдим.

Бир қарашда Зайнилар менга у ер-бу ерида ҳали тутунлари бурқсиб турган бир ёнғин харобасига ўхшаб кўринди.

Қишлоқ дейилганда кўз олдимга Босфордаги кўм-кўк дарахтлар ичига кўмилган қадимий чорбоғларнинг каптархоналарига ўхшаган дилбар, ёқимли кулбалари келарди. Зайнилар уйлари эса йиқиламан деб турган қора вайроналарга ўхшайди.

Бир йиқиқ тегирмон олдида аба¹ кийиб, салла ўраб

¹ Аба — дағал мато ёки кигиздан тикилган узун кийим, чопон.

олган чолга дуч келдик. У қовурғалари терисидан ўйнаб чиққан озгин бир сигирни арқонидан тортиб, шу уйларнинг бирига қараб судраётган эди. Бизни кўриб тўхтадида, тикилиб қараб қолди. Бу чол Зайнилар қишлоғининг оқсоқоли экан. Аравакаш уни ташир экан. Бир неча оғиз сўз билан у менинг кимлигимни тушунтирди.

Бели бурма, қоп-қора чодрам ва маҳкам ёпилган юз пардам ичида менинг ёшгина қизлигимни билиб бўлмас эди. Шунга қарамасдан, оқсоқол афанди мени жуда ясанган-тусанган деб ўйлади шеклили, мен томонга таажжубланиб қаради. Кейин сигирини яланг оёқ бир болага тоншириб, бизни қишлоқнинг тор кўчалари билан эргаштириб кетди. Энди уйларни яхшироқ кўра бошладим. Босфорда, Қовоқ қишлоғи теварагида, олдида тўрлар ёйиб қўйилган вайрона балиқчи кулбалари бўларди. Кулбалар денгиз шамолининг зарбалари билан қийшайган, ёмғир остида чириб, қорайиб кетган эди. Зайнилар қишлоғи даставвал менга уша уйларни хотирлатди.

Остиларида тўрт устулни молхона, устиларида осма шоти билан чиқилдиган бир-икки хона. Ҳарҳолда, Зайнилар шу дамгача мен эшитган, суратларини мен кўрган қишлоқларнинг ҳеч бирига ўхшамас эди.

Атрофи баланд тахталар билан ўраб олинган бир богнинг қизил эшиги олдида тўхтадик. Баргларига қадар қоп-қора кўринган бу қишлоқда қизил рангни энди кўряпман.

Оқсоқол эшикни мушт уриб тақиллата бошлади. Ҳар урганда эшик йиқилиб кетай-йиқилиб кетай деб ларзанглар эди.

Биринчи марта оғиз очишга журъат этдим.

— Ичкарида ҳеч ким йўққа ўхшайди, — дедим.

Оқсоқол бош тебратиб жавоб қилди:

— Хатича хоним шом намозини ўқиётган бўлса керак, бир оз кутамиз.

Аравакашнинг кутишга вақти йўқ эди, юкларимни эшик ёнида қолдириб, биз билан хайрлашиб кетди.

Оқсоқол абосининг этакларини йигиштириб ерга ўтирди. Мен чамадонимнинг бир чеккасига омонатгина ўтирдим. Икковимиз гаплаша бошладик.

Унинг гапидан маълум бўлишича, Хатича хоним дегани художўй хотин бўлиб, аллақандай тариқатга мансуб экан. Қишлоқда ўлганга ҳам, тирикка ҳам шу қарар эмиш. Мавлуд ўқирмиш, келинларнинг юзини очармиш, ўлим тўшагида ётган касаллар оғзига замзам томизар-

миш, ўлган хотинларни ювиб, кафанга ўрармиш.

Қишлоқ оқсоқоли ҳарҳолда мадраса кўрган одамга ўхшар эди. Фурсатдан фойдаланиб, насиҳат қилмоқчи бўлганлигини фаҳмладим. Янги усул таълимига қарши бўлмаса ҳам, лекин янги мактабларнинг дин дарсларини эсдан чиқариб қўяётганликларидан шикоят қила бошлади.

Унинг сўзига қараганда, шу вақтга қадар Зайнилар мактабига бир қанча муаллима келиб кетибди, лекин афсуски, ҳеч бири қуръони каримни, илму ҳолни старлик даражада билмас экан.

Оқсоқол афанди Хатича хонимдан мамнун эканлигини сўзлади. Мен бу диний дарсларни яна шу солиҳа, оқила, обида хотинга ҳавола қилиб, ўзим бошқа дарсларни ўқитсам, қишлоқни ҳаддан зиёд хурсанд қилган бўлармишман.

Мен бу насиҳатларни эшитиб ўтирганимда, ичкаридан ёғоч кавушнинг тарақлаб келаётгани эшитилди. Оқсоқол афанди иккаламиз ўрнимиздан турдик. Эшик орқасида темир тамба шиқирлади, кейин дағал бир овоз:

— Ким у? — деб бақирди.

— Биз, Хатича хоним. Б... дан бир хўжоним келибди.

Хатича хоним баланд бўйли, юзи япалоқ, етмиш ёшли кампир экан. Хинага бўялган сочлари устидан яшил рўмол ўраб олибди. Хиёл букри эғнида художўй хотинлар киядиган қорамтир чопон бор. Йўнилган тошдек қаттиқ, бугдойранг юзида одам ишонмайдиган даражада ёш кўзлари пориллаб, оппоқ тишлари йилтиллаб турарди. У чодра тагидан юзимни кўришга тиришиб:

— Хуш келибсан, хўжоним, кира қол! — деди.

Кўчага чиқиш тақиб қилингандек, бир қўли билан эшикка тираниб, иккинчи қўли билан юкларимни олди. Кейин эшикни яна тамбалаб, мени ичкарига бошлаб кириб кетди.

У олдинда, мен орқада боғчадан ўтдик, маориф мудирининг зўр фидокорликлар билан янгидан барпо қилган мактаб биноси ҳам нариги ёқда кўрган уйларимнинг худди ўзгинаси эди. Фақат пастки қаватдаги устулар атрофига қоқилган ва ҳали қорайиб улгурмаган тахталар бу ерни синф қилган эди.

Эшикдан кираётганимда Хатича хоним мени қўлимдан ушлаб тўхтатди.

— Тўхта, қизим, — деди.

Мен қўққисдан чўчиб кетдим. У лабларини ичирлатиб дуо ўқигандан сўнг:

— Юр, қизим, бисмилло деб ўнг оёгинг билан кир, — деди.

Пастки қават зиндон сингари қоп-қоронги эди. Кампир мени қўлимдан ушлаб, бир торгина саҳндан олиб ўтди. Эскирганидан погоналари лиқиллаб турган қоронги бир зинапойдан олиб чиқди. Юқори қават бир вайрона даҳлиздан ва дераза эшиклари маҳкам ёпилган каттакон хонадан иборат эди. Маориф мудирини мақтаган муаллималар ётоғи шу экан.

Хатича хоним юкни ерга қўйди-да, уйнинг бир бурчагида жаволик вазифасини ўтовчи эски ўчоқ ичидан битта чироқ олиб ёқди.

— Бу йил уйда ҳеч ким турмагани учун чанг босиб ётибди. Худо хоҳласа, эрталаб туриб тозалайман.

Бу бечора хотин мактабнинг эски муаллимаси эмиш. Маориф бўлими мактабни бу аҳволга келтиргач, уни кўчага чиқариб ташлашга кўнгли бўлмади, икки юз қуруш ойлик билан шу ерда олиб қолибди. Ярим муаллима, ярим ходимадек бир гап. Хатича хоним мен нимани хоҳласам, шунини қилишга тайёр эканлигини айтди.

Боёқиш хотиннинг мендан қўрқаётганлигини сездим. Ҳар нима бўлганда ҳам мен унинг бошлиғи ҳисобланман. Мен бировга ёмонликни раво кўрадиган қиз эмаслигимни бир неча оғиз сўз билан тушунтирганимдан сўнг хонани кўздан кечириб бошладим.

Эскирганидан илма-тешик бўлиб кетган моғор девор қоғозлари, ёмғирдан, захдан чириб, тахталари қоп-қорайиб кетган шип, бир бурчакда йиқилиб, вайрон бўлиб ётган ўчоқ ёнида қийшиқ бир каравот. Демак, бундан сўнг ҳаётим мана шу хонада ўтади!

Ҳавосиз бир ертўлага тушиб қолгандек, нафасим бўғилар, қўлларим, оёқларим музлар эди.

— Айланай Хатича хоним, қарашиб юборинг, шу деразалардан бирини очайлик. Ўзим ёлғиз оча олмасам керак, — дедим.

Кампир менинг ишга қўл уришимни хоҳламаётгандек кўринар эди. У тиришиб-тирмашиб деразалардан бирини очди. Деразадан қарадим, эсим чиқиб кетаёзди.

Дераза орқаси гўристон эди. Учларидан ҳали оқшом ёруғи аримаган сарви дарахтлар, ҳар ер-ҳар ерда мазор тошлари, булардан пастроқда, қамишлар орасида сувлари йилтираб турган ботқоқлар.

Кампир чуқур тин олгандан сўнг:

— Одам бу нарсаларга кўзи тириклигида кўникиши керак, қизим, ҳаммамизнинг борадиган еримиз шу, — деди.

Бу оғиздан чиқиб кетган шунчаки бир сўзмиди ёки ўзим ҳам билмасдан бу манзара қаршисида қўрқиб, саросимага тушганмидим? Билмайман. Ҳарҳолда ўзимни қўлга олишга ҳаракат қилдим. Дадил бўлиш керак эди, шунинг учун хушчақчақлик билан:.

— Демак, бу ерда гўристон бор экан-да? Мен билмабман ҳам,— дедим.

— Ҳа, қизим, Зайнилар қабристони шу ерда. Эски замонлардан қолган. Ҳозир ўликларни бошқа ерга қўйишади, бу ер тарихий жой бўлиб қолган. Мен дарров бориб Зайни отанинг қабрига чироқ ёқиб келай, ҳозир қайтаман.

— Зайни ота деганингиз ким, Хатича хоним?

— Худо раҳмат қилсин, табаррук киши. Ҳу, анови сарви дарахтининг тагида ётади.

Хатича хоним пичирлаб дуо ўқиб, гапдан сўнг зинага қараб юрди. Мен бундай нарсалардан шу вақтгача қўрқмас эдим. Мана ҳозир эса сарви ҳидлари билан тўлиқ бир қоронғи хонада ёлғиз қолиш менда ваҳима уйғотди.

Кампирнинг орқасидан югурдим.

— Мен ҳам бирга борайми? — деб сўрадим.

— Юра қол, қизим, борсанг яна яхши бўлади. Кела солиб Зайни отани зиёрат қилиб қўйсанг яхши бўлади.

Мақтабнинг орқа эшигидан ўтиб қабристонга чиқдик. Тошлар ораси билан юриб кетдик.

Баъзан рамазон ва ҳайит арафаларида холаларим мени Айюбдаги хилхонамизга олиб боришар эди.

Лекин мен ўлим нақадар қайғули, даҳшатли бир нарса эканлигини биринчи мартаба мана шу қоронғи Зайнилар мазоридагина ҳис этдим.

Қабрлар устидаги тошлар мен кўрган мазор лавҳаларидан бутунлай бошқа шаклда эди. Булар солдатлар сингари саф тортиб турибди: баланд, тўғри, тепалари текис, ялпоқ, ранглари қоп-қора. Ёзувларини ўқишнинг иложи йўқ эди. Фақат устларида катта ҳарф билан «Ё раббий» деб ёзилган сўзларнигина ажрата олардим.

Ёш болалигимда бир эртак эшитганман. Билмайман, қайси бир ёш султони олиб қочиш учун узоқ тоғ орқасидан бир лашкар йўлга чиқибди. Аскарлар кундузлари ғорларга кириб яширинар, кечалари йўл юрар эканлар. Қоронғида биров кўриб қолмасин, деб эгниларига қора кафан кийиб олишаркан.

Шу тахлит ойларча йўл юришгандан кейин шаҳарни босмоқчи бўлиб туришган кечада ёш султонга худонинг раҳми келибди-ю, қоронғиликда яшириниб, пусиб кела-

ётган бу қора қафанли тун қўшинини тошга айлантириб юборибди.

Мозордаги ана шу қатор ётган қора тошларни кўриб, ўша эртакни эсладим. Миямга: «Ажабо, бу ўша қўрқинчли ўлим аскарлари тошга айланган эртакдаги мамлакат шу бўлмасин!» деган фикр келди.

— Зайнилар аслда кимлар экан, Хатича хоним? — деб сўрадим.

— Мен ҳам билмайман, қизим, бу қишлоқ азалдан ўшаларники эмиш. Ҳозир минораларидан бошқа ҳеч нарса қолмаган. Худо раҳмат қилсин уларни. Зайни ота уларнинг улуги экан. Ҳеч ким тузата олмаган касалларни шу ерга келтиришади. Мен бу ерга битта шол хотинни кўтариб келганларини биламан. Қайтишда ўз оёғи билан юриб кетди.

Зайни отанинг сағанаси қабристоннинг этагида, каттакон бир сарви дарахтининг тагида экан. Хатича хоним ҳар куни кечаси сағанага кириб, учта чироқ ёқиб чиқар экан: бирини дарахтнинг тагига, иккинчисини эшикнинг ичкари томонига, учинчисини эса қабрнинг бош томонига қўяр экан.

Сағана тупроқ тўлдирилган чуқурга ўхшайди. Зайни ота мана шу чуқурда етти йилгача қуёш юзини кўрмай ётибди. Улгандан кейин табаррук жасадига ҳеч ким қўл текизмабди. Устига сандиқ тўйғариб қўйишибди.

Хатича хоним чироқлардан иккитасини ёққандан сўнг сағанага тушиладиган бир печа поғонали зинани кўрсатиб:

— Юр, қизим, ичкари кирайлик, — деди.

Мен бу поғоналардан пастга тушинга журъат қилолмай турдим. Хатича хоним орқасига ўгирилиб:

— Юр, қизим, шу ерга келгандан кейин кирмай кетсанг дуноҳ бўлади. Кўнглингда нима тилагинг бўлса, Зайни отадан тилагин, — деди.

Юрагим дарахт япрогидай титраб зинадан тушдим. Қабрга қўйилаётган ўликларда сезги қобилияти бўлса эди, мен шу дақиқада ҳис этган нарсаларимни, албатта, сезган бўлардимлар. Димогимга зах, совуқ тупроқ ҳиди урилди. Зайни отанинг тобути яшил ранга бўялган руҳ тунукаси билан қонланган эди. Кейинчалик Хатича хонимдан эшитишимга қараганда, бутун умрини қаноат ва муҳтожликда ўтказган Зайни ота ўлгандан кейин тобутнинг чиройли ҳашаматли нарсалар билан ёнилаётганини хоҳламабди. Гоҳо у ёқ-бу ёқдан келтириб ёниладиган

нарсалар бир ҳафта турмасдан парча-парча бўлиб йиртилиб кетар эмиш.

Кампир пичир-пичир дуо ўқиб юриб, авлиёнинг бошидаги чироққа ёғ қўйди, кейин менга ўгирлиб:

— Қишлоқда биров ўладиган бўлса, Азроил алай-ҳиссалом олдин Зайни отанинг ҳузурига келади, ана шунда бу чироқ ўз-ўзидан ўчиб қолади. Энди, қизим, Зайни отадан тилагингни тила, — деди.

Тиззаларим букилар, ортиқ тик туришга мадорим етмай, қуриб борарди. Утдек ёниб турган пешонамни Зайни бобонинг совуқ тошига қўйдим. Лабларим билан эмас, кўпроқ ярали қалбим билан сўзлаётгандек секин-секин:

— Зайни отажоним, — дедим, — мен кичик, жоҳил Чолиқушидан бошқа бир нарса эмасман. Сендан қандай ялғиб-ёлвориб тилак тилашни билмайман. Нуқсонларимга қарама, сенга ёқадиган нарсаларнинг ҳеч бирини менга ўргатишмаган. Эшитдим, сен етти йил қуёш нурини кўрмай, шу ерда ёлғиз ўтирибсан. Балки сен ҳам инсонларнинг зolimлигидан, вафосизлигидан қочгандирсан? Отажоним, сендан бир нарса тилайман. Шу етти йил ичида қуёшларнинг, шамолларнинг ҳасратини чекиб саргайган дамларнинг бўлгандир, албатта. Сени ўша дақиқаларнинг аччиғ аламларига чидатган малак сабридан менга ҳам бир оз бер. Мен ҳам азобларимни, аламларимни йигисиз, оҳсиз кечирай...

* * *

Хонамда ўзим ёлғизман. Хатича хоним мени барвақт ташлаб, мактабнинг наст қаватидаги ертўлага ўхшаш ҳужрасига кириб кетди. У ерда ярим кечагача тоату ибодат қилиб, тасбеҳ ўгириб ўтиради.

Икки соатдан бери чироқ ёруғида шу сатрларни ёзмоқдаман. Ташқаридан узоқдаги сув шарнаси келар, ора-сира шифтда алланималар тиқирлар эди. Юрагимда бир ваҳм билан буларга қулоқ соламан. Бир маҳал бу вайрона биро ичидан яна бошқа овозлар эшитила бошлади. Зинапоя тахталари секин-секин гижирлар, даҳлизда одамлар пичирлашаётгандай сирли овозлар эшитиларди.

Чолиқуши, бўлди, ёт энди. Ярим кечада яширин сўйлашган бу овозлардан қўрқма. Булар қанчалик зolim бўлишмасин, сариқ гулларнинг етим хола қизига қилган жабру жафоларидан ортиқ ёмонлик қилишмайди сенга.

Зайнилар, 20 ноябрь

Бугун эрталаб ҳисоблаб кўрдим. Зайниларга келганимга нари-бериси билан бир ой бўлибди. Бу бир ой менга ҳозир ўн йилдан ҳам ортиқ кўринди. Шу кунга қадар дафтаримга бирон нарса ёзгим келмади. Тўғрироғи, ёзишдан қўрқдим.

Дастлабки кунларда юрагим ҳасрат ва алам билан тўлиқ эди, ким билади, қандай бемаъни нарсаларни ёзиб юборишим мумкин эди. Мана энди бу ерга кўника бошладим. Алекси опанинг оғзидан тушмайдиган бир гапи бор эди: «Қизларим, умидсиз касалликларнинг, табиий фалокатларнинг биргина дориси бор: чидаш ва бўйсунниш... Ғам-аламларда яширин шафқат бор. Шикоят қилмаганларни, ўзларини очиқ чеҳра билан қаршилаганларни камроқ азоблайди», деярдди.

Чолиқуши бу сўзларни ҳар доим кулимсираб эшитарди. Мана энди уларни тўғри деб билади, кулишга жасорат ҳам қилолмайди.

Зайниларда ўтган мана шу бир ой ичида шундай дамлар бўлдики, бутун умидсизликка чулғандим. «Беҳуда уринма! Энди у ёғига чидай олмайсан!» деяр эдим ўзимга.

Ана шундай дамларда Алекси опанинг пайғамбарона сўзлари менга ёрдам берарди. Юрагим қон йиғлаб турса ҳам кулар, ашула айтар, ҳуштак чала бошлар эдим. Шундайки, қалбим, ниҳоят, бу кайфиятнинг ёлғонлигига ишонар, сувга тушган гуллар каби титрай-титрай тирила бошлар эди.

Кейин атрофимдаги нарсалардан тасалли қидиришга тутиндим. Қўлимга кирган янги япроқни бетларимга, лабларимга суртар, богдан топиб олган нимжон мушук боласини кўксимга босар, нафасларим билан иситар эдим. Жуда бўлмай кетгандан кейин ўз-ўзимга: «Кўнглингни чўктирма, Фарида! Узингни қўлга ол. Биласанки, ҳаётда кулиб турувчи юзингдан, юрагингдан, жасоратингдан бошқа ҳеч нарсанг қолмаган!» деярдим. Бу хушчақчақлик ясама, ўткинчи бир нарса эканлиги маълум. Майли! Шундай ҳам бўлсин. Ёпиқ ертўлага кирган бир парча нур, йиқиқ девор тошлари орасида унган заиф бир гул, ҳар нима бўлганда ҳам, ҳаёт аломати, инсон тасалисидир.

Бугун жума, мактаб ёпиқ. Бир неча кундан бери тинмай ёгаётган ёмғир тўхтади. Ташқарида куз ўзининг сўнгги айрилиқ байрамини ўтказяпти. Узоқдаги қатор-қатор тоғлар, қамишзорлардаги сувлар қуёшга кулиб боқишаётгандек кўринарди. Сарви дарахтлари, мозор тошлари ҳам ваҳимали манзараларини йўқотгандек эди. Узимнинг қалбимга қарайман. Мен энди ҳамма нарсага кўникиб қолган, ҳатто бу жоҳил, дилхун қишлоққа бир оз ўргана, уни сева бошлаган эдим.

* * *

Келган кунимнинг эртасига эрталаб дарс бошладим. Мана шу биринчи кун ҳаётимнинг энг унутилмас куни бўлиб қолади.

Маориф мудирининг зўр фидокорликлар эвазига янгилаган дарсхонасига эрталаб тузукроқ разм солиб қарадим. Бу ер илгари молхона бўлганга ўхшайди. Фақат бунга пол қилишибди, деразаларини кенгайтириб, кўзаларига ойна солишибди.

Мўри исидай қоп-қора кўринган девор қоғозларида усти остига қилиб қоқилган битта харита, битта скелет чизмаси, битта деҳқон фермаси ва илон расми солинган суратлар осилиб турарди. Маориф мудирини айтган янги дарс қуроллари ҳарҳолда шулар бўлса керак.

Синфнинг боғ тарафидаги деворида молхона вақтидан қолган охур турибди; буни олиб ташлашни лозим кўрмай, устига тахта қоқишиб, сандиққа ўхшатиб қўйибди.

Болалар овқатларини, китобларини ва мактабда ёқиш учун дала-даштлардан териб келган чўп-хашакларини шу ерда сақлашар экан.

Хатича халфа бу сандиқнинг бошқа бир вазифаси борлигини ҳам айтди. Таёқ таъсир қилмайдиган шўх болаларни ўшанинг ичига қамаб одам қилармиш. Қишлоқ оқсоқолининг ўғли Ваҳби мактабдаги бутун умрини шу сандиқ ичида ўтказаркан. Ваҳби ёмон иш қилиб қўйса, ўзи тўғри бориб сандиққа тушар эмишу, тобутдаги ўликдай чалқанчасига ётиб, қопқоқни ҳам ўзи ёпиб қўярмиш.

Мен ажабланиб:

— Оқсоқол афандининг жаҳли чиқмайдими? — деб сўрадим.

Хатича хоним бошини тебратди.

— Оқсоқол фақат хурсанд бўлади. «Баракалла, Ха-

тича хоним! Хўп яхши қилибсан, ақли киради. Бизникида ҳам сандиқ бор, бетамиз шўхлик қилди дегунча, худо буюрса, мен ҳам энди сандиққа соламан», — дейди.

— Тарбиянинг ажойиб усули! Бундан чиқди, мактабда ўғил болалар ҳам бор экан-да?

— Э, бор, икки-учта. Лекин катталарини Ғариблар қишлоғидаги ўғил болалар мактабига юборамиз.

— Ғариблар қишлоғи қаерда?

— Ҳов анови тоғ орасида. Кўрдингми, оқариб турибди-ю?

— Болаларга қийин эмасми? Қорда, қишда у ерга қандай бориб-келишади?

— Урганиб қолишган. Лойгарчилик бўлмаса, бир соатга қолмай етиб боришади. Лекин ёмғирда, лойгарчиликда, бўрон турганда пича қийналишади.

— Ундай бўлса, нега уларни ҳам шу ерда ўқитавермаймиз?

— Ҳеч маҳал хотинлар эркаклар билан қўшилиб ўқиганми?

— Вой, улар қанақасига эркак бўлсин?

— Эркак бўлмай нима, қизим! Ун икки-ўн уч ёшга кириб қолган кап-каттакон йигитлар, ахир!

Хатича хоним ямланиб қолди, тилининг учида бир нарса бор эди-ю, лекин айтишга ботинмади. Кейин таваккал қилиб айтиб юборди:

— Бундан буён ҳеч иложи йўқ...

— Нимага?

— Сен жуда ҳам ёш муаллимасан-да, шунинг учун, қизим.

Истамбулда «номусли хотин хўроздан ҳам қочади» деган таъбир бор. Назаримда, Хатича хоним ҳам ўша хилидан бўлса керак, шунинг учун жавоб қайтаришни эп кўрмай, бошқа ишларга уриниб кетди.

Зўр фидокорликлар эвазига қўлга киритилган мактаб қуролининг бир қисмини мажағи чиқиб кетган беш дона эски парта ташкил қилса керак. Лекин шуниси қизиқ эдики, буларни фойдаланмасдан синфнинг бир бурчагига девалаб ташлашибди.

— Нега бундай қилдингиз, Хатича хоним? — деб сўрадим.

— Мен қилганим йўқ, эски муаллима қилган, қизим, — деди. — Болалар бундай нарсаларда ўтириб ўрганишмаган. Минорадай баланд жойга чиқиб ўтирган одамнинг миясига илм кирармиши? Эски муаллима мактаблар инспектори, ё катталардан биронтаси суриш-

тириб қолмасин, деб парталарни мактабдан бутунлай чиқариб ташлашга ҳайиқди. Болалар мактабга янги келишганда, бари бир, партага ўтқазамиз. Дарс бошлангандан кейин пастдаги бўйрага туширамиз. Бадавлат болаларнинг эса кўрпачалари бор.

Кампирдан менга қарашиб юборишни илтимос қилдим. Бўйраларни олиб ташлаб, полни ювдим, кейин парталарни тизиб, бу эски молхонани бирмунча синф кепатасига киргиздим.

Хатича хонимнинг порози эканлиги юз-кўзидан кўришиб турарди. Шундай бўлса ҳам, қаршилик қилишга юраги дов бермас, нимаики буюрсам қайтармас эди. Мен ишларни тезроқ битириш пайида эдим. Лекин қўлларимни ювиб улгурмасдан, талабаларим бирин-кетин кела бошланди.

Бечораларнинг кийим-бошлари шу қадар юнун, хароб эдики! Ҳатто биронтасининг оёғида пайпоқ ҳам йўқ! Бошларини эски, жулдур бўз латталар билан маҳкам ўраб олишибди. Ялангпойча кийиб олган ёғоч кавушларини тақирлатиб синф эшигигача келишади-да, кавушларини ўша ерга ечиб, ёнма-ён тизиб қўйишади.

Қизалоқлар мени кўриб ҳайиқишди-ю, эшикдан уялиб қараб қолишди. Мен уларни яқинроқ келинглар, деб чақирганимда, қўллари билан юзларини тўсиб, эшик орқасига яшириниб олишди. Ахийри, баъзиларини билакларидан ушлаб, зўрға синфга олиб кирдим.

Қизчалар ёнимга келишиб, кўзчаларини юмган ҳолда қўлларимни шундай ўпа бошлашдики, кулиб юборишдан ўзимни зўрға тутиб қолдим. Қишлоқда одат бўлиб қолган бу ўпиш кулгили бир оҳангда чўлпиллар, қўлим устида оз-оздан сўлак қоларди. Мен ҳам, қизалоқларни ўзимга иситиб олиш учун, ҳар бирига икки-уч огиз ширин сўз айтардим. Аммо улар мумкин қадар ширин тил билан сўраган саволларимни одамни тажанг қилиб юборадиган бир ўжарлик, сукунат билан жавобсиз қолдиришарди. Анча ноз қилишгандан, тортинишгандан сўнггина отларини айтишга рози бўлишарди:

— Захро...

— Ойша...

— Захро...

— Ойша...

— Захро...

— Ойша...

Вой худо! Бу қишлоқда Захро билан Ойшалар мунча кўп экан! Бу ерда ҳеч куладиган нарса бўлмаса ҳам,

миямга қизиқ ўйлар келди. Масалан, инспектор келиб, ўқувчиларим билан танишмоқчи бўлса, «синфда тўққизта Ойша билан ўн иккита Заҳро бор» дейману, қутуламан. Сўнгра дарсни осон олиб бориш учун ҳамма Ойшаларни синфнинг бир тарафига, Заҳроларни иккинчи тарафига ўтқазиб мумкин. Ёки бундай қилса ҳам бўлади, масалан, тўп ўйнатганимда (танаффус маҳалларида қизчаларни богда, албатта, ўйнатиб, баҳрларини очаман), Ойшалар бу ёққа-Заҳролар у ёққа ўтсин, деб синфни бир зумда иккига бўлиб юбориб мумкин бўлади.

Бу нарса менга анчагина эрмак бўлди. Мактабга янги қиз келса:

— Қизим, сен Заҳромисан, ё Ойша? — деб сўрар, кўпинча саволимда ҳақли бўлиб чиқардим.

Лўппи юзли кичкина қиз ҳаммасидан ҳам қақажонроқ чиқиб қолди. Қора кўзларини юзимга тикиб туриб:

— Менинг отимни қаердан биласиз? — деди.

Талабаларимни парталарга ўтқаздим-да, ҳар ким ўз жойини эсидан чиқармасин, деб тайинладим. Бечораларнинг аҳволларини кўриш керак эди! Парталарда ўтиришнинг эпини қилишолмас, дарахт шохида ёки том бўғотида ўтиргандай галати важоҳатда эдилар. Ёнларидан кетдим дегунча, ер остидан менга бир қараб қўйиб, кулгили бир алфозда саланглаб турган кир оёқларини секин тағларига йиғиштириб олишар, шу қилиқлари билан косасига яширинган тошбақаларни эсимга туширишар эди. На чора, секин-аста кўникиб кетишади.

Бир нарса мени жуда ҳайрон қилиб қўйди. Ёнимга уялиб-тортиниб зўрға келган, кўзларини юмиб туриб қўлимни ўпган ва қишлоқ келинчаларидай огизларидан бир сўз ҳам чиқармаган бу қизчалар китобларини очарочмас баланд товуш билан шу қадар бақириб-чақириб ўқиб кетишдики!..

Синфда болалар кўпайган сари шовқин ҳам ортиб, каллам гир айлана бошлади.

Хатича хонимдан:

— Ҳамиша шунақа бақиритиб ўқишадими? Бунга қандай чидаб бўлади? — деб сўрадим.

Хатича хоним бир оз ҳайрон бўлиб менга қаради.

— Албатта, қизим! Мактаб бу! Теша урмаса ёғоч йўниларишимми? Қанча қаттиқ бақиритса, дарс шунча яхши мияга киради, — деб жавоб берди.

Синф болаларга тўлган эди. Мактабнинг бирдан-бир чиройли ва янги ашёси бўлган ўқитувчи столига зарб билан бир мушт туширдим. Шовқинни тўхтатиб, овоз

чиқармай ўқишларини буюрмоқчи эдим. Лекин бунга ҳеч ким эътибор қилмади, биронтаси бошини кўтариб қараб ҳам қўймади. Аксишча, тош отилган ари уясидай яна бешбаттар говур бошланди.

«Айзубиллоҳи, абжад, ҳавваз, хутти, жим, устун, жежим асра жи».

Болаларни тўғри йўлга солиб юборгунча анчагина қийналишимни билсам ҳам, ҳарҳолда бунга муваффақ бўлишимга шубҳам йўқ эди.

— Хатича хоним, бугун ўзингиз билганингизча ўқи-таверинг, — дедим унга. — Мен синфда тартиб ўрнатма-гунимча дарсни бошлай олмайман.

Кампир менга шубҳаланиб қаради-ю:

— Қизим, биз кўрган-билганимизни ўқитамиз. Сиз билган нарсаларни биз билмаймиз, нима қилайлик, мак-таб кўрмаган бўлсак, — деди.

Боёқишнинг нима демоқчи бўлганлигини кейинча ту-шундим. Хатича хоним мени синаб кўряпти, деб ўйлабди. Шўрлик кампир икки юз қурушлик ойлигидан ажраб қолмасам деб, шунақаям қўрқадики!..

Ҳаво очиқ бўлганига қарамай, қизларнинг бир нечаси бошларини эски юзпардалар билан ўраб мактабга ке-лишди. Хатича хонимдан бунинг сабабини сўраган эдим, у бу саволимга ҳар маҳалгидай ажабланиб жавоб берди:

— Вой худо, булар келин бўладиган кап-катта қиз-лар-ку, айланай! Кўчада бошларини очиб юришса айб бўлади, ахир!

Ё раббий! Кузда рангини йўқотган гуллар сингари сўлгин бу ўн-ўн икки яшар болалар қандай қилиб бўйи етгану, қандай қилиб келинчак экан! Мен чиндан ҳам ғалати бир юртга келиб қолибман!

Бу аҳвол бир жиҳатдан менинг кўнглимни кўтармай қолмади. Буларни келин бўладиган қиз, деб юрадиган одамлар менга уйда ўтириб қолган қари қиз деб қарай-ди, энди ҳеч ким мени кичкина қиз, деб масхара қил-майди.

Мактабга ҳаммадан кейин ўғил болалар келди. Бу шўрликлар катталар қатори уй ишларини қилишар, қу-дукдан сув тортишар, сигир соғишар, тоққа чиқиб ўтин териб келишар экан.

Хатича хоним уларга бир оз ташқарида кутиб туринг-лар, деб буюрди, кейин заиф бир ҳадик билан менга юз-ланди.

— Рўмолингни ўраб олиш эсингдан чиқибдими, қи-зим? — деди.

— Рўмолнинг нима кераги бор?

— Э, қизим, керак бўлганда қандай! Майли-ку, мен аралашмайман, лекин бошга рўмол ўрамай дарс бериш гуноҳ бўлмасмикин?

«Билмайман» дейишга уялдим. Хиёл қизариб:

— Рўмолим уйда қолибди, — деб ёлғон ишлатдим. Хатича хоним:

— Бўлмаса, қизим, мен сенга топ-тоза батист рўмол бера қолай, — деди-ю, югуриб ҳужрасига кириб кетди. Очганда қулфи жаранглаган сандиғидан битта яшил рўмол чиқариб берди.

На чора, бошга тушганни кўз кўради! Сочларимни дурра билан ўрадим. Истамбул кўчаларида фол боқиб юрадиган лўли қизларникига ўхшатиб икки учини иягим тағидан боғлаб олдим.

Ташқи дарнардаси ёшилган деразалардан бирининг ойнаси хира кўзгуга ўхшарди. Мен секин ўша ерга келиб, ўзимни ойнага сола бошладим. Мактабга тайинланганимдан кейин ўзимнинг муаллималик қиёфам қандай бўлишини ўйлаб қўйган эдим. Фикримча, муаллима ўз вазифасини бажариб турган пайтда бошқа хотинлар сингари кийинмаслиги керак. Ижодим жуда содда эди: тиззагача тушиб турган қора сатин кўйлак, белда ингичка қайиш камар, пастроқда иккита кичкина чўнтак — бири рўмолча учун, иккинчиси хотира дафтарчаси учун. Лекин бу қора манзарани бир оз очиш учун оқ матодан сербар ёқа қилинади. Мен узун сочларни ёқтирмайман, лекин ўқитувчи хотин сочини калта кестириши ярамайди. Бир ойдан бери сочимни узайтиришга ҳар қанча тиришсам ҳам, ҳалигача елкамга тушгани йўқ.

Мен биринчи дарсга тайёрланиб, худди шу тахлитда кийиндим. Ўжар сочларимни пешонамга тушмасин, деб хўп тарадим. Ялтироқ, қора кўйлагим, тороқдан қутулар-қутулмас яна диккая бошлаган калта сочларим устидаги бу яшил дурра шу қадар ғалати бўлиб кўриндики, қаҳқаҳа уриб кулиб юборишдан ўзимни зўрга ушлаб қолдим.

Сочларимни Хатича хоним берган яшил дурра билан ўрашга мажбур қилган ўқувчи болаларимни сизларга таништириб ўтай. Энг аввал синфдаги бутун умрини сичқон сингари сандиқда ўтказадиган кичкина Ваҳби. Бу бола чиндан ҳам шум сичқонга ўхшайди: мунчоқ сингари қора, ялтироқ кўзлари муғамбир, кичкина юзи, узунчоқ ияги бор, у мактабнинг энг шайтон боласи...

Бўри боласидек юмалоқ, оқ кўз, ялтироқ тишли, қип-

қизил лабли, қоп-қора араб бола — Жаъфар оға. Уни биров Жаъфар деб чақирса, мактабда ҳеч қандай жавоб бермай, кўчага чиққач, тош отар экан.

Ун яшар Ашур; бу скелет сингари озгин, кир, ифлос юзини чечак бузган чўтир бола.

Ниҳоят, синфнинг энг кўзга кўринган боласи — Ҳафиз Нури. Бу бола ўн ёшга энди кирган бўлса ҳам, юзи етмишга кирган чолники сингари буришиб-тиришиб кетган. Иягининг тагида битган яраси бор. Яланғоч бўйни барглари сидириб олинган новдага ўхшайди. Шишиб кетган касал қовоқларида битта ҳам кирик йўқ, тухумга ўхшаган бошида оқ салла. Гапнинг қисқаси, бу пулга томоша қилдириладиган ажойиб махлуқнинг ўзи.

Шу куни эрталаб Хатича хоним қабристондан япги кесиб чиқилган узун чивикларни ёнига қўйиб олиб, болаларни битта-битта чақира бошлади. Чақирилган бола Хатича хонимнинг саволларига жавоб бериб турганда, бутун синф аввалгидек шовқин-сурон билан дарсини пишиқтирарди. Эсимда: Алекси опа синфда шовқин солгудек бўлсак, шам сингари сап-сарик бармоқларини бир-бирига кириштириб, Биби Марям тахлитида мовий кўзларини юқорига кўтарарди-да: «Менга жаҳаннам азобини тортдирыпси», деяр эди.

Синфдаги ҳамма шовқин, ҳамма тартибсизликнинг сабабчиси, албатта, Чолиқуши бўларди. Мана энди ана шу шовқин-сурон азобларини ўзинг бошингдан кечирясан, Чолиқуши! Одамни жинни қиладиган бу шовқинни босиш учун, ўқувчиларимни овоз чиқармай ўтиришга, синфда берилган дарсни ҳамма барабар эшитишга ўргатиш учун икки ҳафта жон куйдирдим.

Хайрият, меҳнатим зое кетмади. Дастлабки кунларда қанчалик гайрат қилсам ҳам, лекин уларни эплай олмадим. Хатича хонимнинг синфда илон сингари чинқирган ингичка новдаларидан кейин овозим уларга жуда жонсиз эшитилар эди... Баъзан иложини тополмай: «Хатича хоним, бу ёққа келинг!» деб ташқарига бақирар эдим. Унинг супургига ўтириб олиб, осмонда учиб юрадиган ялмоғиз сингари синфга отилиб кириши дардимга даво бўларди.

Ниҳоят, синфдаги шовқин-суронларни секин-аста босишга муваффақ бўлдим. Энди синфда пашша учса эшитилади. Болалар секин-секин сўзга кирадиган бўлдилар. Синфда қанча бақириб-чақириб ўқишса, дарслари

шунча миясига яхши киради, деб ишонган Хатича хоним ҳам хурсанд.

Хатича хоним суюнганидан:

— Худо умрингга барака берсин, айланай қизим! Энди бошим тинчиб қолди, — деди.

Аммо мақсадим фақат шундангина иборат эмас эди. Мен болаларга бир оз ҳаёт ва шодлик ҳам бериш тилагида эдим. Афсуски, бу тилакка етишнинг иложи йўқдек кўринади.

Бу қишлоқнинг уйларида, кўчаларида, мозорларидаги сингари болаларида ҳам қора ғамгинлик бор эди. Рангсиз лаблари кулишнинг нима эканлигини билмас, ҳаракатсиз, ҳамиша ғаму ҳасрат тўла кўзлари доимо ўлимни ўйлаётгандек кўринади. Мен ҳам секин-секин ўшаларга ўхшаб боряпмиканман? Илгарилари ўлим тўғрисида фикрим бутунлай бошқача эди: одам эллик ёшигача, олмиш ёшигача, хуллас, хоҳлаганича чарчаганидан мадори қуригунча юради, югуради, ишлайди, сўнгра кўзлари ширин уйқу истаги билан юмила бошлайди. Ана шунда оппоқ, тоза кўрпага кириб ётади. Уйқу уни қамраб олади-да, галати бир кайф ичида кулимсираб, қаттиқ уйқуга толади. Қуёш нурларида порлаган оқ мармарлар устига қучоқ-қучоқ гуллар сочилади... Ўша мармарлардаги кичкина чуқурчалардан сув ичгани қушлар келиб қўнади. Ўлим сўзини эшитганимда, кўзларим қаршисига шу хил жонон ва шодон манзаралар келарди. Энди унинг аччиқ мазасини ер, ўсимлик ва сарви дарахтлари орасида тилим билан тотиб, димоғларим билан бўйларини ҳидлаётгандайман!

Болаларнинг шунчалик огир, шунчалик нохуш эканликларида Хатича хонимнинг ҳам анча-мунча айби бор. Бу боёқиш хотин муаллиманинг вазифаси болалар қалбидаги дунёвий истак ва интилишларни йўқотишдан иборат, деб тушунади. Шунинг учун ҳар маҳал бечора болаларни ўлимга дуч келтиришга ҳаракат этади. Унинг фикрича девордаги бир неча табиёт лавҳалари синфга шу мақсадда келтирилган. Масалан:

Бу дунё фонийдир, ҳеч кимга қолмас.

Ут, эй дунё, ўт, эй охир замондир, —

қабелида қўрқинчли шеърлар ўқитгандан сўнг скелет сурати солинган қоғозни кўрсатади, «эртага, биз ўлганимиздан кейин, этларимиз йўқолиб, суякларимиз мана

шундай бўлиб қолади!» деб ўлимнинг даҳшатини, гўр азобларини тушунтира кетади.

Кампирнинг фикрича, нариги суратлар ҳам шу нарсаларни ифода этади. Масалан, қишлоқ хонадони тасвир этилган суратни кўрсатиб: «Худойи таоло бу қўйларни қулларим есин, кейин менга ибодат қилишсин, деб яратган. Биз-ку, шу қўйларни тўйиб ўлмаган қорнимизга жойлаймиз, лекин оллоҳи таоло олдидаги бурчимизни ўтаяпмизми? Уташ қаёқда! Лекин эртага тупроққа кирганимизда, мункарнакир қўлида ўтли гурзиси билан тепамизга келганда, кўрамиз, ҳолимиз қалай бўлар экан?» Шу тахлитда алланарсалар сўйлар, яна ўлим тасвирини бошлар эди.

Илон сурати солинган расмга келсак, Хатича хоним буни Шоҳмарон, яъни илонлар подшоши, деб тушунтирибди. Қишлоқилар оғриб-нетиб қолишса, исмларини ана шу илоннинг қорнига ёзиб, уларни шифолаб келган.

Ҳа, шу бечора болаларнинг вақтларини бир оз чоғ қилиш, уларни кулдириш учун нималар қилмадим! Фақат бутун қилган ҳаракатларим зое кетмоқда. Мактабга танаффус усулини ҳам киргиздим. Болаларни ярим соатда, бир соатда бир марта боққа олиб чиқар, уларга кўнгила очадиган қизиқ-қизиқ ўйинлар ўргатар эдим. Лекин, нима учундир, бу ўйин-кулгилар болаларни қизиқтирмас эди. Ана шундай кезларда болаларни ўз ҳолларига ташлаб қўйиб, бир четга чиқиб турардим.

Меҳнат эзган, жафо кўрган катта ёшли одамларга ўхшаш, ранглари сўлгин, кўзлари гамгин бу кичкина қизчаларнинг энг яхши кўрган ўйинлари бир бурчакка тиқилиб олиб, ўлим, тобут, жаноза, Азроил, қабр каби қўрқинчли сўзлар билан тўлиқ диний ашулалар айтишдан иборат эди. Яна битта ашулалари бор эдики, буни титроқ товушчалари билан чинқираб увиллашарди:

Уғрилар каби ечинтирар сени,
Бир қуруқ тобутга қўярлар сени,
Золим ўлимдан қутулмайсан ҳеч.

Қизлар шундай деб нола қилишганда, кўз олдимдан дафн маросимлари саф тортиб ўтарди.

Ўқувчиларимнинг энг яхши кўрган ўйинлари ўлик кўмиш тақлиди эди. Бу ўйин одатда катта танаффус маҳалларида ўйналарди. Бу театр пьесасига ўхшаб кетган ўйинда бош ролларни Ҳафиз Нури билан араб Жаъфар оға ўйнардди.

Жаъфар оға оғриб қолади. Атрофига қиз болалар йиғилишиб, қуръон ўқишади, оғзига сув томизишади.

Бола ола кўзларини юмиб жон берганда, қизчалар фарёд уриб йиғлашади, иягини боғлашади. Кейин Жаъфар оғани тахтага ётқизиб ювишади.

Болалар эшикдан синдириб олинган тахтани яшил дурралар билан ёпишганда, булар ясаган тобутнинг ўша қўрқинчли ҳақиқий тобутдан фарқи қолмас эди.

Ҳафиз Нури чинқироқ, машъум товуш билан жанозага чақирганда, азоп айтганда, жаноза намози ўқиганда баданимда чумоли юргандек бўларди. Қабр устида: «Ё Жаъфар бинти Заҳро» дейдиган одати бор эдики, кечалари тушларимга кириб чиқар эди.

Юқорида айтганимдек, бу қишлоқнинг ҳавоси, айниқса, ҳар соати битмайдигандек чўзилиб кетадиган кечалари одам димоғига ўлим ҳидини келтиради... Бундай кечаларнинг ваҳималарига, қўрқувларига чидаш...

Бир куни кечаси тоғда қашқирлар улий бошлашди. Мен жуда ёмон қўрқиб кетдим. Нима бўлса ҳам, пастга, Хатича хонимнинг ҳужрасига тушмоқчи бўлдим.

Лекин унинг могор ҳиди келиб турган, ертўлага ўхшаган ҳужрасининг эшигини очганимда, қашқирларнинг улишидан ҳам минг маротаба даҳшатли манзарага дуч келдим.

Кампир оппоқ чоршафга ўраниб олиб, жойнамоз устида ўтирар, ҳушидан кетган сингари бўғиқ бир товуши билан алланарсалар ўқир, у ёқ-бу ёққа тебраниб, узун тасбеҳини ўғирар эди.

* * *

Зайнилар қишлоғида мен уч нарсага кўнгил қўя бошладим: биринчиси — деразам тагидаги оқар булоқ, у тинимсиз шилдираб, ёлғизлик кечаларимда менга ҳамдамлик қилади.

Иккинчиси — кичкина Ваҳби, яъни Хатича хоним салтанат заминида умрини сандиқ ичида жазо тортиш билан ўтказган бола. Узининг тенгдошларига ҳеч бир ўхшамаган бу кичкина шайтонни яхши кўриб қолдим. Бу бола ҳарфларни ғалати талаффуз этар, ширин тил билан эркин гаплашар эди... Ваҳби бир куни боғда порлоқ кўзларини қисиб менга қаради.

— Нимага қарайсан, Ваҳби? — деб сўрадим.

Ваҳби ҳеч тап тортмай:

- Жуда чиройли қиз экансан! Акамга олиб берай,

бизнинг келинимиз бўлгин. Акам сенга туфлилар, кўй-лаклар, тароқлар олиб беради... — деди.

Ваҳбининг ҳамма нарсаси менга ёқади, лекин мен билан ҳеч ҳисоблашмайди. Баъзан жаҳлим чиққанда, қулоғини секин чўзиб қўйганимда ҳам бунга ҳеч парво қилмайди. Ким билади, балки худди шу нарсаси учун уни шунчалик яхши кўриб қолгандирман. Ваҳбидан бу ўринсиз таклифни эшитиб қошларимни чимирдим.

— Одам ҳам ўз муаллимасига шундай нарсаларни айтадими? Биров эшитиб қолса, тилингни кесиб олади! — дедим.

Ваҳби менинг соддалигимдан кулаётгандек қилиб:

— Эсимни ебманми! Нима бировга айтармидим! — деди. Вой худо бу зингарча қишлоқ боласи нималарни билмайди-я!

У яна тортинмай давом этди:

— Сени истамбуллик келинойи дейман. Сенга каштанлар олиб келиб бераман. Акам бўйинингга тилло маржонлар тақади.

— Нима, ҳали келинойинг йўқми?

— Бор, лекин у қора қиз. Уни Ҳасан чўпонга берамиз.

— Аканг нима иш қилади?

— Жандарма.

— Жандарма нима қилади?

Ваҳби ўйланиб қолди. Кейин бошини қашиб:

— Кофирларни сўяди, — деди.

Ваҳбининг мағрур қайсарлиги менга ёқар эди. У ўзини катта одамлардек тута билади. Дарсда хатосини тuzатсам уялади, кейин қизариб, янглишини тuzатишга унамайди. Мабодо қаттиқ туриб талаб қиладиган бўлсам, юзимга нафрат билан қараб:

— Сен хотин кишисан, ақлинг етмайди, — дейди.

Меҳрим тушиб қолган учинчи парсага келсак, у кичкина стимча қиздир. Дарс бошлаганимнинг бешинчи куни бўлса керак. Парталарга кўз югуртира бошлаган эдим, юрагим ширин бир ҳаяжон билан ўйнаб кетди. Энг охирги партада оқ деса бўладиган майин сарғиш сочли, оқиш танли, малак каби гўзал юзли бир қизчага кўзим тушди. У инжу каби оқ тишларини йилтиратиб, менга кулиб турарди.

Ким экан бу қиз? Қасрдан пайдо бўлиб қолди?

— Қани, бу ёққа кел-чи! — деб қўл имоси билан чақирдим.

Қиз қуш чаққонлиги билан ўрнидан сакраб турди, мен мактабда қилганимдек, олдимга иргинлаб келди.

Бечоранинг уст-боши хароб эди. Оёқлари яланг, сочлари тўзгин. Эгнидаги ранги ўчган чит кўйлагининг йиртиқларидан оқ, нозик бадани кўриниб турар эди.

Митти қўлчаларини ушладим.

— Юзимга қара, кичкинам, — дедим.

Қизча қўрқа-қўрқа бошини кўтарди, жингалак киприклари орасида бир жуфт ложувард кўз чақнади.

Зайнилар қишлоғида чеккан изтиробларим мени йиглатмаган эди. Лекин бу ярим яланғоч қизчанинг чиройли кўзлари, қизил лаблар орқасида икки қатор инжу шодасидек кулиб турган тишлари, агар ўша дам ўзимни ушлаб қолмасам, мени қўнгратиб йиглатиб юборарди.

Қизчанинг юзчасини секингина силадим, кейин ҳамма қизлардан сўраганимга ўхшаш бундан ҳам:

— Отинг Заҳроми, кичкинам, йўқса Ойша? — деб сўрадим.

У тоза Истамбул лаҳжасида одам ишониб бўлмайдиган бир ширин тил билан:

— Менинг отим Муниса, хўжоним, — деди.

— Сен шу мактабда ўқийсанми?

— Ҳа, хўжоним.

— Нега шунча кундан бери келмадинг?

— Опам юбормади, хўжоним, ишимиз бор эди-да.

Энди келиб тураман.

— Нима, онанг йўқми?

— Опам бор, хўжоним.

— Онанг қаерда?

Кичкина қиз кўзларини қуйи солинтириб жим бўлиб қолди. Мен билмасдан бола қалбидаги шилиниб ётган ярага тегиб кетганлигимни тушундим. Шунинг учун бу ҳақдаги саволларимни тўхтатиб, бошқа нарсани сўрадим:

— Кеча кечқурун ашула айтган сенмидинг, Муниса?

Кеча кечқурун қўшни боғда аллаким ингичка бола овози билан ашула айтганини эшитган эдим. Бу овоз шу қадар ширин, бу ерда эшитган овозларимга ҳеч ўхшамас эдики, бошимни деразага тираб, кўзларимни юмдим, бир неча минут ўзимни бошқа ерларда, отини айтгим келмаган вафосизлар юртида экандек сездим.

Ашула айтган бола бу кичкина қиздан бошқа бўлиши мумкин эмас эди.

Муниса уялиб, бошини силкиди.

— Мен эдим, хўжоним, — деди.

Қизчани жойига жўнатиб, дарсни бошладим. Ичимда чироқ ёқилгандек бир ҳис пайдо бўлди. Бу кичкина қиз менга илиқ баҳор қуёши каби таъсир қилди.

Қор ичида кўмиғлиқ қуш инини иситган заррин қуёш нури каби мени иситди.

Ҳасрат тўла, совуқ ин ичида бошини қанотлари орасига суқиб, титраган хаста, заиф Чолиқуши секин-секин жоплана, эски шўхчанлигини яна топа бошлади. Вужудимнинг ҳаракатларига ажиб бир ўйноқилик, овозимга, сўзларимга ҳароратли бир оҳанг қўшила борди.

Дарс бериб турган чоғларимда кўзларим ихтиёрсиз унга қараб қоларди. У ҳам менга қарарди. Ширин-ширин кулимсираб турган инжу тишларига, ўпиб олгим келган ложувард кўзларига ҳавасланар, умримда биринчи марта ўзимда оналик муҳаббати уйғона бошлаганини ҳис этардим.

Ёлғиз яшашга мажбур бўлган шу кунларимда қани энди шундай бир қизим бўлса! Афсуски, бу нарса менга насиб бўлмайди.

Мунисани Хатича хонимдан суриштириб, жуда оз нарса билиб олдим. «Опам» дегани ўғай онаси эмиш. Отаси илгари ўрмон маъмурларидан бири бўлган экан. Иккинчи хотини Зайнилар қишлоғидан бўлгани учун, пенсияга чиқиб, шу ерга кўчиб келибди. Хотинининг уйи, бир оз ери бор эмиш. Бундан ташқари, оладиган беш-ўн қуруш пенсия пули билан кун кечирар эмишлар.

— Сўзингизга қараганда, буларнинг оиласи унча камбағал эмас кўринади, — дедим Хатича хонимга. — Нега энди қизга ёмон қарашади?

Кампир қошини чимирди.

— Шунчалик қарашганига ҳам шукур дейиш керак. Бошқа хотин бўлса кўчага чиқариб ташлар эди.

— Нега энди?

— Мунисанинг онаси ёмон хотин, қизим. Яхши эсимда йўқ, беш йил бўлдим, олти йил бўлдим, билмайман, онаси бир жанндарма офицери билан қочиб кетган. Муниса у маҳал жуда кичкина эди. Кейин офицер бунинг онасини ташлаб, бошқа ерга кетиб қолган. Кейин анчамунча гап бўлди, йигитлар тоққа олиб чиқиб ўйнашган дейишади. Хулласи калом, бузуқ хотин деган номи бор.

— Ҳай, бу-ку шундайдир, Хатича хоним, лекин қизда нима айб?

Кампир бошини чайқади, юзида табассум аломати кўринди.

— Нима қилинсин дейсан? Бундай хотиннинг қизини шойи ипақларга ўрашга қурблари етмайди ҳам.

Муниса мактабга ҳар куни қатнай олмас эди. Сабанин сўрасам:

«Опам кир ювдирди, опам пол ювдирди, опам тоққа ўтин теришга юборди» қабилида жавоблар берар эди.

Болалар бу қизни унча яхши кўришмасди. Синфда ҳар доим ўзларини ундан олиб қочар, пайт топишса яшириқча жонини оғритиб йиғлатардилар. Бунда менинг ҳам озми-кўпми айбим бор эди. Бу кичкина қизга уйғонган меҳримни яширмас эдим. Синфда уни эркалаганимни, боғда ёнимга чақириб олиб гаплашганимни кўриб, болаларнинг жаҳли чиқарди.

Бир куни Мунисанинг мактаб боғида йиғлаганини, «Нима қилдим сизларга? Нима ёмонлик қилдим? Қўйинглар!» деб ёлворганини эшитдим-да, ўзимни кўрсатмасдан деразадан қарадим. Қизлар булоқдан оғизларига сув тўлдириб, Мунисани қувар, оғизларидаги сувни унга пуркар эдилар. Бечора қиз йиглаб у ёқдан-бу ёққа қочар, юзини, бўйинини қўллари билан тўсишга ҳаракат қиларди.

Оғир, кўрқоқ табиат, лоқайд қизлар ярали оҳуни қувлаган ов итларига ўхшардилар. Улар қора оёқлари билан чаққон ирғишлар, ўлимтик устидаги қузғунлар сингари йиртқичларча қичқириқлар кўтаришиб, Муниса атрофида югуришарди. Боёқиш қизни гоҳ бурчакларга тиқишар, гоҳ тунроққа йиқитишар ёки оғизларини шиширган сувни йиртиқ кўйлагининг ярим очиқ ёқасидан кўриниб турган кўкрагига пуркашарди.

Ақлим бошимдан учди, уйдан телбаларча отилиб чиқиб, настига қараб югурдим. Шундай югурдимки, ўнг оёғим чирик зина поғоналарининг бирини синдириб, ичига тушиб кетди. Мен боққа етиб келганимда манзара ўзгарган эди. Мунисага ўзи сингари кичкина, лекин кучли, чаққон ёрдамчи топилибди. Бу Ваҳби эди.

Тўққиз яшар бу азаматнинг қахрамонлигини бир умр эсдан чиқармайман. Ваҳби булоқ суви оқиб тушадиган нари ёқдаги лойқа кўлобга кириб олиб, Мунисани хафа қилаётганларга ҳадеб лой сачратар, ўзи ҳам сувдаги ўрдакдек ивиб борарди. Қўллари, оёқлари, юзи — ҳаммаёғи лойдан қорайиб кетибди. Ингичка овози эса, қизларнинг қий-чувлари орасида подачи найидек, жараглаб чиқар эди.

— Ҳой, кофирнинг қизлари, тегманлар Мунисага! Бўлмаса ҳаммангни сўяман! — деб қичқирибди.

Қизлар бу ҳужумга дош беролмай чекинишга мажбур бўлдилар. Мунисани ярим ҳушсиз ҳолда қучоғимга олиб уйимга кўтариб келдим.

Бу кичик гўзални бағримга босганимда, о, нималар ҳис қилганимни айтиб бера олмайман. Қалбимнинг ичида қайноқ булоқ очилгандек, вужудимни ҳаяжонли бир ҳарорат босиб борди. Бу ҳарорат томирларимда югуриб, мени ширин-ширин элитар, кўзларимга ёш чиқариб, нафасимни бўғар эди.

Бундай сархушликни бир маҳал бошдан кечиргандек бўлиб кетдим. Аммо қаерда? Қачон?

Ҳозир шу сатрларни ёзиб турганимда, қалбим уришдан тўхтаб, кўзларим узоқ ўтмишга тикила бошлади. «Ҳа, қаерда?.. Қачон?» деб ўйлайман. Бу, ҳарҳолда, эски бир тушнинг хотираси бўлиши керак. Чунки бу узоқ дудмал хотирада рўё каби ақлга сигмайдиган нарсалар бор. Узимни фазоларда учаётгандай кўраман. Атрофимда юзимга, сочларимга урилиб, шитирлаб оқаётган хазонлар сели бор. Ажабо, қаерда? Йўқ, йўқ, ёлғон, бундай нарсаларни умримда биринчи марта ҳис этяниман!

* * *

Шу кунни ўқувчиларимни эсдан чиқариб, фақат Муниса билан машгул бўлдим. Бўронлар озор етказган оқ гул сингари гўзал вужудини, оқ ипакка ўхшаш оч сариқ сочларини ювдим.

Бечора ўзини босолмай ўн минутча ҳиқиллаб йиғлади. О, бу кўз ёшлари! Назаримда, бу ёшлар қизнинг юзидан эмас, менинг яраланган қалбимдан оқиб тушаётгандек.

Қизча секин-секин менга кўника борди. Эски кўйлакларимдан бирини наридан-бери унга мослаб тика бошлаганимда, Муниса мушук боласидек этакларимга суйкалар, ёши қуримаган кўзларини юзимга тикиб ўтирарди.

Ҳаётнинг мушкул, ноҳақ зарбаларига барвақт учраган ҳар бир ёш боладаги сингари, Мунисада ҳам катта киши ҳоли бор. Мен фақат бир-икки ойдан беригина тушуна бошлаган баъзи нарсаларимни у кўндан билади. Ҳа, учта кичкина укасига ўзи қарар, буларнинг бутун ташвишини ўзи тортар экан. Шундай бўлса ҳам, негадир, ўгай онасига ёқмас, ҳар кун бир печа марта калтак ейишдан қутулмас экан. Бундан бир ҳафта илгари боғларига қўшнисининг сиғири тушибди. Муниса эса уни ҳайдаб чиқаргунча кичкина укаси беланчақдан йиқилиб кетибди. Ўгай онаси Мунисани ўлгудек урибди-да, кейин молхонага олиб кириб қамаб қўйибди. Икки кун қотган нон бурдаларидан бошқа ҳеч нима бермабди. Муниса

менга фил тишлари сингари оқ баданидаги қизарган, кў-
карган ерларини кўрсатди. Булар ўша калтак излари
экан.

Мен чидаёлмай:

— Отангинг раҳми келмайдими сенга, Муниса? —
деб сўрадим.

У менинг соддалигимга ҳайрон бўлаётгандек, юзимга
тикилиб қаради, кейин кулимсраб:

— У ҳам менга ачинади, мен унга... Нима қилайлик,
иккаламизнинг ҳам қўлимиздан бир нарса келмаса, —
деди.

Шу сўзларни айта туриб, шундай чуқур хўрсинди,
митти қўлчаларини умидсизлик билан шундай ёздики,
юрагим аламдан ёрилиб кетаёзди.

Мунисани сева-сева, севина-севина қўғирчоқдек яса-
дим. Кичкинамга қўл ойнасида ўзини кўрсатган эдим,
севинганидан қип-қизариб кетди. Пушти лента билан
иккита қилиб ўрилган сочларига, калта қилиб тикилган
кўк юнг кўйлагига, узун қора пайпоқларига худди би-
ровнинг эгнидаги нарсалардек қўрқиб қарар эди.

Кейин эшитсам, Мунисанинг ясан-тусани Зайнилар
қишлоғида бир неча кун гап-сўз бўлибди. Баъзилари
менинг яхшилигимдан хурсанд бўлишса, кўпчилик мен-
дан хафа бўлибди. Онаси тоғларда бевош юрган бир
илон боласига шунчалик шафқат қилиш ортиқча эмиш.
Сўнгра бу ясан-тусанларни гуноҳ деб ҳисоблаганлар
болани онаси тушган ёмон йўлга бошлайди, деб айти-
шибди.

Бечора Муниса пушти лентасидан, калта кўк кўйла-
гидан, қора пайпоқларидан узоқ қувониб юролмади.
Угай онаси, нима учундир бу кийимларни ечинтириб
сандигига солиб қўйди. У икки кундан кейин яна эски,
йиртиқ кўйлақда мактабга келди.

Муниса мактабга камдан-кам келади. Мапа уч кун-
дан бери уни кўрмайман. Бечорага нима бўлди экан?
Эртага кичкина Ваҳбидан суриштириб кўраман.

* * *

Зайнилар, 30 ноябрь

Кун сайин мактабга меҳрим ошиб боряпти. Бир ма-
ҳаллар ташландиқ бўлиб ётган синф энди тоза, шинам
шаклга кирди. Уни бир оз ясатишга ҳам муваффақ бўл-
дим.

Дастлабки кунлар менга ёввойи, бегона кўринган болалар энди ўзимга яқин, кўзимга иссиқ бўлиб қолишди. Мен уларга ўрганиб қолдимми ёки менинг тинмай қилган меҳнатим соясида уларнинг ўзлари одобга кира бошлашдими, бунисини билмайман, лекин ҳар ҳолда икковининг ҳам таъсири бўлгандир, деб ўйлайман.

Мен кўп ишлайман. Улардан кўра кўпроқ, ўзим учун, ўзимни бекорчиликдан, ёлғизликнинг оғир мусибатларидан қутқазмоқ учун кечаларни кундузларга айлантириб юбораман. Муваффақиятсизликларга учрасам, кўнглимни чўктирмайман. Бу бепарво кўзли, жоҳил кўнгилли болаларда бир оз тушунча, бир парча ҳаёт завқи уйғота олганлигимни ҳис этсам суюнаман.

Қишлоқи қўшниларибдан баъзилари гоҳ-гоҳда менга меҳмон бўлиб келишади. Булар ҳам чақчақлашиб гаплашишни ёмон кўрадиган, кулишни ҳеч билмайдиганлар. Балки улар мендан тортинишар? Дастлабки кунларда иложи борича соддароқ кийинишга ҳаракат қилганимга қарамай, мени жуда ясаниб юради, ўзига зеб беради, деб ёқтирмаганликларини тушуниб тураман. Қишлоқ оқсоқолининг хотини ҳатто буни бир неча марта ўзимга шама қилди.

Мен қўлимдан келганича уларга ёқиш, манзур бўлишга ҳаракат қилдим. Ҳатто баъзиларининг дуойи саломларини ёзиб, кўйлаklarини бичиб-тикиб берган вақтларим ҳам кўп бўлди. Энди менинг тўғримдаги фикрлар бир оз ўзгарган бўлса керак, деб ўйлайман.

Илгариги куни оқсоқолнинг хотини яна меникига келиб, эри дуо деб юборганлигини айтди. Оқсоқол: «Муаллимангни дастлаб кўрганимда менга унча ёқмаган эди. Энди билсам, мана, тепамда худо, ёмон қиз эмас экан. Мактабни ноппа-нозандай бошқариб ўтирибди. Бирон нарса керак бўлса, тортинмасдан айта берсин» деган эмиш.

Табиий, бу илтифотга ташаккур билдирдим.

Бу ерда мени ёқтирадиган, тез-тез йўқлаб турадиган яна битта обрўли шахс бор. У қишлоқ дояси Назифа Мулло. Оти Заҳро ёки Ойша бўлмагани учун бошқа жойдан келган, деб ўйлайман, чунки сергаплиги ҳам шундан далолат беради.

Ғийбатчи экан дейишмасин деб, одамлардан кўп нарса суриштирмайман. Лекин қишлоқдаги ҳар хил қизиқ, аломат воқеаларни доянинг ўзи айтиб беради. Бу хотиннинг ўзига хос фаҳм-фаросати, назокати бор. Масалан,

бир куни уйда иккаламиз ёлғиз ўтирганимизга қарамай, бошқаларнинг эшитиб қолишидан қўрқаётгандек, оғзини қулоғимга яқинлаштириб, Мунисанинг онаси ҳақида ийиб, ҳатто ачиниб гапирди. Охирда бошини тебратиб:

— Ҳамма айб пондавоқи эрида. Гуноҳ унинг бўйнида. Лекин, қизим, бу гапларимни биров билмасин. Одамни гап-сўзга қолдиришади, — деб тайинлади.

Доя хонимнинг бир қори ўғли бор эмиш. Ҳозир фитр йиққани Б... ларга кетган, деди. Ишлари юришиб кетган бўлса керак, шунинг учун ҳалигача қайтиб келмабди. Бу йил худо насиб қилса ўғлимни уйлантирмоқчиман, деди.

Боёқиш хотин пайти келди дегунча, ўғлини мақтар, кўзларини маъноли-маъноли қисиб қўйиб, мендан ўзича умидвор бўларди. Баъзи қоида ва шартларга риоя қилсам, қори афандига завжа бўлиш шарафига муяссар бўлишим мумкин эканлигини фаҳмладим. Қисқаси, бу хотин мени зериктирмай юради.

Мана бугун ҳам эрталаб уйимга келиб, мавлуд ўқишни билиш-билмаслигимни сўради. Гапининг мазмунидан, яқинда қишлоқда тўй бўлар экан. Зайнилар одагида тўйда музика чалиш ўрнига мавлуд ўқиларкан.

Кулиб юбормаслик учун лабларимни тишлаб туриб:

— Биламан, лекин овозим йўқ, доя хоним, — дедим.

Доя хоним афсус қилди. Эски хўжонимлардан бири мавлудни жуда яхши ўқир, бу билан жуда кўп пул топар экан. Лекин доя хонимнинг бугунги келишидан мақсади бу эмас эди. Эрга берилаётган қиз жуда камбағал эмиш. Қўшнилар савоб бўлар деб, қизга бир-икки сатил билан кўрпа-тўшак қилиб беришибди. Келинни гўшангада кўрсатиш учун мендан ҳам биронта эски кўйлагини ҳадя қилса яхши бўларди, деб буни юборишибди. Бунинг устига у қиз мен учун ёт-бегона бўлмай, ўз ўқувчиларимдан бири эмиш.

Бу хабарни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Менинг ўқувчиларим орасида келин бўладиган қиз йўқ эди-ку? Энг катгаси энди ўн иккига кирган, — дедим.

Назифа хоним кулди.

— Вой айланай, қизим, ўн икки ёш оёми? Мен гўшангага кирганимда ўн беш ёшда эдим, мени ўтириб қолган қари қиз дейишди. Тўғри, эски одатлар ҳозир тақриқ қи-

линган, лекин начора, қиз етим, ҳеч кими йўқ, кўчада қолди. Қишлоқда Меҳмет деган бир чўпон бор, шунга беряпмиз. Ҳар нима бўлганда ҳам, бир бурда нон топиб келиб егизиб турар.

— Ким экан у қиз, доя хоним?

— Заҳро.

Синфда етти, ё саккизта Заҳро бор эди, шунинг учун дарров билиб ололмадим. Доя хоним қайси Заҳро эканлигини айтганда, даҳшатдан эсим огиб қолаёзди.

Чўпон Меҳмет уйланаётган Заҳро одамнинг тушига кирса қўрқиб кетадиган алфозда ногира, телба бир қиз эди. Хина рангида, чўндек қаттиқ тўзғоқ сочлари, мум сингари рангсиз юзида яна шу тусда сепкиллари, тор пешонасида косаларидан ўйнаб чиққан қўрқинчли кўзлари бор эди. Биринчи кўрганимдаёқ, бу қизнинг касаллигини фаҳмлаган эдим. У синфда ҳеч гапирмас эди. Мабодо бирон нарсани сўрагиси келса ёки дарсини ўқиш лозим бўлса, бирдан жазаваси тутиб қолгандек, чинқироқ товуш билан қичқира бошлар эди.

Лекин мен бир нарсага ҳайронман. Заҳро шу ҳолига қарамай, ҳисоб дарсида ва ёдлашда синфда ҳаммадан олдинда турар эди.

У синфдаги сингари боғда ҳам болаларга қўшилмас, тобут ва жаноза ҳақидаги диний қўшиқларни айтмас, нашъали дафн ўйинларига ҳам қатнашмасди. Лекин унинг бир неча кунда бир маротаба ўзи ёлғиз ўйнайдиган бир ўйини бор эдики, бу мени болаларнинг бошқа ўйинларидан ҳам баттарроқ даҳшатга соларди. Заҳро боғнинг ўртасида туриб олиб, худди осмондан келаётган бир овозни эшитаётгандек, кўзларини олайтирар, турган ерида самовар каби пишилар, ғалати ваҳимали овозлар чиқара бошларди. Кейин бу жазаваси кучайиб, қизғиш сочлари ҳурпаяр, оғзи кўпирар, чинқириб гир айлана бошларди. Бу, шубҳасиз, унинг ўйини эди. Лекин мен унинг бу ўйинини кўрсам, негадир, титрай бошлардим.

Доя хоним ана шу қизнинг келин бўлишини айтганда, ўзимча ўйладим: «Эвоҳ, Заҳро келинлик кечасида завқи қўзгаб чўпон Меҳметга шу ўйинини қилиб берса, бечора эрнинг ҳоли нима бўларкин?»

Назифа Мулло кетгандан кейин яна битта эски кўйлагимни сўкиб, Заҳрога келинлик кўйлаги тика бошладим. На чора? Бу бечора қизни бир оз бўлса ҳам ясантириш керак, тагин чўпон Меҳмет биринчи кечадаёқ қочиб кетиб қолмасин.

Кеча кечкурун оқсоқолнинг уйида Заҳронинг тўйи бўлди. Чўпон Меҳмет ўксимасин деб, қишлоқ майдонида дўмбира, сурнай чалдирдилар, бир-икки полвонни курашга солдилар. Хотин-халаж ҳам алоҳида ўтириш қилди, мавлуд ўқиди.

Мен келинга тикиб берган кўйлакни қишлоқ қариялари жуда европача бўлиб кетибди, дейишди. Қулогимга атрофдан: «Эртага охират», «мункарнакир», «оташ гурзи» каби сўзлар чалинади. Бунинг аксига юриб, баъзи жувонларнинг оғизларидан сув оқар, ораларида келинчакка кўзлари куяётганлар ҳам топиларди.

Кечада анча баҳрим очилди. Оқсоқолнинг хотини кетиворган зиёфат тайёрлабди. Уртадаги гаплардан бу фидокорлик Заҳродан ҳам кўпроқ «истамбуллик хўжоним»ни қойил қолдириш учун қилинганлиги билиниб турар эди.

Келинни чўпон Меҳметга топширишдан аввал катталарга мулозимат — қўл ўпиш маросими ўтказилди. Уятчан қишлоқи йигит кўзларини юмиб олиб ўпган қўллар орасида меники ҳам бор эди. Муаллима она ўрнида бўлгани учун, менинг қўлимни ҳам ўпиш зарур экан.

Бу қўл ўпиш маросимида шундай бир яширин комедия ўйналдики, буни ҳеч қачон унутмайман. Оқсоқолнинг хотини билан доя хоним бошчилигида беш-олтита кампир узун бир каравотга тизилиб ўтирган эди. Мен уларга ўхшаш оёқларимни йиғштириб ўтиришни билмаганим учун ўчоқ ёнидаги кир сандиқнинг бир четига ўтириб олган эдим.

Кўзларини ердан узишга ботиолмаган чўпон Меҳмет аввал мени кўрмади. Доя хоним: «Меҳмет ўғлим, хўжонимнинг ҳам қўлини ўп» деб мени кўрсатганда, боёқиш уялиб-тортиниб ёнимга келди. Мен жиддий қиёфа билан қўлимни узатдим. Лекин чўпон бармоқларимни ушлаган заҳоти яна қўйиб юборди. Бунинг одам қўли эканлигига ишонмаётгандек, кўзлари жавдирар эди. Мен кулгимни билдирмасликка тиришиб:

— Уп, ўғлим, — дедим.

Боёқиш, яна қўлимни ушлади-да, уялиш-тортинишни бир ёққа йиғштириб қўйиб юзимга боқди — кўзларимиз учрашди. Энг ёмони шу бўлдики, худди шу аснода

ўчоқдан юзимга урган кучли аланга ёругида кулиб турганлигимни кўриб қолди. Чўпоннинг худди шу дамдаги шошқинлигидек кулгили бир нарсани умрим бино бўлиб кўрган эмасман.

Қўл ўпиш маросимидан сўнг куёвни келин гўшангасига олиб кирдилар. Захро янги кийимлари, бир оз аввал ўз қўлим билан тараб безаган сочлари билан чиройли қиздек кўриниши мумкин эди. Фақат бу ернинг одатига кўра, ҳарир парда ўрнига яшил атласдан қопга ўхшатиб қилинган бир нарса ичига киритиб қўйилганлиги учун унинг ҳусни чўпонга қандай таъсир қилганлигини кўра олмадим.

* * *

Зайнилар, 15 декабрь

Бугун эрталаб уйғонганимда атрофимда бир нарса етмагандек кўринди. Мен ўйлана, қидира бошладим ва охири топдим: кечалари боғда мунгли товуш билан чулдираб турган булоқ тўхтаган эди.

Деразани очиб қўяй деб ўрнимдан турдим. Дераза дарпардалари очилмай тихирлик қилгандан сўнг, зарб билан тортувдим, ораларидан қор тўкила бошлади.

Ана холос, бугун кечаси қор ёғиб, Зайнилар таниб бўлмайдиган кепатага кирибди.

Хатича хоним бу ерда қор ёғса, то баҳоргача эрмай туради, деб айтган эди. Қандай яхши нарса! Демак, япроқлари ҳам қора кўринган, юракларни сиқиб юборадиган бу қоронғи ўлканинг асл баҳори қиш ойларидан бошланар экан. Мен қорни яхши кўраман. У мен учун янги очилган бодом гулларидан ҳам гўзал. Боғда мана шу оқ, тоза, юмшоқ қорлар ичида юмаланган кезларимда топган нашъу намони ҳатто байрамлардан ҳам ололмайман. Сўнгра инсон учун нафратланган одамларига нисбатан нақадар тотли интиқом василалари бўла олади. Бир вақтлар менинг битта душманим бор эди, қордан жуда кўрқарди. Қалин жемпер ёқалари ичида яширган ингичка бўйнига билдирмасдан қор тўлдирсам, совуқдан кўкарган лабларини титратиб, рангдан рангга кирар, мен буни кўриб суюнардим.

Қор элаб ёгар, йўллар босилиб борар эди. Ҳаммаёқни қор босди, энди ўқувчиларимдан анчаси мактабга келолмай қолди.

Бугун ҳаётимнинг энг аччиқ, энг аламли куни бўлди. Эрта билан ўқувчиларим менга ёмон хабар олиб келишди. Кеча кечқурун Муниса бир ёмон иш қилиб қўйган экан, ўгай онаси устига таёқ кўтариб югурибди. Бола бечора уй деразасидан ташлаб қочибди. Уйдагилар қорда, қоронғида узоқ қолмай қайтиб келади, бир оздан кейин эшикни тақиллатиб ёлворади, деб ўйлашибди. Лекин, қанча-қанча соатлар ўтиб кетган бўлса ҳам, бола бечора қайтмабди. Ана шундан кейин қўшниларга хабар килишибди. Қишлоқ болалари машъал кўтариб, кўчаларни айланишибди. Лекин унинг қаерда эканлигини, қаерга кетганлигини билиша олмабди.

Мунисанинг энг ёмон кўрган ўртоқлари ҳам ачина бошладилар. Кечқурунгача қидирмаган жойлари қолмади. Бу кичкина қизчага қанчалик аҳамият берганлигимни билгани учун қишлоқ оқсоқоли Ваҳби орқали мени қидириш натижаларидан хабардор қилиб турди.

Бугун Ваҳби катта эркаклардек, жиддий ва ташвишли эди. Мунисанинг ҳали ҳам топилмаганлигини билдириш учун кўчадан туриб кўкарган ҳовучларини кўрсатар, қошларини чимириб: «Бечора қиз йўқолиб қолди. Бўрилар еб кетган бўлса керак!» деярдди. Кечга бориб, Ваҳбининг шубҳаси катталарга ҳам таъсир қила бошлади: «Шундай бўронда муштдек қиз бола бошқа қишлоққа кета олмайди. Ё бирон ерда совуқдан музлаб ўлди, ё бўлмаса йиртқичлар еди» дегувчилар кўпайди.

Одам-одамни таниб бўлмайдиган қор бўронини тун қора тумандек қамраб олганда, юрагимда даҳшатли бир умидсизлик пайдо бўлди. Ҳаётни золим ва адолатсиз нарса дегувчиларнинг фикрига биринчи марта ишона бошладим. Ҳаётга қарши исён кўтардим.

Овозим, нафасим бўғилди, бошим оташлар ичида ёнди, барвақт кўрпага кирдим, ёруғ кўзимга озор бергани учун чироқни ўчирдим.

Ташқарида бўрон ҳамон ҳайқирар, дераза эшикларига келиб уриларди.

Ким билсин, бечора қизгина ҳозир қаерларда ётибди

экан? Ким билсин, бечора қайси зулмат ичида кўмилган экан? Оч сариқ сочлари, ким билади, қоронғиликнинг қайси бир кучоғида, хазон-япроқларга тушган ойнинг ўлимтик ёғдуси каби қаерларда титраб юрибди экан?

Неча соат ўтганлигини билмайман. Одам бундай ҳолларда вақтни сезиш ҳиссини йўқотиб қўяди. Бирдан қабристон томондаги эшик тақиллаётгандек бўлди. Шамолдан бошқа нима бўлиши мумкин? Лекин ундай эмас. Бу шамол зарбасидан бошқа бир нарса. Кўрпамдан кўтарилиб қулоқ солдим, кеча қоронғилигида бўғиқ бир инсон йигисини эшитгандек бўлдим. Дарҳол ўрнимдан сакраб турдим, елкамга кўрпа ташлаб, пастга югуриб тушдим.

Мақсадим Хатича хонимнинг ҳужрасига бориб, уни уйғотиш эди. Лекин у ҳам бу овозни эшитган экан, бир қўлида шам билан югуриб чиқиб келди.

Биз эшикни бирданига очиб юборишга ботинолмай турдик. Бу орада бўрон ҳам тинган эди. Хатича хоним эркакларникига ўхшаш йўғон товуш билан:

— Ким у? — деб қичқирди.

Аммо жавоб бўлмади. Кампир яна бир марта сўрди. Ана шундан кейин шамолнинг шовқини ичида нозик йиги товушини эшитдик. Хатича хоним:

— Сен кимсан? — деб яна бақирди.

Лекин мен овозни таниб, «Муниса! Муниса!» дея қичқириб тамбани оча бошлаган эдим.

Эшик очилар-очилмас ичкарига қор аралаш шамол ёпирилиб кирди-ю, кампир қўлидаги шам бирдан ўчди.

Қоронғиликда кучоғимга муздек совуқ кичик бир вужуд тушди. Хатича хоним шамни ёқиш билан овора бўлгунча, мен уни бағримга босиб, ҳўнграб йиғлаб турдим.

Муниса тамом мадори қуриб, қўлларимда беҳуш ётарди. Юзи кўм-кўк кўкариб кетган, сочлари тўзғиган, кийимларининг ичига қор тўлган эди.

Болани счинтириб ўз жойимга ётқиздим. Бир парча читни Хатича хонимнинг мапқалида иситиб келиб, Мунисанинг баданини ишқай бошладим. Муниса ўзига келар-келмас, оғзидан чиққан бириинчи сўз шу бўлди:

— Бир бурда пон берипг...

Хайрият, озгина сутимиз бор экан. Ушани иситиб бахти қора қизга қошиқ билан ичира бошладик.

Минутлар ўтган сайин Мунисанинг юзи қизариб, кўзларида нур пайдо бўла бошлади. У қўлларимда ётиб хўрсинар, аччиқ-аччиқ йиғларди.

Оҳ, унинг кўзларидаги миннатдорчилик! Дунёда кичкинагина яхшилик қилишдан ҳам ажойиб нарса йўқ. Пўртана ичида вайрон бўлган кема сингари ларзага кирган бу қоронғи хонам ўчоқнинг қизил алангалари ичида бирданига шундайин мунис, масъуд бир уяга айландики, ҳозиргина ҳаётдан шикоятланганлигим учун ўз-ўзимдан уяла бошладим. Муниса секин-секин тилга кирди. Қўлларини қўйнимга тиқиб, сарғиш сочларини билакларим устига тўкиб, кўзларимга тикилар, сўраган саволларимга оғир-оғир жавоб берарди. Кеча кечқурун ўгай онасидан жуда ёмон қўрқиб кетиб, қишлоқнинг нариги четидаги бир омборда сомоннинг ичига бекиниб олибди. Сомон одамни кўрпадек иссиқ сақлар эмиш. Лекин бугун қаттиқ очиқибди. Кундузи ташқарига чиқса, яна уйга тутиб келишларидан қўрқиб, чор-ночор кеч киришини кутиб ётибди.

Бечора боланинг ишонган тоғи мен эканман. Куни билан: «Хўжоним албатта нон беради», деб ўзини юпатибди.

Бир оздан сўнг боланинг порлоқ кўзларига мунг чўкди, чехрасидаги суюнч ўтлари ўча бошлади. Сабабини сўрашнинг лузуми йўқ эди. Чунки худди шундай қўрқув менда ҳам уйғонган эди. Эртага эрталаб Мунисани яна уйига юбориш керак бўлади.

Шундай бўлса ҳам, қалбимда заиф бир умид йўқ эмас эди. Баъзан қалбимда ҳеч маҳал ушалмайдигандай туюладиган орзу-умидлар яшайди. Мендаги ҳозирги умид ҳам шунга ўхшарди.

Мунисада бефойда орзу уйғотишдан қўрқаётгандек, паст товуш билан Хатича хонимга дедим:

— Агар бу бечорани ота-онаси уйларига сиғдиришмаётган бўлса, ўзимга қиз қилиб олсам, йўқ дейишмасмикин? Менинг ҳам ҳеч кимим йўқ. Худо ҳаққи, буни ўз боламдек парвариш қиламан. Беришмасмикин-а?

Бу ўтли орзум гўё Хатича хонимнинг лабларидан учадиган сўзларга боғлиқдек, титраб, қалтираб, қўлларимни узатар, бўйнимни букардим.

Кампир кўзларини ўчоққа тикиб олиб, ўйланиб турарди. Кейин секин бошини тебратди:

— Ёмон бўлмас эди. Эртага оқсоқол билан гаплашиб кўрайлик. У хўп деса, отасини ҳам кўндираман. Яхши бўлади, — деди.

Мен умримда шунчалик умид бағишловчи ажойиб сўзлар эшитганимни эслолмайман. Жавоб қилмасдан, Мунисани багримга босдим. Бола қўларимни ўпиб:

— Онажоним, онагинам! — деб йиглай бошлади.

Мен шу сатрларни ёзиб турганимда, Муниса менинг ўрнимда ётиб ухляпти, сариқ сочларида ўчоқ оловининг масъуд шуълалари титрапти. Тез-тез, чуқур-чуқур хўрсинади. Тўлиб-тўлиб йўталади.

Ё раббий, шу болани менга беришса, нақадар бахтиёр бўлардим! Унда на қоронғи кечалардан, на даҳшатли пўртаналардан ва на бечорачилиқдан — ҳеч бир нарсадан қўрқмас эдим. Уни ўз қўлим билан пўналаб ўстираман, бахтиёр қиламан. Мен бир замонлар бошқа болаларни орзу қилиб юрган эдим, лекин уларнинг ҳаммаси бир кун кечқурун бирданига қалбимда ўлиб кетди.

Мен энди тақдиримга кўникиб қолдим. Яна ҳамма нарсани сева бошладим. Комрон, бир кун кечқурун қалбимдаги ўша кичкинтойларни ўлдирган ўзинг бўлганинг ҳолда, бу кеча сендан бир вақтлардаги даражада нафратланмайман.

* * *

Зайнилар, 18 декабрь

Бугун кечаси ҳам мижжа қоқмай чиқсам керак. Касаллар сингари, бахтлиларга ҳам кечалар шундай узун туюлади... Эрталаб Хатича хоним билан қишлоқ оқсоқолининг уйига бордик. Бечора чол мени Мунисадан хабар излаб келаётибди, деб ўйлаган экан.

— Ҳали ҳам топилмади, яна бир-икки ердан умидим бор, — деб дарҳол менга тасалли бера бошлади.

Мен кечаси бўлган воқеани айтиб бердим. Сўзим охирига яқинлашган сари юрагим дуқури ортар, кўз олдим қорайиб борарди. Дунёда ҳеч қилиб бўлмайдиган бир нарса учун ёлвораётгандек, қўлларимни қовуштирдим:

— Шу кичкина қизни менга беринг. Ўзимга қиз қилиб олай, бағримда асрай. Ўзингиз кўриб турибсиз, у бечора ўғай онасининг қўлида хазон бўлади.

Оқсоқол кўзларини юмди, соқолини титкилаб ўйла-ниб турди. Кейин:

— Жуда яхши, қизим, ҳақиқатан ҳам савоб иш қилган бўласан, — деди.

— Демак, Мунисани менга берасиз?

— Отаси нариги болаларини зўрға боқолмайди-ю,

бермай нима қилади. Йўқ деса, қўлига беш-ўн қуруш берамиз-да.

Ушанда суюнганимдан жинни бўлиб қолмаганимга ҳайронман. Муродимга шу қадар осон етарман, деб ўйлабмидим! Кечқурундан бери неча соатлаб ўйладим, қиладиган эътирозларига жавоблар тайёрладим, юракларини юмшатиш учун миямда таъсирли сўзлар сараладим. Ҳеч иложини қилолмасам, онамдан қолган бир неча жавҳар маржонларни бериш қарорига келдим. У нарсаларни шу бечора етимчани қутқозишдан ҳам яхшироқ бир ерга сарф қила олармидим? Лекин бу фидо-корликларимнинг ҳеч бирига ҳожат қолмади. Муниса бир жопли қўғирчоқдек қўлларимга тутқизилмоқда эди.

Мен бошқалар сингари эмасман, жуда севинган, бахтиёр бўлган дамларимда туйғуларимни сўз билан англата олмайман. Албатта, рўпарамдаги кишининг бўйнига осилишим, уни ўнишим, тортқилашим керак. Оқсоқол афанди ҳам ўша дам худди шундай таҳлика остида эди, лекин тириш қўлининг бир марта ўпилиши билангина кутулиб кетди.

Икки соатдан сўнг оқсоқол Мунисанинг отаси билан мактабга кириб келди. Мен у кишини бадбуруш, ваҳимали, золим одам, деб ўйлаб юрардим. Ҳолбуки, кичкинагина, касалманд, юпун бир чол экан.

Менга истамбуллик эканини, лекин қирқ йилчадан бери юртини кўрмаганлигини айтди. Чигал тушни айтаётгандек, Сарьер, Оқсарой ҳақида чалкаш-чулкаш қилиб гапирди.

Мунисани менга беришга рози эди. Лекин қизига жуда жони ачиётганини сездим. Боланинг бахтини очиш учун қўлимдан келганини аямаслигимни, уни ўз боламдан афзал кўриб тарбиялашимни, ҳар доим ўзига кўрсатиб туришлигимни ваъда этдим.

Зайнилар қишлоғининг камбағал, қоронги мактаби шу вақтгача бундай бир байрамни, бундай бир шоди хуррамликни кўрмагандир. Муниса иккаламиз қувончимиздан уйларга, даҳлизларга сиғмасдик. Бунга аминман. Қаҳқаҳаларимиз бўғотларда мудраб ётган қушларни уйғотиб юборадиган даражада шифтларга урилиб жарангларди.

Муниса бир неча соат ичида кичкина, нозиккина хонимга айланди. Қизил читдан кўйлагим бор эди, уни киймай қўйган эдим. Ушани бир оз торайтириб, калтароқ қилиб қизчамга ажойиб костюм қилиб бердим. Му-

ниса шу кийимда бир ҳўплам сувдек, оғизга солиш билан эриб кетадиган шоколад конфетдек бўлиб қолди.

Қор бир кун аввалги шахтидан бирмунча қайтган бўлса ҳам, ҳамон ёғиб турар эди. Қоронғи тушмасдан аввал болани қўлидан стаглаб боққа олиб чиқдим. Хатича хоним Зайни отанинг чироқларини ёққани кетгунча бирга-бирга юрдик, ўйнашдик, қувлашдик, мозор тошлари орасида қор отишдик.

Қувноқлигимиз қари кампирнинг ҳам шодон юзига кулги чиқарди.

— Қани, ичкари киринглар энди! Совқотиб, касал бўлиб қоласизлар, — деяр, ширин-ширин куларди.

Совқотиш? Одамнинг ичида қуёшлар чақнар экану, яна у совқотармишми!..

Бу оқшом осмон менга шоҳларини гарбдан шарққа қадар чўзиб юборган дарахтга ўхшаб кўринди. У секин-секин тебранганда устимизга оқ гулларини тўккан каттакон жасмин бутасига ўхшарди.

* * *

Зайнилар, 30 декабрь

Муниса билан шу қадар апоқ-чапоқ бўлиб кетдик-ки!.. Бу кичкина қиз дарслардан ортган ҳамма вақтимни оларди. Ниманики билсам унга ўргатгим келади. Ҳар куни икки соат француз тили ўқитаман, қишлоқдагилар билиб қолишса бизни тошбўрон қилишмасин, деб эшикларни, деразаларни маҳкам бекитаман-да, ўйинга тушишни ҳам ўргатаман.

Баъзан ўзимга кулгим қистайди.

— Чолиқуши! Мунисани ҳамма нареага ўргатаман, деб тагин Ҳожи халфанинг ўгли Миратга ўхшатиб қўймагин, — дейман.

Бу камбагал қишлоқ қизи ҳадемай аслзодага ўхшаб қолди. Ҳар бир ҳаракатидан, ҳар бир сўзидан малоҳат бўйи келиб туради. Авваллари бунга ҳайрон қолардим. Энди эса сабабига тушуна бошладим. Мунисанинг онаси одамлар айтгандек тўпори хотин эмас кўринади.

Қизалоқ мендан ниҳоятда мишнатдор. Баъзан ҳеч нимадан-ҳеч нима йўқ ёнимга келади-да, қўлларимни ушлаб бетларига, лабларига сурта бошлайди. Ана шунда мен ҳам унинг қўлчасини ҳовучларимга олиб, митти бармоқчаларини битта-битта ўнаман.

Бечора қиз мени қанотига олиб яхшилик қилди, деб

ўйлайди. Ҳолбуки, менинг қанотимга кириш билан чинакам яхшилиқни унинг ўзи қилди.

Қизгинамнинг қақажонлиги, одамнинг эсига келмаган галати гаплари кишини ҳайрон қолдиради!.. Бирга тура бошлаганимизнинг иккинчи куни:

— Муниса, хоҳласанг мени ойи деявер, яхшироқ бўлади, — деган эдим, ширингина кулимсираб бетимга қаради-да:

— Вой, бўлармиди, опажон! — деди.

— Нега бўлмасин?

— Ҳали кичкинасииз-ку, опажон, сизни ойи деб бўладими!

Бу сўзи нафсониятимга тегди. Бармоғим билан пўписа қилиб:

— Ҳа, шайтон, нимага кичкина бўлар эканман? Йигирма ёшга кирдим-а, кап-катта хотинман, — дедим.

Муниса тилининг учини тишлари орасида сиқиб туриб менга қарар, ҳеч нима демай нуқул кулар эди.

— Ёлғонми? Кап-катта хотинман, — дедим яна.

У катта одамлардай лабларини бурди.

— Мендан унча катта эмассиз-ку, опажон! Жуда борса ўн тўрт-ўн бешга киргандирсиз.

Ўзимни тутолмай кулиб юбордим. Муниса уялиб, тортиниб туриб:

— Сиз келинчак бўлганингизда-чи, опажон, сочимга зар иплар тақаман, — деди. — Худди сизга ўхшаган бир чиройли...

Қўлим билан боланинг оғзини ёпдим.

— Яна шунақа гапларни айтсанг, тилингни узиб оламан! — дедим.

* * *

Кичкинаман ясан-тусанни, ноз-карашмани яхши кўради. Мен ўзига оро берадиган қизларни ҳеч ёқтирмас эдим. Мана энди Мунисанинг ойнак олдида ўзига оро беришига, ойнакдаги аксини ёқтириб, кулимсирашига ҳушим кетиб қараб қоламан. Ҳатто бир куни кечаси қўлидан куйган гугурт чўпини ҳам топиб олдим. Қизи тушмагур яширинча қошларини қорайтириб олмоқчи бўлган экап. Қизиқ, кимдан ўрганди экан? Билмайман... Ҳозиргиси-ку гўрга-я, бир неча йилдан кейин бўйга етса, биронта йигитни яхши кўриб, тегиб кетса нима бўлади? Шу ёғи эсимга тушса, ҳамма оналардай ҳаяжонланаман, ҳам қувонаман.

Муниса кеча қизариб-бўзариб туриб мендан бир нарсани илтимос қилди. Сочимни ўзингизнинг сочингизга ўхшатиб тараб қўйсангиз, дейди.

Худодан бирдан-бир тилаган нарсам Муниса билан худди қўғирчоқ ўйнаётгандай ўйнаш эди. Қизгинамни тиззаларим орасига олдим, сочларини ёйдим, кейин хоҳлаганидай қилиб ўриб қўйдим.

Муниса токчадаги кичкина ойнакни олиб:

— Опажоним, келинг, иккаламиз ёнма-ён туриб ойнакка қарайлик, — деди.

Суратга тушаётган опа-сингиллардай, бошларимизни бир-бирига суюдик. Ойнак ичида кулишар, бир-биримизга тил кўрсатар эдик.

Муниса ложувард кўзлари, оппоқ тани, нозик, ширин юзчаси билан малак каби гўзал эди. Лекин у хурсанд бўлмади. Бурнимни, лабларимни ушлаб:

— Аттанг, опажон, сизга ўхшамас эканман-да, — деди.

— Сен яхшироқсан-ку, болам.

— Нима яхши, опажон? Мен сиздақа чиройли эмасман!..

У бошини яна ҳам кўпроқ яқинлаштирар, бўйнимнинг тагидан ўтказиб олган қўлчаси билан бетимни силар эди.

— Опажон, сиз барқутга ўхшайсиз. Юзингизга қараган киши ўзини ойнакка солгандай кўра олади, — деди.

Бу қақажон қизнинг сўзларидан кулиб, бир минутгина илгари зўр диққат билан ўзим ўриб қўйган сочларини тўзгитиб юбордим. Яшириб нима қиламан, ахир дафтаримни ўзимдан бошқа ҳеч ким ўқимайди-ку! Мен ўзимни хаёл қилган даражадагидан ҳам чиройлироқ деб ўйлай бошладим. «Фарида, сен ўзингни билмайсан. Сеинда ҳеч кимга ўхшамаган бошқа нарсалар бор» деганларга ҳақ бергим келади.

Нима тўғрисида гапираётган эдим? Ҳа, кичкинам тўғрисида! Уни эс-ҳушли қилиб тарбиялагунимча, у мени ўзи сингари ноз-карашмали қилиб қўядиган кўринадди.

* * *

Зайилар, 29 январь

Дафтаримга бир ойдан бери қўл урганим йўқ. Ҳарҳолда, хотира ёзишдан ҳам фойдалироқ ишларим бўлди. Иннайкейин, бахтли кунларнинг нимасини ҳам ёзардинг?

Бир ойдан бери чуқур кўнгил роҳати ичида яшадим. Лекин, афсуски, бу ҳол узоқ бормади. Икки кун аввал бу ердан ўтган почта араваси менга тўртта хат ташлаб кетди. Конвертларга кўзим тушар-тушмас, ичим ёниб кетди. Кимлардан келганини, ичларида нималар ёзилганини билмасам ҳам:

— Оҳ, кошкийди кўлимга етиб келмай йўлда йўқолган бўлса! — дедим.

Дастлабки тахминимда янглишмаган эдим. Конверт устидаги ёзувни танирдим. Хатлар ундан келган эди.

Конвертлар мени топиб келгунча қўлдан-қўлга ўтибди, усти кўк, қизил ёзувлари, муҳрлар билан тўлибди. Қўл тегизишга юрагим дов урмай, биттасининг устидаги адресни ўқидим: «Б... шаҳар марказий рушдияси муаллимларидан Фарида хоним афандига» дейилган эди.

Конвертларни гижимлаб, ўчоқ ёнидаги этажеркага иргитдим. Дераза ёнига келдим, бошимни унинг ойнагига қўйиб, узоқ-узоқларга тикилиб, ўйга толдим.

Муниса мени кўриб ташвишга тушди:

— Опажон, бир ерингиз оғрияптими? Рангингиз оқариб кетди, — деди.

Ўзимни босишга тиришиб кулимсирадим.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, болам. Пича бошим оғрияпти, холос. Иқкаламиз бир оз боққа чиқиб айлансак тузалади.

Кечаси кўзларимни қоронғиликка тикиб, узоқ вақтларгача мижжа қоқмай ётдим. Чуқур бир тараддуд ичида ёнардим. Юзсиз золим бу мактубларида, ким билади, менга нималар деган, нималарга жасорат қилган экан? Бир неча бор чироқни ёқиб, хатларни ўқимоқчи бўлдим, лекин ўзимни босдим. Бу хатларни ўқиш айб, мен учун бир тушкунлик эди.

Орадан икки кун ўтди. Мактублар ҳамон ўша ерда ётар, уй ҳавосини заҳарлагандай мени азоблар эди. Ғамгин, эзгин ҳолатим Мунисага ҳам юқди. Бечора қиз мени дардга солган нима эканини билар, этажеркадаги конвертларга нафрат билан қараб-қараб қўяр эди.

Шу бугун кечқурун ҳам яна дераза ёнида ўйга толиб турган эдим, Муниса тортиниб ёнимга келди, кейин юраги бетламайгина:

— Опажоним, мен бир нима қилиб қўйдим, билмайман, жаҳлингиз чиқармикан? — деди.

Мен чўрт ўгирилдим. Кўзларим ихтиёрсиз этажеркага югурди. Хатлар жойида йўқ эди! Юрагим аламдан гужанак бўлди, чидаёлмай:

— Хатлар қани? — деб сўрадим.

Муниса бошини эгди.

— Ёқиб юбордим, опажон. Нима қилайиш, сизни жуда эзиб юборишди!

Мен бўғиқ бир товуш билан:

— Нима қилиб қўйдинг, Муниса?! — деб қичқирдим.

Бола менинг қаттиқ жаҳлим чиқишини, елкасидан ушлаб силкита бошлашимни кутиб титрарди. Бошимни қўлларимга тираб, секин-секин йиглай бошладим.

— Опажоним, йиғламанг. Хатларингизни ёққаним йўқ, сизга жўртгага шундай дедим. Бунчалик куйиб-ёнмасангиз, кейин ёқиб юборардим. Мапа.

Кичкина қўли билан бошимни силар, иккинчиси билан хатларни қўлимга ушлатишга ҳаракат қиларди.

— Ол, опажоним, булар яхши кўрган кишингдан келганга ўхшайди, — деди. Мен сесканиб тушдим.

— Тирмизак, бу қандай гап? — деб қичқирдим.

— Қайдам, опажон. Яхши кўрган кишингиздан келмаса, шунча йиғлармидингиз?

Кўп нарса биладиган бу қақажоннинг сўзларидан уялдим, кўз ёшларимдан уялдим. Энди бу аҳволга хотима бериш керак эди. Мен қарор қилдим.

— Кичкинагинам, кошки шу сўзларни айтмаган бўлсанг. Модомики, айтишга айтдинг, энди мен сенга исбот қилиб берайин. Хатлар мен яхши кўрган одамдан келган эмас. Кел, икковимиз бирга ёқиб ташлаймиз.

Уй ичи қоронғи эди. Фақат ўчоқда бир ўтин чаласи гоҳ ёниб, гоҳ ўчарди. Хатлардан бирини ўтга ташладим. Конверт гужанак бўлиб ёна бошлади. Ёниб бўлгандан кейин иккинчисини, сўнгра учинчисини ташладим.

Муниса англашилмас бир ҳаяжон билан бағримга суқиларди. Мактублар бирин-кетин ёнаркан, қаршимизда жон бераётган бир одам бордек, ҳаяжон ичида сукут қилиб турдик. Навбат тўртинчи хатга келганда, ичимда чидаб бўлмайдиган бир пушаймонлик ўти ёнди. Лекин учтаси ёниб кетгандан кейин буписини олиб қололмас эдим. Қалбимнинг бир парчасини узиб олаётгандек бир изтироб билан уписини ҳам ўтга ирғитдим.

Сўнгги мактуб аввалгиларидек бирдан тутаб кетмади. Бир чеккасидан нозиккина тутун чиқариб, кейин секин-секин ёна бошлади. Охирида конвертнинг қовжираб очилганини, майда ёзувлар билан тўлиқ бир қоғознинг секин-секин ёна бошлаганини кўрдим. Бу азобга чидай олмай қийналар эдим. Муниса, кўнглимда ўтаётган

нарсаларни билгандек, эгилиб қўлини ўтга суқди-да, мактубнинг бир парчасини қутқазиб қолди.

Бу парчани болани ухлатгандан кейингина қўлимга олдим. Унда шу сатрлар омон қолган эди.

«...Кеча эрталаб онам юзимга қаради-ю, йиглаб юборди. «Нима бўлди, оин? Нега йиғлайсиз?»— деб сўрадим.

Олдин гапиргиси келмади. «Ҳеч... Бир туш кўрибман», деб қўя қолди. Лекин мен қўймадим, ялиндим, ёлвордим, охири сўзлашга мажбур қилдим. Секин-секин йиглаб туриб шуларни айтди:

— Бугун Фарида тушимга кирибди. Мен қоронғи ерларда излаб юрган эмишман, рўпара келган одамлардан: «Фарида шу ердами, худо хайрингизни берсин!» деб сўрармишман. Юзи ёниқ бир хотин мени қўлимдан ушлаб такайга ўхшаган ола-қоронғи бир ерга бошлаб кирармиш-да: «Фарида шу ерда. Дифтерит касалидан ўлди», деярмиш. «Қарасам, бечора болам кўзлари юмуқ ётибди. Ҳали рангининг қони ҳам кетмабди. Мен аччиқ-аччиқ йиглаб уйғониб кетдим. Улик кўрган тирик кўради, дейдилар, шундай эмасми, ўғлим? Яқинда Фаридани кўраман, а, Комрон?»

Ойимнинг сўзларини сенга айнан ёздим. Майли, мени бир ёққа қўйиб тур, лекин онанг ўрнидаги мана шу кекса хотинни ҳадеб йиглата бериш тўғрими? Холангининг тушлари ўшандан бери менинг ҳам тушим бўлиб қолди. Қачон кўзларимни юммайин, ҳарвақт сени узоқ бир юртнинг қоронғи ҳужрасида кўзларинг юмуқ, қора сочларинг, гулдек юзинг...»

Мактуб парчаси шу ерда тугар, менга фақат холамининг мотаминигина билдирарди. Комрон, кўриб турибсанки, бизни ҳамма нарса бир-биримиздан айиради. Биз энди икки душман эмасмиз, балки бир-бирини ҳеч вақт кўра олмайдиган икки бегонамиз.

* * *

Зайнилар, 5 февраль

Кеча кечаси ботқоқликда ўқ овози эшитилди. Мен қўрқиб кетдим. Муниса эса парво қилмади.

— Бўлиб туради, жандармлар қароқчиларни қувиб юришибди, — деди.

Отишма қисқа паузалар билан ўн минутча давом этгандан кейин тўхтади.

Воқеани эрта билан билдик. Мунисанинг тахмини тўғри чиқди. Почтани талаган бир неча дарбадар билан жандарм орасида жанг бўлибди. Жандармлардан бири ўлиб, иккинчисини оғир яраланган ҳолда Зайниларга келтиришибди. У ҳозир мусофирхонада ётган эмиш.

Туш палласида кичик Ваҳби ҳаллослаб мактабга югуриб келди-да, қўлимдан ушлаб:

— Қиз хўжоним, тез зорингни (чодрангни демоқчи бўлса керак) ёпин, юр тезроқ! Сени мусофирхонага чақиришяпти, — деди.

— Ким чақирияпти?

— Доктор чақирибди, отам айтди.

Дарҳол чодрамни ёпиндим, олдинда Ваҳби, орқада мен мусофирхонага тезлаб кетдик.

Мусофирхона иккита кичкина бўлмадан ва зинапояли хароб даҳлиздан иборат кўримсиз бостирма экан. Тунда қорбўронга ё касалга учраган йўловчилар кечалари шу ерга келиб тунашар экан. Гоҳ маҳаллар шундай одамларни овқат билан ҳам йўқлаб туришар экан.

Эшик олдида бир чиройли от ер тепиниб турар эди. Бурунларидан буг ёпирилиб чиқарди. Мен унинг тумшугини силаб, ичкарига кирдим. Ҳовли қоронғи бўлгани учун чироқ ёқиб қўйишибди.

Оёғига каттакон этик, эгнига қалин шинель кийиб олган бир семиз ҳарбий доктор зина поғонасига ўтириб олиб, бир нималар ёзар, қоронғида юзи унча яхши кўринмаган бир неча киши билан ора-сира гаплашиб қўярди. Докторнинг юзини ёндан кўрдим. Оппоқ, қалин мўйловлари, бароқ қошлари, жонли ва ёқимли юзи бор эди. Лекин у одамларга дағал, ҳатто уят сўзлар билан гапирарди. Ё раббий, шу қадар ёмон сўзлар айтардики, ўгирилиб қайтиб кетгим ҳам келди.

Доктор мутлақо яна бир хунук сўз айтмоқчи бўлганлигини билдириб турган дағал бир қаҳқаҳа билан кулиб бошини кўтарган эди, мени кўриб қолди. Кулгиси бирдан тўхтади. Кейин напармон кителли, кўкраги билан битта қора соқолли кишига ўгирилиб қичқирди:

— Ҳой, капитан, жаҳлинг чиқмасин, лекин сенга «Айиқ полвон» деб от қўйганларнинг ҳаққи бор. Орамизда хотин киши бор экан, мен билмай сенинг касринг билан оғзимни роса чакки қилибман!

У шу сўзини айтгандан кейин мен томонга қаради:

— Синглим, кечиринг мени, келганингизни кўрмабман. Юқорига чиқинг. Йўқ, пича шошманг, мен тушиб олай. Зинапоя жони чиқиб зўрга турибди. Икковимизни

бирдан кўтара олмас. Қани, чиқинг энди, мен тушдим.

Погоналардан бирданига иккита-иккита сакраб юқори чиқдим.

Қари докторнинг «капитан» деган одамани таҳқир қилаётганлиги ҳамон қулоғимга эшитилиб турди.

— Капитаним, бу муаллима истамбуллик. Қандай билганимга ҳайрондирсан? А, капитаним? Сен коинотда бўладиган ҳар бир ҳодисага қўйдек анқайиб қарайсан! Мен уни зинапоядан чиқишидан билиб олдим. Кўрдингми, худди какликдек иргишлаб чиқди. Энди хоҳласанг, ёшини ҳам айтиб бераман: нима десанг де, лекин бу хотинчанинг ёши қирқдан ошган эмас.

Бу хил гаплар қанчадан бери мени соғинтириб келарди. Узимча кулдим: «Мана шу ерда янглишдинг, доктор афандим!» деб кўйдим.

Беш минутдан сўнг қари доктор оғир этиклари билан зинапояни ғижирлатиб юқори чиқди. Кейин юзимга қарамасдан гапира бошлади.

— Афандим, воқеа маълум, бир ярадоримиз бор, унча оғир эмас, фақат қараб туриш керак. Мен бир оздан кейин кетаман. Қилинадиган иш унча мушкул эмас, лекин ярадорнинг қони бузилиб қолишидан қўрқаман. Бу ердаги одамлар докторларга унча ишонишмайди. Пайтини топишиб, дарров табибларга, бахшиларга қаратишади. Яраларга бўлмағур зарарли нарсалар ёпиштиришдан ҳам тойишмайди. Сиз мактаб кўрган илмли аёлсиз. Қилинадиган ишларни ўзим айтиб бераман. Касал ўрнидан туриб кетмагунча қараб турасиз. Лекин бунга дош берармикинсиз, йўқмикин?

— Бўлади, докторбей. Менинг асабларим маҳкам. Ҳеч нарсадан қўрқмайман, афандим.

Доктор менга ажабланиб қаради.

— Қани, юзингни оч, кўрайин, — деди.

Бу такаллуфсиз сўзларда ғалати бир самимият бор эди. Мен ҳеч тортинмасдан юзимни очдим. Ҳатто бир оз кулиб ҳам қўйдим.

Қари доктор қўлларини ёзди, содда юзида ғалати ҳайронлик кўринди. Кейин қаҳқаҳа уриб:

— Сен бу ерларда нима излаб юрибсан? — деди.

Бу гал мен шошиб қолдим. Ажабо, бу одам мени танирмиди? Шунга қарамай, мен ҳам ҳазил қилишдан қўрқмадим. Докторнинг одамда шу қадар ишонч, шу қадар яқинлик ҳисси уйғотадиган иссиқ чехраси бор эдикин...

— Мени танийман деб туриб олмассиз, деган фикр-даман, докторбей...

— Шахсингни эмас, хилингни танийман, қизим, хилингни! Афсуски, ер юзида жуда камайиб бораётган хилингни.

— Фили Маҳмудларга¹ ўхшабми, афандим?

Беш ойдан бери ичимда зўрга босиб келаётган шўхликларим яна бош кўтарди. Алекси она ҳар доим мени эркалатиб бўлмайди, деярди. Чунки дарҳол шўхлик қилишга, сўзларни бузишга, ёш бола қилиқларини қилишга тутинаман.

Ҳарҳолда доктор менда ниҳоятда одобли, пок одам таассуротини қолдирди. У яна боягидек гуриллаган қаҳқаҳа билан:

— Ҳозирги филларнинг йўғон, сўлақмон боболарига сира ҳам ўхшамаган позик, кичкина, хушчақчақ махлуқ-эй! Қари бўлсам ҳам бу сифатларингга «гўзал» сифатини ҳам қўшиб қўйишим мумкин. Қани, айт-чи, гўзал аслзода, бу ерларга қаердан келиб қолдинг?— Уезд ҳарбий докторининг дағал сўзларидан, гулдураган қаҳқаҳаларида сезилар-сезилмас бир ҳасрат борлигини пайқай бошладим. Мен ўзимни оғир тутишга тиришиб:

— Мен муаллимаман, докторбей. Хизмат қилиш ниятим бор эди, шу ерга юборишди. Мен жой танламайман. Қаерга юборишса ҳам ишлай бераман,— дедим.

Мен шу сўзларни айтиб турганимда, доктор юзимга тикилиб қолди.

— Демак, сен бу ерга хизмат қилиш учун келдинг? Маърифат учун, қишлоқ болаларига хизмат қилиш учун, шундайми?

— Ҳа, мақсадим шу.

— Шу ёшда, шу чехра, шу қиёфада-я? Йўқ, менга тўғриси айт. Кўзларимга бир қарагин-чи, ҳа, шундай! Сен мени ишона қолди, деб ўйлайсанми?

Докторнинг салқи ёноқлари ичига яширинган ва ширин-ширин кулимсираб турган оқ киприкли кўзлари худди кўнглимнинг ичини кўриб тургандек эди.

— Ундай эмас, қизим. Асл сабаб бошқа ерда. Ҳатто тирикчилик дарди ҳам эмас. Сен яширишга тиришган сайин мен яхшироқ кўряпман. Ўзингнинг кимлигингни, оилангни, хонадонингни, шунга ўхшаш нарсаларни сўрасам айтмайсан, шундайми? Кўрдингми, қандай билиб

¹ Ф и л и М а ҳ м у д — мамонт.

оляпман. Бу ерда бир сир бор. Лекин мен ковлаштириб ўтирмайман, кичик бир ишора бўлса бас.

Икковимиз ҳам жим бўлиб қолдик. Қари доктор бир оз ўйлаб тургандан сўнг:

— Сенга кичкинагина хизмат қилсам, ижозат бера-санми? — деб сўради. — Сени бошқа яхшироқ ерга кў-чирсам хоҳлармидинг? Маориф министрлигида битта-иккита танишларим бор.

— Йўқ! Раҳмат, докторбей. Ишлаб турган еримдан хурсандман.

Доктор яна кулимсираб елкаларини учирди, кейин ҳазиллашаётгандек қилиб:

— Жуда соз! Жуда соз! Лекин шуни билиб қўйгинки, фидокорлик сен ўйлаганча ҳазил гап эмас. Бир кун эмас, бир кун жонинг сиқилса, менга икки энлик хат ёз, адресимни ташлаб кетаман. Бу бир одамгарчилик.

— Ташаккур, афандим.

— Бу масала битди. Энди ишимизга ўтайлик. Қила-диган ишларингни тушунтириб берай.

Қари доктор нариги хонанинг эшигини очди. Бир қийшиқ каравот устида гавдаси, юзи аскар плаши билан ёпиб қўйилган ярадор ётар эди.

Доктор:

— Қалайсан, мулла, бир оз тузук бўлдингми? — деб сўради.

Ярадор киши қўли билан плашини кўтариб ётган ердан турмоқчи бўлди.

— Қимирлама, ёт. Нима, бирон еринг оғрияптими?

— Йўқ, кўп раҳмат. Фақат бет суягим бир оз лўқил-лаяпти.

Доктор яна кулди.

— Эҳ, менинг азиз айиқларим. Тиззасининг қопқо-ғини бет суяги дейди-я! Қорнини товонида деб ўйлайди бу. Пайти келганда одамларнинг кўзини шамгалат қи-лишдан тойишмайди. Тузалиб кетади, мулла, ҳеч нарса бўлмайди. Худога шукур қил, ўқ хиёл чапдан ўтганда шўринг қурирди. Нима, бир ҳафта ўтар-ўтмас ўрнингдан туриб, юриб кетмоқчимисан? Йўқ, тўғри келмайди. Мана шу ерда жонингнинг роҳатини кўзлаб ёта тур. Ҳа, бу қизча нима деса шуни қиласан, гапини қайтармайсан, уқдингми? Сенинг докторинг шу, ярангни шунинг ўзи боғлайди. Мабодо у эди-бу эди деб гап қайтарганингни эшитсам, ҳа ўзингдан койин. Худо ҳаққи, ўзим келиб оё-ғингни тўғрам-тўғрам қилиб кесиб ташлайман.

Доктор ярадорнинг бинтини еча бошлади. Ярага

тегиб кетганда, у «секинроғ-эй!» деб қичқириб юборди.

— Овозингни ўчир. Ҳайф-эй сендай эркакка! Шопдай мўйловинг, узун соқолинг билан муштумдек қизча олдида вой-войлашга уялмайсанми? Бу яра эмас, ўйинчоқ. Шундай касал боқувчига топширишларини билсам, ҳатто мен ҳам бир еримни ғиқ демай кестирар эдим.

Бир соатдан сўнг серсоқол капитан билан доктор жўнаб кетди.

Дунёда бундан ҳам ажойиброқ тасодиф бўлиши мумкинми? Мен умрим бино бўлиб, бир кўрган одамимнинг менда шу қадар чуқур таассуротлар қолдирганлигини ҳеч эслай олмайман.

* * *

Зайнилар, 24 февраль

Бу йил ёзни барвақт келади, дейишади. Бир ҳафтадан бери ҳаволар очиқ. Кундузлари қуёш чарақлайди. Тепаларда қор бўлмаса, одам ўзини май ойи паллаларида деб ҳис этади.

Бугун жума. Тушки овқатдан сўнг хонамда ўтириб, сув бўёқда Мунисанинг суратини солиш билан машғул эдим. Бирдан эшик тақиллади. Хатича хоним рўмоли бўйнига тушган, қўл-оёқлари титраган ҳолда кириб келди. Уни ҳеч маҳал бундай саросимали ва ҳаяжонли кўрмаган эдим.

— Вой, хўжоним, мактабга иккита афанди келди. Бири маориф мудирини эмиш, текширгани келибди. Тез туш! Улар билан гаплашишга тобим йўқ.

Шоша-пиша чодрамни ёпина туриб, ўзимча кулар эдим. Кабинетида ўтириб қўл-оёғини қимирлатишга ҳам эринадиган бу тамбаллар шоҳи шунча ерга заҳмат чекиб келса-я! Бунга ишониб бўладими!

Пастда, синф эшиги ёнида, бири ниҳоятда новча, униси ғоят пакана икки кишига дуч келдим. Мен кўзларим билан уни қидира бошлаганимда, пакана киши мен томонга тўғри юриб келди. Қоронғиликда мен унча яхши кўролмаган юзида якка кўзойнак порлар эди.

— Муаллима хониммисиз? Ҳурматимни арз этаман. Мен маориф мудирини Рашид Нозимман. Бу қандай қоронғи ер? Бу ер мактаб эмас, оғил-ку!

Синфнинг эшигини оча туриб:

— Ичи бир оз ёруғ, афандим, — дедим.

Мудирнинг митти гавдасига сира ҳам ярашмаган бир алфозда оёқларини катта-катта ташлаб юрадиган бирам ғалати одати бор эканки...

У эшиқдан бир одим ичкари ташлади-ю, тўхтади. Кейин нутқ сўзламоқчидай қўлини силкитиб:

— Азизим, бунга қара, бу қандай разолат, қандай разолат! — деди. — Мактаб дейиш учун мингта гувоҳ керак бунга! Шу ҳолда қандай тараққийпарвар бўласан? «Ё ҳаммаси, ё ҳеч бириси!» деганимнинг нақадар ўринли эканига тан берарсан дейман?

Энди уларни дурустроқ кўра бошладим. Мудир дастлаб кўзимга ёш бола, энди етилиб келаётган ўсмирдай кўринган эди — аслида эллик ёшни уриб қўйган кўса киши экан. Нуқул қоши билан кўзини ўйнатар, айтган ҳар сўзига қараб тириш юзига алоҳида-алоҳида маъно берарди.

Наригиси эса новчадан келган, қотма, қорамағиз, ингичка мўйловли киши эди. Ўлғудай повчалигидан бир оз букир ҳам чиқарибди.

Маориф мудир яна менга қаради.

— Афандим, ўртоғимни сизга танитай: вилоят жамоат ишлари бўлимининг инженери Мумтозбей.

Мен индамай қолмаслик учун:

— Шунақами, афандим. Жуда соз, — дедим.

Маориф мудир синфнинг мустаҳкамлигини текширмоқчидай оёқларини дупурлатиб юрар, парталарни, сурат рамкаларини ҳассасининг учи билан тўқиллатиб уриб кўрарди.

— Азизим, катта режаларим бор. Ҳаммасини бузиб янгидан қураман. Покиза бинолар соламан. Талаб қилган маблагларимни беришмаса, аҳволларига вой! Ишни тагидан пухта қилдим. Истамбул матбуотини ўт очишга тайёр турган батарея деявер, мендан кичик бир ишора бўлса бас — пақ-пуқ!.. Даҳшатли бомбардимон бошланади. Билдингми, ё бу калла ичидаги дунё ҳақиқатга айланади, ё мен мансабимни ташлаб кетаман.

Бу чиройли сўзларнинг ҳаммаси мен учун, бир бечора қишлоқ ўқитувчисининг кўзларини қамаштириш учун айтилаётганига ҳеч шубҳа йўқ эди. Мудир якка кўзойнагини яна тузатиб:

— Қанча ўқувчингиз бор? — деди.

— Ун учта қиз, тўртта ўғил бола, афандим.

— Ун еттита бола учун битта мактаб! Ғариб дабдаба! Сен бинони кўрасанми, Мумтоз?

— Мол майдонда, кўриш нима ҳожат!

Маориф мудури гоят зўр режаси ҳақида гапириб турганда инженернинг ер остидан менга разм солаётганини сездим. Ахийри мени тушунмасин, деб шеригига ниҳоятда бузуқ француз тилида:

— Ҳой, азизим, бирон баҳона билан шунинг юзини очтирсанг-чи. Чеҳраси юз пардаси остида ҳам ўтдай ёниб турибди. Қаердан келиб қолибди-я бу ерга?— деди.

Маориф мудури менда қолдирган таассуротига ўхшамас экан. Уртогининг бу сўзларидан таъби тирриқ бўлди-ю, французчани упдан ҳам бешбаттар бузиб:

— Илтмос қиламан, азизим, мактабдамиз, оғир бўлинг,— деди.

Мудир иягининг остида халтадай осилиб турган терисини резинкадай чўзиб, бир нималар ўйлар эди. Бирдан менга ўгирилиб, қарорини эълон қилди:

— Афандим, мен бу мактабни ёптираман.

Мен ҳайрон бўлиб сўрадим:

— Нега энди, афандим, бир нима бўлдими?

— Афандим, бундай расво жойда бола тарбия қилиб бўлмайди. Иннайкейин, ўқувчилар ҳам оз. Вилоятдан кетгунимча қишлоқларнинг кўпида арзон, лекин чиройли, тоза, модерн, яъни янги тартибдаги мактаблар барпо қилиш учун бутун кучимни сарф қиламан, тиришаман. Энди, марҳамат қилиб, менинг саволларимга жавоб берсангиз.

Бонжурининг¹ чўнтагидан чиройли қўйин дафтар олди. Мактабга оид баъзи маълумотларни ёзиб бўлгандан сўнг:

— Сизга келсак, афандим,— деди,— сизни бошқа бирон муносиб ўринга тайин этарман. Мактабни ёпиш тўғрисидаги буйруқни олганингиздан кейин Б... га келарсиз, ўйлашиб кўрамиз. Марҳамат, исмингиз?

— Фарида.

— Афандим, Европада яхши бир одат бор. Отасининг исмини ҳам қўшиб айтадилар. Унда исм яна ҳам аниқроқ бўлади. Сиз, ўқитувчилар, бу янгиликларни зўр бериб турмушга оширишларингиз керак. Фараз этайлик, сиз синф журналига ўқувчингиз Малоҳат Али хўжа қизи деб ёзасиз. Йўқ. Малоҳат Али деб ёзаверинг, шунинг ўзи кифоя. Тушундингизми, афандим? Падарингизнинг исми?

— Низомиддин.

— Афандим, сизни Фарида Низомиддин деймиз. Бу

¹ Олди қисқа, орқасида узун йирмоч этакли, смокингга ўхшаш эркак пиджаги.

нарса сизга дастлаб эриш туюлиши мумкин, лекин кўникиб кетасиз. Қаерда ўқигансиз?

Мактабимни айтмадим. Чунки французча билишим ошкор бўлса, инженер бояги сўзлари учун балки бир оз хижолат тортар. Шунинг учун: «Хусусий таҳсил кўрганман, афандим», дедим.

— Ё...га келганингизда менга учрарсиз. Сизга муносиб жой топиб қўяман. Юр энди, Мумтоз, плапимизда яна икки қишлоқ бор.

Болалар партасидан бирида узун, ингичка оёқларини осилтириб ўтирган инженер яна ўша «чиройли» французчасида мингиллади:

— Бу жуда ажойиб нарса. Мени ташлаб кетавер. Бир бало қилиб бўлса ҳам юзини очтириб кўраман.

Маориф мудирини яна безовта бўлди. Менда шубҳа туғдирмаслик учун гапни чалғитиб туркча гапирди:

— Вақтимиз бор. Рапортингизни кейин ёзарсиз. Қани, кетдик, — деб, ўрнидан қўзғалди.

Инженер кўча эшиги олдида тўхтаб, бинонинг томини, деразаларини текшираётган кишидай қарар, ёруқча чиқишимни кутар эди.

Ўжарлигим тутиб орқамни ўгирдим-да, ўзимни бир нималар билан машғулдай қилиб олдим.

Боёқиш боғчадан ўтиб кетаётганда ҳам бир-икки марта бошини ўгириб қаради. Кўча эшигидан чиққандан кейин эса тахта девор сархатидан мўралар, гоҳо оёқларининг учида туриб ичкарига кўз югуртирар эди.

Воқеа бир зумда қишлоққа ёйилди. Жума куни бўлишига қарамай, болалар, уларнинг оналари мактабга чопиб келар, мактабнинг ёпилишидан ғам чекишарди. Мен болаларни мактабга ўхшаш ўзимга ҳам қарши, ёту бегона, ҳиссиз деб ҳисоблаб юрардим. Энди улар қўлимни йиғлаб ўпишар, бу эса менга қаттиқ таъсир қиларди.

Хатича хоним бошига каттакон бир жакетни ёпиб олиб уйига кириб кетди. Мен ҳам ёмон аҳволга тушиб қолдим. Ҳақ гапни айтганда, бу бахтсизлик тоғи у бечоранинг бошига ағдарилган эди.

Кечқурун оқсоқолнинг хотини билан доя хола яна мактабга келишди. Иккови ҳам хафа эди. Доя хола менга маъноли-маъноли қараб уҳ тортар:

— Менинг бошқа тилагим ҳам бор эди, лекин ҳақ таоло ёрдам қилмади, — деяр эди.

Бу қайғуга мен ҳам ясама бир қайғу билан жавоб қилишим керак эди. Кўзларимни ерга тикиб туриб:

— Начора, доя хола, насиб бўлмади, — дедим.

Хулласи, у якка кўзойнакли митти афанди бир сўз билан Зайнилар қишлоғини остин-устун қилиб кетди. Қишлоқиларнинг дуди осмонга чиқди.

Ер юзида Зайнилардан ҳам расвороқ қишлоқ борлигини хаёлга келтириш мумкин эмаслигини билганим ҳолда, бу қайғу менга таъсир қила бошлади. Фақат булардан Мунисагина мустасно эди. У ярамас, суюнчи ичига сигмай учар, «Қачон кетамиз, опажон? Икки кундан кейин кетамизми?» деб қушдай талпипарди.

* * *

Зайнилар, 3 март

Эртага йўлга чиқамиз.

Муниса дастлабки кунларда жуда суюнаётган эди. Лекин кечадан бери унда аллақандай маъюслик кўрина бошлади.

Гоҳо кўзларини узоқ-узоқларга тикиб олиб ўйлар, сўраган нарсаларимга паришонхотирлик билан жавоб берар эди.

— Муниса, мен билан кетгинг келмаса, майли, ташлаб кетай, — деган эдим, у апил-тапил:

— Худо кўрсатмасин, опажоним, ўзимни қудуққа ташлайман-а! — деди.

— Ака-укаларингдан ажралишингга хафамасмисан?

— Хафа эмасман, опажоним.

— Бўлмаса отангни кўргинг келаётгандир-да?

— Отамга ачинаман, лекин унчалик яхши кўрмайман уни, опажон.

— Жуда соз, ундай бўлса дардинг нимада?

— ...

Кўзларини ерга тикиб олиб индамай ўтиради, қаттиқроқ талаб қилсам бўйнимга осилиб олиб, ёлгондакам кула бошлайди. Лекин мен бу сохта хушчақчақликка ишонмайман. Мунисанинг ҳақиқий суюнчини билмайманми? Мен унинг тиниқ кўзларида ҳаммавақт бир қайғу, мунг борлигини кўриб юардим. Айтгин, деб ҳар қанча қистасам ҳам ҳаракатларим беҳуда кетарди.

Бугун юз берган бир ҳодиса бу қизчанинг қалбида яшириниб ётган дардни менга аён қилиб қўйди. Кечқурун Муниса анчагача йўқ бўлиб кетди. Ҳолбуки, ўша дам ўзига муҳтожлигимни биларди — йўл тараддуди учун менга қарашиши керак эди.

Бир неча марта чақирдим. Жавоб бўлмади. Албатта, боғчада бўлса керак эди. Деразани очиб: «Муниса! Муниса!» деб чақирдим.

Ингичка товуши билан узоқдан, Зайни ота сағанаси ёнидан: «Афандим, ҳозир бораман», деб жавоб берди.

Олдимга келганда, у ерда ёлғиз нима қилиб юрганлигини сўрадим. Жавобида шошар, бемаъни баҳоналар билан мени алдашга тиришар эди.

Юзига диққат қилиб қарадим. Кўзлари қип-қизил. Хиёл сўлиққан бетларида янги қуриган кўз ёшларининг излари бор. Бирдан ваҳм босди мени. У ерда нима қилганини, нега йиғлаганини айтириш учун қаттиқ қистовга олдим. Билакчалари кўлларимда, юзини яшириш учун бошини солиптирган, лабларида енгил бир титроқ билан сукут қилиб турарди.

Мен уни ҳар нима қилиб бўлса ҳам гапиртиришга қарор қилган эдим. Агар ҳақиқатни мендан яширадиган бўлса, уни бу ерга ташлаб кетишимни айтдим. Ана шундан кейин чидаёлмади. Катта бир гуноҳни бўйнига олаётгандай, бошини солиптириб, уяла-уяла гапира бошлади:

— Ойим мени кўргани келибди. Кетишимни эшитибди-да... Аччигинг келмасин, опажон.

Бу каттакон гуноҳни айтиб турганда бутун вужуди титрар, кўзлари ёшга тўлиб борар эди.

Тушундим. Кичик, митти кўнглининг аламини мендан умид этиши мумкин бўлган даражадан ортиқроқ тушундим.

Юзига тушган сочларини тузатдим, ёноқларини секин-секин силаб туриб, юмшоқ, босиқ товуш билан:

— Бунинг учун нега кўрқасан, нега йиғлайсан? Ойинг-ку, албатта, кўрасан-да, — дедим.

Бечора ҳануз ишонмас, кўрқа-писа тиккан кўзларини мендан ололмасди. Ҳамма нафрат, лаънат билан қарайдиган у хотинни яхши кўрмаганлигига мени ишонтириш учун болаларча сабаблар қидирар эди. Лекин ойисини шу қадар яхши кўрар, шу қадар жондан севардики...

— Болам, онангни яхши кўрмайдиган бўлсанг, мен сени жуда ёмон айб қиламан, — дедим. — Онани ҳам яхши кўрмаган борми? Югур, чоп, чақириб кел. «Опам сени албатта кўришим керак, деяпти» дегин. Мен сағананинг олдига бораман.

Муниса тиззамга ёпишиб этакларимни ўпди, кейин югурганича боғчага чиқиб кетди. Бу ишим жуда ёмон аҳтиётсизлик эди, биламан. Агар шу хотин билан гап-

лашганимни кўриб қолишса, ёмон гаплар тарқалади, балки отимни бу ерда лаънат билан тилга олишадиган бўлади. Майли, нима бўлса бўлди!

Сағананинг пастида, дарахт буталари орасида уларни анчагина кутдим. Муштипар хотин узоқ кетиб қолган экан. Муниса уни йўлдан қайтариб келиш учун қамишзорнинг орқасига ўтиб кетган бўлса керак.

Ниҳоят, кўринишди. Она-боланинг ёнма-ён келиши шу қадар ғамгин, шу қадар ҳазин бир манзара касб этгандики... Бир-бирларидан тортинаётгандай, уялаётгандай айри-айри юриб келишар, ботқоқларга ботиб қолишаётгандай жўрттага сусткашлик қилишарди. Бу хотинга муҳаббат, шафқат тўла нарсалар айтишга тайёрланган эдим. Лекин, негадир учрашганимиздан кейин бир-биримизга айтадиган сўз тополмай қолдик.

Узун бўйли, нозикдан келган бир жувон экан. Орқасидан ямоқ тушган эски чодра, юз пардаси ўрнида бинафшаранг ҳарир дурра, оёқларида товонлари тушган, майишган, йиртиқ-ямоқ кавуш. Бировдан қўрқаётгандай қалтираётганини сезиб турибман. Иложи борича вазмин, босиқ кўринишга тиришиб:

— Юзингизни очсангиз, — дедим.

Бир оз иккиланиб тургандан сўнг юз пардасини кўтарди. Ниҳоятда тозалиги очиқ-ошкор кўриниб турарди. Жуда борса ўттиз-ўттиз беш ёшларда. Лекин сарғимтир чеҳраси шу қадар ҳорғин, толғин кўринардик...

Бундай хотинларни мен жуда бўялиб юришади, деб ўйлар эдим. Ҳолбуки, юзида бўёқдан асар йўқ. Менга қаттиқ таъсир қилган нарса унинг Мунисага жуда ҳам ўхшашлиги эди. Бирдан Муниса ўсган, шу ёшга келиб қолгандай туюлиб кетди... Кейин, кейин...

Болани ғайриихтиёрий бир ҳаракат билан елкаларидан ушлаб тиззаларимга тортдим. Упкам оғир нафаслар билан тўлиб, кўзларимга ёш чиқиб борарди. Уддамга олган вазифам катта, ғоят катта вазифа эди. Буни фақат мен қилишим, Мунисани яхши, ахлоқли аёл этиб тарбиялашим керак. Умримнинг энг катта тасаллиси шу бўлади. Миямдан ўтаётган фикрларни у ҳам мен билан бирга кечираётгандай:

— Хоним афандим, бу кичкина қизчани ўз қўлингизда вояга етказиш бахтини толе сизга насиб қилмаган кўринади, — дедим. — Начора, дунё шунақа. Сизга айтadиган гашим шу: кўнглингиз тўқ бўлсин. Мен Мунисани бағримга олдим. Ўз қизимдай тарбия қиламан. Ҳеч бир нарсадан камситмайман.

У биринчи марта сўзлашга журъат этди:

— Биламан, кичик хоним. Муниса менга айтар эди. Гоҳида йўлим тушса келиб кўриб кетиб турардим. Худо сиздан рози бўлсин.

— Бундан чиқди, Мунисани кўриб турган экансиз-да?

Митти қўлчалари билан белимни қучоқлаб турган Мунисанинг яна титрай бошлаганини сездим. Яна бир қилмиши ошкор бўлган эди. Демак, онасини яшириқча кўриб юрган экан. Сўнгра яна ҳам қайғули томони шуки, мендан яшириқча кўришаётганини онасига айтиб қўйишдан уялган.

— Бу ерда қолганимизда-ю, болани ҳаммавақт сизга кўрсатиб турар эдим, — дедим. — Афсуски эртага Б...га жўнайман. У ердан қаёққа кетишим ҳали маълум эмас. Кўнглингизни тўқ тутаверинг, хоним афанди. Қизингизга она бўламан деб, албатта, айтолмайман. Чунки онанинг ўрнини ҳеч ким ва ҳеч нарса босолмайди. Фақат яхшигина она бўлишга ҳаракат қиламан.

Пастликдаги қамишзорда бировнинг шитирлаб юрганини кўрдик. У менинг ўқувчим Жаъфар онанинг отаси эди. Ботқоқликда ёввойи ўрдак овлаб юарди.

Мунисанинг ойиси бирдан безовта бўлди.

— Кета қолай, айланай хоним, мени сиз билан кўришмасин, — деди.

Бу сўзлар бечора хотиннинг қалби нақадар нозик эканлигини кўрсатарди. Мен буни аҳволдан, ўзини тутишидан, юзидаги маънолардан ҳам фаҳмлаган эдим. Дастлабки тахмишим тўғри эди. Муниса қалбининг ҳам юзи каби чиройлилиги ва киборлигини бахтсиз онасидан олган экан. Боёқиш хотиннинг гап-сўзга қолишимдан безовта бўлиши менда чуқур таассурот қолдирди. Унда яхши ҳислар қолдирмасдан ажралолмас эдим. Ғийбатларга парво қилмаслигимни кўрсатиш учун:

— Нега мунча шошасиз? Яна пича туринг ахир, — дедим.

Бечора хотин самимий миннатдорчилик билан қўлларимга қарар, уларни ўпгиси келиб лаблари титрар эди. Лекин менга теголмас, тегишга журъат қилолмас эди.

Кейинги довул йиққан терак ўзагига ўтирдик, Мунисани ўртамизга олдик. Энди гап навбати унга келган эди. Боёқиш хотин, саргузаштини менга айтса кўнгли бир оз бўшайдигандай, куйиб-пишиб гапирар, шундай чиройли мароқли сўзлар эдики...

Бу хотиннинг оддий, лекин қайғули бир саргузашти

бор экан. Истамбулда, Румелиқовогида тугилибди. Кичиккина амал эгаси бўлган отаси билан онаси биринкетин вафот қилгандан кейин, уни Бакиркўйда кибор бир оилага асранди қилиб беришибди. Уйдаги кичик болалар билан бирга ўсган, ахийри вояга етиб кичик хоним даражасига эришган. Ун беш-ўн олти ёшларга етганда яхши-яхши жойлардан оғиз солувчилар бўлса-да, у ҳеч бирига кўнмаган, ҳаммасига баҳона тонган. Чунки унинг кўнгил берган кишиси бўлган. У хонадоннинг кичик бейи бўлиб, ўша вақтлар ҳарбий мактабда ўқир, мўйловлари энди-энди сабза ура бошлаган ёш йигитча экан. Шундай бўлса-да, ораларида ака-укалик ипи борлиги сабабли, ундан умидвор бўлолмаган. Аммо ҳафта бошларида унинг юзини кўриши, овозини эшитишни ўша кезларда бахт деб ҳисоблаган.

Ўша пайтларда уй хўжаси Б... вилоят молия бўлимининг мудирлигига тайинлангани учун ҳарбий мактабда ўқиётган ўглини Истамбулда ёлғиз қолдириб оиласини шу ерга кўчириб келган.

Б...да ёш мактаб талабасини кўрмай ўтказган тўрт ойи уни тўрт йиллик айрилиқ қадар сарғайтирган, кейин у ёз каникуллариши ота-онаси олдида ўтказгани келганда...

Кўп ўтмасдан сир фoш бўлган — уй хўжаси, уй бекаси, уларнинг қизлари — ҳаммаси бирданига бу муштипарга хужум қилишгану, уни уйда қолдиришни хоҳлашмай атроф қишлоқларнинг бирида яшовчи қари кампир ихтиёрига юборишган. Мунисанинг тўрт ёшида дифтеритдан ўлган опаси шу ерда тугилган экан. Бир болалик хотинни ким ҳам олар эди? Ахийри у йиғлаб-сиқтаб бир қари ўрмончига тегишга рози бўлган. Дастлабки пайтларда чурқ этган овоз чиқармай, тақдирига таян бериб юрибди. Лекин эри мана шу Зайнилар қишлоғига келиб ўрнашгандан сўнг уни чидаб бўлмайдиган даражада жуда қаттиқ хафахонлик эза бошлабди. Қоронғи уйда ўтириб ҳасрат чекар, кундан-кунга сўлиб борар экан.

Бечора хотин шу сўзларни айтиб турганда ўзини яна ўша оғир қоронғилик ичида кўраётгандай кўзларига, вужудига ҳоргинлик чўка борди.

Ана шу кунларда қароқчиларни қувлаб қишлоққа бир жандарм отряди келибди. Қамишзорнинг у томонига чодир ёйиб, икки-уч ҳафта турган аскарларнинг ёш офицери уни таъқиб қила бошлаган. Хотин ҳам шайтон васвасасига учиб, эри билан боласини ташлагану, ўша офицер билан қочиб кетган...

Бу оддий ҳикоя менга жуда таъсир қилди, лекин сабабини ўзим ҳам билмайман. Кеч кириб келмоқда эди. Мунисани онаси билан холи қолдириб, ўзим мактаб томонга юриб кетдим. Бир-бирини ҳеч маҳал кўришмаслиги мумкин бўлган бу икки инсоннинг балки бир-бирига айтадиган гаплари бордир. Ёки менинг олдимда хоҳлашганларича қучоқлашиб йиглаша олмас, кўнгилларида балки ҳижрон яраси қолар!

Мозор тошлари устидан ҳатлаб мактабимга қайтаётганимда юрак-юрагимдан эзилиб ўйлайман: «Муниса, мен сени дунёда ҳеч киминг йўқлиги, ёп-ёлгизлигинг учун севар, сенга ҳар доим ачиниб келар эдим. Мана энди сенга рашк қила бошладим! Сенга ғариб, хароб бир хотинни, ҳар нима бўлганда ҳам сенга она бўлган бир онани қизганяпман. Сен тугилиб ўсган ерлардан айрилар экансан, кўзларингда она нигоҳининг хотирасини, лабларингда она ёшларининг таъмини олиб кетасан!»

* * *

Б... 10 март

Зайнилар қишлоғидан келтирилган қоғозларимни сумкага солиб бугун эрталаб маориф бўлимига кетдим. Муниса ухлаганича қолди. Вақт эрта бўлгани учун идора энди очила бошлаган эди. Битта-иккита келган амалдорлар босиб-босиб қаҳва ичишар, калён чекишарди.

Ҳожи дўппили саркотиб ўрнида жингалак қора соқолли, кир ёқали бир афанди ўтирарди. Ходимларнинг биттасидан сўраган эдим, маориф мудирини билан бирга бош котибнинг ҳам ўзгарганини, ишим бўлса шу соқолли афанди билан гаплашишим кераклигини айтди.

Саркотибнинг ёнига яқинроқ келиб салом бердим. Маориф мудирини афандининг буйруғи билан ёпилган Зайнилар мактабининг ўқитувчиси эканимни, мактаб ишларини топширгани келганимни айтдим.

Саркотиб бир оз ўйланиб турди.

— Ҳа, шунақами, жуда соз, — деди. — Бир оз ташқарида кутиб туринг, мудир афанди келсин.

Идоранинг ола-қоронги, бўғиқ даҳлизида мудирни роса уч соат кутишга тўғри келди. Бу ерларга келиб-кетувчилар одамга тикилиб қарар, ҳатто сўз отувчилар ҳам бўлар эди.

Деразалардан биттасининг ёнига синиқ шоти тиклаб қўйишган экан, ўшанинг поғоналаридан бирига суяниб

кутиб турдим. Қўллари лой, мовийранг чалворли сўфинамо бир киши фонтан ёнида сабзавот тозалар, шохлари ёнимдаги деразанинг ичигача кириб кетган каттакон бир гилос дарахтада чумчуқлар чирқиллашар эди.

Тирсақларимни тиззамга, иягимни қўлларимга қўйиб олиб ўйланардим.

Кеча эрталаб шу вақтда Зайнилардан чиқмаган эдим. Катта-кичик ўқувчиларимнинг ҳаммаси доvon устидаги арава йўлигача мени узатиб қўйишди. Нақадар уятсиз кўнглим бор менинг! Теварагимдаги одамларни жон-жонимдан яхши кўриб қоламан. Азиз поччамнинг галати бир сўзи бор. Гоҳо қўлларимдан ушлаб олиб:

— Эҳ, менинг ёпишқоқ қизим, олдин одамлардан ётсирайсан, қочасан, кейин-чи, худди сақичдай шунақаям ёпишиб оласанки... — деярди.

Поччам боёқишнинг гапи тўғри экан. Бу болаларнинг ҳаммасига юрагим ачишиб қолди. Чиройлиларига чиройли, хунукларига хунук, камбағалларга камбағал бўлганликлари учун ҳар айрилган еримда қалбимнинг бир парчасини мана шундай ташлаб кетаверсам, жуда бўлган экан!

Бечоралар бирин-кетин қўлимни ўпишди. Чўпон Меҳмет Заҳро орқали менга янги туғилган улоқни совға қилиб юборибди. Боёқишнинг ҳадяси кўнглимга шунчалар таъсир қилдики... Ҳали кўзлари очилмаган бу кичкина улоқчани Мунисанинг қучоғига топширдим. Арава ғилдирақларининг мунгли гижирлаши бўш саҳрони ола бошлади. Секин-секин Зайнилардан узоқлашдик. Болалар қора тошлар орасида кўздан ғойиб бўлгунларича, уларга Муниса иккимиз рўмолча силкитиб бордик.

Араванинг мусофирхона эшиги олдида тўхтатиши Ҳожи халфанинг яна бир аломат можаросига тўғри келиб қолди.

Бу чол оғзида қора жигар билан эшикдан шипиллаб чиқиб қолган бир каттакон мушукни қувлаб келарди. Қўлидаги калён карнайини қамчидай силкитиб: «Тўхта, кофирнинг мушуги, терингни шилиб оламан!» деб бақирганича ёнимдан ўтиб кетаётган эди, «Ҳожи халфа!» деб қақирдим.

Ҳожи халфа овознинг қаердан келаётганини дарров билолмай тўхтади, кейин мени арава ичида кўрар-кўрмас қўлларини кўтариб кўча ўртасида овозининг борича: «Вой, икки кўзим, отиним!» деб бақирди.

Бечоранинг суюнчи ичига сиғмас эди. Оғзидаги жи-

гар билан рўпарадаги айвон деворига тирмаша бошлаган мушукка кулиб:

— Бор, гаштингни қилавер, қўрқма! Ҳалол бўлсин! — деди-ю, ёнимга келди.

Ҳожи халфа шу қадар хурсанд эдики, қучоғида улоқ-часи билан орқамдан чиқиб борган Мунисага мусофир-хонанинг фақат иккинчи қаватидагина кўзи тушди.

— Ие, хўжоним, бу ким бўлди? Қаердан пайдо бўлди? — деб сўради.

— Менинг қизим бу, Ҳожи халфа, — дедим. — Эшитганингиз йўқ, Зайниларда куёвга чиқдим, мана битта қиз кўрдим.

Ҳожи халфа Мунисанинг иягиии силаб туриб:

— Сўзлаганга қарама, сўзлатганга қара. Ажаб эмас, худо берсин. Киройи қиз деса дегулик. Антиқаси, — деди.

Яхши тасодиф — мовийранг номерим бўш экан. Жуда суюндим. Кечқурун Ҳожи халфа мени қўярда-қўймай уйига овқатга чақирди.

Чарчаганимни баҳона қилиб ҳеч чиққим келмади. Лекин чол туриб олди.

— Гапингни қара-ю, олти ой яёв юрганингда ҳам зигирча чарчамайсан. Тавба де, — деди.

* * *

Бу нарсаларнинг ҳаммаси яхши, ҳаммаси соз! Лекин мени ўйлатган бошқа бир масала бор. Кеча кечқурун ухладан олдин ўзимча ҳисоб-китоб қилдим, натижа шунчалар ғалати чиқдики, ишона олмадим. Бармоқларим билан яна бир марта ҳисоблаб чиқдим. Афсуски, тўғри. Натижанинг кўп хунуқлигига қарамай, ўзимни кулгидан тутиб қололмадим. Мен шу маҳалгача ўз меҳнатим, ғайратим соясида умр ўтказиб келяпман, деб ўйлар эдим. Ҳолбуки, қўлимдаги унча-мунча пулимни сарфлаб қўйибман.

Бечора Гулмисол ёту бегона ерларга кетаётганимда эҳтиёт шартдан пулим бўлиши кераклигини айтиб, онамнинг олмосларидан бирини сотган, пулини алоҳида бир ҳамёнга солиб берган эди.

Ҳозиргача анча пул сарфлабман. Ҳа-я, анча вақт ишсиз юрдим. Кейин йўл харажатлари ҳам озмунча бўлмади. Бунинг устига бир камбағал қишлоқ ўқитувчисидан бошқа нарса эмаслигимни ҳам ўйламабман. Теваригимда камбағал, оч одамларни кўрганимда озми-кўпми

ёрдам қилишни вазифам деб билардим. Лекин одамлар жуда ҳам инсофсиз бўлишади. Юзимдаги юмшоқликдан юракланиб, теварагимда очилган қўллар кейинги вақтларда шу қадар кўпайиб кетган эдики...

Табий, қиммати қанчалигини мен шу кунгача тузуроқ билолмаган бир неча қурушлик ойлигим ҳамма харажатларни кўтара олмас эди. Яна бир ёмон томони шу эдики, ана шу ойликларимдан иккитасини ҳалигача олишга муваффақ бўлмай келардим.

Ана шундай эҳтиёжлар тугилди дегунча, дарҳол ҳамёнга қўл урардим. Лекин бу шўрлик халтача ҳозир шу қадар енгиллашиб кетибдики, ичидагиларни санашга юрагим бетламайди. Демак, беш ойнинг бутун можаросига, бутун ҳоргин-толғинлигимга қарамай мени яшатган яна оиламнинг ёрдами бўлибди.

Деразадан тушган чинор баргларини ўйнаб туриб шуларни ўйлаганимда, ҳам кулгим, ҳам йиғлагим қистайди. Лекин ўзимни бошқа бир нарса билан юпата бошлаймаман.

«Хафа бўлма, Чолиқуши. Ҳеч қандай даромад қилмаган бўлсанг ҳам, лекин турмуш, яшаш, чидаш нима эканлигини ўрганмадингми? Бу оз даромадми? Бундан кейин болаликни ташла, вояга етиб, кап-катта хотин бўлиб келяпсан, қизим!» дейман.

Мен шу хил ўйлашиб турганимда, ола-қоронғи даҳлизда бирдан гаа-ғовур кўтарилди. Қари хизматкор бир қўлида пальто, иккинчи қўлида ҳасса билан маориф мудирининг кабинетига зингиллаб ўтиб кетди.

Бир неча минутдан сўнг йўғон бўйинини тик тутиб, якка кўзойнагини ярқиратиб зинадан чиқиб келаётган митти мудирни кўрдим. Орқасидан кабинетга кирмоқчи бўлган эдим, ҳозиргина мудирнинг пальтоси билан ҳассасини кўтариб ўтган соқолли хизматкор йўлимни тўсди.

— Тўхта, хоним. Бей афанди нафасларини ўнглаб олсин. Нимага шошасан? Онагнинг қорнида қандай қилиб тўққиз ой кутдинг-а! — деб мени койиб берди.

Бундай муомалаларга секин-аста ўрганиб қолган эдим, шунинг учун хафа бўлмадим. Ҳатто, аксинча, юмшоқ бир товуш билан илтимос қилдим:

— Айланай отажон, бей афанди қаҳвасини ичиб бўлганларидан сўнг хабар қилсангиз, кутган муаллимангиз келибди, десангиз.

Маориф мудирни мени кутаётгани йўқ эди. Лекин шундай десам, хизматкор жонбозлик кўрсатармикан, деб ўйладим. Начора, бу хил найрангларни ўрганмасангиз бўлмайди.

Қари хизматкор уч-тўрт минутдан сўнг яна кабинетдан чиқди. Қора чодрам ичида мени пайқамади шекилли, ўзича гулдирай бошлади:

— Қасрга кетди у хотин? Тавба, одамнинг икки оёғини бир этикка тиқиб қўйиб, ўзи йўқ бўлиб кетганини!

— Хафа бўлманг, ота, шу ердан.

— Юр, кира қол, сенинг ҳам ҳожатинг чиқсин.

Мудир лабларининг учида каттакон сигара билан ўз ўрнида бошланг ўтирар, бурчакдаги курсига чўкиб олган кексароқ кишига митти гавдасидан кутилмаган йўғон, дадил товуш билан алланарсалар сўзлар эди:

— Афандим, бу қандай жой, қандай ер-а! Дунё-дунё исрофгарчиликларни қилишади-ю, ўзларига мундоғ номлари ёзилган ташрифнома бостириб олишмайди! Саксон киши сизни кўрмоқчи эканлигини эшикда туриб хизматкордан айттиришади. Хизматкор бўлса исмларни тўғри айтолмайди, чувалаштириб юборади. Мен идорада телба Петро қондасини жорий этишга тарафдорман. Хизматчиларни фақат расмий ҳаётларидагина эмас, шахсий ҳаётларида ҳам текшириб туриш керак. Еган-ичган нарсаларига, ўтирган-борган ерларига, кийган кийимларига аралашмасдан бўлмайди. Мудирлик вазифасига келишим биланоқ мактабларга буйруқ тарқатдим. «Камида икки кунда амалга оширмасдан дазмолсиз шим, ёқасиз кўйлак кийиб келадиган ўқитувчилар бўлса, дарҳол ишдан қувилсин», деб буюрдим. Кеча мактаблардан бирини текширгани бордим. Эшик олдида бир ўқитувчига дуч келиб қолсам бўладими! Танимасдан: «Бор, ўқитувчига айт, маориф мудирини келди», дедим. Лекин у:

— Афандим, ўқитувчи каминалари бўлади, — деб жавоб берди.

— Йўқ, сен мактаб хизматкори бўлишинг керак. Чунки ўқитувчининг кепатаси бунақа бўлмайди. Шунақа расво кийинган ўқитувчини кўрсам, қўлидан етаклаб кўчага чиқариб ташлайман, — дедим.

У тошдай қотди-қолди. Орқамга қарамай ичкари кирдим. Яна эртага мактабига бораман. Агар уни яна ўша кепатада кўрсам, ишдан бўшатаман.

Арзимни айтиш учун мудирнинг сўзи тугашини кутардим. Лекин унда гапини тугатиш иштиёқи кўринмасди. Аксинча, дам сайин ўт олиб, асаб торларини чўзиб борди.

— Шунақа, афандим, мактабларга: «Муаллима ва муаллимлар мутлақо ўзларига ташрифнома бостиришин. Бусиз қилинадиган мурожаатлар қабул этилмайди»,

деб буйруқ бердим. Лекин тушунишмайди!

Мудир бирдан менга қўпол қилиб қаради.

— Аминманки, муаллима хоним ҳам буйруқни олган бўлишлари керак. Яна шунга қарамай, ташрифномасиз мурожаат этмоқдалар. Яна хизматкор огзида: «Сиз бир хонимни чақирган экансиз, келибди» таронаси! Ким? Қанақа хоним? Сарик этик кийган Меҳмет оға, дегандай.

Ҳайратдан қотиб қолдим. Демак, бутун бу сўзлар, бу жаҳллар мен учун экан. Ташрифномасиз ичкари кирмоқчи бўлганим учун!

— Мен бу хил буйруқ олганим йўқ, афандим, — дедим зўрга.

— Нега олмас экансиз? Узингиз қаерда ўқитасиз?

— Утган ҳафта келгансиз, Зайиллар қишлоғидаги мактабда ўқитардим. Сиз ёптирган мактабда.

Маориф мудирини бир қошини кўтариб ўйланиб қолди.

— Ҳа, ҳа, эсладим. Нима қилдингиз, ҳисоб-китобини тўғриладингизми?

— Буйруғингизга мувофиқ ҳаммасини тўғриладим, афандим. Сиз тайинлаган ҳужжатларни ҳам олиб келдим.

— Жуда соз, саркотибга беринг, текшириб чиқсин.

Кир ёқали саркотиб мени роса икки соат тергов қилди. Ҳужжатларни қайта-қайта кўздан ўтказар, «исрофгарчилик санъати», «ҳужжат исботи», «зарурат қайдлари», «изоҳот нухаси» ва яна аллақандай мен тушунмайдиган нарсаларни айтар, қишлоқ оқсоқолидан олиб келган далолатларимга эътироз билдирар эди.

Мен уни шошилтиргудай бўлсам, лабларини буриб, «бу ҳам ўқитувчи» дегандай ҳаракатлар қиларди... Хато сарф қилинган жиндай пул учун мени йиғлатгудай бўларди...

Кейин яна битта қийтиқ топди. Билмайман, неча йил бўлган экан, хулласи, аввалги ўқитувчилардан бирига томни ремонт қилиш учун икки юз эллик қуруш беришган экан, ўшанинг ҳужжати йўқ эмиш. «Нега ўша пулнинг ҳисоби йўқ? Ҳужжати қани! Топмасанг судга кетасан», деб ер тепинди.

— Бей афандим, ундай қилманг, менинг у ерга борганимга ярим йил ҳам бўлгани йўқ, — дедим.

Хўрлигимдан йиғлагим келар, гапимни тушунтира олмаганимга сиқилар эдим. У ахийри:

— Худо сақласин, афандим, худо сақласин, афандим. Мен бундай розолатга рози бўлолмайман, афандим. Жинни бўлишга вақтим йўқ, афандим, — деб гулдираб

туриб, қоғозларни олди-да, маориф мудирининг кабинетига кириб кетди.

Мен ўтирган хонада бири саллали, иккинчиси мўйловлари ҳануз терлагандай кўринган иккита котиб бор эди. Улар столларнинг орқасида ўз ишлари билан машғулдай кўринишар, бизнинг гапимизга алоқалари йўқдай ўтиришар эди.

Саркотиб жаҳл билан чиқиб кетган ҳамоно бу икки котиб ўринларидан сапчиб турди-да, мудир кабинетига туташ эшикка қулоқларини қўйиб, гап пойлай бошлади.

Фақат котибларнинг меҳнатлари зое кетди. Икки минутдан сўнг мудирнинг биз турган хонадагина эмас, кўчада ҳам баҳузур эшитиладиган овоз билан бақиргани эшитилди.

Саллали котиб суюнганидан ёш котибнинг елкасига уриб:

— Худо сендан рози бўлсин, мудирбей! Баччағарни роса бопла! Ҳа, динсизни таъзирини имонсиз беради, — даярди.

Маориф мудир саркотибга шундай деб бақирар эди:

— Тўйдим, афандим, сендан тўйдим! Бу қандай расмиятчилик, бу қандай гап ахир! Ҳақи бор хотиннинг, ҳақи бор хотиннинг! Сенга неча йилги ҳисобни қаердан топиб беради? Ақлинг етмаётган бўлса, жўна, йўқол! Хоҳлаган ерингга боравер, тўрт тарафинг қибла! Кетмайдиган бўлсанг, сени ўзим кеткизаман! Ҳой дейман, ёз ҳозир аризангни! Ёзмасанг одам эмассан!

Эвоҳ, юрагим тушгудай бўлди.

— Вой, афандилар, ўзим хоҳламаган можарога сабаб бўлдим, — дедим котибларга. — Кета қолай, у жаҳл устида мени кўрмасин. Балки ёмон нарсалар гапириб юборар.

Саллали котиб хурсандчилигидан ўйинга тушиб кетар алфозда эди.

— Йўқ, синглим, йўқ, хавотир қилма. У шунга муносиб аблаҳ. Гоҳи-гоҳида ўзидан ҳам одобсизроқ одам чиқиб танобини шунақа тортиб қўймаса, жони роҳат кўрмайди бу ит тиш, ит тери! Худо сендан рози бўлсин. Энди мана шу калтақдан сўнг бир неча кун тинчиб қолади. Узининг ҳам, бизнинг ҳам бошимиз ғовгадан қутулади...

Кабинетдаги овоз тинди. Котиблар дарҳол столлари томонга югуришди. Саллали қори ўз-ўзича:

— Бу бир масал: динсизни таъзирини имонсиз беради, — деб ғулдираб эди.

Саркотиб оёқлари билан соқоли ҳам титраб кириб келди. Бошини ўгирмай ёнига қараб олган қиз сингари, бир кўзининг қири билан котибларга разм солди. Улар шу қадар жим, шу қадар ҳалим ишлаб ўтиришар эдики, саркотиб хотиржам бўлиб, гудрана-гудрана ўрнига келиб ўтирди.

Лекин ўзини ҳеч босолмас эди. Бир неча марта уҳ тортиб, хўрсиниб олгандан кейин секин-секин сўзлай бошлади:

— Эллик ёшга кирган, аллақанча идораларда ишлаган бир кишининг ақли шу нарсаларга етмаса-я! Ўзи эртага даф бўлар-кетар, кейин данак бизнинг бошимизда чақилади. Борди-ю, кўз огригидай ревизор келиб қолди! Ишларни ипидан-игнасигача текшириб: «Ҳой, каллаварамлар, нима бало, елкаларингиздаги эшак бошими? Бу икки юз эллик қурушнинг нега ҳужжати йўқ? Бу расвогарчиликни нега кўрмадинглар?» деб қолади. Унда нима бўлади? Ревизор ҳаммамизни судга берса ҳақли. Давлат хазинаси билан ўйнашиб бўлармишми! Агар буни яшириб кетсак, худо ҳаққи, юз йилдан кейин ҳам бу пулни авлоду аждодимиздан ундириб олишади.

Котиблар бошларини дафтардан кўтаришиб, бу доно гапларни ҳурмат билан тинглаб ўтиришар эди.

Саркотиб вазиятни анча тузук ҳисоблаб:

— Эшитдингларми, ишёқмаснинг номаъқул гапларини? — деб сўради.

Қори ажабланиб бош кўтарди.

— Йўғ-э, дарвоқе, бир овоз эшитгандай бўлдик, сизга оидмиди?

— Қисман менга. Қорини ёрса алиф чиқмайди-ю...

— Хафа бўлманг, саркотиб афанди. У киши ҳисобкитобдан беҳабарлар. Жаноблари бўлмаса, уч кунда бу идора остин-устун бўлиб кетади.

Бу сўзларни қори сўзларди. Боягина саркотиб учраган ҳақоратлардан ёш боладай суюнган қори афанди! Ё раббий, булар қанақа одамлар ўзи!

Шу билан бирга саллали котибнинг тахмини анчагина тўғри чиқди. Саркотиб бошидан ўтган бўрондан кейин хийла юмшалган, оғирлашган кўринарди.

Бир сигара тутатиб, тутунларини икки томонга пуфлади-да:

— Сатқайи одам кет. Бу давлатга хизмат қилган қайси бир одамдан кимнинг кўнгли шод бўлибди! — деди. Кейин, мени ортиқ овора қилмай, қоғозларни тезгина қабул қилиб олди.

Бир оздан сўнг ўз ишим масаласида яна маориф му-
дирининг ҳузурига кирдим; чарчаганимдан тиззаларим
титрар, кўзларим тинар эди.

Мудир энди бошқа масала билан овора эди. Укириб-
ўшқириб хизматкорларга кабинетининг чангини артди-
рар, девордаги суратларнинг ўринларини ўзгартирар,
ора-сира кичкина ойнага ўзини солиб, сочларини, галс-
тугини тузатар эди.

Ҳамон бояги бурчакда ўтирган кекса афанди билан
ўрталарида бўлиб турган гаплардан бу тайёргарликнинг
сабабини билиб олдим. Б...га Пьер Фор деган бир фран-
цуз газетачиси келибди. Маориф мудир кеча вилоят
ҳокими берган зиёфатдан ана шу муҳаррир ва унинг
рафиқаси билан танишибди. Пьер Фор жуда ажой-
иб одам эмиш. Газетасида: «Яшил Б...да бир неча
кун» деган сарлавҳа билан қатор мақолалар бермоқчи
эмиш.

Мудир ҳаяжонланиб ҳикоя қиларди:

— Эр-хотин бугун соат учда зиёрат қилгани келамиз,
деб ваъда этишди. Уларга мактабларимиздан бир-икки-
тасини кўрсатаман. Гарчи европаликларга кўкрак кериб
кўрсатгули мактабларимиз бўлмаса ҳамки, қитдай сиё-
сат ишлатамиз. Ҳарҳолда фойдамизга битта мақола бў-
лади, деб умидворман. Хайриятки, мен шу ерданман, йўқ-
са бу зиёрат мендан аввалги мудир вақтига тўғри
келсами, европалик олдида тоза расво бўлардик.

Мен ҳамон эшик ёнида, парданинг бир қанотида
кутиб турар эдим. У шошиб:

— Яна нима гапингиз бор, хоним? — деди.

— Ишларни топшириб бўлдим, афандим.

— Жуда соз, раҳмат.

— !!!

— Раҳмат, кетишингиз мумкин.

— Мени бошқа бирон ерга тайинлаш учун буйруғи-
нгиз бўлиши керак эди.

— Ҳа, лекин ҳозирча бўш ўрин йўқ. Урин бўшади
дегунча бир нарса қилармиз. Исмингизни ёздириб
кетинг.

Маориф мудир бу сўзларни шошилиб, дағал қилиб
айтар, тезроқ чиқиб кетишимни истар эди.

«Урин бўшади дегунча!»

Бу сўзни Истамбулда, Маориф министрлигида ҳам
жуда кўп марта эшитган, афсуски, маъносини жуда яхши
билиб олган эдим. Мудирнинг асабий овози менда ёмон
бир исён уйғотди. Чиқиб кетини учун эшик томонга бир

одим ташладим, лекин ўша замон кўз ўнгимни бир хаёл, мусофирхонадаги номеримизда кичкина улоқчаси билан мени кутиб ўтирган Мунисанинг хаёли олди.

Ҳа, мен энди эски Фарида эмас эдим. Уддасига оғир вазифаларни олган бир она эдим.

Ана шундан кейин яна орқамга қайтдим. Кўчадан ўткинчиларга ёмғирда шимтираб қўл чўзган гадо сингари бошим солинган ҳолда, овозимда бир қўрқоқ тиланчи оҳанги билан:

— Бей афандим, кутишга фурсатим йўқ, — дедим. — Айтишга уяламан, жуда ёмон аҳволдаман. Ҳозир бирон-та иш бермасангиз...

Ортиқ гапира олмадим. Хўрлигимдан, уяланимдан нафасим бўғилди, кўзларим ёшга тўлиб борди.

У бояғидай шошқин, дағал товуш билан:

— Айтдим-ку, хоним, бўш ўрин йўқ, — деди. — Лекин Чодирлида битта қишлоқ мактаби бор, борсангиз қарши-лигим йўқ. У ерни ёмон дейишади. Болалар қишлоқ қаҳвахонасида ўқишармиш. Ўқитувчи ётиб-турадиган жой ҳам йўқ эмиш. Маъқул кўрсангиз тайинлайман, йўқ десангиз яхшироқ жой чиққунча кутасиз.

— ...

Чодирлининг Зайилардан ҳам расвороқ қишлоқ эканлигини эшитган эдим. Шундай бўлса ҳам, бу ерда ойларча сарсон бўлгандан, турли ҳақоратларга учрагандан кўра ўша ерга бориш минг чандон афзал эди.

Бошимни солинтирдим ва нафас каби майин товуш билан:

— Хўп, қабул қилишга мажбурман, — дедим.

Лекин маориф мудирини жавобимни эшитмади. Чунки шу пайт бирдан эшик очилди-ю, ташқаридан биров: «Келишди!» деб қичқирди.

Маориф мудирини смокингини елпитиб эшикдан зингиллаб чиқиб кетди. Менинг кетишдан бошиқа чорам қолмаган эди. Энди эшикдан чиқаман деб турганимда, маориф мудирининг французчалаб: «Марҳамат, киринглар» деган овозини эшитиб қолдим.

Ташқаридан олдин иссиқ пальтоли бир ёш жувон кирди. Юзини кўрдиму, вой деб юборишдан ўзимни тутолмадим. Газетачининг қайлиғи менинг эски синфдошим Кристиана Варез эди.

Кристиана ёзги каникулларнинг бирида оиласи билан Францияга кетиб, у ерда газета муҳаррирлигида ишлаган бир ёш бўласига теккану, кейин қайтиб келмаган эди.

Дугонам бир неча йил ичида одам ишонолмайдиган даражада ўзгарибди, салобатли хотин бўлиб қолибди. Овозимни эшитиб бошини ўгирди ва юзимдаги қалин пардага қарамай мени дарҳол таниди.

— Чолиқуши, менинг кичкина Чолиқушим, шу ердан мисан? Оҳ, бу қандай тасодиф!

Кристиана мени ҳаммадан кўпроқ яхши кўрадиган дугонам эди. Қўлларимдан ушлаб мени кабинет ўртасига етаклади. Қўймай юзпардамни очди, бетларимдан чўлп-чўлп ўпа бошлади. Мен ҳалига довур кўрмаган эри, айниқса, маориф мудирини, ким билади, нималарни ўйларди.

Мен уларга орқамни ўгириб олиб, кўзларимдаги ёшларни кўрсатмаслик учун юзимни дугонамнинг елкасига яширдим.

— Оҳ, Чолиқушим, ҳар хил нарсалар миямга келарди-ю, лекин сени бундай қоп-қора чодрага кўмилган, кўзларидан ёш қуйилиб турган ҳолда кўрарман, деб ўйламаган эдим.

Секин-секин ўзимни боса бордим, яшириқча юзимни яна тўсиб олмоқчи бўлган эдим, дугонам қўймади. Кейин йўқ деганимга унамай, мени эри томонга ўгирди.

— Пьер, сенга Чолиқушини таништираман, — деди.

Пьер Фор узун бўй, хушрўй, оқиш киши экан. Лекин кўзимга дали-ғули кўринди. Ким билади, мен оғир-вазмин одамлар орасида туриб ўрганиб қолганим учун у боёқиш менга шундай туюлгандир.

Газетачи қўлимни ўнди-да, эски таниши билан гаплашаётгандай:

— Мадемуазель, сизни кўриш шарафига нойил бўлганим учун кўп бахтиёрман, — деди. — Билсангиз, биз ҳечам нотаниш эмасмиз. Кристиана сизни жуда кўп гапирарди... Башарти у таништираганда ҳам, мен бари бир, Чолиқушипи таниб олардим. Мактабда дугоналарингиз ва ўқитувчиларингиз билан бирга тушган сурагингиз бор. Унда иягингизни Кристиананинг елкасига қўйиб олибсиз. Кўрдингизми, мен сизни қандай танийман!

Улар маориф мудирини бутунлай унутгандай, фақат мен билан гаплашишар эди. Бир зум бошимни ўгириб теваракка қарадим. Кўзларим шундай бир манзарага тушдики, бошқа жойда бўлсам, қаҳқаҳа уриб кулиб юборардим. Меҳмонлар билан бирга кабинетга бир қанча одам ҳам кирибди. Ярим доира қуриб турган бу одамлар

ўртасида маориф мудирлари турибди. Ҳаммасининг оғизлари ҳайратдан бир қарич очилган, аломат фокусчи ўйинини томоша қилаётган қишлоқилар сингари менинг французча сўзлашимга анқайиб туришарди.

Ҳаммасидан қизиғи шу эдики, Зайниларга борган жамоат ишлари инженери ҳам шулар орасида эди. Кейин билсам, бу афанди мусофирларни меҳмон қилибди. Боёқиш ахийри муродига етган, яъни юзимни кўрган эди. Шу билан бирга, қишлоқда маориф мудирига мен тўғримида айтган французча сўзларини эслаб, ҳарҳолда хижолат ҳам тортгандир.

Бўлар иш бўлган эди. Эски синфдошимга ўзимни шу қадар тушкун бир аҳволда кўрсатиш нафсониятимга тегди. Бунинг устига ўзимни мискин, эзгин кўрсатгим келмай, иложи борича дадиллик, хушвақтлик билан баланд овозда сўзлашавердим.

Ниҳоят, маориф мудирлари ўз аҳволининг аянчилигини тушунди-да, митти гавдаси билан кулгили бир аҳволда реверанс қилиб:

— Қани, марҳамат, ўтиринглар, туриб қолдинглар, — деди курсиларни кўрсатиб.

Менинг чиқиб кетиш пайтим келган эди. Шунинг учун Кристианага:

— Энди менга ижозат, — дедим секингина.

Лекин у сақичдай ёпишиб олиб, мени ҳеч ёнидан жилдирмас эди. Дугонамнинг мени бўшатгиси келмаганини маориф мудирлари ҳам кўрди. Ҳозиргина менга ўлгудай совуқ, ёмон муомалада бўлган бу одам чуқур бир ҳурмат билан қошимда эгилиб, менга ҳам бир курси инъом қилди.

— Хоним афандим, тикка турманг, марҳамат, — деди.

Ночор ўтирдим. Кристиана, менинг бу ерда қора чодрага ўралиб турганимни ҳеч ақлига сигдира олмай, эрига нуқул гап уқтирар эди:

— Сен билмайсан-да, Пьер, Фариди жуда аломат қиз. Истамбулнинг энг асл оиласидан. Шу қадар ўткир зақоси, ажойиб бир характери борки... Уни бу ерда кўриб ҳайрон бўлиб қолдим.

Дугонамнинг мақташи менга ҳам хуш ёқар, ҳам мени уялтирар эди.

Кўзларим гоҳо маориф мудирига туриб қоларди. Боёқиш ҳалигача ўзини ҳайратдан қутқаза олмаган эди. О, ҳаёсиз жамоат ишлари инженери-чи! У кабинетнинг бир бурчагига суқилиб олиб, мени кўзлари билан еб юборгудай бўлиб ўтирар эди.

Табиий, унга қиё боқмаётган эдим. Баъзида одамнинг юзида пашша юради-ю, эти жимирлаб кетади. Инженер кўзларининг ҳам юзимда пашша сингари айланаиб юрганини қарамасданоқ сезар, безовта бўлардим.

Кристиананинг қизиқишини босиш учун мана шундай изоҳ беришга мажбур бўлдим:

— Бу нарсаларга ажабланилмаса ҳам бўлади, чунки ҳар ким бир нарсага ҳавас қилгандек, мен ҳам ўқитувчиликни ҳавас қилдим. Кўнглимнинг истаги билан шу томонларда ишлашга, мактаб болалари учун хизмат этишга қарор қилдим. Ҳаётимдан мамнунман, ҳарҳолда елканли қайиқда дунё саёҳатига чиққанчалик хавфли ноз эмас бу. Ҳайронман, бунинг нақадар табиий нарса эканлигини негадир тушунгинг келмайди.

Мусъё Пьер Фор кучли овоз билан аравани қуруқ олиб қочди:

— Мен тушунаман, мадемуазель, кўнглимнинг бу хил нозик тароналарини Кристиана ҳам, шубҳасиз, жуда яхши тушунади. Бироқ шошиб қолди-да. Менинг бундан чиқарадиган хулосам шуки, Истамбулда ғарб тарбиясини олган янги қизлар авлоди пайдо бўлибди. Булар Пьер Лотининг дезаншантелар¹ сингари бефойда ўпкалашлар билан ўзларини хароб қилувчи наслдан бутунлай бошқа бир наслга мансубдирлар. Булар қуруқ хаёлдан кўра ҳаракатни аъло кўрадилару Истамбулдаги роҳат ва саодатларидан воз кечиб, ўз ихтиёрлари билан Анатолияни уйғотгани борадилар. Нақадар гўзал, нақадар олижаноблик намунаси! Мен учун топиб бўлмайдиган бир мақола мавзуи! Туркларнинг уйғонишидан баҳс этганимда, рухсат этсангиз, сизнинг отингизни ҳам қайд этсам, мадемуазель, Фарида Чолиқуши.

Мен апил-тапил:

— Кристиана, эринга менинг отимни газетада чиқаришга йўл қўйсанг, сен билан дўстлигимиз тамом бўлади, — дедим.

Пьер Фор ўзимни яширин сақламоқчи бўлганимни янглиш тушунди.

— Бу камтарлик ҳам ниҳоятда чиройли, мадемуазель, деди. — Сиз каби ажойиб бир қизнинг орзуларига бўйсунмоқ вазифамдир. Вилоятнинг қайси бахтиёр мактабида ўқитувчилик қилаётганингизни сўрашим мумкинми?

¹ Пьер Лоти — француз ёзувчиси; дезаншанте (desenchantés) — умиди пучга чиққанлар.

Боя айтдим-ку бўлар иш бўлди деб!

Ялт этиб маориф мудирига қарадим-да, туркча қилиб:
— Каминага таклиф этган мактабингиз қаерда эди? — дедим. — Чодирли қишлоғи дегандай бўлиб эдингиз шекилли.

Пьер Фор қайдларини давом эттира туриб:

— Шошманг, шошманг, — деди, — нима дедингиз: Чогирлими ё бўлмаса Чонирлими? Мадемуазель, вилоятда қиладиган саёҳатимизда фурсат топилса, гўзал қишлоғингизга ҳам бориб сизни ўқувчиларингиз орасида зиёрат қилиб келамиз.

Маориф мудирини лавлагидай қизариб ўрнидан сапчиб турди.

— Мадемуазель Фарида хоним афанди қишлоқ муаллимагини талаб этяпти. Лекин мен вилоят марказидаги хотин-қизлар мактабида француз тилини ўқитса яна ҳам кўпроқ фойда келтирар деган қаноатдаман.

Тушунолмай юзига қарадим. Менга туркчалаб шу изоҳотни берди:

— Француз мактабини тугатганингизни ва французча билишингизни айтмаган эдингиз, бундай бўлгандан кейин иш ўзгаради. Энди сизни министрликка тавсия қиламан. Буйруқ олгунимизча вакила бўлиб ишлаб турасиз. Эртага эрталабдан ишга тушасиз, хўпми?

Ҳаётнинг бир фалокатдан кейин ҳар доим саодат келтириши ажойиб маталда айтилганидек, ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши мутлақо ёруғ бўлишини билардим, албатта. Лекин бу ёруғликнинг шу қадар қуюқ қоронғида, шу қадар оғир минутда туғилишини ақлимга келтира олмас эдим.

Муниса яна кўз ўнгимга келди. Лекин бу сафар мусофирхона номерида кичкина улоқчали камбагал бола қиёфаси эмас, балки чиройли бир уйнинг гулгун богчасида гулчамбар ясаётган бахтли қизча бўлиб кўринди.

Айрилиш пайтимизда Кристиана мени бир четга тортиб:

— Фарида, сендан уни сўрамоқчиман. Унашиб қўйилган эдинг, нега тегмадинг?

— ...

— Нега жавоб бермайсан? Куёвинг қасрда?

Бошимни солинтириб паст товуш билан:

— Ўтган йил кузда ундан айрилдик, — дедим.

Бу жавоб Кристианага қаттиқ таъсир қилди.

— Наҳотки, Фарида? Рост айтяпсанми? Оҳ, бечора Чолиқуши! Сени бу ерга қайси шамол келтирганлигини энди тушундим, — деди.

Бармоқларимни маҳкам ушлаб турган қўллари дир-дир титрарди.

— Фарида, уни жуда яхши кўрардинг, шундай эмасми? Яширма, азизим! Бўйнингга олишдан ҳаммавақт қочиб юрардинг, лекин шундай бўлса ҳам, ҳамма биларди.

Кристиананинг кўзлари, ғира-шира хаёлда қолган тушни эслаётгандек, ҳорғин бир тусда юмилди. Кейин ҳароратли бир товуш билан давом қилди:

— Ҳаққинг бор эди, уни яхши кўрмай бўлмас эди. Бир неча марта сени кўргани келгани эсимда. Ҳеч кимга ўхшамаган бир қиёфаси бор эди. Бечора! Сенга жуда раҳмим келади, Фарида! Ёш қиз учун севган ёрининг ўлимини кўришдан ҳам каттароқ бахтсизлик бўлмаса керак, деб ўйлайман.

«Сенга жуда раҳмим келади, Фарида. Ёш қиз учун севган ёрининг ўлимини кўришдан ҳам каттароқ фалокат бўлмаса керак» деганингда бошимни солинтириб; кўзларимни юмиб олдим. «Тўғри ҳаққинг бор!» дедим. Уша аҳволда бошқа нима ҳам дея олардим? Лекин мен сенга ёлғон айтдим, Кристиана.

Мен ёш қиз учун бундан ҳам каттароқ бахтсизликлар борлигини биламан. Севгили ёрининг ўлимини кўрган ёш қизлар сен ўйлаганча бахтсиз кишилар эмас. Уларнинг кўнглини юпатадиган катта тасаллилари бор. Орадан йиллар, ойлар ўтгандан сўнг бир кеча ёт элларнинг қоронғи, совуқ ҳужрасида ёлғиз қолган дамларида ўз ёрларининг сиймосини кўз ўнглирига келтириш имконига эгалар. «Бу бечора кўзларнинг сўнги боқиши меники эди» дейишга ҳақлари бор. Бу хаёлий юзни қалбларининг лаблари билан ўпа олгандирлар. Лекин мен бу ҳақдан маҳрумман, Кристиана!

* * *

Б..., 19 март

Бугун эргалаб Б... шаҳридаги хотин-қизлар мактабида дарс бера бошладим. Бу ерга тез кўникиб кетсам керак. Лекин Зайнилардан кейин бу ерни ёқтирмадим десам айб бўлар.

Янги ҳамкасбларим кўринишдан ёмон одамларга ўхшамайдилар. Ўқувчиларим тахминан менинг ёшимда, баъзилари мендан ҳам каттароқ, ноппа-нозандай хонимлар десам бўлади.

Мактаб мудирини Ражаб афанди салла ўраб юрар

экан. Мактабга келганимда муовина хоним мени тўгри мудир кабинетига бошлаб кирди. Ражаб афандининг маориф бўлимига кетганлигини, ҳали-замон келиб қолишини айтиб, бир оз кутишни илтимос қилди.

Гоҳ деразадан танаффус боғчасини томоша қилиб, гоҳ деворда осиглиқ турли-туман ёзувларни ўқишга гиришиб, ярим соатча кутиб ўтирдим.

Мудир ниҳоят келди. Йўлда селга учраб, кийими астар-аврасигача ҳўл бўлиб кетибди.

Мудир мени кабинетига кўриб:

— Хуш келдинг, қизим. Ҳозир маориф бўлимида ай- гишди сени. Оллоҳ жумламиники муборак этсин, — деди.

Мудирнинг оппоқ юмалоқ соқол ўраб турган чеҳраси ичида юмалоқ юзи, олма каби қип-қизил бетлари, жав- дираб турган ғилай кўзлари бор эди.

Устидан оқаётган сувларга қараб:

— Оҳ, худо кўтаргил, шамсияни олиб чиқиш эсимдан чиқибди. Роса шўрим қуриди! Ақлсиз калла жабрини оёқ тортар, дейишади, лекин бу сафар кийим тортди. Айб қилма, қизим, бир оз қуриб олмасам бўлмайди, — деди.

Мудир чопонини еча бошлади. Мен ўрнимдан ту- риб:

— Афандим, сизни безовта қилмай. Кейин келар- ман, — деб ташқарига чиқмоқчи бўлдим.

Лекин Ражаб афанди қўл ишораси билан мени жо- йимга ўтказди.

— Йўқ, жоним қизим, такаллуф нима ҳожат! Биз сенга ота ўрнидаги одаммиз, — деди.

Чопоннинг ичида напармон чизиқли сариқ атласдан нимчагами ё кўйлакками ўхшаган бир нарса бор эди. Ёқасига қарасанг кўйлак дейсан, чўнтақларига қарасанг нимча.

Ражаб афанди стулини печка ёнига суриб ўтирди-да, говонларига от тақасига ўхшатиб жуда катта михлар қо- қилган кўн ботинкали оёқларини ўтга яқинлаштириб, мен билан гаплаша бошлади.

Мудирнинг сандонга болға урилганда чиқадиганга ўхшаш йўғон ва қулоқларни кар қиладиган дағал овози бор эди. «Қ» ҳарфларини «Ғ» шаклида талаффуз этарди.

— Жуда ҳам ёш бола экансан-ку, қизим! — деди.

Ҳамма ерда эшитавериб жонимга теккан сўзни у ҳам айтди.

— Албатта, бу иш қўлингга осонликча кирмагандир, лекин буни қўлда сақлаб қолиш ундан ҳам қийинроқ

бўлар, деб ўйлайман. Шунинг учун ғайрат қилишинг керак. Менинг муаллималарим ҳам ўз йўллари билан қизларим ўрнидаги кишилар. Шу сабабли ниҳоятда ўзларини оғир, жиддий тутишлари керак. Бир вақт муаллималаримдан биттаси кўп хунук иш қилиб қўйди. Қораси ўчсин! Маориф бўлими билан келишиб ўтирмасданоқ, паспортини қўлига бериб қувиб чиқардим. Шунақа эмасми, Шаҳноза хоним? Нима бало, оғзингга талқон солиб олганмисан?

Шаҳноза хоним, яъни мактаб мудирининг муовини йўталмасдан туриб бирон сўз айта олмайдиган ўрта ёшли, заъфарон, хаста юзли бир хотин эди. Анчадан бери бир нарса дейишга ҳаракат қилаётганлигини сезиб ўтирардим. У асабий бир товуш билан:

— Ҳа-ҳа, шундай бўлувди, — деди. Кейин сўз навбатини қўлдан бергиси келмадими, томдан тараша тушгандек қилиб гапирди:

— Ҳаммоллар икки мажидиядан камига унашмаяпти, нима қиламиз?

Ражаб афанди, устидан буғ эшилиб чиқаётган нам ботинкаларига ўт кетаётгандек, бирдан сакраб турди.

— Бу муттаҳамларни қаранг, вой лаънатилар-эй! Улай агар, юкларни ўзим орқалаб ташийман. Мен телба-роқ одамман. Айтдимми — қиламан. Бор, бориб айт.

Кейин у яна менга юзланди:

— Сен кўзларимнинг ғилайлигини кўряпсанми? Худо номи билан қасам ичаманки, мен бу кўзларимни минг лирага ҳам сотмайман. Одамларимга мана шундай бир қараш қилсам бас, ақл-ҳушлари бошларидан учади-кетади. Яъни, масалан, муддаом шуки, қиз деган нарса ақл-ҳушли, одобли, яхши тарбияли бўлиши керак. Вазифасига қусур етказмасин, ташқарида муаллималик номига иснод келтирмасин. Муовина хоним, дарс вақти бўлиб қолди дейсанми?

— Бўлди, афандим, қизлар синфга киришди.

— Юр, қизим, сени ўқувчи қизларингга таништириб қўяй. Лекин хайрингни берсин, шу юзингни аввал яхшилаб ювиб ол.

Мудир афанди сўнги сўзларини бир оз тортиниб, овозини пасайтириб айтди. Мен жуда қаттиқ хижолат бўлиб қолдим. Тавба. Юзимга бир нарса тегибдими?

Муовина хоним билан кўз уриштириб олишдик. У ҳам мен сингари таажжубда эди.

— Нима, юзимга бир нарса тегибдими, афандим? — деб сўрадим.

— Қизим, хотин зоти зебу зийнатга ўч келади. Лекин муаллималар юз-кўзларини мана шундай бўяб синфга киришса — тўғри келмайди. Менинг сенга оталарча насихатим шу.

Мен уялиб-тортиниб:

— Лекин менда бўёқ йўқ, мудир афанди, мен ҳалигача, юзимга бўёқ суртган одам эмасман, — дедим.

Ражаб афанди ишонмасдан юзимга тикилиб:

— Ана холос, ана холос, — деярди.

Мен бирдан сирга тушуниб, ўзимни тутолмасдан кулиб юбордим.

— Мудир афандим, сиз айтган бўёқлардан мен ҳам куйганман. Лекин начора, худо суртибди, сув билан ювишнинг иложи бўлмаса, — дедим.

Муовина хоним ҳам менга қўшилиб кула бошлади.

— Хошимнинг ранги табиий, афандим, — деди.

Бизнинг кулгиларимиз мудир афандига ҳам юқди. Унинг кулиши ҳам одамлар кулгисидан бошқачароқ эди. «Хо-хо-хо» деб кулганда «х» ҳарфини янги мактабга келган болаларга алифбе ўргатаётгандек, дона-дона қилиб чиқарарди.

— Ана у томошани қаранг! Худо берибди, худо... Худо бир берса биратўла беради. Ҳай, муовина хоним, сен мана шундай чиройли юзни кўрганмисан? Қизим, онанг сенга сут ўрнига гулқанд эмизганми? Вой худо!

Ражаб афанди ниҳоятда яхши одам бўлса керак. Анчагина кайфим очилди.

У ҳамон устидан буғи чиқиб турган чопонини кийди, биз бирга синфга кетдик. Коридор деразаларининг бирида талабаларимни кўриб, нафасим бўғзимга тикилди. Биз ичкари кирдик. Ё раббий, мунча одам кўп! Синфда элликтача қиз бола бор эди. Ҳаммаси ҳам мен тенги катта-катта қизлар. Буларнинг бирданига менга тикилган турли-туман кўзлари қаршисида ерга кириб кетгудек бўлиб турардим.

Ражаб афанди шу заҳоти чиқиб кетганида мен жуда ёмон аҳволда қолардим, нимага десангиз, ўзимни йўқотиб шошиб қолган эдим. Хайриятки, мудирда одамларни ўз сўзига қулоқ солдириш фазилати кучли экан.

— Қани, қизим, жойингга бор-чи! — деб гувиллади, мени қўярда-қўймай кафедра столига чиқарди. Кейин узундан-узоқ сўз бошлади. Вой худо, нималарни гапирмади! Европаликлар-ку табиийоти, кимёни, фалакиётни, риёзатни араблардан олган экан, хўш, нима учун биз европаликлардан илми жадидни олмай, номаъқулчилик

қилиб келамиз? Европаликларнинг илму урфон ва до-нишмандлик хазиналарига тўқиниш, уларнинг билим со-ҳаларидаги ғалабаларига чанг солиш — қонуний талаш-дир. Бу талаш тўплар, милтиқлар ёрдами билан эмас, балки фақат француз тили орқалигина қилинар эмиш.

Мудир афанди дам сайин қайнаб, жўшиб борди. У қулоқларни қоматга келтирадиган момақалди роқдек даҳшатли товуши билан гулдираб гапирар, мени кўрса-тиб:

— Дунёнинг ҳамма мамлакатлари эга бўлган билим хазинасининг калити мана шу муштумдек кичкина қиз қўлидадир. Сизлар бунинг кичкиналигига қараманглар. Бўйи синчалакдек бўлса ҳам, ичи жавоҳирлар билан тў-лиқдир. Ёқасига ёпишинг, бўғизига чанг солинг илмини оғзидан олинг, лимондек сиқиб чиқаринг!

У малъун қаҳқаҳалардан бирининг бошланишидан қўрқиб, синфдан қочиб чиқиб кетишга шайланиб турар-дим. Ё раббий, бемаъни кулги мени босса, шарманда бў-ламан! Мен ўзимни маҳкам тутиб, синфга биринчи марта кўз ташладим. Ана холос, улар ҳам кулишяпти. Шундай қилиб, толибаларим¹ билан алоқам ширин табассумлар билан бошланди. Бу боқиш, бу яширин кулимсираш ўша маҳал бир-биримизнинг қалбимизга меҳр солди, деб ўй-лайман.

Синфда кулги кучайиб борди, буни ахийри мудир афанди ҳам сезиб қолди. У муштини қарсиллатиб кафед-рага урди, минг лирага ҳам сотмайдиган ғилай кўзларин-нинг қийшиқ қараши билан синфга олайди.

— Бу қандай гап?.. Бу қандай гап?.. А, бу қандай гап?.. Иззатини билмаган нодонлар! Хотин зотини эрка-латиб бўлмайди. Худо урсин, ҳаммангни мажақлаб таш-лайман! Юм, оғизларингни! Куйдирган калладай нимага илжаясанлар?

Қизлар бу дўқ-пўписага унча парво қилмас эдилар. Улардан кўра мен кўпроқ қўрқиб кетдим.

Мудирнинг нутқи яна ўн беш минутча давом этди. Синфда яна кулги кучайгудек бўлса, Ражаб афанди столга мушт уриб, ярим ҳазил, ярим жиддий ўкирик билан:

— Нимага тиржаясанлар? Ҳозир ҳаммангни омбурга оламан! — деб бақирарди.

Сўзининг охирида Ражаб афанди яна бир марта қич-қириб:

¹ Толиба — ўқувчи қиз (арабча).

— Этагига маҳкам ёпишинглар, ёқасини қўлдан чиқарманглар, илмини лимондек сиқиб олмасангиз, онангиздан, отангиздан, давлатдан, халқдан ёган нонингиз ҳаром бўлсин! — деди-да, синфдан чиқиб кетди.

Толибаларим билан ёлғиз қолган шу дастлабки минутим нечоғлик оғир бўлишини ўйламаган эканман. Эртадан-кечгача тинмай гапирадиган маҳмадана Чолиқуши, тут еган булбулдек, оғзини очолмай қолди. Миямда ҳеч қандай фикр йўқ, у бўм-бўш эди. Айтишга бир оғиз сўз топа олмас эдим. Ўзимни тутолмай, ихтиёрсиз кулимсирай бошладим. Хайриятки, толибаларим мени ҳали ҳам мудир афандининг сўзларига куляпти, деб ўйлашибди. Улар ҳам кўзларимга тикилиб кулимсирай бошладилар. Ана шунда бирдан юрагимга жасорат кирди. Энди ўзимни анча босиб олдим.

— Хонимлар, — деб сўз бошладим, — мен бир оз французча биламан, агар сизларга шунинг нафи тегса, ўзимни бахтиёр деб билардим.

Юрагимдаги кўрқув тарқалиб, энди тилим чиқиб қолди. Ортиқ қийналмай сўйлар, қизларимнинг секин-секин менга эликаётганликларини сезиб борардим. Шундай катта хонимларни қизларим дейиш нақадар бахт! Фақат кўпроқ кулишади, бу менга ёқмайди. Кулишса-ку майли-я, Ражаб афанди минг лирага сотмайдиган қийшиқ қараши билан синф деразасидан кўриб қолса ёмон бўлади. Шунинг учун толибаларимга кичиккина танбеҳ қилишни лозим кўрдим.

— Хонимлар! Кулишларингиз табассум доирасидан чиқиб кетмасин. Сизларга дўқ қилиш учун менинг қўлимда мудир афанди айтган омбурга ўхшаш ҳеч нима йўқ. Фақат сизлардан хафа бўламан, холос, — дедим.

Қисқаси, биринчи дарсим яхши ўтди. Синфдан чиқаетганимда қизлардан бири ёнимга келиб, мудир афанди нима учун омбур деганлигини тушунтириб берди. У кўп куладиган қизларга «тишларингни омбур билан суғуриб оламан», деб дўқ ураркан.

* * *

Б..., 28 март

Қизларимдан кўп, жуда кўп хурсандман. Мени шу қадар яхши кўриб қолишдики, танаффус маҳалларда ҳам изимдан қолишмайди. Ҳамкасбларга келсак, тўгриси, уларни ҳам ёмон одамлар деб бўлмайди. Менга совуқ

қарайдиганлар, муаллимлар хонасининг бир бурчагида ер остидан хўмрайишиб, мен тўғримда хунук нарсалар шивирлашадиганлар ҳам йўқ эмас. Не ажаб, одам уйида ҳам ҳаммани бир хил яхши кўра олмайди-ку.

Ўқитувчилар орасида истамбуллик Назиҳа билан Васфия деган иккита ёш жувонни яхши кўриб қолдим. Булар бир-бирларидан ҳеч айрилмайдилар. Лекин муовина Шаҳноза хоним, булар билан яқин алоқа қилманг, деб айтди менга. Аммо нима учунлигини билмайман. Булардан бошқа яна иккита танишим ҳам бор. Бири бир маҳаллар марказий рушдияда мени мудофаа қилган узун бўйли, тимқора кўзли муаллима хотин. Бу ерда ҳафтада бир кун дарс беради. Мудир афандининг ғилай боқишларидан қўрқмайдиган бирдан-бир ўртоғимиз шу. Аксинча, Ражаб афандининг ўзи ундан ҳайиқади, мовий чопонининг ёқасини ушлаб: «Жуда феъли ёмон-да! Шундан бир қутулсам борми, худо ҳаққи, кўзим тузалиб кетади!» дейди. Иккинчи танишим — тишлари отникига ўхшаган, кўзойнақларини ҳеч вақт олмайдиган кекса муаллима. Истамбулда турган кезларимда кўпинча шаҳар атрофи поездига бирга тушиб қолардик. Гўзтепа томонларида, аллақерда муаллималик қиларди. Кампир мени таниганми, яна юзимга тикилиб:

— Худоё тавба! Шунчалик бир-бирига ўхшаган одамларни умрим бино бўлиб кўрган эмасман. Бир маҳаллар поездда битта шўх мактаб қизини кўриб юрардим. Сизга шунақа ҳам ўхшайдики!.. Лекин, у назаримда, француз эди шекилли. У шундай шўхлик қилардики, бутун вагон ичаги узилгудек бўлиб куларди,— дейди.

Мен ҳам кўзимни олиб қочиб:

— Эҳтимол, шунақа ҳам бўлади,— дейман.

Мактабда бир неча эркак муаллимлар ҳам бор. Масалан, Зоҳид афанди. Бу кекса киши дин дарси беради. География ўқитувчиси, истеъфога чиққан мўйсафид полковник Умарбей. Исмини мен билмайдиган бир ёзув муаллими ва музыка муаллими Шайх Юсуф афанди; бу фақат мактабгагина эмас, бутун Б... шаҳрига шуҳрати кетган киши. Юсуф афанди ҳақиқатан ҳам бир маҳаллар Мавловийлар сулукасига шайхлик қилган. Бечора бир неча йил аввал қаттиқ огриб, сил касалига йўлиққан. Докторлар жойини ўзгартирмаса, ўлишини айтганлар. Шунинг учун тул опаси билан икки йил аввал Б... шаҳрига кўчиб келган. У ҳозир опаси билан кичкина бир уйда турар эмиш. Ана шу кичкина уйни кўрган-билганлар уни музыка музейига ўхшатадилар. Ҳар чолғудан,

ҳар созадан бор эмиш. Шайх афанди бу ерда машҳур бастакор сифатида ҳам танилган. Унинг асарлари куйланар, чалинар, одам уларни йиғламасдан тинглай олмас экан.

Мен уни биринчи марта ёмғир ёғиб турган бир кунда кўрдим. Танаффусда ўқувчи қизларим билан бирга боққа чиқиб, бир оз ҳаво олиб келмоқчи бўлдим. Мен у ерда янги тўп ўйинини кўрсатдим, бирга ўйнашдим, анчагина баҳримни очдим. Ичкарига кирганимда қора кўйлагим ивиб кетган эди. Жойи келганда шуни ҳам айтиб кетайинки, мен ихтиро этган муаллималик кўйлаги секин-секин бошқаларга ҳам расм бўла бошлади. Ҳатто ўқувчи қизларим ҳам тиктириб кийишадиган бўлишди. Мудир афанди кўйлакнинг рангига қўшилмай:

— Мусулмон қизи қора кийиши тўгри келмайди! Яшил бўлиши керак, — деяди.

Биз эса, шуниси яхши, кирчимол, деб унисига унамас эдик. Муаллимлар бўлмасида атрофи кафелли каттакон печка ёниб турарди. Икки девор бурчаги билан шу печка орасига кириб, кўйлагимни қуритаётган эдим. Қўлларим чўнтақларимга солинган эди. Шу маҳал эшик очилиб, ўттиз беш ёшларда, нозик, новча бир афанди кириб келди. У эркак ўқитувчиларимиз сингари граждан кийимида эди. Шундай бўлишига қарамай, юқорида таъриф қилинган Шайх Юсуф афанди худди шу киши эканлигини пайқадим. Мактабда уни жуда яхши кўришади. Муаллимлар дарров уни ўраб олишди, пальтосини ечинтиришди. Узимни печка панасига олиб туриб, ер остидан унга қарадим. Юмшоқ, хушмуомала одам экан. Заҳил юзида кўнинча ўлишга маҳкум бўлган касаллардаги рангсиз, нозик, тиниқ оқсиллик бор эди. Чиройли сариқ соқолли, оч кўк кўзлари менга пансиондаги ола-қоронғи даҳлизларда мунгли-мунгли кулимсираган Исо суратларини хотирлатди. Сўзлари тасвирдан ожиз нақадар ширин эди. Бу ҳалим, ширин овозда билинар-билинемас бир шикоят оҳанги бор эди. Бу — касал болаларнинг овозида бўладиган эзгин, ғамгин шикоятнинг ўзгинаси эди. Узини ўраб олган ўқитувчиларга ҳеч тиниб битмаган ёмғирдан шикоят қилар, очиқ ҳаволарни сабрсизлик билан кутаётганлигини айтар эди. Шунда бир зумгина кўзларимиз бир-бирига тўқнашди. Қоронғи бурчақда турганим учун мени дурустроқ кўриш ниятида кўзларини хиёл қисиб қаради. Кейин:

— Ким бу кичик хоним, толибаларимиздан эмасми? — деб сўради.

Уқитувчиларнинг ҳаммаси бирдан мен томонга қарашди. Васфия хоним эса кулиб туриб:

— Кечиринг, бей афанди, таништириш эсимиздан чиқибди. Янги француз тили ўқитувчимиз Фарида хоним, — деди.

Турган еримдан бошимни эгиб салом бердим.

— Буюк бастакоримиз билан танишганим учун жуда мамнунман, афандим, — дедим. Санъаткорлар бундай гапларга жуда мойил бўлишади. Шайх Юсуф афандининг оқиш чехрасида заиф бир қизиллик пайдо бўлди. Қўлларини қовуштириб, бўйинини эгди.

— Каминангиз бастакор мартабасига лойиқ бўладиган бирон асар яратганига имони комил эмас. Агар баъзи бир майда нарсаларим мақтовга сазовор бўлган бўлса, бу Ҳамид ва Фитрат каби баъзи буюк шоирлардаги илоҳий ғуссани самимий бир овоз билан ифода этишдан иборатдир, — деди.

Қисқаси, бу Юсуф афандини ўз акамдек яхши кўриб қолдим.

* * *

Б..., 7 апрель

Менинг энг катта орзуларимдан бири ушалди. Кеча бир кичкина, чиройли, тоза уйга кўчиб кирдик. Худо хайрини берсин, буни менга Ҳожи халфа топиб берди. Ёнида боғчаси бор бу уч хонали кичкина, ширингина уй Ҳожи халфаникидан атиги икки-уч минутлик масофада. Ҳаммасидан ҳам яхшиси шу бўлдики, бу уйни ичидаги ашёси билан ижарага бердилар.

Кеча Муниса иккимизнинг суюнчимиз ичимизга сигмай кетди. Уйни тозалаб, нарсаларни жой-жойига қўйишимиз керак эди. Қаёқда! Кулишдан, бир-биримизни қувишдан, ўйноқлаш, қувонишдан бошқа нарсага қўлимиз тегмади... Бечора Муниса кўзларига ишонмай, ўзини саройга кириб қолгандек ҳис этарди. Фақат Мазлум (чўпон Меҳмет бизга ҳадя қилган улоқнинг отини Мазлум қўйдик) бизни ёмон қўрқитиб юборди. Бу ярамас очик қолган ошхона эшигидан боғчага, у ердан хўдди таги минорадек тик жарликка қараб чопиб кетди. Худо бир сақлади, яна бир қадам босса тўғри жарга қулаб кетарди. Лекин бу шайтон махлуқлар оёқларини қаерга қўйишни мендан яхшироқ билишади. Ҳарҳолда, уни

тутиб ичкарига олиб киргунча, юракларимиз ёрилгандан баттар бўлди.

Ҳа, уйимиздан ниҳоятда хурсандмиз. Муниса саҳндаги мовий кафеллар устида югуради, сирғанади, девордаги гул расмларини қўллари билан сийпаб қувонади.

Фақат кечқурунлари, қош қорая бошлаганда бир оз ўксиб қоламиз. Қўшниларникига қўлларида тугунча билан оталари, ака-укалари келишади. Бизнинг уйимизни эса бу соатларда ҳеч ким йўқламайди. Бир умр шундай бўлиб қолади.

Бу юртнинг баҳори шундай ажойиб бўлар эканки... Ҳаммаёқ кўм-кўк бўлиб кетди. Боғчамда ранг-баранг гуллар очилди, хонамнинг деразаларига чирмовуқлар чирмаша бошлади. Боғчамизнинг этагидаги тик жарлик яшил шоналарга ўхшаб қолди. Бу яшилликлар ичида лолалар янги яралардек қип-қизил бўлиб очилади. Бутун бўш кунларимни боғчада Муниса билан бекинмачоқ ўйнаш, арқонда сакраш билан ўтказамиз. Чарчаган кезларимизда мен расм солишга ўтираман, Муниса эса улоғи билан чаман ичида чўзилиб ётади. Менда расм солиш ҳаваси яна уйғонди. Бир неча кундан бери сувбўёқ билан Мунисанинг расмини чизмоқдаман. Ярамас қиз тек туриб берса, сурат аллақачон битган бўларди, лекин жим туриш жонига тегади. Бошида дала гулларида қилинган чамбар, яланғоч қўлларида улоқ билан рўпарамда жим ўтиришга тоқати етмайди.

Баъзан Мазлум унамасдан узун, ингичка оёқларини типирчилата бошлайди. Ана шундай пайтларда Муниса ирғиб ўрнидан туради-да:

— Опажоним, худо ҳаққи, мен жон-жон деб туриб берардим, лекин Мазлум унамаяпти, нима қилай! — деб қочиб кетади.

Мен жаҳлим чиқиб бармоғим билан унга пўписа қиламан:

— Нима, мен сенинг шайтонлигингни билмайманми? Сен жўрттага жониворни қитиқлаяпсан!

Мактабдаги дарсларим ҳам ёмон кетаётгани йўқ. Мудир афанди мендан жуда хурсанд. Фақат кулишни яхши кўрганим учун баъзан мендан хафа бўлиб қолади.

— Ҳа-да, сенга ҳам омбур олиб келаман-да! — дейди.

Мен ёлғондан лабларимни буриб:

— Начора, домла афанди. Устки лабим бир оз калтароқ, шунинг учун жиддий турганимда ҳам мени куляпти деб ўйлайсиз, — дейман.

Мудир афанди нимагадир чет тилларга ҳавас билан

қарарди. Аллақандай бир эски француз алифбесини то пиб олиб, ҳижжалаб ўқиб юради. Баъзан мендан сўзларнинг маъносини сўраб олади-да, дарслик чеккасига қора қалам билан ёзиб қўяди.

Шайх Юсуф афанди билан жуда иноқлашиб кетдик. Бу нозик, ғамгин бемор менга жуда ёқади. У овозида яшириниб ётган шикоятли оҳанг билан шундай гўзал шундай аломат нарсалар айтадики...

Ун кун аввал жуда галати ҳодиса рўй берди. Мактабимизда кераксиз эски ашёлар тиқиб ташланган бир зал бор. Уша кунни бир ўқув жадвали олиш учун шу залга кирдим. Деразалар ёпиқ бўлгани сабабли зал ичи кечқурунгидай ола-қоронғи эди. Теварагимга қараган эдим, бурчакда чанг босиб ётган бир эски органга кўзим тушди. Бирдан юрагим ширин-ширин ура бошлади. Кейин юрагимга мунг чўкди. Болалик чоғларимнинг бахтиёр кунлари шу орган чалган оғир, чуқур илоҳий куйлар ичида ўтган эди. Унутилган дўстнинг мазорига яқинлашаётгандек, титроқ ичида унинг ёнига келдим. Залга нима учун келганимни, қаерда эканлигимни унутган эдим. Секин оёғимни босдим, клавишлардан бирига бармогимни қўйдим. Орган ярали кўнгилдан келаётгандек оғир, дардли садо берди. Оҳ, бу садо!

Нима қилаётганлигимни ўйлаб ўтирмасдан ёнига курси келтириб қўйдим. Орган ёнига ўтириб, яхши кўрган черков гимнларидан бирини секин, ғоят секин чала бошладим.

Органни тинглаб туриб, секин-секин ўзимни йўқота бордим, оғир бир рўё қаърига тортила бошладим. Мактабимнинг ола-қоронғи коридорлари кўзларим ўнгида гавдаланар, қора фартугли, калта сочли мактабдош дугоналарим шу даҳлиздан тўп-тўп бўлиб ўтарди. Бу ерда қанча қолиб кетганлигимни, нималар чалганимни билмайман. Ўтган кунларимнинг ўтган рўёсига ўзимни тамомила таслим этган эдим.

Орқамда чуқур бир хўрсиниш, япроқлар орасидан шамол ўтаётганлигига ўхшаш бир товуш эшитдим. Енгилгина титраб бошимни ўгирдим. Ола-қоронгиликда кўзимга Шайх Юсуф афандининг сарғиш сиймоси кўринди. Бир синиқ жавонга суяниб, бошини солинтирган ҳолда қулоқ солиб турар, кўк кўзларида чуқур бир ҳасрат бор эди.

Тўхтаганимни кўриб:

¹ Орган — чолғу асбоби.

— Давом эт, бўтам, давом эт, илтимос қиламан,—
еди.

Мен жавоб бермадим. Орган устига бошимни яна дам энгаштириб олиб, кўздаги ёшларим қуригунча чалдим. Кейин ҳиқ-ҳиқ нафас олиб, эзгин, толғин бир ҳола ўрнимдан турдим.

— Сизда нақадар чуқур музика истеъдоди, нақадар жассос бир қалб бор экан, Фарида хоним! Бола қалбининг шу қадар чуқур қайгуни қандай ҳис эта олишига жабланаман.

Мен ўзимни парвосиз кўрсатишга тиришиб:

— Булар гимн деб аталган диний қўшиқлардан бири. Ҳа, кўпинча шунақа гамгин бўлади булар, афандим. Ҳам менда эмас, куйларда,— дедим.

Юсуф афанди сўзларимга ишонмади, бошини тебратиб:

— Ўзимни санъат устаси деб ҳисоблай олмайман,—
еди.— Лекин бир музика парчаси чалинганда ундаги разилатларнинг қайси бири композиторга, қайси бири ижрочига оид эканлигини аниқлашда янглишмайман. Ашулаларнинг овозларидаги сингари ижрочиларнинг тармоқларида ҳам ўзига хос тўлқинлар бўлади, бу эса рақат жассос қалбдангина келиб чиқади. Шу гимн деб
йтган диний ашулаларингиздан баъзиларининг нотасини менга ҳадя қилишингиз мумкинми?

— Булар қулоққа ўтириб қолган нарсалар, афандим, ноталарни қаердан билай?

— Ҳечқиси йўқ. Бир кун вақти билан орган ёнига ўтириб чалиб берсангиз, каминангиз ҳам ижозатингиз билан дафтарга ёзиб олади. Бир вақтлар вафот қилиб кетган бир қари попдан каминангиз ҳам битта орган олиб олган эди. Музика асбобларига менда жуда катта таъқиш бор, афандим. Мен уни ўз хонамининг бурчагига ўйганман... Шу нарсаларни мен ҳам чалишни истардим.

Бир-биримиз билан гаплашиб залдан чиқдик. Ажралиш пайтимизда Шайх Юсуф афанди менга ёзилиб шундай деди:

— Менда жуда қаттиқ ҳасратга чўккан пайтларимда ёзилган парчалар бор. Ҳали буларни ҳеч кимга олиб берганим йўқ. Тушунишмайди, ишонаман. Худо тасиб буюрса, шуларни сизга бир кун чалиб бераман. Ўйим дейсиз, кичик хоним?

Бу воқеа Шайх Юсуф афанди билан бўлган иноқлимизни яна бир карра оширди. Ваъда қилган парча-

ларни ҳали эшитганим йўқ. Лекин жуда чиройли нарсалар бўлишига шубҳа қилмайман. Чунки бу хаста ҳассос киши бир парча тахтага тегиб кетса ҳам, тахтадан мунчи қади, деб ўйлайман. Бир неча кун аввал болалардан бири ўзи сотиб олмоқчи бўлган бир удни келтириб кўрсатди. Шайх Юсуф афанди бармоқларининг учини ул торларига тегизганда менга шундай туюлдики, бу нозик бармоқлар удга эмас, кўнглимнинг ич-ичига теккандай бўлди.

* * *

Б..., 5 май

Кеча бир ёмон иш қилиб қўйдим. Маълум бўлиб қолади, деб юрагим титрайди. Қилган нарсамнинг ёмонлигини биламан, лекин на чора? Кўнглимнинг хоҳиши шундай бўлди.

Муаллимлар ҳафтада бир марта кечқурун мактабда навбатчилик қиладилар. Кеча менинг навбатим эди. Кечқурун қизлар синфларда дарс тайёрлаб ўтирганларида, биз Шаҳноза хоним иккаламиз мактабни кўздан кечириб бошладик. Синфлардан биридаги лампа яхши ёнмаётганини кўриб ичкари кирдик. Муовина хоним ниҳоятда эпчил, билармон хотин. Қўлидан ҳар иш келади. Курсига чиқиб лампани тузата бошлади. Шу вақт эшикдан қари ходима кириб келди. Қўлида мактуб бор эди, у орқадаги партада ўтирган бир ўқувчи қиз ёнига келди. Ходима хатни қизга энди узатган эди, муовина хоним турган еридан:

— Тўхтанг, Ойша! У нима? — деб қичқирди.

— Ҳеч... Жамила хонимга бериб қўйинглар, деб мактаб қоровулига шу хатни ташлаб кетишган экан.

— Менга бер, уни. Ўқувчи қизларга келган хатларни аввал мен кўришим керак, деб неча марта сизларга таъкидлаганман. Мунча ақлсиз хотинсан!

Шу дам кутилмаган ҳодиса рўй берди. Жамила ўрнидан сапчиб турди-да, ходиманинг қўлидан хатни тортиб олди.

Шаҳноза хоним вазминлигини бузмай:

— Бу ёққа кел, Жамила! — деди.

Лекин Жамила турган еридан қимирламади.

— Бу ёққа кел, деяпман сенга, Жамила, нега бўйсунмайсан?

Озгин касалманд Шаҳноза хонимнинг овози шу қа-

дар кучли эдики, мен титраб кетдим. Синфга чуқур бир сукунат чўқди. Пашша учса эшитилар эди.

Жамила бошини солинтириб, секин-секин ёнимизга келди. У ўн олти-ўн етти ёшларда, хушрўйгина қиз эди. Мен ҳаммаша дугоналаридан қочиб, боғда, бурчак-бурчакда ўзи ёлғиз хаёлга чўкиб юрганлигини кўрар эдим. Дарсларда ҳам ўйчаи, ғамгин ўтирарди.

Қиз юзини яқиндан кўриб, унинг изтиробда эканлигини англадим. Юзида бир томчи қон қолмаган эди. Қаршимизда бош эгиб турар, лаблари титрар, қовоқлари худди учаётгандек, киприклари пирпирар эди.

— Жамила, хатни менга бер.

— ...

Муовина хоним, ғазабига чидай олмай, ер тепинди.

— Бер, нимага анқайиб турибсан?

— Нега энди, муовина хоним, нега?

Ана шу «нега» сўзида, мана шу бир оғиз сўзда ғамгин бир исён бор эди. Муовина хоним қўпол бир ҳаракат билан қўлини чўзиб, қиз чангалидан мактубни олди. Кейин:

— Бор жойингга бориб ўтир, — деди.

Шаҳноза хоним конвертга қаради-ю, қошларини чимирди. Лекин ўзини йўқотмади. Чуқур сукунатда эканлигига қарамай, ҳаяжон ичида экани ошкор сезилиб турган синфга хитоб қилди:

— Хат Жамиланинг Суриядаги акасидан келибди. Лекин менга итоат қилмагани учун хатни эртагача бермайман, — деди.

Қизлар яна китоб ўқишга тутиндилар. Муовина хоним билан чиқиб кетаётиб, синфга ер остидан кўз югуртирдим. Орқа парталарда ўтирган бир неча қиз бири бири билан алланималар тўғрисида шивирлашарди. Жамила эса бошини партасига қўйиб олибди, елкалари дир-дир титрарди.

Коридорда кетаётиб, муовина хонимга:

— Жазоингиз оғир бўлди, — дедим. — Эртагача қандай қилиб чидайди. Ким билсин, юраги сабрсизликдан ёрилаётгандир.

— Ташвиш қилма, қизим. У бу хатни ҳеч вақт ўқимаслигини билади, тушунди.

— Қандай қилиб, муовина хоним? Наҳотки акасидан келган хатни бермасангиз?

— Бермайман, қизим.

— Нима учун?

— Чунки акасидан келган эмас.

Муовина хоним овозини яна ҳам пастроқ қилиб сўзини давом этди:

— Бу Жамила тупна-тузук одамнинг қизи. Шу йил бир ёш лейтенантни яхши кўриб қолибди. Отаси бўлса ҳеч ҳам рози эмас. Қиз уйда ҳам, мактабда ҳам назорат қилиб юрилади. Лейтенантни Бандирмага юборишди. Биз бу қизалоқни секин-секин лейтенантдан совутмоқчимиз. Лекин у бечора қизнинг ярасини тез-тез янгилаб туради. Бу қўлимга тушган учинчи хати.

Биз гаплаша-гаплаша муовина хонимнинг кабинетига кирдик. Шаҳноза хоним дағал бир ҳаракат билан хатни гижимлади-да, печканинг қопқоғини очиб, ичига ташлади.

Вақт ярим кечага яқинлашиб қолган эди. Мен навбатчи муаллималар хонасида уйқум келмай ўтирган эдим. Ниҳоят, қарорга келдим. Коридорда айланиб юрган навбатчи ходимани бир баҳона билан пастга тушириб юбориб, муовина хонимнинг бўш кабинетига кирдим. Пардалари очиқ қолган бир деразадан хира ой ёғдуси тушиб турар эди. Бамисоли тунги ўғридек титраб, печканинг қопқоғини очдим. Йиртилган, эзилган қогоз парчалари ичидан Жамиланинг бахтсиз мактубини топдим.

Навбатчилик қилган кечаларимда ҳамма ухлагандан сўнг бўш коридорларда, шарпасиз, қоронғи ётоқхоналарда айланиб юриш менга ниҳоятда ёқади. Бир ерда усти очилиб кетган кичкина қизнинг кўрпасини ёпиб қўяман, бошқа ерда йўталаётган касал боланинг кўрпасини тузатаман, ёниб турган бошчасига қўлимни босаман, парироқда чиройли сочларини ёстиқда тўзғитиб, бошқа бир қиз ухляпти. «Ярим очиқ, нозик лаблари билан нима умидда, нима тилакда куляпти экан?» — деб ўзимдан сўрайман.

Бир неча қизча ухлаб ётган бу ола-қоронғи, шарпасиз ётоқхоналарга оғир-оғир рўё булути чўккандек кўринади. Ана шу булутни тарқатиб юбормаслик, бечораларни ширин тушларидан бевақт маҳрум қилмаслик учун оёқларимнинг учида, юрагим така-пука бўлиб юраман.

Уша кечаси Жамиланинг ётоғига келсам, бечора энди ухлаган экан. Буни киприкларида ҳали қуриб улгурмаган кўз ёшларидан фаҳмладим.

Секин боши устида эгилиб:

— Бахтиёр кичкина қиз, — дедим, — севгилингдан келган мактубни мактаб фартугининг чўнтагидан топ-

ганингда, ким билсин, қанчалик севинаркинсан! Қўлингдан кетган бу қимматли нарсани қайси бир тун париси бу ерга келтириб қўйганини ўз-ўзингдан сўрарсан! Жамила, у тун париси эмас, шунчаки бир бечора, нафрат қилган бир кишидан келиши мумкин бўлган хатларни ҳар доим қалбининг бир парчаси билан қўшиб ёқишга маҳкум бўлган бир бахти қародир...

* * *

Б..., 20 май

Кеча мактабда ўқишлар тавом бўлди. Уч кундан кейин имтиҳонлар бошланади.

Б...даги бутун хотин-қизлар мактаблари бугун шаҳардан бир соатлик масофада оқадиган дарё бўйида май байрамини ўтказадилар. Мен кўпчилик билан ўтказиладиган бундай сайри саёҳатларни ёқтирмайман. Шунинг учун у ёққа бормай, ўша кунни ўз боғчамда ўтказишни ният қилдим. Лекин Муниса, мактаб қизларининг қўшиқ айтиб ўтганларини кўриб, хафа бўла бошлади. Энди уни юпатишга ўтирган ҳам эдимки, бирдан эшик тақиллаб қолди. Чиксам, бирга ишлайдиган муаллималардан Васфия билан сўнгги синфда ўқувчи бир қанча қизлар экан. Мени дарров олдинга солиб кел, деб мудар юборибди.

Ражаб афанди:

— Худо ҳаққи, мен унга атаб қўзи сўйдирган, ҳалво пиширтирган эдим. Бу қандай бемаънилик! Ярамайди афандим, ярамайди! — деб бақириб берибди.

Қизларга келсак, улар ҳам сўнгги синф номидан илтимос қилгани келишибди.

— Ипак қурти чиқмаса, биз ҳам чиқмаймиз! — деб қизлар туриб олишибди.

«Ипак қурти» — менинг янги лақабим. Чолиқуши битди. Энди «Ипак қурти» чиқди. Энг ёмони шуки, ёши улғайиб қолган қиз ўқувчиларим мени «Ипак қурти» деб юзимга айтишдан тортинишмайди. Худо ҳаққи, бу нарса иззат-нафсимга, муаллималик шаънимга қаттиқ тегади. Бу лақаб мактабда қолса, бир нави эди-я, зорланмас эдим. Лекин илгариги купи қаҳвахоналарнинг бири ёнидан ўтиб кетаётганимда бадавлат бир ипакфуруш эканлиги таъриф қилинган чолворли, чопонли қўпол бир киши овозининг борича бақириб:

— Саккизта тутзорим бор! Саккизови ҳам мана шу битта «Ипак қуртига» қурбон бўлсин!— деса бўладими? Шундай уялиб кетдимки, ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим. Иккиламчи у кўчага оёқ босмай қўйдим.

Мен мушкул аҳволда қолган эдим. «Бормайман», десам, «ноз» қилипти дейишади, масхара қилишади. Шунинг учун чор-ночор чодрамни ёпиниб бирга чиқиб кетдим.

Кичик қизларга оқ кийимлар кийдиришибди. Дарё лабида оқ гуллар чаман-чаман очилиб турарди. Бу шаҳарда, тавба, хотин-қизлар мактаби шунча ҳам кўп экан. Яшил боғлар орасидаги сўқмоқ йўллардан ашулалар айтиб келаётган мактаб қизларининг охири кўринмас эди.

Эркак ўқитувчилар дарёнинг нариги юзидаги бир чакалакзорга тўпланишибди. Бизнинг орамизда фақат Ражаб афандигина кўкиш чопони, каттакон қора шамсияси билан айланиб юрар, бир чеккада тошдан ўчоқ қилаётган ошпазга бақириб-чақириб бир нималар буюрарди. Муаллимлар билан катта ёшли ўқувчи қизлар чодраларини ташлаб, очиқ юз билан яйрашга мудир афандини зўрга кўндириб, ахийри уни эркаклар тўпига жўнатдилар.

Билмайман, бугун нима учундир одамлар кўнглимга сиғмас эди. Бу юзларча қиз болаларнинг хушчақчақлиги, шоди хуррамлиги мени чарчатар, юрагимга қайгудан, ғамдан бошқа нарса бермас эди.

Бир ёнда бошлангич мактаб қизлари музика билан ашула айтишар, бошқа бир ёнда бир тўда ёш қизлар бир-бирини итаришиб, қичқиришиб, тўп ўйнашар ёхуд асир олиш ўйинини ўйнашар, нарироқда болалар, катта ёшдаги аёллар шеърлар ўқир ёхуд декламация ўқиётган бошқа бир болани олқишлар эдилар.

Муниса одамлар ичида йўқ бўлиб кетди. Ярамас қиз мен билан ўтирармиди!

Узоқда, баланд бир жарлик ёқасида бир неча каштан дарахти бор эди. Ёш муаллималардан баъзилари катта ўқувчи қизлар билан шу ерга арғимчоқ солишди. Қалин япроқлар орасида ранг-баранг кўйлаклар кўзга чалиниб кетар, ҳаммаёқда қичқириқлар, қаҳқаҳалар эшитиларди.

Мен оломондан секин ажралиб чиқиб, дарё бўйига тушдим-да, ўша ердаги каттакон қоя кўланкасига келиб ўтирдим. Тош ораларида битган рангсиз, жонсиз сариқ

гулларни узиб, оёқларим тагида оқиб турган сувга отардим. Ҳазим чуқур-чуқур ўйлардим.

Бирдан орқамда биров ингичка товуш билан:

— Топдим! «Ипак қурти» шу ерда экан! — деб чинчириб юборди.

Мени арғимчоқда учиргани қидириб юришган экан. Мени қўярда-қўймай судраб олиб кетишди. «Хоҳламайман, чарчаганман, арғимчоқ учишни билмайман» десам ҳам қўйишмади. Сўзимга муаллималар ҳам, ўқувчи қизлар ҳам қулоқ солишмади. Мурувват хоним, яъни мени бир вақтлар марказий Рушдия мактабида ҳимоя қилган тимқора кўзли муаллима мен билан учмоқчи эканлигини айтди. Арғимчоқлардан бирига чиқдик. Лекин, афсус, қўлларим титрар, оёқларим гавдамни кўтаришдан ожиздек букилар эди. Бечора Мурувват бир неча бор учгандан кейин воз кечди.

— Бекор овора бўляпмиз... Сен чиндан ҳам, учишдан қўрқяпсан. Юзинг докадай оқариб кетди, йиқиласан, — деди.

Тушки овқатда мудир афанди биз билан бўлди. Менинг бугунги кайфсизлигимни у ҳам сезган эди. Орасира:

— Ҳой, нега кулмайсан, хуфтон қиз? Кулма деганимда нуқул куласан. Энди эса қовоғингдан қор ёғяпти, — деб қичқираб эди.

Боёқиш овқатдан кейин ҳам изимдан қолмади. Мактабдан мен учун самовар ҳам олдириб келибди. Менга ўз қўли билан чой дамлаб бермоқчи бўлди. Уқитувчилардан бири мени узоқдан имлади. Мен аста ёнига бордим. У:

— Ходималардан бирини юбориб танбур олдириб келдик. Нарироққа бориб, Шайх Юсуф афандига бир танбур чалдирайлик. Ҳар нима қилиб бўлса ҳам, бу лақманинг қўлидан қутулиб кел, — деди.

Ҳақиқатан ҳам бундай фурсатни қўлдан чиқариб бўлмас эди. Шайх Юсуф афандининг музикаси мени ҳамон ром қилиб борар эди. Бечора анча вақтдан бери бетоб бўлиб қолиб, мактабга келмай юрарди. Фақат бир неча кун аввалгина оёққа турганлигини эшитдик. Бугунги мактаб байрамига кўнгли кумсаб келибди.

Муаллималаримиз Шайх Юсуф афандини бир амаллаб эркаклар олдидан чақириб олишди. Саккиз-ўн аёл бир бўлиб, ўзимизни ҳеч кимга кўрсатмасликка тиришиб, сой бўйидаги сўқмоқ йўл билан юриб кетдик. Шайх афандининг бугуп кайфи яхши, баҳри очик эди. Йўл

узоқлашган сари унинг чарчаб қолишидан қўрққанларга қулиб:

— Менга қолса сўқмоқ ҳеч тугамасин, чарчамай кета бераман. Бугун ўзимни жуда дадил, бақувват ҳис қиляпман, — деди.

Дугоналаримдан бири қулогимга яқин келиб, эркак муаллимлардан баъзилари хилватда ароқ ичишганларини, Шайх афандига ҳам бир неча қадаҳ беришганини айтди. Юсуф афандининг кайфи чоғлиги балки шу сабабдандир.

Сой бўйидаги сўқмоқ билан ўн беш минутча юрганимиздан кейин бир вайрона тегирмон ёнидан чиқдик. «Шалола» деб аталган шу ерда тоғ оралиги бирдан тораяр, мисоли бўғоз вужудга келарди. Соё бўйидаги қоялар шу қадар баланд эдики, пастга қуёш тушмас, сувлар гўё шафақ аксида оқаётгандек туюларди.

Овозимизни бу ердан ҳеч ким эшита олмас эди. Шайх Юсуф афандини қалин япроқли бир ёнгоқ дарахтининг тагига келтириб ўтқазишди, қўлига танбур тутқазишди.

Мен анчагина нарида сувларни кўпиртириб оқаётган қоя устидаги соёга тикилиб қолдим. Лекин дугоналарим яна мени ўз ҳолимга қўйишмади.

— Йўқ, йўқ, бу ёққа кел, келмасанг бўлмайди! — деб мени бастакорнинг рўпарасига ўтқазиб қўйишди.

Танбур поласи бошланди. Бу музика бир умр эсимдан чиқмайди! Дугоналарим кўкатлар устида ярим-ёрти чўзилишиб ётишар эдилар. Ҳатто энг бағри тош кўринганларнинг лаблари йиғлаб юборадигандек титрар, кўзларида ёш пайдо бўларди.

Жигарранг сочларини елкаларимга тўкиб ўтирган Васфиянинг қулоғига:

— Мен Шайх Юсуф афандининг ўйинини биринчи марта мактабда эшитган эдим. Жуда яхши чалган эди, лекин бунчалик эмас, — дедим.

Васфия сузук кўзлари билан маъноли қилиб кулимсирагандан кейин:

— Ҳа, Юсуф афанди умрида ҳеч маҳал шу бугунгидек бахтиёр, айна замонда бахтсиз бўлган эмас, — деди. Мен:

— Нега? — деб сўрадим.

У юзимга диққат билан қаради. Кейин бошини яна елкамга қўйиб:

— Жим, эштайлик, — деди.

Бугун Шайх Юсуф афанди фақат эски шарқиларни

чалар, куйларди. Булардан ҳеч бирини шу маҳалга қадар эшитмаган эдим. Ҳар ашуланинг охирида ҳозир тамом бўлиб қолади, деб юрагим ўйнарди. Лекин кўзлари ярим юмуқ, секин-секин қони қочиб бораётган чаккалари майда терлар билан ивиқ бир ҳолда у бир ашуладан кейин яна бирини бошлар эди.

Кўзларимни ярим юмуқ кўзлардан айира олмас эдим. Бир маҳал сўлғин ёноқларига бир неча томчи ёш тўкилганини кўрдим. Бирдан юрагим ўйнаб кетди. Бир бечора хастани шунчалик чарчатиш гуноҳ эди. Чидаб тура олмадим, қўшиқлардан бирини тугатганда:

— Бир оз дам олмайсизми? Тобингиз қочганга ўхшайди. Нима бўлди? — дедим.

Шайх Юсуф афанди жавоб бермади. Ҳўл киприклари орасида болаларча маъсум кўзлари билан менга сузилиб қаради. Кейин бошини яна танбурга эгиб, янги қўшиқни бошлади:

«Бағрим ўти, очтирма менинг оғзимни зинҳор,
Золим, мени сўйлатмаки, қалбимда нелар бор!»

Юсуф афанди шарқини тугатгандан сўнг, боши танбур устига тушди. Бечора ҳушидан кетган экан. Ҳамма шошиб қолди. Мен:

— Биз сабаб бўлдик, бунчалик чарчатмаслик керак эди! — дедим.

Рўмолчамни ҳўллаб келиш учун тошдан-тошга сакраб, сойга тушдим. Бу энгил бир ҳушсизлик, балки бош айланишидан бошқа нарса эмас эди. Рўмолчамни ҳўллаб келганимда, Шайх Юсуф афанди кўзларини очган эди.

— Бизни қўрқитиб юбордингиз, афандим, — дедим.

У беҳолгина кулимсираб:

— Ҳечқиси йўқ... Шунақа бўлиб туради, — деб жавоб берди.

Дугоналаримда ғалати бир кайфият борлигини сеза бошладим. Улар менга тагдор қилиб қарашар, паст овоз билан ўзаро шивирлашардилар.

Яна шу йўл билан қайтдик. Мен Васфия билан энг орқада келдим.

— Шайх афандида бир нарса борга ўхшайди, ичидан эзилаётгандек кўринади, — дедим.

Дугонам менга яна боягидек тагдор қилиб қаради. Кейин:

— Рост гапиряпсизми, Фарида? Хафа бўлманг-ку, лекин мен бунга ишонмайман. Бундан чиқди, сиз гапдан беҳабар экансиз-да?

Васфия менга ғалати қилиб тикилиб турарди.

— Хабардор бўлсам, яшириб ўтирармидим, — дедим.
У яна ишонмади.

— Бутун шаҳар билади-ю, бир сиз билмайсизми?
Бу маъносиз шубҳага қулимсираб елкаларимни қис-
дим.

— Ўзингиз биласиз-ку, мен шаҳарда уйдан чиқмай,
ёлғиз яшайман. Бировларнинг гапи билан ишим ҳам
йўқ.

Дугонам қўлларимни ушлади.

— Юсуф афанди сени ўлгудек яхши кўради, Фари-
да! — деди.

Ихтиёрсиз қўлларим билан юзимни беркитдим.

Сой бўйида болаларнинг суюнчли шовқинлари ҳамон
давом этарди. Ҳеч кимга сездирмасдан одамлардан ай-
рилдим, икки боғ орасидаги сўқмоқ билан уйга қайтиб
кетдим.

* * *

Б..., 25 июль

Ёз ойлари тугамайдигандек чўзилиб кетди. Жазира-
ма одам чидай олмайдиган даражада қаттиқ. Ҳамма
нарса саргайди, атрофда яшилликдан асар қолмади.
Рўпарадаги кўм-кўк тепалар саргайди, хазон тусига
кирди. Улар узоқда, ёз қуёшининг кўзларни қамашти-
рувчи нурлари ичида каттакон култепалари сингари
жонсиз, маъносиз кўринади. Мен уларни кўриб сиқила-
ман, бўғиламан, юрак сиқинтисига тоқат қилолмай-
ман.

Шаҳар бўшаб қолди. Ўқувчи қизлар тарқалди. Ўқи-
тувчилардан кўпгинаси каникулларини бошқа жойларда
ўтказгани кетди. Назиҳа билан Васфия менга ора-сира
Истамбулдан хат ёзиб туришади. Бу йил Истамбул жу-
да чиройли эмиш. Сувларни, оролни тасвир қилиб бити-
ра олмайдилар. Иложини топишса, ўша ерда қолар
эмишлар.

Тўғриси айтсам, менинг ҳам бу ерда қолгим йўқ.
Шайх Юсуф афанди воқеаси менга жуда қаттиқ таъсир
қилди. Одамлар ичида кўринишга уялиб қолдим. Мак-
таблар очиладиган вақт келганда, бошқа ерга юбориш-
ларини илтимос қиламан. Яна ҳам узоқ, яна ҳам ёмон-
роқ ер бўлса розиман. Шундай ер бўлсинки, мени чар-
чатсин, майли, кўпроқ ишлашга мажбур қилсин, лекин
мени ўз ҳолимга қўйсин.

Б..., 5 август

Муаллималик қила бошлаганимдан бери иккинчи марта ўқувчи қизларим эр қилишмоқда. Лекин бу сафар бечора Заҳроники сингари эмас. Бу кеча, шу соатда Жамила кўзларида қуриб улгурмаган ёшлари билан ухлаётгани йўқ. Бу кеча, шу соатда Жамиланинг гўзал бошига севгилиси ёш лейтенантининг кўкси ётоқ бўлди. Бу ёшларнинг иккаласи ҳам бир-бирларига бўлган ишқ-муҳаббатларида шу қадар қаттиқ турдики, ниҳоят, ота-оналари бош эгишга мажбур бўлдилар.

Жамилани ҳам Заҳро сингари ўз қўлим билан ясан-тирдим. Кўп вақтлардан бери бундай маъракалардан қочиб юраддим. Лекин Жамила уйимга ўзи келиб, қўлларимни ўпиб ёлворди. Ажабо, кечаларнинг бирида, қоронғида ўзига қилган хизматимни фаҳмлаган эдимикин? Бунисини билмайман. Лекин онасини, отасини рози қилган кунда ҳаммадан олдин менга севинчиларгани келди. Балки шубҳаси бўлгандир?

Ҳа, Жамилани ўз қўлим билан бегадим, келинлик либосини ўзим кийгадим... Бу ерда бир одат бор: ким бўлса ҳам ёш қизларнинг сочига битта келинлик иши тақади, бу яхшилик аломати бўлади. Ҳар қанча қарши турганимга қарамай, Жамиланинг онаси сочимнинг бир тарафига калтагина ип тақиб қўйди.

Лейтенантни кўриш ҳавасим бор эди. Жамилани унинг қўлида кўрмасдан туриб, бахтларига ишона олмас эдим. Лекин бунга имкон бўлмади. Барвақт уйга қайтишга мажбур бўлдим.

Ҳар ерда бўлгани сингари, бу ерда ҳам ҳамма хотинларнинг яшириқча менга қараганларини, бир-бирларига алланималар шивирлашганини сезиб турардим. Ҳамманинг оғзида яна ўша «Ипак қурти». Шаҳар ба-ладия бошлигининг хотини деб айтилган, олмосларга, олтинларга кўмилган бир семиз хотин юзимга тикилиб қарагандан сўнг, менга эшитадиган қилиб ёнидагиларга:

— Бу «Ипак қурти» чиндан ҳам офатижон экан, бечоранинг куйиб-ёниши бежиз эмас! — деди.

Шундан кейин бу ерда қолаолмас эдим. Жамиланинг онасидан ижозат сўрадим, бетоблигимни, оёқда тура олмайганлигимни айтдим. Ёш келиннинг ёнида мендан

бошқа яна бир қанча муаллима бор эди. Кампир ўшаларни кўрсатиб:

— Жамилага муаллималари ўғит-насиҳат қилишяпти, сен ҳам бир нарса айтиб кет, хоним қизим, — деди.

Бу бегараз орзуни кулимсираб туриб қабул қилдим. Ўқувчимни бир четга тортиб:

— Жамила, — дедим, — муаллиманг бўлганим учун онанг сенга насиҳат қилишимни илтимос этди. Сен насиҳатларнинг энг яхшисини ўзингга ўзинг бергансан. Лекин, бўтам, сени бир масалада огоҳлантириб қўяй: лейтенантнинг ҳозир сенинг ёнингга келмасдан туриб, кўчадан бир бегона хотиннинг келганини, сенга яширин гапи борлигини хабар қилишса, зинҳор ўзингни сақла, қизим у хотиндан қоч, чиройли бошингни лейтенантнинг қувватли бағрига яшир.

Ким билади, Жамила бу сўзларга ҳайрон қолгандир. Ҳақи бор, чунки энди мен ҳам бу нарсаларга ҳайронман. Бу нарсаларни бир бегона оғиздан эшитаётгандек, сабабини, маъносини ўз-ўзимдан сўрайман.

* * *

Б..., 27 август

Шу оқшом кичкина боғчамизда зиёфат бўлди. Муниса иккаламиз Ҳожи халфанинг оиласини кечки овқатга чақириб келдик. Кўнглимиз хуш бўлсин, деб кўчадан уч-тўртта қизил қоғоздан ясалган чироқ олдирдим, уларни бодом дарахтининг стол устига эгилган шохларига осдик. Ҳожи халфа буларни кўриб жуда хурсанд бўлди.

— Бор бўл, бу зиёфат эмас, ўнинчи июль тантанаси-ку! — деди.

Мен кулдим.

— Ҳожи халфа, бугун менинг ўнинчи июлим, — дедим.

Ҳа, бугун чиндан ҳам хуррият куним эди. Чолиқушининг қафасдан қутулганига бу кеча роса бир йил тўлган эди. Бир йил, яъни уч юз олтмиш беш кун! Қанча кўп-а!

Дастлаб кайфим анча тузук эди. Тинмасдан кулар, сўзлардим. Шу қадар ҳазилкашликлар қилдимки, саматиялик хонимнинг кулгидан нафаси тиқилар, Ҳойгонушнинг севинч-ла тўлиқ ширмон юзи бодом шохидаги қизил чироқлардек қизариб борарди. Ҳожи халфа эса қўлларини тиззаларига уриб:

— Нима бало, қизим, ичингда шайтон борми? — деб кулди.

Кечга довур боғчада ўтирдик, сўнгра қоғоз чироқларимнинг бирини Миратга, иккинчисини Ҳойғонушга бериб, меҳмонларим билан хайрлашдим. Муниса кундузи чарчаб қолгани учун биз гаплашиб ўтирганимиздаёқ курсида мудрай бошлаган эди. Уни уйга киргизиб юбориб, ўзим боғчада ёлғиз қолдим.

Жимжит ёруғ бир кеча эди. Қўшни уйларнинг чироқлари аллақачон ўчган. Шу юлдузли осмон ичида тоғ қўрқипчли бир соядек кўринарди.

Пешонамни қўлларим билан ушлаб, боғчанинг совуқ темир панжарасига қўйдим. Атрофимда на шарша, на бир ҳаёт асари бор. Фақат жар тагида, бу чидаб бўлмайдиган жазирамага қарамай, ҳамон қуримасдан оқётган сувнинг чулдираши, унда юлдузларнинг акси.

Қоғоз чироқнинг мум шами эрий бошлади. Уларнинг рангли нурлари билан бирга ичимдаги шодликнинг ҳам сўна бошлаганини, кўнглимга чуқур, оғир бир қоронғилик чўкаётганлигини ҳис этардим.

Мен ўтган шу йилнинг ҳам қоронғи, ҳам ойдин кунларини бирма-бир хаёлимдан кечирдим. Ё раббий, булар нақадар узоқ, узоқ вақтларда бўлиб ўтган экан!

Совуққа, жабру жафога, меҳнат ва машаққатга шикоятсиз чидам берадиган соғлом вужудим бор.

Эҳтимол, яна қирқ йил-эллик йил яшарман. Эҳтимол, яна эллик йилдан кейин бу ҳазин ғалабанинг ҳазин йиллигини қайд этиш лозим бўлар. Ҳаёт нақадар узун, ё раббий, нақадар узун!

Эҳтимол, Муниса у вақт ёнимда бўлмас. Сочларимга секин-секин оқ тушар...

Хўп, умид қилайин, чидайин, мен бунга розиман, лекин нима эвазига, нимани кутиш эвазига?

Шу бир йил ичида бир неча марта ўзимни тутолмай йиғладим. Лекин уларнинг ҳеч бирида шу кеча қовоқларимнинг ичини ёндирган кўз ёшларимдаги аччиқлик йўқ эди. У вақтлар фақат кўзларим йиғларди. Бу кеча эса кўнглим йиғламоқда.

* * *

Б..., 1 октябрь

Дарсларнинг бошланганига икки ҳафта бўлди. Муаллималарнинг кўпи яна Б...га қайтиб келди. Ҳатто, Истамбулда қоламан, деган Васфия ҳам келди. Бечора бўш ўрин тополмабди.

Назиҳанинг бошига эса давлат қуши қўйибди. Жума кунларининг бирида икки дугона Босфор ёнида бир ёш офицер билан учрашибди. Офицер уларни Фотиҳгача узатиб қўйибди.

Бу икки дугонам ҳозиргача учратган ҳамма эркаклар каби, бу офицер ҳам Васфияни манзур кўрибди. Ҳатто, билмайман, аллақайси парқда учрашадиган ҳам бўлишибди. Лекин, аксига келиб, ўша куни Васфияларникига меҳмон келиб қолибди. У офицерни алдашга кўнгли бўлмай, Назиҳадан илтимос қилибди:

— Жон Назиҳа, менинг ўрнимга сен бор. Бугун келолмади, деб айт. Бошқа кун қаерда учрашимизни билиб кел, — дебди.

Кечқурун Назиҳа қайтиб келиб, йигитни кўрмаганлигини айтибди. Лекин қизнинг аҳволи, кайфияти аллақандай эмиш. Бир қанча кундан кейин сир очилибди. Ўша куни Назиҳа ҳар нима қилиб бўлса ҳам ёш офицерни ўзига мафтун этибди. Хоин қиз бир ҳафтадан сўнг унашиб ҳам олибди.

Васфия бу ҳодисадан жуда қаттиқ эзилибди. Бир ёқдан, азиз дугонаси томонидан алданганига куйса, иккинчи ёқдан ёлғиз қолганлиги учун дард чекар эди. Тез-тез оҳ уриб:

— Оҳ Фарида хоним, сиз билан нақадар яхши дўст бўла олардик. Лекин қандай қилиб тушунтирсам экан, сиз шу қадар хушчақчақ, яхши, жонон қизсиз-ку, лекин яшаш гаштини билмайсиз, — дерди.

Уяларда тухумларни янги қушчалар ёриб чиққанда, нақадар нашъали бир ҳаёт бошланса, мактаб ҳам ҳозир шунга ўхшаган бир аҳволда эди.

Бир неча кун аввал чақмоқлар, момақалди роқлар билан бошланган шиддатли ёмғир жазирама ва сокин ёз кунларининг менга берган мавридсиз ғаму ғуссаларини, дудмол ҳаёт ҳорғинлигини ювиб кетди. Энди қушдай енгилман, вақтим шу қадар чоғки!..

* * *

Б..., 17 октябрь

Ёмғир ўн кундан бери тинмайди, шивалагани шивалаган. Дастлабки кунларда мен қатори суянган, сўлгин чехраларига мусаффо ҳаёт ранги югурган кечки гуллар хароб бўлди. Бечоралар боғчада, тинмай ёғаётган ёмғир остида бошларини эгиб туради, «бас энди!» дейишаётгандек, шимтираб титрашади.

Бугун кечқурун мактабдан қайтаётганимда менинг ҳам аҳволим уларникидан қолишмас эди. Шалаббо ивиб кетдим. Чодрам баданимга ёпишди, кўчада учраганлар мени тоза кулги қилишди.

Муниса шу оқшом менга бир аҳволда кўринди. Шамоллаб қолишидан қўрқиб, унамаганига қўймай, барвақт ётқиздим, липа гули қайнатиб ичирдим. Ярамас қиз инжиқлик қилар, менинг ваҳимдан куларди.

— Опажоним, совуқ одамга нима қиларди? Бултур қорда, сомонхонада ётганим эсингиздан чиқдимми? — дедирди.

Шу кеча ҳеч уйқум келмади. Мунисани ухлатганимдан кейин қўлимга китоб олиб, диванга чўзилдим. Ёмғирнинг томда, тарновларда чиқарган шовқинини, ўн беш кундан бери битмаган бу мотам куйини эшитиб ётдим. Қанча вақт ўтганини билмайман. Бирданига эшигим қаттиқ-қаттиқ тақиллай бошлади. Шундай бемаҳалда ким бўлиши мумкин эди?

Эшикни очишга юрагим бетламади. Меҳмонхона жумбасидан¹ қарадим. Қоронғида ўзини ёмғирдан жумба панасига олиб новча бир хотин турарди. Қўлидаги клеёнка ёпилган фонарь ёғдуси кўчадаги ёмғир кўлобларида живирлар эди.

— Ким у? — деб сўрадим.

Титроқ бир товуш:

— Очинг, Фарида хонимни кўргани келдим, — деди.

Эшикни дир-дир титраб туриб очдим. Уша машъум оқшомдан бери бегона хотинлардан юрагим безиллаб қолган. Қайси-қачон мана шундай бегона одамларнинг мени ахтараётганларини билсам, ёмон хабар олиб келгандир, деб қўрқиб кетаман. Бемаҳал келган меҳмон юзимни кўриш учун чирогини кўтарди. Ана шунда мен ҳам унинг сўлгин чеҳрасини, ғам тўла мовий кўзларини кўрдим.

— Кирсам майлими, хўжоним?

Унинг юзи, овози менга далда берди. Ким эканлигини, нимага келганини сўраб ўтиришни лозим кўрмай, ёнимдаги меҳмонхона эшигини очдим-да:

— Марҳамат, — дедим.

Хотин уйни ҳўл қилиб қўйишдан тортинаётгандай теварагига қарар, ўтиришга юраги бетламай турарди.

¹ Жумба — қадимий турк уйларида ташқарига чиқариб қилинган дарча. Ичкаридан туриб қараган киши ташқаридан кўринмайди.

Кейин ўртадаги ўнғайсизликка барҳам бериш учун бўлса керак:

— Вой, бу ёмғир-эй, бу ёмғир-эй! Одамни кўмиб ташлай дейди-я! — деди.

Мен унинг юзига диққат билан қараб турардим. Ундаги парижонликнинг сабаби ёмғир эмас, тамоман бошқа нарса эканлиги равшан эди. Асл мақсадини айтишдан аввал, ўзини бир оз босиб олмоқчи эканлигини фаҳмлаб, дарров суриштиришга тутинмадим.

Юрагимда уйғопган биринчи ҳис мени алдамади. У истараси иссиқ, яхши, тарбияли хотин эди. Ниҳоят:

— Ким билан кўришиб ўтирибман, афандим? — деб сўрадим.

У мендан тортинаётгандай бошини солинтирди.

— Фарида хоним афандим, мен ёт эмасман. Гарчи ҳозиргача кўришмаган бўлсак ҳамки, мен сизни яхши танийман. — У бир оз тўхтади, кейин ўзига куч йиққандай яна давом қилди: — Мен ҳамкасбларингиздан бирининг опаси бўламан. Мактабингизнинг музика муаллими Шайх Юсуф афандининг опасиман.

Бирдан нафасим оғзимга тиқилди. Лекин маҳкам туриш, сир бермаслик керак эди. Шунинг учун:

— Шунақами, афандим, кўришганимиз учун хурсандман, — дедим. — Шайх афанди бир оз тузукмилар?

Бу, албатга, шундай бемаҳалда, шу аҳволда келган бир кишига айтиладиган сўз эмасди, лекин бошқа нима ҳам дея олардим.

Меҳмон жавоб тополмай жим турарди. Мен эсам юзига боқишдан қўрқиб кўзларимни ерга қаратиб олдим. Қулоқларимга заиф бир йиғи эшитилди. Қутулиннинг имкони бўлмаган бир фалокатга унаётгандай, бошимни яна пастроқ солинтириб олиб кутдим.

У йиглаб юбормаслик учун кўксини, бўйнини қўллари билан эзиб туриб:

— Укам шу кеча жон беради... — деди. — Кечга келиб аҳволи оғирлашди. Олти соатдан бери ўзини билмайди. Эрталабга етмаса керак.

Жавоб бермадим. Нима ҳам деярдим!

— Кичик хоним, — деди у, — Юсуф мендан уч ёш кичик бўлса ҳамки, мен уни ўғлим деб биламан. Нимага десангиз, онамиз ўлганда Юсуф кичкина бувак эди, мен ҳам унчалик катта эмасдим. Шу аҳволимда унга оналик қилдим. Бутун умримни шу билан ўтказдим. Тул қолганимда ёшим сизникича эди. Юсуфгинам ёлғиз қолмасин, деб бошқа эр қилмадим. Мана энди у мени ёлғиз

ташлаб кетяпти! Буларни нима учун менга айтастир дегирсиз, хоним афанди? Мени айб қилманг, сизни шундай бемаҳал безовта қилганим учун, сиздан ёлвориб илтимос қиладиган нарсам учун мендан хафа бўлманг, мени қувманг...

Сўзи шу ерга келганда бирдан оёқлари букилиб, ерга чўкди. Бир бало бўлиб қолди шекилли, деб елкаларидан ушлаб тургазмоқчи бўлдим. Лекин у ерда судралиб, йиглаб юриб, оёқларимни ўпа бошлади.

Эҳтиёт билан ўзимни қутқаздим. Шундай пайтларда одам ўзини қанчалик огир-вазмин тутиш мумкин бўлса, мен ҳам шундай вазмин товуш билан гапирдим.

— Хоним афанди, қайғунгизни тушуниб турибман, айтинг, қўлимдан келадиган нарса бўлса...

Хотиннинг йиғидан шишган қовоқлари остидаги сўниқ мовий кўзларида умид учқунлари чақнади. Боёқиш кўксининг дукурини қўллари билан босишга тиришиб:

— Юсуф ўн йилдан бери касал эди, — деди. — Қанчалар ҳаракат қилдим, қанчалар тиришиб-тирмашдим, лекин лаънати касал йўқ бўлмади, укам бечорани ичдан кемира борди. Ниҳоят, бу воқеа юз берди... Сизни кўрди. У шунақа, ҳассос одам. Ана шундан кейин кўз ўнгимда хазон бўла бошлади.

Мана шу ерда ўзимни тутолмай эътироз қилдим:

— Хоним афанди, қасамёд қиламанки, укангизга бирон ёмонлик қилганим йўқ. Ўзим-чи? Ахир ўзим ҳам қанотлари қайрилган бир шўрликман!

У яна оёқларимга осилди.

— Хоним қизим, болам, сизнинг ҳам севганингиз бордир, жаҳлингиз чиқмасин. Қасам ич десангиз ичай, мен бу ерга сиздан шикоят қилгани келганим йўқ. Мен, бир қарашда кўринганимдек, багри тош, дагал хотин эмасман. Жуда борсам Юсуфнинг опасиман. Йиллар бўйи унинг музикаси ичида яшадим. Сиздангина эмас, ҳатто ўрталарингиздаги танишлиқдан ҳам шикоятим йўқ. Юсуф ётиб қолгандан кейин шамдай куйиб, эриб борарди. Мен уни кўриб, дунёдан шукроналик билан кетяпти, деб ўйлардим. Дарҳақиқат, на шикоят қилар, на изтироб тортар ва на аччиқ сўзлар айтарди. Баъзан ҳушидан кетар, шундай кезларда қовоқлари пирпирар, қонсиз лаблари яширин бир табассум билан сизнинг исмингизни шивирлар эди. Юсуф бу дардини шу маҳалгача менга айтмаган эди, лекин кеча қўлларимни ушлади, бармоқларимни бирма-бир ўпди, кейин: «Уни яна бир марта кўрсат менга, опа!» деб ёш болалардек ялина бошлади.

Юсуф учун ҳар қандай фидокорликка рози бўлсам ҳам, бу илтимосини бажаришимга кўзим етмас эди. Юрагим садпора бўлди. «Тузал, Юсуф, тезроқ тузук бўл, айланай. Бир кун албатта кўрасин!» деб пешонасини, сочларини силадим. Оҳ, Фарида хоним, кошки эди унинг менга ҳеч нима демай хафа бўлганини, кейин тескари ўгирилиб, кўзларини қандайин умидсизлик билан юмиб олганини кўрсангиз!.. Буни сўз билан англатиб бўлмайди. Бугун кечга бориб кўзларини бутунлай юмиб олди. Энди кўзларини ҳеч маҳал очмаслигини билардим. Мен бу кўзлар учун бутун умримни, бахтимни фидо қилган, ундан ҳеч бир нарсамни аямаган эдим. Зор-интизор бўлган нарсасини сўнгги марта кўрмасдан кўзларини юмганини кўриш! Мен бу аламни сўз билан тушунтириб беролмайман сизга. Фарида хоним, бунинг имкони йўқ! Бир савоб иш қилинг, айланай! Бу жон чиқаётганда оғзига томизилаётган сувдай бўлади.

У ортиқ гапиролмай қолди. Юзимни этакларим ичига яшириб, болаларча чинқириб, йиғлаб юбордим.

* * *

Шу кеча воқеаларини эсимда бир тушдай сақлаб қоламан.

Жала остида, олдимдаги хира чироқ орқасида бир қанча тор, қоронғи кўчалардан ўтиб бордим. Ҳеч нарсани сезмас, ҳеч нарсани ўйламас, селга учраган япроқ сингари ихтиёрсиз илгарилардим.

Мени соя-кўланкалар билан тўлиқ баҳаво, кенг бир хонага олиб кирдилар. Деворларда танбурлар, удлар, ғижжаклар осилган, токчаларда ҳар хил найлар тиқилиб ётибди. Бастакор мана шу чолғу асбоблари билан тўлиқ хонанинг бир бурчагида, кенг темир каравотда жон бермоқда эди.

Биз оёқ учида юриб, секин яқинлашдик. Мум сингари сап-сарик юзига ўлим сукунати чўккан, юмуқ кўзларининг чуқурига қоронғилик тўлган эди. Фақат лабларида, оппоқ тишларини хиёл кўтариб турган ярим юмуқ лабларида ҳаёт асари кўринарди.

Боя шу қадар эзилиб куйган, паришон кўринган боёқиш хотин мана энди ўлим тўшагида ётган бахти қоранинг сўнгги тилагини ерига етказгандан кейин, ўзини ҳайрон қоладиган даражада оғир, вазмин тутарди. Ё раббий, севги, меҳру муҳаббат деб аталган нарсада қанчалар мўъжизалар бор-а! Мактабга борадиган ўғлини

уйғотаётган она сингари, қўлини укасининг бошига қўйиб:

— Юсуф, болам, кўзингни оч. Фарида хоним сендан ҳол сўраб келди. Оч кўзингни, Юсуф, — деди.

Бетоб ҳеч нарса эшитмас, ҳеч нарса сезмас эди. Хотин даҳшатга тушди. Наҳотки укаси кўзини очмай ўлиб кетаверса? Ваҳима уни секин-секин ҳаяжонга солиб, бояги ишончини йўқотиб борди. Боёқиш яна бўгилиб, нафаси тиқилиб, йиглай бошлади.

— Юсуф, айланай болам, ҳеч бўлмаса бир марта кўзингни оч! Кўрмай ўлиб кетсанг, мен яна баттар азобда қоламан!

Ачинганимдан юракларим эзилар, оғирлигимни кўтара олмагандек оёқларим букилиб борар эди. Каравотнинг бош томонидаги столга ўхшаш бир қора нарсага суяниб тургандим. Кейин унинг орган эканлигини билиб, титраб кетдим. Қалбим бу бечора кўзларни сўнгги марта оча биладиган мўъжиза шу орган бўлиши мумкинлигини шивирлади. Миямга келган ўй балки бир жиноят, балки ундан ҳам каттароқ гуноҳдир, лекин бу орган ҳам, чеккасидан қараганларни ўзига тортувчи жарлар сингари, мени ўзига тортмоқда эди. Ихтиёрсиз оёгимни босдим, бармогимни клавишлардан бирининг устига қўйдим...

Орган ярали кўнгил сингари мунгли-мунгли ингради. Уйнинг қоронғи бурчаклари, деворларига узун-узун соялари тушиб турган созлар яширин фиғон билан титрай бошлади.

Ҳақиқатми ё менинг ёшлар билан тўсилган кўзларим ваҳими, нима эканлигини айтолмайман, лекин касал шу овоздан сўнг мовий кўзларини охириги марта очгандай бўлиб кетди!

Опаси кўрпага юзини тиқиб фарёд уриб йиглар эди.

Бир муқаддас вазифа ўтаётгандек, жасад устига энгашдим, ҳаётнинг сўнгги нафаслари билан боқий кўринган кўзларига лабларимни тегиздим. Эвоҳ, наҳотки биринчи бўсам ўликнинг юмуқ кўзларига насиб қилган бўлса?!

* * *

Б..., 2 ноябрь

Бу оқшом Б...даги уйимда ўтадиган сўнгги кечам. Эртага саҳар жўнаб кетаман.

Уша воқеадан сўнг, албатта, бу ерда қола олмас

эдим. Шаҳарда ҳамма мени гапиради, менга қизиқади. Мактабга бораётган ё қайтаётган кезларимда неча бор одамлар орқамга тушди; юз пардамни икки қават қилиб олганимга қарамай, юзимни кўриш учун неча бор йўлимни тўсишди. Баъзилар овозларини пича пастроқ қилишни ҳам эп кўрмай: «Э, «Ипак қурти-ку», бу! «Бечора Шайх!» деб қичқирганларини ҳам бир неча бор эшитдим.

Дугоналарим олдида оғиз очишдан уялар, синфга кирганимда эса лавлагидай қип-қизариб кетганимни ҳис этардим.

Бу аҳвол шундай давом эта олмас эди. Шунинг учун маориф мудирига учрашишга мажбур бўлдим. Бу ернинг ҳавоси мижозимга ёқмаётганлигини айтиб, бошқа ердан дарс беришларини илтимос қилдим. Миш-мишлардан у ҳам хабардор бўлса керак, истагимга қарши чиқмади. Лекин бошқа ердан дарров ўрин топиш осон эмаслигини айтди. Мен ойлиги озроқ бўлиб, кичикроқ мактаб бўлса ҳам рози эканлигимни айтдим. Ишқилиб, узоқроқда бўлса бас, дедим.

Икки кун аввал буйруқ келди: Ч... Рушдиясига тайин қилишибди.

Бечора Чолиқуши шамолга учраган куз япроғига айланди!...

УЧИНЧИ ҚИСМ

Ч..., 23 апрель

Бугун Хизр Илѐс куни. Уйда ѓлғизман. Йўқ, фақат уйдагина эмас, бутун шаҳарчада бир ўзим бўлсам керак. Уйлар бўш, дўконлар ёпиқ. Бутун аҳоли озиқ-овқатларини саватларига солиб, қўзи кабоби егани саҳарлаб толзорга жўнашди. Кўчамиз бурчагида, ҳамиша бир шол гадо ўтирарди. У ҳам бундай вақти чоғлиқдан қолгиси келмай, худди аравага минаётгандай, бир ҳаммол елкасига керилиб минди-да, одамлар тўпига қўшилиб кетди.

Лекин ҳаммадан ҳам итлар менга ёқди. Бу мугамбир жониворлар, зиёфатнинг ҳидини билиб, тугунлар, саватлар ва бошқа нарсалар билан йўлга чиққан одамлар орқасидан галалашиб эргашиб кетишди.

Мунисани қўшниларимиздан полк имоми Ҳофиз Қурбон афандининг хотини билан қўшиб юбордим. У менсиз бормаслигини айтиб инжиқлик қилган эди, бошимни рўмол билан боғлаб олиб:

— Бир оз тобим қочиб турибди, тузук бўлсам орқангдан бораман, — дедим.

Уларни тобим қочиб турибди, деб алдаган бўлсам ҳам, бугун, аксинча, тобим ҳам, кайфим ҳам жуда яхши. Боришни хоҳламаганимга келсак, бундай ўйин-кулгилар ортиқ юрагимга сиғмай қолган эди.

Уйда ѓлғиз қолдим дегунча, бошимдаги дуррани олиб ташладим-да, паст овоз билан куйлаб, ҳуштак чалиб юриб уй ишларини қила бошладим. Мактабда кунбўйи эркакларча меҳнат қилганимдан кейин уйда орасира рўзгор ишлари билан шуғулланишдан шу қадар лаззатланардимки...

Уй ишларини битирганимдан сўнг навбат қушларга келди. Шумларнинг қафасларини тозаладим, сувларини янгиладим, кейин офтоб кўришсин деб қафасларини боққа олиб чиқдим. Ҳозир роса ярим дюжина қушимиз бор. Бу ёққа келишда Мазлумни Ҳожи халфанинг ўғлига қолдиришдан бошқа чора тополмаган эдик. Муниса

жуда хафа бўлди, улоқчасидан айрилгани учун йиғлади. Қизгинам ичикмасин деб шу қушларни олиб бердим. Кейин булар ўзимга ҳам эрмак бўлди. Фақат қўшнимизнинг малла мушугидан қанотли дўстларимизга ҳеч кун йўқ. Қафасларни боққа чиқардимми — бўлди, рўпараларига келиб ўтириб олади. Мундай қараганда, ўзи беозор, мулойимгина мушук. Яшил кўзларини хиёл очиб қушларга маҳлиё бўлиб қарайди, баъзан иякларини титратиб миёвлаб ҳам қўяди. Кўрган киши уни қушлар билан гаплашяптими дейди.

Бугун нима қиларкан, деб қушлардан биттасини қафасдан чиқардим, мушукнинг тумшугига яқин келтириб тутдим. Устидан қаттиқ шамол эсиб ўтгандек, золимнинг туклари ҳурпайди, яшил кўзларида учқунлар порлади, юмшоқ панжалари ичидан тирноқлари чиқди. У қушга ташланишга шайланиб турарди.

Бечора қушча чангалимда қанотларини, бўйнини қисиб шунчалар титрадики!..

Бўш қўлим билан мушукни бўйнидан чангалладим-да:

— Бу хоин яшил кўзларининг ширингина мудраб турганини кўрган киши сени осмондаги малакларни хаёл қиляпти деб ўйлайди, — дедим. — Ҳолбуки, сенинг дардинг мана шу бечорани тилка-пора қилиш, шундай эмасми? Қараб тур, мен сендан қандай ажойиб қасос оламан!

Нариги панжамни очдим. Бечора қушча бирдан силкинди, лекин, озод бўлганига ишонмаётгандай, тўхтаб қолди. Бир оздан кейин ингичка бир товуш билан чирқиллаб учиб кетди. Мен мушукнинг қушга ҳайрат ва алам билан тикилиб қолган яшил кўзларини юзимга яқин келтириб, қаҳқаҳа уриб кулдим.

— Хўш, сариқ иблис, қушчани парчаладингми? — деб мазах қилдим.

Кўнглимда чуқур бир қувонч уйғонди. Фақат бу сариқ мушукдангина эмас, балки бечора кичкина қушчаларга кун бермайдиган ҳамма сариқ махлуқлардан ҳам ўч олгандай қувонардим.

Лекин кайфимни нариги қушларнинг зору афғони бузиб қўйди. Бу ҳақиқатан зору афгонмиди — билмайман, аммо менга у бечоралар: «Нега бизни ҳам дугонаниз сингари бахтли қилмайсан?» дейишаётгандай туюлди.

Кўнглимнинг доимо бўйсунилиши керак бўлган хоҳиши, буйруғи билан қафаслар ёнига бордим. Шу

боришимда ҳаммасини озод қилишим муқаррар эди. Лекин бирдан Муниса эсимга тушди. Бетимни қафаслардан бирининг симига қўйиб:

— Тузук, сизларни-ку бўшатиш қийин эмас, лекин Мунисага, манави сариқ золимга қандай жавоб берамиз? Қўлимиздан нима келади, кичкиналар? Ҳар қанча уринсак ҳам сариқ хоинлардан ўзимизни қутқаза олмаймиз! — дедим.

Қушлардан сўнг навбат ўзимга келди. Мен ҳаво очик кунларда бошимни ҳарвақт совуқ сувда ювар, кейин офтобда қуритишни яхши кўрардим.

Бугун ҳам шундай қилдим. Кейин қафаслар рўпарасидаги ўрикка чиқиб, ҳўл сочларимни баҳор елида қурита бошладим. Сочларим узайиб, белимга тушиб қолибди. Б...да сочларимнинг нечук калталигини дугоналаримга айтишдан уялган эдим. Улар соч қирқишни хотинлар учун айб, тўғрироғи, катта гуноҳ, деб ҳисоблардилар. Мен ҳар кимлардан, ҳатто Ҳожи халфадан ҳам соч дориси олиб ишлатардим. Улар сочларимнинг шундай тез ўсиб кетганини кўришгандан сўнг ҳамма ҳикмат ўзларида, дориларида эканлигини айтишар, дориларининг зўрлигига менинг сочларимни шоҳид қилиб кўрсатишарди.

Мен ўтирган ўрик қафасларнинг қоқ рўпарасида эди. Қушлар мунчоқ кўзларини қуёшда йилтиратишиб, ҳар хил оҳангда сайранарди. Мен уларга тақлид қилиб ҳуштак чалар, ингичкагина шохда худди арғимчоқдай учиб ўтирардим. Бир маҳал қўшнимизнинг деразасига кўзим тушиб қолмайдими! Вой ўлай, нимани кўрдим денг? Полк имоми Ҳофиз Қурбон афанди елпич товоқдай япалоқ юзидаги мачит чироғи сингари ёниб турган юмалоқ, шилпиқ кўзлари билан менга эси оғиб қараб турса бўладими! Қандай аҳволга тушганимни сўз билан айтиб беролмайман. Қилигим, қиёфатим бир нарсага ўхшаса ҳам гўрга эди: оёқларим очик, эгнимда ярим-ёрти баданимни ёпиб турган оқ кўйлак. Биринчи ҳаракатим — орқам билан битта бўлиб турган паришон сочларимни тортиб бўйнимни, кўкрагимни тўсишдан иборат бўлди. Кейин ўзимни шохдан пастга отдим. Хайриятки, дарахт баланд эмас эди. Қулоқларимга: «Ё оллоҳ, ўзинг асра!» деган товуш эшитилди. Дарахтдан ўзини ташлаган, жони огриган мену, вой-войлаган қўшним Ҳофиз Қурбон афанди бўлди!

Мен Ҳофиз Қурбон афандининг номини кулмасдан айтолмайман. Эллик ёшни уриб қўйган бу табаррук ки-

ши полк имоми. У ўзини жуда бадавлатман, деб мақтанади. Хотини ҳали ўттизга ҳам кирмаган, чиройли, покиза, кўзлари қоп-қора, хушбичим бир черкас жувон. Биз у билан жуда қалинмиз. Бугун Мунисани ўйнатгани олиб кетган ҳам шу жувон. Боласи бўлмагани учун менинг кичкина шайтонимни ўз боласидай яхши кўради. Лекин бугунги воқеа кайфимни бузиб қўйди. Имом домладан жуда ёмон уялдим. Ким билсин, ўлгудай айб қилгандир. Ҳозир, шу сатрларни ёзиб турганимда ҳам, уятдан юзим ўтдай ёнаётганини, лавлагидай қизариб кетганини сезиб турибман. Вой, худо! Мактаб муаллимаси ҳам бўлдим, лекин ҳалигача шўхлигимни қўймаман! Б...даги қизлар билим юртининг мудирини Ражаб афанди менга: «Худо тез кўрсатмасин, лекин бир кун эмас-бир кун ўлганимда, жаноза ўқиган имомни ҳам кулдириб юборасан-да!» деган эди.

Бу ерга келганимиздан бери дафтарим портфелимда ётарди. Шунинг учун сўнгги олти ой ичида бўлиб ўтган воқеаларни бугун тушки овқатдан кейин ёзиш ниятим бор эди.

Дераза ёнига келдим. Бу ердан бўғоз билан қирғоқдаги ҳарбий истеҳкомларнинг бир қисми қафтдай кўришиб туради. Аслида биз бу уйга шу дераза менга ёққан учун кўчиб келган эдик. Бўлмаса, унинг бошқа ҳеч қандай фазилати йўқ эди.

Б...дан тезроқ бошимни олиб қочиш учун, таклиф қилишган биринчи бўш ўринни дарров қабул этган, у вақт бу ернинг менга манзур бўлиш-бўлмаслиги, ойлигимнинг камлиги хаёлимга ҳам келмаган эди. Лекин толемга бу ер яхши чиқди. Ширингина, тинчгина ҳарбий шаҳар экан. Туб ерликданми, келгиндиданми, ишқилиб, кимданки бўлса ҳам отасини, ака ё укасини, ўғлини, эрини сўрасангиз ё офицер, ё солдат — хулласи, ҳарбий бўлиб чиқади. Уқитувчиларнинг ҳам бир қисми ё рота имоми, ё полк муфтиси, ё бўлмаса, умуман, армияга алоқадор кишилар. Қўшним Ҳофиз Қурбон афанди ҳам салласи билан бирга баъзан ҳарбий форма кийиб, ҳатто ёнига қилич ҳам тақиб олади.

Ч...хотинлари менга жуда ёқди. Вафодор, ишчан, ҳаётларидан мамнун, содда, камтар экан. Меҳнатни қанча яхши кўришса, ўйин-кулгини ҳам шунча севишаркан. Бирон ҳафта йўқки, тўйсиз ўтсин. Ҳар бир тўй, турли-туман ном билан аталадиган кечаларга, маросимларга улашиб, роса бир ҳафтага чўзилади. Натижада, бу ернинг хотинлари ҳар кеча ўйин-кулги қилишади.

Авваллари бунга қаердан пул етказишар экан, деб ҳайрон бўлардим. Кейин билсам, бунинг бошқа сири бор экан. Масалан, ҳар бир хотин ўзининг келинчаклигидаги кийимларини ўн йил, йигирма йил тўйга кияр экан-да, кейин топ-тоза ҳолича қизига берар экан.

Буларнинг ўйин-кулгилари жуда содда. Бир қари армани хотин келиб гармонь чалади, кейин уни одмигина кўйлаклик ва озгина пул билан рози қилиб чиқаришади.

Ҳа, буларнинг ўйин-кулгилари жуда содда. Шунчаллигига ҳам хурсанд бўлишади, буниси жуда яхши! Оҳ, кошкийди, мен ҳам шулар орасида туғилган бўлсам! Кошкийди, бир кун менинг ҳам бармоқларим хинага, ҳовучларим хурмо рангига бўялган бўлса... Бас, бошқа тўғриларда гаплашайлик.

Қўшниларим мени, нима учундир, яхши кўриб қолишди. Фақат уларга аралашмаганимга, ўйин-кулгиларга қўшилиб баҳримни очмаганимга жаҳллари чиқади... Керик экан дейишмасин, деб уларга ўзимни пояндоз қилдим, мактабдаги қизларига ҳам, уларнинг ўзларига ҳам қўлимдан келганича қарашдим, хизматимни аямдим.

* * *

Бу шаҳарда энг яхши кўрган ерим — сой бўйидаги Толзор деб аталган жой эди. Байрам кунларида у ерга боришдан тортинаман. Лекин баъзан кечки пайт мактабдан қайтишда Муниса иккаламиз борамиз. Толзорда фақат толларгина эмас, чинорлар ҳам бор. Ким билади, бу ўрмон неча ёшда экан? Чинорларнинг пастлари каллаклаб ташланибди, фақат ўзаклари билан тепадаги шохлари, япроқларигина қолибди. Кечқурун соялар чўзила бошлаган пайтда бу ерга келган киши ўзини учи-кети кўрипмайдиган вайрона қубба тагига кириб қолгандай сезади. Ёндан тушиб турган оқшом қуёшида бу азамат, хароб чинор ўзаклари кўз илғамас узун, синиқ устунларга ўхшаб кетади. Соининг нариги юзида атрофларига четан тутилган қатор-қатор боғлар, улар орасида сояларга кўмилган сўқмоқ йўллар бор. Узоқдан ана ўша йўлларга қарасам, булар менга одамни энг ширин орзулари ушаладиган бошқа бир дунёга олиб борадигандек туюлади.

Шаҳар бойлари «Хасталар тепаси» деб аталган ерда туришар экан. Номи ёмон бўлса ҳам, ўзи энг шод, энг бахтиёр кишилар макони. Ч...га келганимда, менга у

ердан бир чиройли уй кўрсатишган эди, лекин рад қилдим, чунки ҳозир мен Б...даги сингари бадавлат эмасман. Шунинг учун тежамлироқ яшашга, кичикроқ уйда туришга мажбурман. Лекин ҳозирги уйим ҳам унча ёмон эмас. Шаҳарнинг обод ерида: яқинимизда майдон, қаҳвахоналар, дўконлар бор. Масалан, бугун эрталаб Толзорга жўнаган шаҳар аҳолиси бизнинг уйимиз ёнидан ўтди. Ҳозир вақт анча эрта бўлса ҳам, қайтиб келишяпти. Бир зумгина аввал Толзордан бир тўда офицер қайтиб келди. Улар рўпарадан шошиб келаётган лейтенант билан гаплашиш учун тўхташди.

— Нега мунча эрта қайтдинглар? — деб сўради лейтенант. — Мен энди кетяпман, навбатчилкдан ҳозир бўшадим.

Мундирининг олди ҳамииша очиқ юрадиган семиз, кекса қўлогаси:

— Овора бўлмай, қайта қол. Бугун Толзорнинг мазаси йўқ. Қанча қидирсак ҳам гулбашакар¹ йўқ, — деб жавоб қилди. Мен бу қўлогасини кўчада кўп учратардим.

Тавба, бу шаҳарнинг ҳарбийлари гулбашакарни мунча яхши кўришмаса-я! Каттасининг ҳам, кичигининг ҳам оғзидан гулбашакар тушмайди. Назаримда, бу гулдан қилинган ширинлик бўлса керак. Қизиқ, Хизр Илёс кунида гулбашакар қидириш, топилмаса хафа бўлиш — ёш болалик-ку!

Ҳа, мен бу «гулбашакар» сўзини кўчада катталардан ҳам, болалардан ҳам жуда кўп марта эшитдим. Масалан, бир куни кечқурун мактабдан келаётган эдим. Олдимда фақирларча кийинган бир неча йигит кетаётган эди. Шулардан биттасига бир нимани е деб таклиф қилишди шекилли, у кўнмай:

— Худо ҳаққи, бўлмайди. Ҳозир овқат едим. Мева тугул, бошқа нарса ҳам томоғимдан ўтмайди, — деди.

Иккинчиси:

— Ҳеч нима ўтмайдими? Гулабашакар ҳам-а? — деб уни елкасидан тортди.

Энди йигит эриди, кулимсираб туриб:

— Қани энди у бизга насиб бўлса! — деди.

Гоҳи маҳаллар қаҳвахона олдида ўтирган эркаклар шу маҳаллар сув ташиб кун ўтказадиган камбагал, лекин хушчақчақ, шўх йигитчага ҳазил қилишарди:

— Менга қара, Сулаймон, тўйингни қачон қиламиз?

— Қачон хоҳласангиз. Мен ҳаммавақт тайёрман.

¹ Гулбашакар — гулқанд.

— Сулаймон, ўлгудай камбағалсан, кунинг қандай ўтади?

— Қуруқ нонимга гулбашакар суртиб еявераман. Менга бундан ортиқ нима керак?

Бу ҳазилкашликни қарийб ҳар кун такрорлашади. Буниси ҳам бир нави, лекин қўшним Ҳофиз Қурбон афандининг бир қилиғи мени жуда ҳам ҳайрон қилди. У уч кун аввал кўчада Мунисани ушлаб олиб, қўярда-қўймай бетларидан ўпди-да:

— Уҳ, сендан гулбашакарнинг ҳиди келади-я! — деди.

Кўчада Толзордан қайтаётган одамлар кўпайди. Бирдан бола кулгиси — Мунисанинг овози эшитилди. Ҳа, Муниса келяпти! У ярамасни шу тўрт соат ичида худди тўрт ой кўрмагандай согиндим.

* * *

23 апрель (икки соатдан кейин)

Ахийри гулбашакарнинг нималигини билиб олдим. Муниса Толзорда учраган бир қанча муаллимларга менинг бетоблигимни айтган экан, ташвишланишиб, қайтишда эшигим олдидан сўраб ўтишди.

Ичкарига киришлар деб уларга бир неча дақиқа ялдиндим. Гап орасида биттасидан ҳазиллашиб:

— Қалай, ҳеч бўлмаса сизлар гулбашакар топдиларингми? Кўчадан офицерлар ўтиб кетаётиб, гулбашакар топишмаганидан зорланишди, — дедим.

Дугонам кулиб юборди.

— Жуда яхши биласизки, биз ҳам ўша лаззатдан маҳрум бўлдик, — деди.

— Нега? — деб сўрадим.

— Чунки келмадингиз.

Шошиб юзига қарадим. Кейин кулимсирашга ҳаракат қилиб:

— Ия, бу қандай бўлди? — дедим.

Муаллималар хохлашиб кулиб юборишди. Ҳалиги дугонам менга шубҳа билан қараб:

— Чиндан ҳам билмайсизми? — деди.

— Худо ҳаққи, билмайман.

— Бечора Фаридагинам, сен нақадар соддасан! Ч... эркаклари шу чиройли рангинг учун сенга гулбашакар деб ном қўйишган!

Мен саросимам зўридан дудуқланиб:

— Наҳотки? Мени-я? Демак, гулбашакар деганлари,

кўчадаги йигитлар нонга суртиб емоқчи бўлган нарсалари мен эканман-да! Вой ўлмасам!

Уялганимдан қўлларим билан юзимни бекитдим. Демак, мен шундай каттакон бир шаҳар оғзига тушибман. Ё раббий, бу қандай шармандагарчилик!

Дугонам зўрлаб юзимни очди, кейин ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Бунинг хафа бўладиган жойи йўқ-ку? Бутун бошли шаҳар эркакларини ўзингизга жалб қилибсиз, бундай бахтга қандай хотин муяссар бўлади? — деди.

Бу эркаклар мунчаём ёмон бўлишмаса! Мени бу ерда ҳам тинч қўйишмайди. Вой худо, энди одамларга қандай кўринаман, қўшнилариمنىнг юзига қандай қилиб қарайман?!

* * *

Ч..., 1 май

Уйда ўтириб ўқувчилариمنىнг дафтарларини кўраётган эдим. Эшик тақиллади. Муниса пастдан:

— Опажон, меҳмон келди, — деб қичқирди.

Ташқарида қора чоршафли бир хотин айланиб юрарди. Юзи ёпиқ бўлгани учун таниёлмадим. Тараддудланиб:

— Кимсиз, афандим? — деб сўрадим.

Бирдан кулги кўтарилди. Хоним мушук сингари бўйнимга ташланди. Тавба, Муниса экан! Ярамас қиз мени белимдан ушлаб ҳовлида айлантира бошлади. Ҳеч қўймай юзимни, бўйнимни ўпа кетди. Чоршаф кичкинаманни бўйига етган қизга ўхшатиб қўйибди.

Кичкина шу икки йил ичида бўйига тортиб, хушқомат, чиройли, куйдирмажон қиз бўлиб қолди. У кун сайин гулдек очилиб, ҳусн тўкиб борарди. Бўйларимиз ҳам қарийб барабар бўлиб қолди. Лекин одам кўз ўнгидаги нарсаларнинг ўзгариб боришини кўпинча фарқ қилолмайди.

Мунисани мана шу чоршафда кўриб, ичимга сиғмай суюнишим керак эди. Мен эса хафа бўлдим. Буни Муниса ҳам фаҳмлади.

— Опажон, нима бўлди? Ҳазиллашдим-да. Нима, сизни хафа қилиб қўйдимми? — деб сўради.

Бечора ёмон иш қилиб қўйгандек, ўкиниб юзимга тикиларди.

— Муниса, — дедим, — сени бутун умр ёнимда олиб қололмайман. Кўриб турибман, турмайсан. Ҳозирданоқ тўйларда келпнчаклик ипларини бошингга тақиб қувонасан. Биламан, қизим, ёнимда қолмайсан, келинчак бўлиб, мени албатта ёлғиз ташлаб кетасан.

Ана шу ёлғизликнинг алами ҳозирданоқ юрагимга чанг солаётгандек, кўзларимга ёш келди. Муниса ҳеч бўлмаса мени бир оғиз сўз билан юпатса эди, деб мўлтллаб турган кўзларим билан ялинаман. Лекин ярамас қиз лабларини букиб:

— Начора, опажоним? Одат шу, — деди.

— Демак, бир бегонага тегиб, мени ёлғиз қолдириб кетасан, шундайми?

Муниса жавоб бермади, фақат кулиб қўя қолди. Лекин қандай кулди-а! Золим қиз ҳозирданоқ уни мендан ортиқ севарди.

Энди бояги сўзларимнинг аксини гапира бошладим.

— Майли, келинчак бўлсанг бўларсан, лекин йигирма ёшга киргунинггача ҳали анча вақт бор.

— Йигирма ёш? Вой, бу кўп эмасми, опажоним?

— Унда ўн тўққиз, майли, ўн саккиз ҳам бўлсин. Индамайсан-а? Куласан-да. «Ўзим биламан» демоқчи бўлиб куласан. Худо ҳаққи, ўн саккиздан камига бўлмайди.

Ярамас қиз кулар, бу ёш савдоси уни ажаблантирарди. Уялмасам, ҳўнг-ҳўнг йиғлардим. Сарик одамларнинг ҳаммаси вафосиз бўлади, улар одам бошига ҳамиша қайғу-алам солади.

* * *

Ч..., 10 май

Мактаб қизларим орасида ўн икки, ўн уч ёшларда бир бадавлат пошонинг қизи ўқийди. Бўйи пак-пакана, озгингина, тишлари чирик, афти бужир, инжиқ қиз.

Мен бир куни мазах қилиб, уни Надида хоним афанди деган эдим, ана шундан бери мактабдагилар ҳам уни хоним афанди дейдиган бўлишди.

Надида Хасталар тепасининг энг чиройли уйларидан бирида туради. У ҳар кун пошо отасининг ландосида мактабга келади. Мўйловлари қўчқор мугизига ўхшаган адъютанти олиб келиб қўяди.

Менга шундай туюлади: бир кичкина ойимқиз мактабга ўқишдан ҳам кўра ўзини камбағал синфдошларига ва ҳатто ўқитувчиларига кўз-кўз қилиш учун келади. Дугоналарига худди чўриларидек муомала қилади. Муаллималар унинг минг турли қаҳрига, нозига чидашади, буни ўзларининг вазифаси деб билишади. Онаси қизининг ўқитувчиларини тез-тез уйига чақириб, меҳмон қилиб туради. Бечора дугоналарим уларникида кўрган дабдаба ва тантанани, давлат ва салтанатни, еган овқатларини, хоним афандиларнинг кийим-кечакларини айтиб битира олмайдилар. Дугоналаримнинг мароқлари мени ҳам кулдиради, ҳам жиркантиради. Бу Абдураҳим пошоларнинг қандай одамлар эканлигига тушундим. Булар — дабдабалари, салтанатлари билан майда, бачкана одамларнинг кўзини қамаштиришдан завқ оладиган бир тўда мақтанчоқ телбалардир.

Дугоналарим бир неча марта мени ҳам олиб боришмоқчи бўлишди. Лекин мен буни ўзим учун бир ҳақорат билиб, жеркиб ташладим.

Камбағал ўқувчиларимнинг ботинкаларини кийгизиб қўйишдан, кўйлақларидаги чангларни қоқишдан тортинмаганим ҳолда бу кичик, арзанда хоним афандини кўрсам кўнглим айнийди. Баъзан дарс маҳалларида сўз билан савалаб ҳам ўтаман. Шунга қарамасдан, у мени бошқа ўқитувчиларидан кўра кўпроқ яхши кўради, изимдан қолмайди — суйкангани суйканган.

Бугун туш маҳалида эшигимиз олдида бир арава келиб тўхтади. Ялт этиб қарадим: вой, бу Абдураҳим пошонинг ландоси эмасми? Мугуз мўйловли адъютантнинг арава эшигини очганини, толибам Надида хонимнинг теварақда югуришган маҳалла болалари орасида малика виқори билан уйимга келаётганини кўрдим. Бутун маҳалланинг оғзи очилиб қолди. Қўшнилари-мизнинг деразалари хотин-халажнинг боши билан тўлди.

Надида хоним опасидан хат олиб келган эди. Хатда: «Муаллима хоним, пошо отам, волидам ва бандангиз бугун бизга ташриф буюришингизни илтимос қиламиз ва амрингизга юборилган арава билан келишингизни кутамиз», дейилган эди.

Мақсадларига дарҳол тушундим. Ҳашамат ва сарватлари билан, дабдаба ва тантаналари билан нариги ўқитувчилар сингари менинг ҳам кўзларимни қамаштирмоқчилар. Олдин бир-икки огиз совуқ ташаккур билан кичик хонимни, адъютантни, араваларини қайтариб

юбормоқчи ҳам бўлдим. Лекин қалбимда бирдан бошқа бир орзу уйғонди: бу керик зодагонларга яхшироқ сабоқ бериб қўймоқчи бўлдим.

Мен Истамбулда булардан ҳам баландроқ, юксакроқ мавқедаги пошоларни кўп кўрганман. Мен уларнинг анчагина таъзирларини берганман. Юзларидан ниқобларини олиб ташлаш, ҳашаматли қиёфалари остида яширинган паскашликлари ва ҳечликларини майдонга чиқариш Чолиқушининг энг яхши кўрган эрмаги эди. Шундай туғилган бўлсам, мен нима қилайин? Унча ёмон қиз эмасман, кичкиналарни, ночорларни яхши кўраман. Лекин бой-бадавлатларга, кибор ҳаволикларга қарши доим золимман.

Икки йил жим яшадим, бугун эса бир оз шўхлик қилишга ҳаққим бор.

Одатимга қарши, бугун жуда содда бўлса ҳам, лекин башанг кийиндим. Худога шукур, бир маҳаллар амаким Париждан юборган битта кўк костюмим бор эди.

Надида хоним афандини пастдаги хонада анчагина кутдириб қўйишдан тортинмадим. Б...да эканлигимда аллақайси бир Европа журналидан сочлари модали қилиб таралган бир хотин киши расмини кесиб олган эдим. Шуни ойнагининг ромига қадаб қўйиб таранишга тутиндим. Узимни ўшанга ўхшатиш учун бутун санъат ва маҳоратимни сарф қилдим. Натижада, мадам ниҳоятда гўзал бўлса ҳам, лекин фасли ўтганроқ эди. Лекин нима қилай? Мен бугун бир артист сингари бу кибор қишлоқ дилбарларида қолдирадиган таассуротимнигина ўйлашим керак.

Кичкина хонимни пастда кутдиришдан мақсадим, фақат ясаниб-тусанишдангина иборат эмас эди. Ола-қоронғи, фақир ашёли уй ойнагида кулимсираган ёш қизни томоша қилиш учун ҳам кутдирган эдим. Мен ойнакдаги қизга бегона одамга қараётгандек, уялиб-қизариб қарардим. Модомики, хотира дафтаримни менадан бошқа ҳеч ким ўқимас экан, нега энди ҳақиқатни эътироф этмайин? Ойнакда менга қараб кулимсираб турган қиз ниҳоятда гўзал эди. Диққат билан қараганимда, у менга инсоннинг ақлини шошириб қўядиган даражада гўзал кўринди. Менга тамоман янги кўзлар қараб турар эди. Бу кўзлар мен бир маҳаллар Истамбулда таниган шод, шўх, қайғусиз Чолиқушининг кўзларига сира ўхшамас эди. Бу кўзларда қоронғи кечаларда боқа-боқа ўтган ёлғизлик дамларининг қора алам

ва ғуссалари, ҳорғинлик, дилхунлик, уйқуга ва бошқ. нарсаларга тўймаган кўзларнинг аччиқ маҳрумияти боғ эди. Бу кўзлар кулмаса жонли бир изтироб каби зўр в. чуқур кўрина билардилар. Фақат кула бошлади дегун ларича, ҳар нарса ўзгариб кетади. Ана шунда кичраяди нурлари ичларига сиғмайди, майда учқунлар каби ёноқ ларига тўкила бошлайди.

Бу юзда нақадар гўзал, нақадар аломат чизиқлағ бор? Одамда йиглаб юбориш ҳавасини туғдирадиган гўзал нарсалар бор. Нуқсонларимда ҳам қандайдир ма лоҳат борлигини кўраман. Тақирдоғидаги поччам: «Фа рида, қошларинг ҳам тилингга ўхшади, гўзал-гўзал нозик-нозик бошланади-ю, кейин йўлини йўқотиб қўя ди», деяр экан. Поччам айтган гўзал-гўзал, нозик-нози к бошлангандан сўнг, йўлини йўқотган бу қошларнин чаккаларга қараб ниҳоятда чиройли сузилиб кетганли гини кўрдим.

Энди мана бу лаблар! Юқоригиси бир оз калта, қис қа бўлганлиги учун доимо кулиб, доимо устки тишла римни бир оз кўрсатиб турган устки лабим, бир маҳал лар Бурсадаги Ҳожи афанди айтганидек, мени қабрғ: ҳам кулги билан олиб боради.

Надида хонимнинг пастда ботинкаларини жўрт тага дукурлатиб юрганлигини эшитсам ҳам, негадир ойнакдаги кичик хонимдан ўзимни айира олмай ман.

Б...да «Ипак қурти», Ч...да «Гулбашакар» деб қўйил ган лақаблар менга қанча озор етказган эди. Мана ҳо зир, ойнада кўриниб турган ёш қизга, субҳидам ёруғи каби равшан, қиров томчилари ўтирган апрель гуллари каби тоза бу қизга мен ҳам шу исмларни беришдан ҳо зир тортинмадим. Биров қараб турмаганми экан, деган ҳадик билан теварагимга жалангладим, сўнгра ўз-ўзим ни, кўзларимни, ёноқларимни, иягимни ўпиш учун ойнакка чўзилдим. Юрагим қуш каби типирчилар, лаб ларим лаззат билан титрарди.

Лекин, афсуски, ойнаклар ҳам эркаклар ижодидир Инсон ҳеч маҳал ўз сочларини, кўзларини ўпмайди. Ни ма қилса ҳам қанчалик тиришиб-тирмашса ҳам, ўзини фақат лабларидан, огзидангина...

Ё олло, нималар деяпман? Алекси опа: «Поп жадда си одам қалбини ҳам поп қилади», деяр эди. Бундан чиқди, нозли қилиб таралган бош ҳам одамни нозли қилиб юборармикин? Мактаб ўқитувчисига ярашмаган нақадар маъносиз, нақадар айб сўзлар бу.

Икки йил жим ўтирганимдан кейин бугун бир оз шўхлик қилишга ҳаққим бор эди.

Хонимларни залларнинг бирида артистликни энди ўргана бошлаган кишилар қиёфаси билан менга қараб туришганларини кўриб, ичимдан кулдим, кейин: «Ҳали кўрасиз, пича сабр қилинглар» деб кўнглимдан ўтказдим. Улар бошқалар сингари уй бекасини, ойимқизларининг этакларидан ўпмаганлигимни, шунчаки содда ва сарбаст салом билан кифояланганлигимни кўриб, ҳайрон бўлиб қолишди. Бир-бирларига таажжубланиб қарашди. Қўполгина кийинган бир қари грек хотин (Бейўгли¹дан келган мураббия бўлса керак, деб ўйлайман) тевараги тилладан қилинган кўзойнагини бурнига қўндириб, мени бошимдан-оёғимгача сузиб чиқди.

Ўзимни тутишимда, ҳаракатларимда шу қадар бир табиийлик, сўзларимда шунчалик путурсиз бир ишонч бор эдики, зал кўз илғамас пўртанага учраган кема сингари остин-устун бўлиб кетди.

Бу ерда эгаларининг диди яхшилигини далолат қиладиган биронта нафис нарса йўқ эди. Зал ҳар хил қимматбаҳо нарсалар тиқиб ташланган ғазмол дўкони-га ўхшарди... Бу ернинг ойимлари мана шу залда сағанадаги ўликлар сингари умрларини ўтказадилар, Ч... шахрининг содда, одми хотинларини ҳайратга солишдан завқланадилар.

Сарбаст ва қатъий ҳаракатларим билан залга секин-секин эга бўлар, ўзларини эса ивидиқ, ношуд меҳмонларга айлантириб борар эдим. Бу дағал, кулгили комедияни ўйнаб турганимда, ўйинимни сездириб қўймаслик учун, хатти-ҳаракатларимни табиийдек тутишга тиришдим. Улар нимаики кўрсатсалар, нимаики сўзласалар, нимаики қилсалар — ҳаммасини ёқтирмаганлигимни сездирдим. Дидларининг пастлигини, ношудликларини сездиришга, алам қилдиришга ҳаракат этдим. Масалан, пошонинг катта қизи суратларни кўрсатганда, мен буларнинг оддий нарсалар эканлигини таъкидлаб, тағдор шамалар билан чимчилиб олдим. Кейин бир бурчакда осиглиқ турган кичкина суратни кўриб, залда бирдан-бир ҳақиқий санъат асари бўлган бу гўзал нарсанинг нима учун бурчакка тиқиб қўйилганлигини сўрадим. Қисқаси, дабдабаларининг ҳеч бирига ажабланмадим. Ҳамма нарсаларини танқид қилдим. Айниқса, овқат ма-

¹ Бейўгли — Истамбулнинг бир райони.

ҳалида жон ришталарини суғуриб олдим... Ким билсин, бу мукамал, ажойиб дастурхон атрофида ўтирган қанча хотиннинг томоқлари бўғизларида қолган экан? Ким билсин, меҳмонларнинг қанчаси вилка ва пичоқларини эплай олмаганликлари учун бу ерда қанчадан-қанча тер тўккан экан? Бечораларнинг қанчаси овқатни қандай олишни, қандай ейшни билмагани учун овқатлардан воз кечишга мажбур бўлган экан?

Бугун ана шуларнинг ҳаммаси учун қасос олдим. Мен шу қадар чаққон, эпчил ҳаракатлар қилардимки, хонимлар ҳайрон бўлишиб, менга ер остидан қараб қолар эдилар. Мен ҳам уларга ора-сира қараб қўяр эдим. Лекин менинг қарашларим уларнинг қўлларидаги вилкаларни титратар, оғзидаги овқатларини бўғизларига тиқиб қўяр, сув ичишга мажбур қиларди. Ношуд, жоҳил хотинларга ўзини одам ўрнида сотган, кулгили французча талаффузи билан ўзига бино қўйиб юрган бейўғлилик грек кампирни дунёга келганлигига пушаймон қилдириб юбордим.

У мураббия, мен мактаб ўқитувчиси бўлганим учун ўзини мен билан ҳамкасаба деб фараз қиларди. Мен билан яширин бир мунозарага киришни ўзининг маслак бурчи деб билди шекилли. Лекин мен шу қадар масхарагини чиқардимки!.. Мақсадини туркча тушунтиришга ожизлик қилар, «мен туркчани яхши билмайман» деб қутулишга тиришарди. Ана шундан кейин:

— Хайр, майли, мадемуазель, французча гаплашайлик, — дедим.

Мураббия французча гаплашиб кўрмоқчи бўлди, лекин мен унинг французча гапларига кулдим.

Қисқаси, кичкина, аҳамиятсиз бошланғич мактаб муаллимаси ғойиб бўлди. Мен яна «Дам дё сион» нинг энг ўткир, бурро муаллималарини ҳам йиғлар даражасига келтирган тили захар, ўжар, золим Чолиқушига айландим.

Биз мураббия билан олий табақа йигинларида қўлланиладиган усули одоб ҳақида мунозара бошлаган эдик, у бечора сўз тонолмай қолиб:

— Ҳарҳолда мен юксак жамиятларга кириб чиққанман, ҳамма нарсани ўз кўзим билан кўрганман, — деди.

У шу сўзи билан мени мот қилмоқчи бўлган эди. Мен эсам, унинг юзига ғолиб таптанаси билан қараб, кулим-сирадим.

— Тузук, лекин фақат кириб-чиқиш кифоя эмас,

одам ўша муҳитда ўзининг табний ҳаёти билан яшамогий лозим, — дедим.

Тарбияси у қадар эмаслигига ишорат қилғувчи бу ҳужумдан сўнг боёқши соб бўлди. Кичкина пошозода-лардан бирининг дарс соати келганини баҳона қилиб, чиқиб кетди.

Хонимлар қўйлардай мулойим бўлиб қолишди. Улар кибру ҳаво ва ғурурларининг ифлос ниқоблари йиртиб ташлангандан кейингипа ўз аёлларига қайтадилар. Ростини айтганда, ёмон одамлар эмасди. Ана шундан кейин мен ҳам ўз аҳволини биладиган, аҳамиятсизлигини тушунадиган мазлум, содда мактаб ўқитувчиси мавқеига туша бордим.

Хоним афанди ва кичик хонимлар тез-тез келиб туришимни самимият билан илтимос қилдилар.

— Гоҳи-гоҳида келиб тураман, лекин ҳадеб келаверсам қандай бўлади, одамлар нима дейишади? Тез-тез келганимни кўришса, мени сизлардан бир нима тама қилиб юрибди, деб ўйлашади, — дедим.

Хоним афанди мен қандай одамнинг қизи эканлигимни суриштирди. У ҳар нима қилиб бўлса ҳам мени гапга солишни истарди.

— Бадавлат бир оиланинг фақирликка тушиб қолган қизиман, — дедим.

— Хоним қизим, сиз шу ҳуснингиз, шу фазилатларингиз билан жуда яхши жойга тушишингиз мумкин.

— Балки, хоним афанди, мени ҳам ўзига муносиб кўрадиган бирон зарарсиз одам бордир. Фақат мен ўзимни пешона терим билан боқсам дейман, шундай қилсам яхшироқ бўлади. Меҳнат қилиш айб эмас-ку, — дедим.

— Борди-ю, сизни яхши бир оиланинг яхшигина боласига муносиб кўришса, нима деярсиз эдингиз?

— Албатта, менга кўрсатган бу шарафлари учун ташаккур билдирардим, лекин фикримча, қабул қилмасдим.

Буларнинг асл мақсадларини кейинроқ пайқадим. Улар сарватларини кўз-кўзлаш, шу билан кўзларимни қамаштириш учунгина меҳмондорчиликка чақиришмаган экан.

Пошонинг катта қизи бирдан менга боғларини кўрсатгиси келиб қолди. Боғлари ҳам худди ранг-баранг гуллар билан безалган залларига ўхшарди. Бу ерда қанақа гуллар, дарахтлар, кўкатлар, буталар йўқ эди!

Ҳар қадамда гул туваклари! Ана шундай қилиб, кичкина, ясама ўрмончада, паст бўйли ёш қарагайлар ичида...

Лекин буни тушунтириш учун ўн икки кун аввал бўлиб ўтган бир воқеани айтиб ўтишга мажбурман:

Мактабимизнинг танаффус боғчасига туташ каттакон узумзори бор. Болалар четаи тўсиқни бузиб юборганликлари учун боғча билан узумзор бир-бирига қўшилиб кетган. Бошларини қизил латталар билан боғлаб олган уч-тўртта камбағал ишчи бир неча кундан бери ер чопиш билан овора эди. Танаффус маҳалларида ёнларига борар, бечораларнинг дўлдай тер тўкиб ишлаганларини томоша қилардим. Мен айтмоқчи бўлган ўша кун булар орасида битта ёш ишчи пайдо бўлганини кўрдим. У ҳам буларга ўхшаш кийинган, лекин башараси, ўзини тутуши бошқача эди. Масалан, қуёшда куйган юзининг тагида оқиш тиниқлик, кўзларида бошқача ўт бор эди. Қўллари ҳам хотинларники сингари нозик, кичкина. Нариги ишчилар сингари кекса бўлмагани учун ёнига бормадим. Упинг ўзи келди. Иссиқдан чўллаганини айтиб, «қизлардан биронтасига сув келтириб берсангиз», деди.

Дунёда ёмон кўрганам — хўроздан ҳам қочадиган хотинлардир. Шунинг учун қочмадим. Мактаб ўқитувчиси эканлигимни ўйлаб:

— Хўн, ўғлим, бир озгина кут, айтаман, — дедим.

Мен ичимда: «Камбағал бўлиб қолган аслзодалардан бўлиши керак», деб ўйладим.

Бу ишчи ҳам уятчан, ҳам дадил эди. Мен билан гаплашаётганда, гоҳо ўзини йўқотиб, дудуқланиб қоларди. Шу билан бирга, суҳбатга алоқаси бўлмаган ғалати саволлар ҳам берарди: «Бу ерда арзончиликми? Қиш қаттиқми? Нок, олма борми?..» дейди. Ўзи бошқа ердан келган эмиш.

Сувни ичиб турганда, мен кулимсираб: «Мияси айниброқ қолган кўринади, бечора!» — деб ўйладим.

Пошонинг боғида, ухдасига қарагайзорликни тақлид қилиш каби ҳақоратли бурч тушган бечора дарахтлар орасида кўрган нарсамнинг мени шунчалик ажаблантирганини пайқаб олишга юқоридаги тафсилот кифоя қилса керак.

Ҳа шу дарахтлар орасида яна ўша камбағал мардикорга дуч келдим. Лекин бу сафар бутунлай бошқа

қиёфада эди. У қиличи, тугмалари, орденлари, ёқаси, юзи, тишлари, ҳатто бўялган сочларига қадар ялтираб турган штаб капитани эди. Худди суратга тушаётгандай, иккита қарағай орасида гавдасини роз, калласини баланд тутиб, гетрларини бир-бирига ёпиштириб турар, ингичка мўйловлари остида, ярим юмуқ лаблари ичида тишлари, шўх кўзлари порилларди. Қисқаси, туриши, кўриниши шундай эдики, уни кўрган одам оқ қўлқоплари билан ҳозир қиличини суғуради-ю: «Саф бўл!» деб буйруқ беради, деб ўйлайди.

Лекин шу он тушундимки, офицерга бу буйруқни бошқа одам берибди. Пошонинг катта қизи Нарима хоним:

— Вой Эҳсон, сен шу ердамидинг? Қаердан келиб қолдинг? — деб ажабланди.

Лекин бечора хотин ролини шу қадар хунук ўйнадики, «Вбй! Эҳсон, қаердан келиб қолдинг?» деб ажабланиб, овозида: «Вой ўлай, ёлғон сўзлаётганимиз очиқошқор сезилиб турибди-я» дегувчи оҳанг борлигини билиб олиш қийин эмасди.

Ҳа, бу кулгили «ҳажвий опера» декорацияси ичида қизиқ комедия ўйнашимиз керак, аммо нима учун? Буни кейинроқ тушуниб оларман. Ҳозир эса сир бермаслик, оғир ва жасур бўлиш керак.

Ҳарҳолда, бу пошолар муждалар қилишни яхши кўрадиган одамларга ўхшайдилар. Лекин мен ҳам бугун бўш келмайман, нима қилишса қилишсин, оғзимни очиб қолмайман. Улар мени уялиб, қочиб кетади, деб ўйлашган бўлсалар керак. Ҳеч-да, узангидан тушадиган анойи йўқ!

— Фарида хоним афанди, сиз ҳам биз сингари истамбулликсиз. Бўлам ва сут қардошим Эҳсонни сизга тақдим этсам хафа бўлмасиз, шундай эмасми? — деди Нарима хоним.

Мен ҳеч тортинмай:

— Аксинча, жуда хурсанд бўламан, афандим, — дедим.

Сўнгра унинг сўзлашига имкон бермай ўзимни таништирдим.

— Фарида Низомиддин, маориф армиясининг энг кичик офицерларидан бири.

Ёш офицер чиройли, жангари қиёфасини узоқ сақлаб қололмади. Ажабо, бунда уни айблаб бўладими? Кичкина бошлангич мактаб муаллимаси бир неча кун аввал мардикор қиёфасида кўрган бир кишини бугун

қуёшдай порлаб, эртақлардаги шаҳзодалар сингари ҳусн тўкиб турганини кўрса-ю, ҳаяжонидан ҳушини йўқотмаса! Ақлга сиғадиған нарсами шу?

Ҳа, аксинча бўлди, мен эмас, у шошиб қолди! Бизга мактабда ҳамма фанлар асосида йиллар бўйи тиришиб-тирмашиб ўргатишган «салом маросими»ни бу йигит яхши ўзлаштирмаган кўринади. У аскарий салом учун кўтарган қўлини ярим йўлдан қайтариб туширди. Мен билан қўл олишиб кўришмоқчи бўлди шекилли, лекин қўлини чўзганда, ундаги оқ қўлқопни кўриб, яна дарров тортиб олди. Назаримда, қўлқоп чўгга айлангану, қўлини куйдира бошлагандай бўлиб кетди...

Уч-тўрт минутча бамайлихотир гаплашдим. Бечора йигит мардикор кийимида келиб мендан сув сўраганини эслаётган бўлса керак, кўзи кўзимга тушганда уялиб, ерга қараб оларди. Лекин мен у ҳодисадан беҳабардай, ўзини энди кўраётгандай гаплашиб туравердим.

Бир оздан сўнг Нарима хоним иккаламиз уйга қайтдик. Боёқиш хотин юраги чопмайроқ гап бошлади:

— Фарида хоним, Эҳсонни албатта танигандир-сиз? — деди.

Ана холос, мактаб боғидаги воқеадан бу ҳам хабардор экан-да?

Мен парвосизгина қилиб:

— Ҳа, — деб қўя қолдим.

— Балки кўнглингизга бирон гап келар, шунинг учун тўғриси айтиб берай, хоним афанди. Эҳсон ўртоқлари билан гаров ўйнашган экан. Ёшлик-да, афандим, шунақа бўлади.

Ажабланиб лабларимни буришдан ўзимни туголмадим.

— Нима деб гаров ўйнашади, афандим?

Нарима хоним қизариб кетди, хижолатпазлигини яшириш учун кулди.

— Хоним афандим, мактабдан қайтиб келаётганингизда офицерлардан баъзилари сизни кўришган экан, жуда ҳам гўзал деб мақташибди. Биз истамбуликмиз, шунинг учун, бу ерликлар сингари, бу хил гапларини ҳақорат деб ҳисобламаймиз, шундай эмасми, гўзалим? Ана шундан кейин Эҳсон «ҳар нима қилиб бўлса ҳам шу муаллима хоним билан гаплашаман», деб гаров ўйнабди. Шу кун жирканмасдан мардикорлардан бирининг кийимини кийиб бориб гаровни ютибди. Қизиқ, а?

Мен жавоб бермадим. Бечора Нарима хоним сўзлари-

нинг менда қолдирган таассуроти қанчалик совуқ, экинни яхшигина аңларди.

Бугунги таажжуб комедиянинг сўнги пардаси яна тепадаги меҳмонхонада ўйналди. Эҳсонбей билан кўришганим хабари у ерга мендан олдин етиб келибди. Буни ҳамма қатнашчиларнинг юзлари кўрсатиб турарди.

Уй бекасининг махфий ишораси билан меҳмонхонадагилар секин-секин чиқиб кетишди. Фақат Нарима хоним қолди.

Хоним афанди бир оз иккиланиб тургандан сўнг:

— Эҳсон қалай экан, хоним қизим? — деб сўради.

— Яхшигина йигитга ўхшайди, хоним афандим, — дедим.

— Юзи ҳам чиройли, ўзи ҳам ўқимишли, — деди у менинг жавобимдан кейин. — Ҳозир мартабасини кўтариб, Байрутга юборишяпти.

— Қандай яхши! Ҳақиқатан чиройли, ёқимли йигит. Илми ҳам, сиз айтгандай, мукамал кўринади, — дедим.

Она-бола бир-бирига ялт этиб қараб олишди. Бу гапимга ҳам ҳайрон қолишар, ҳам хурсанд бўлишарди.

Хоним афанди қиқирлаб кулди.

— Худо умрингга барака берсин, қизим, мушкулимни осон қилдинг, — деди. — Мен Эҳсонни чақалоқлигидан эмизиб, ўзим катта қилганман. Фарида хоним қизим, ёш қизлар билан очиқ-чочиқ гаплашиб бўлмайди, лекин сиз, худога шукур, эс-ҳуши жойида, фаросатли қизсиз. Албатта, ҳамма нарса худонинг иродаси билан бўлади. Мен сизни Эҳсонга олиб берсам, девдим. Сизни жуда ёқтириб қолибди. У ҳам сизга мапзур тушган бўлса, ишшооллоҳ, бахтли бўласиз. Эҳсонни бир ойгина отпуссага чақириб олиб, тўйларингизни шу ерда ўтказамиз, хўнми? Кейин Байрутга бирга жўнайсизлар.

Богда бошланган комедиянинг оқибати нима бўлишини аллақачон сезган эдим. Чиндан ҳам кулгили нарса: бегона ерда мени қарийб танимаган кишимга олиб беришмоқчи! Шу дам бирдан юрагимга мунг тўлди, негалигини билмайман. Лекин кайфим чоғлигини билдирмаганим сингари, юрагимдаги бу мунгни ҳам сездирмасдим.

— Хоним афанди, жорийангиз учун бу ниҳоятда катта шараф. Сизга ҳам, Эҳсонбейга ҳам бутун қалбимдан ташаккур билдираман. Лекин бунинг иложи йўқ, — дедим.

Уй бекаси шошиб қолди.

— Нега қизим? Ҳалигина уни ёқтирганингизни, чиройли эканини айтувдингиз-ку!

Мен кулдим.

— Хоним афандим, яна қайта айтаман: Эҳсонбей чиройли ва арзигули йигит, лекин орамизда никоҳ имкони борлиги ақлимга келган ё кўнглимдан ўтган бўлса, унинг фазилатларини очиқ-ошкор айта олармидим, афандим? Бу нарса ёш қиз учун ҳаддан зиёд энгилтаклик бўлмасмиди?

Она-бола яна бир-бирига қаради, орага қисқагина сукунат тушди. Кейин Нарима хоним қўлларимни ушлаб:

— Фарида хоним! Ҳарҳолда узил-кесил жавобингиз шу бўлмасин, чунки Эҳсонбей жуда қаттиқ хафа бўлади.

— Яна қайтариб айтаман: Эҳсонбей жуда чиройли йигит, хоҳлаганини ололади.

— Шундай-ку, лекин у сизни хоҳлайди. Боя ўртоқлари билан гаров ўйнаганини айтдик. Ҳеч жаҳонда шундай ҳам қиладиларми, гўзалим? Бола бечора ўн кундан бери ўт ичида: «Ўлсам ўламанки, ундан қайтмайман, албатта оламан!» дейди.

Нарима хоним бу гапни ҳали кўп чўзишини, мени кўндириш учун анча ҳаракат қилишини сезиб, бунинг иложи йўқлигини юмшоқ сўзлар билан қатъий қилиб тушунтирдим. Кейин кетишга ижозат сўрадим.

Нарима хоним қаттиқ хафа бўлди. Тарвузи қўлтиғидан тушиб, онасига:

— Ойижон, Эҳсонга ўзингиз айтинг, менинг оғзим бормайди. Фарида хоним рад этар, деб ўйламаган эдим. Энди жуда қаттиқ хафа бўлади-да, — деди.

Оҳ бу эркаклар-а! Ҳаммаси ҳам худписанд, ҳаммасининг ҳам кибри ҳавоси баланд! Бизларнинг ҳам қалбларимиз борлигини, бизларнинг ҳам «албатта» хоҳлаган нарсаларимиз бўлиши мумкинлигини ҳеч эсларига келтиргилари келмайди.

* * *

Пошонинг араваси мени уйимга келтириб ташлаганда, Муниса қўшнимизникида экан. Ечинмасдан аввал ўзимни яна бир ойнакка солиб, томоша қилмоқчи бўлдим. Уй ичи ола-қоронғи эди. Деворга тушиб турган хира ой ёруғига ўхшаш ойнакда ўзимни зўрға-зўрға танир эдим. Билмайман, қандай нур ўйини бўлди: калта кўк

кўйлагим кўзимга опшоқ кўриниб кетди. Этаклари уза-йиб, қоронғилиқда чўзилиб ётган оқ ипакка ўхшарди.

Бирдан қўлларим билан юзимни тўсдим. Худди шу пайт Муниса уйга югуриб кирди-да:

— Опажоним! — деб қичқирди.

Ундан ёрдам сўраётгандай қўлларимни узатдим. «Муниса!» демоқчи эдим, лекин лабларимдан бошқа бир исм, мени нафратлантирган катта душманнинг исми чиқиб кетди!

* * *

Ч..., 6 май

Шу ҳафта совчилардан бошим чиқмади. Кечаги мас-харабозликда ўзимни ўнглаб олишга улгурмай, бугун яна бир комедиянинг қаҳрамони бўлдим. Фақат буниси кечегисидан минг қатла ёмон, аянчли комедия бўлди.

Воқеани ўзгартирмай ёзаман. Саҳна — бизнинг паст-даги меҳмонхонамиз. Бирдан Ҳожа Қурбон афандининг хотини кириб келади. Эғнида фақат тўйларгагина ёпиниб борадиган ҳашаматли чоршаф, бўйнида шода-шода тилла маржон. Аҳволи ғалати, кўзлари йиғлаганга ўхшайди.

Гаплашишга бошлаймиз.

Мен:

— Назаримда, меҳмон чақириққа кетаётганга ўхшай-сизми?

У:

— Йўқ, синглим, атайлаб сизнинг олдингизга кир-дим.

Мен:

— Жуда ҳам ясанибсизми бугун? Мен учунми?

У:

— Ҳа, синглим, сиз учун.

Мен ҳазилдан ўзимни тиёлмай:

— Бўлмаса менга совчи бўлиб келибсиз-да?

У содда кўзларида соф ҳайрат билан:

— Қаердан билдингиз?

Мен саросима бўлиб қолдим.

— А?! Ростдан ҳам менга совчи бўлиб келдингизми?

У хўрсиниб:

— Ҳа, синглим.

Мен:

— Кимга?

У дунёдаги энг оддий нарса тўғрисида гапирётгандай:

— Менинг эримга.

Шу қадар содда хотиннинг ҳеч сир бермай ҳазил қилиши менга жуда хуш ёқди, қаҳқаҳа уриб кулиб юбордим. Лекин у кулмайди, аксинча, кўзларига ёш келади.

У:

— Айланай синглим, эрим сизни ёқтириб қолибди, сизни оламан, деб мени қўймоқчи. Ялиндим, ёлвордим, «ҳечқиси йўқ, майли, у хонимни ҳам олинг, зинҳор меңи қўйманг. Биз опа-сингилдай ўтирамыз. Мен сизларнинг овқатингизни пишириб бераман, хизматларингизни қиламан», дедим. Айланай жигарим, менга раҳминг келсин!

— Қурбон афанди сизни қўйиб, мени олишига кўзи етадими?

У одамни дод дегизиб юборадиган бир соддалик билан:

— Ҳа, етади. «Эллик тилла беришга розиман», дейди.

Мен:

— Бечора қўшним, кўнглингизни тўқ тутаверинг. Ҳеч маҳал унинг айтгани бўлмайди!

Бечора хотин дуо қилади.

Парда.

* * *

Ч..., 15 май

Бугун кечқурун мактабда ўқишлар тугагандан сўнг мудира хоним мени кабинетига чақириб олди-да, қовоғини солиб туриб:

— Фарида хоним қизим, — деди, — сизнинг жиддият ва ғайратингиз менга жуда ёқади. Лекин битта камчилигингиз бор: ўзингизни ҳалигача Истамбулда деб биласиз. Гўзаллик бошга балодир, деган машҳур гап бор. Сиз ҳам гўзал, ҳам ёлғиз бўлганингиз учун ўзингизни дурустроқ сақлашингиз керак эди. Ҳолбуки, баъзи бир эҳтиётсизликларга йўл қўйгансиз. Хафа бўлманг, қизим! Жиноят деганим йўқ, эҳтиётсизлик деяпман. Худога шукур, шаҳримиз ундақа хилват, қолоқ шаҳарлардан эмас. Хотинлар анча тузук, яхши кийиниб юра олишади. Муаллималаримиз ҳам шундай. Лекин бошқалар учун табиий бўлган бир нарса сизда одамларнинг диққатини жалб қилиб қўйди. Чунки, қизим, ёшлигингиз, ҳуснингиз учраган эркакларни қайрилиб қарашга мажбур қилади. Оқи-

батда шаҳарда ҳар хил фисқи фасодлар тарқала бошлади. Мен бу ерда ҳеч нарсани билмагандай ўтирсам ҳам лекин ҳамма гапдан хабардорман. Масалан, казармалардаги офицерлардан, қаҳвахоналардаги дўкондорлардан тортиб то идодия мактабидаги юқори синф талабаларигача сизни танимаган, сиздан гапирмаган одам йўқ эмиш. Бу тўғрида ким ҳақ, нима сабаб билан гап очганим масаласига келсак, бунинг ҳам иккита боиси бор, қизим. Аввало, яхши, одобли қиз бўлсангиз ҳам, лекин тажрибасизсиз. Биз одамларнинг яхши-ёмонини биладиган ёшга етиб қолганмиз. Шунинг учун сизга оналик, опалик қилиш бурчини ухдамга олмоқчи бўлдим. Қолаверса, мактабимизнинг шаъни масаласи ҳам бор, шундай эмасми, қизим?

Мудира хоним юзимга қарамасдан иккиланиб давом қилди:

— Мактаб ҳам мачит сингари табаррук жой. Уни ғийбатлардан, тухматлардан ва бошқа кир-доғлардан сақлаш бизнинг энг муҳим бурчимиздир. Шундай эмасми, қизим? Қуриб кетгур шу хунук гап-сўзлар, афеуски, мактаб шаънига ҳам теяпти. Кечқурун қизларини, сингилларини олиб кетиш учун мактаб эшигига келувчи оталар, акаларнинг қанчалик кўнайиб кетганлигига разм солмадингизми? Эҳтимол, сиз бунга диққат ҳам қилмагандирсиз. Лекин мен яхши биламан. Улар қизларини ё сингилларини олиб кетишдан кўра кўпроқ сизни кўриш ниятида келадилар. Бир куни камбағал ўқувчи қизларимиздан бирининг сочини ўриб, учига кичкина лента боғлаб қўйибсиз. Билмайман, қаердан билди экан, бир эси паст лейтенант қизчага пул бериб, лентасини тортиб олибди! Ҳозир ўша лентани ора-сира кўкрагига тақиб олиб: «Энди мени генераллиссимус дейишларинг керак, чунки бу орденни Гулбашакардан олганман!» — деб ўртоқлари билан ҳазиллашиб юрармиш.

Кеча дарвозабон Меҳмет оға бир ғалати хабар айтди. Илгари куни кечаси қовоқхонадан келаётган бир тўда маст мактаб эшигининг олдида тўхтабди, шулардан бири: «Мен девордаги мапа шу қоратошга Гулбашакарнинг қўли теккашнни кўрганман. Келинлар, худо ҳаққи, шу тошни авлиё тош деб кўзларимизга суртайлик!» — дебди. Кўриб турибсизки, қизим, бу нарсалар ўзингизнинг ҳам, мактабингизнинг ҳам шаънига ҳеч тўғри келмайди. Яна шуниси қизиққи, булар ҳам етмагандек, яна битта хунук иш қилгансиз: Абдураҳим пошонинг уйида капитан Эҳсонбей билан гаплашгансиз. Хоним афандининг такли-

фини қабул қилганингизда ҳам бошқа гап эди, биров буни оғизга олиб ўтирмасди. Лекин ёш йигит билан гаплашганингиз, кейин эса унга тегиш таклифини рад этганингиз гап-сўзга сабаб бўлди. «Шундай Эҳсонбейгаки унамабди, демак, у бошқани яхши кўради! Ажабо ким экан у?» қабилида ҳар хил гаплар юрибди.

Бу сўзларни қимирламай, жавоб қилмай ўтириб эшитдим. Мудира хоним бошида менинг эътироз ва исёпимдан қўрққан бўлса, энди, аксинча, сукутимдан ваҳимага туша бошлади. Ниҳоят, юраги дов урмай сўради:

— Буларга нима дейсиз, Фариди хоним?

Секин хўрсиниб, ўйга чўмиб туриб жавоб қилдим:

— Сўзларингизнинг ҳаммаси тўғри, мудира хоним. Ўзим ҳам зимдан сезиб юрардим. Бу шинам шаҳарни ташлаб кетишга кўзим қиймайди, лекин начора? Министрликка хат ёзсангиз. Бирон сабаб кўрсатиб, мени бошқа ерга кўчиришларини илтимос қилсангиз. Бу масалада менга қиладиган энг катта одамгарчилигингиз ва раҳму шафқатингиз шу бўлади. Хатда асл сабабни кўрсатмай, бошқа баҳоналар келтирасиз. Майли «тажрибасиз» денг, «қўлидан иш келмайди» денг, «жоҳил» денг, «осий» денг, нима десангиз денг, мудира хоним, сиздан хафа бўлмайман. Ишқилиб, «шаҳарда гап-сўз бўлгани учун хоҳламайман», демасангиз бўлди.

Мудира хоним чурқ этмай ўйлар эди. Кўзларимга чиққан ёшларни кўрсатмаслик учун дераза томонга ўгирилиб олдим. Уфқда, кечки кўкиш осмон тагида паға-паға тутунларга ўхшаган тоғларни томоша қила бошладим.

Чолиқушининг димоғига ана шу тоғлардан янги ғурбат бўйлари кирарди. Ғурбат бўйлари! Ғурбат бўйини бутун қалби билан ҳидламаганлар учун нақадар маъносиз сўз бу! Жаёлимда яна ўша таниш йўллар, ҳамон торайиб, ҳузун тўлиб борган, охири кўринмаган ғурбат йўллари чўзилиб ётар, қулоқларимда ўткинчи араваларнинг ёниқ овоз билан ғижирлаган йиғилари эшитиларди.

Қачонгача, ё раббий, қачонгача ғурбат захрини ютаман? Нима учун? Қайси муродимга етиш учун?

* * *

Ч..., 5 июнь

Қушларимнинг оҳи тутди. Шу узун каникул ойларида қушларим сингари уйимда қамалиб ўтирдим. Мудира хо-

ним сентябрдан аввал бошқа ерга кўчирилишимнинг иложи йўқлигини айтди. Ҳозир ўзимни одамларнинг эларидан чиқаришга киришиб, кўча-кўйга қадам босмайман. Қўшниларим ҳам мени илгаригидай йўқлашмайди. Эҳтимол, гап-сўзлардан ҳайиқишар. Фақат холамга ўхшаган битта қари хотин билан гаплашиб тураман. Овози холамникига шунақаям ўхшайдики, кеча уялиб-тортиниб туриб ундан бир нарсани илтимос қилдим.

— Айланай хоним афанди, мени «хўжоним» демай, тўғридан-тўғри Фарида десангиз қалай бўларкин-а? — дедим.

Қўшним бир оз шошиб қолди, лекин гапимни қайтармади. У сўзлаб турганда кўзларимни юмиб оламан, шунда ўзимни яна Қўзётоғидаги боғимизда кўра бошлайман!..

Ё раббий, қандай ярашмаган нарсаларни сўзлайман! Балки менда ҳам асаб касали бошлангандир? Ҳарҳолда, юрагимда бир қарорсизлик бор... Яна бир маҳаллардагидай куламан, яна Муниса билан ҳаммол болалар сингари курашамиз, бўғишамиз. Яна қушлар билан ўйнашиб ҳуштак чаламиз. Шундай бўлса ҳам, на бесаранжомлигим қалбимни тарк этади ва на қайғум! Ичимга чироқ ёқса ҳам ёришмайди...

Кечаси кемада Ч...га келаётганимизда уйқум қочиб кетган эди. Аллақандай бир йўловчи қоронғи денгизга қараб олиб, мунгли бир товуш билан: «Сендадир овора кўнглим, сендадир!» деб ашула айтарди.

Бу ашула ўша соати эсимдан ҳам чиқиб кетган эди. Орадан ойлар ўтди. Лекин боғчамиздаги эртанги гуллар очила бошлаган апрель кунларининг бирида, ҳеч нимадан-ҳеч нима йўқ, ана шу ашулани хиргойи қила бошладим. Инсон қалби нақадар тушуниб бўлмайдиган бир муаммо! Атиги бир мартагина эшитган шу ашуланинг оҳангини, сўзларини қандай қилиб эсда олиб қолибман? Мана энди, нима билан машғул бўлмайин: қушларга сув бераманми, деразамдан кўриниб турган денгизни томоша қиламанми, ишқилиб, ҳаммавақт шу ашулани мингиллаб айтганим-айтган. Кеча кечқурун шу ашуланинг «Сендадир овора кўнглим, сендадир!» дейилган сўнги мисрасини такрорлаб туриб бирдан йиглаб юбордим. Бунга ҳеч сабаб йўқ эди, чунки ашуланинг на сўзларида ҳам бор эди ва на оҳангида. Айтдим-ку, асаб!

Энди ҳеч маҳал бу ашулани айтмайман!

Мактабда Назмия деган бир дугонам бор. Йигирма тўрт-йигирма беш ёшларда, чиройли, хушчақчақ, ҳазилкаш бир қиз. Тили ниҳоятда ширин. Ҳар оқшом бирон ерга таклиф қилинади. Муаллималаримиз уни унча ёқтиришмайди. Узим ҳам унинг тўгрисида анча-мунча пастбаланд гаплар эшитаман. Қайдам, балки чиройли кийингани учун ёқтиришмас, кўзлари куяр?

Назмияни бир капитанга унашиб қўйишган дейишади. Жуда яхши йигит эмиш. Лекин йигитнинг ота-онаси ҳозир никоҳларига розилик бермаётганлари учун яшириқча учрашиб туришар экан. Назмия буни менга сир деб айтди, бировга оғзингдан чиқарма, деб илтимос этди.

Кеча уйда зерикканимдан тарс ёрилиб кетай деб ўтирганимда Назмия келиб қолди.

— Фарида хоним, сизни олиб кетгани келдим, — деди. — Бугун Фаридунининг холаси чақирган эди. Сув бошидаги боғларида зиёфат беришар экан. Сизни танима-са ҳам салом айтди, мени, албатта, олиб келасан деб юборди.

— Қандай бўлади? Билмаган еримга қандай бораман? — дедим.

Назмия кўзларида ўпка билан қаради-да:

— Унашган кишимнинг холаси нима учун сенга бегона бўлар экан? — деди. — Мен Фаридунини сен билан таништириб қўймоқчи эдим: дидимга қойил қоласан, деб ўйлайман. Сен бормасанг, ўлай агар, мен ҳам бормайман.

Мен бормаслик учун талай баҳоналар кўрсатдим. Аммо ҳаммасини Назмия рад этди, тан бериш керак, баҳоналаримнинг ҳаммаси ҳам асоссиз, болалар баҳонасидай содда эди. Бунинг устига, юқорида айтдим. Назмия жуда шайтон қиз, одамнинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқади.

У шунча ялинди, шунча ёлвордики, охири, илож тополмай, хўп дедим.

Хўп дейишга дедиму, лекин бир нарса мени хижил қилиб қўйди. Мунисани кийинтирмоқчи бўлувдим, Назмия қошларини чимириб:

— Кичкинани ҳам олиб бормоқчимисан? — деди.

— Албатта! Бўлмаса уни қандай қилиб уйда ёлғиз қолдириб кетаман? Ё халақит берадими?

— Йўғ-э, нега халақит берсин? Борса яна яхши. Гоҳи маҳаллар уйга ташлаб кетардинг-да...

— Тўғри, лекин шу маҳалгача бирон ерга ётиб қолгани борган эмасман.

Мен энди ҳеч нарса кўрмаган қиз эмасдим. Шу икки йил ичида бошимга не-не савдолар тушмади, не-не нарсаларни кўрмадим, эшитмадим. Нима бўлди, қандай жин мени чалдики, ўшаида Назмиянинг сўзлари менда шубҳа уйғотмади! Шунисига ҳеч тушуна олмайман. Балки зерикиб, тоза ҳавога интилиш иштиёқи тўғри йўлдан оздиргандир?

Кичкина извош бизни сойнинг ул юзига олиб ўтди-да, боғлар орасида, дарахтлар соясида кўмилган тор йўл билан олиб кетди. Ярим ё чоракам бир соатчалардан кейин бир боққа келиб тушдик. Бу ерлар ниҳоятда хилват, ниҳоятда чиройли жойлар эди. Йўлда қўй подасини учратдик. Бир қари чўпон дала қудугидан сув тортиб, тош тоғорада қўйларни сугоряпти. Ингичка мўғизчалари билан тоғора бошида бир-бирларини сузишган улоқлар Муниса иккаламизнинг эсимизга Мазлумни тушириб юборди. Извошдан ирғиб тушдигу, улоқлардан бирини ушлаб, узун қулоқларидан, сув томчилаган кичкина тумшукчасидан ўндик. Бир кўнглим чўпондан биттасини сотиб олай ҳам дедим. Лекин нима қиламиз? Ахир яқинда яна ташлаб кетишга мажбур бўламиз. Ўз ғамимиз бошимиздан ошиб-тошиб ётгани устига яна бир ғамга нима ҳожат?

Биз тушган боғ биноси учи-кетини кўз илғаёлмайдиган поёнсиз узумзор ўртасида эди. Атрофи кўм-кўк дарахтлар билан ўраб олинган.

Фаридунбейнинг холаси ёши қайтган семиз хотин экан. Кийган кийимлари, ўзига берган ороси, тўғрисини айтсам, менга манзур бўлмади. Қари хотинга бунчалик зебу зийнат ярашмайди. Сочлари сариққа бўялган, чаккаларида зулф, бетларида элик, қисқаси, таажжуб нарса!

Бу хотин бизни иккинчи қаватга бошлаб чиқиб, бошимдан чоршафимни олди. Кейин худди ҳидлаётгандай қилиб, ҳаддан зиёд бир такаллуфсизлик билан бетларимдан ўпди-да:

— Қадр қилиб келганингга хурсанд бўлдим, олмос қизим! Гулбашакар деганларича бор экансан, гиргиттон! Чиндан ҳам одамнинг еб юборгиси келади. Куйиб-ёнганларича бор экан, тасаддуқ, — деди.

Жуда ёмон қизариб кетдим. Лекин сездирмаслик керак эди. Бу хотин нима деяётганини ўзи ҳам билмайдиган баъзи нодонларга ўхшайди.

Муниса иккаламизни уйда ёлғиз қолдиришиб, узоқ йўқ бўлиб кетишди. Қуёш ботди. Кечқурунги пушти ёғду чорбоғни ўраб олган яшилликлар орасида секин-секин йўқолиб борди. Ичимдаги ваҳми тарқатиш учун Муниса билан ҳазиллашардим. Лекин қани энди тарқалса! Юрагимни ваҳм кўрти кемирар, ичимни чироқ ёқса ёрмайдиган қоронғилик босиб борарди.

Боғдан эркаклар, хотинлар овози, қаҳқаҳалари, шўхликлари, бузуқ гижжакнинг соланаётгани эшитиларди.

Деразадан бошимни чиқариб қарадим, лекин қалин япроқлар орасидап ҳеч нимани кўриб бўлмасди.

Ниҳоят, зинапоядан оёқ дупури эшитилди. Бир оздан кейин эшик очилиб, қўлида каттакон чироқ билан уй бекаси кириб келди.

— Оппоқ қизим, сени жўрттага қоронғида куттириб қўйдим. Кун ботаётганда боғ шундай чиройли бўладики, ҳуснига ҳеч тўймайди киши.

Камшир чироқнинг пилигини тузата туриб, ойдин кечаларда бу боғ жаннат бўлиб кетишини айта бошлаганда Назмия кирди. Эшик ташқарисида ҳарбий формалик иккита офицернинг узун қораси кўринди. Бошим очиқ эди, дарров ўзимни олиб қочиб, қўлларим билан сочларимни ёпмоқчи бўлдим.

Назмия кулиб юборди.

— Жонгинам, мунча ҳам қишлоқи бўлмасанг! Ҳарқолда, менинг нишонлимдан¹ қочмассан дейман? Қўлингни тушир, вой худо, уят эмасми? — деди.

Тўғри айтади, қочишга унчалик сабаб ҳам йўқ эди.

Офицерлар тортинишиб, иккиланишиб ичкари киришди. Назмия улардан бирини таништирди:

— Фаридунбей, нишонлим. Фарида хоним, дугонам. Толеимга, иккала яхши кўрган кишиларимнинг ҳам ислари бир-бирига яқин тушди.

Ёш офицер бу латифага оғзини катта очиб кулди. Ҳали-ҳали эсимда, кичиклигимда катта бувим ғалати гугурт қутилар сотиб оларди. Шуларнинг устида мўйловлари буралган, елкалари чиққан, жингалак сочларининг бир тутами кўзларига тушиб турган ярмарка олифтасининг сурати бўларди. Фаридунбей ҳам ана ўша гугурт қутиларининг биридан сакраб тушгандай эди. Қўлимни такаллуфсизлик билан дағал қўлига олиб қисди, силкитиб туриб:

— Хоним афандим, ташаккур, бизни ниҳоятда миннатдор қилдингиз, кечамизга шараф бердингиз, саломат бўлинг, — деди.

¹ Ниш о н л и — унашилган киши.

Кейин орқасида турган офицерни таништирди.

— Ижозат берсангиз, қулингиз ҳам ўзининг жонажон дўстини таништирса: валиулпеъматим майор Бурҳониддинбей. Дўстимиз майор, лекин биз билган оддий майорлардан эмас, машҳур Сўлоқзодаларнинг кичик авлоди...

Сўлоқзодаларнинг бу кичик авлоди аллақачон қирқ бешларни уриб қўйган эди. Сочлари билан мўйловларига оқ аралашган. Кибор оиладан эканлиги ҳаммаёғидан кўриниб турарди. Кийиниши, туриши, сўзлаши Фаридундан бутунлай бошқача эди. Қиёфаси, оппоқ сочлари ўртоғи менда қолдирган қўрқув аралаш ёмон таассуротни тарқатди. Кўнглим энди бир оз тинчигандай бўлди.

Бурҳониддинбейнинг гаплари равон, жонли эди. У бошини нозиккина эгиб, узоқдан салом берди. Кейин қаддини хиёл букиб:

— Бурҳониддин бандангиз, — деди. — Афандим, марҳум падари бузрукворимиз ҳамма мулклари ичида шу боғни кўпроқ яхши кўрардилар. «Бу ер жуда хосиятли. Мен қанча бахт топган бўлсам, ҳаммасини шу ерда топганман», деярдилар. Жанобларининг ташрифи олияларини кўриб, падари бузрукворимизнинг сўзларини бир каромат деб билдим.

Бурҳониддинбейнинг бу сўзларини хушомад деб тушуниш керакдир. Лекин унинг бу боққа қанақа алоқаси бор?

Мен ажабланиб Назмияга қарадим, ундан изоҳ кутардим. Лекин у менга қарамас, кўзларини ердан кўтармас эди. Шу дамгача мен боғнинг эгаси деб билган хотин Мунисани қўлидан етаклаб олиб чиқиб кетди.

Шу ерда ярим соатдан ортиқроқ валақлашиб ўтирдик. Тўғрироғи, уларнинг ўзлари валақлашди. Чунки менда гапириш у ёқда турсин, гапни эшитишга ҳам мажол қолмаган эди. Қўрқув омбур сингари қалбимни қисар, нафасимни бўғар, миямни карахт қилиб борарди. Ҳеч нарса тушунмас, ҳеч нарса сезмас, инида ҳужумга учраган жонивор боласининг идроксиз қўрқуви билан бурчакка тикилиб, шумшайиб ўтирардим.

Пастда биров фикжак чала бошлади, кейин ғазал ўқилди. Сўнгра йўгон ва ингичка овозлар аралашиб бир неча ашула айтди.

Назмия билан нишонлиси диванда ёнма-ён ўтиришар, секин-секин сурилишиб бир-бирининг қўйнига кириб боришарди. Уларга орқамни ўгириб олдим. Нақадар ҳаё-

сиз одамлар-а! Киноларда кўрсатиладиган паскаш ишқ сахналаридан бириини иккита бегона олдида сира уялмай, заррача тортинмай ўйнашса-я!... Ҳа, булар жуда ёмон, ҳаёсиз одамлар!

Семиз хотин столга бир неча шиша, овқат тузалган патнис келтириб қўйди. Бурҳониддинбей қўлларини чўнтакларига солиб олиб, у ёқ-бу ёққа юрар, ора-сира бизга орқасини қилиб стол олдида тўхтар эди. Шу юришларнинг бирида майор олдимда тўхтаганини, секингина эгилганини кўрдим.

— Лутфан қабул қилмайдиларми, кичик хоним? — деди.

Мен ҳайрат билан кўзларимни кўтардим. Қўлидаги кичкина қадаҳда ёқут сингари қип-қизил ичимлик порлади. Бошимни чайқаб рад этдим. Кейин паст овоз билан:

— Хоҳламайман, — дедим.

У яна ҳам кўпроқ эгилди, иссиқ нафаси юзимга урилади.

— Зарар қилмайди, кичик хоним. Дунёнинг энг нозик, энг хушҳазм ликёри. Шундай эмасми, Назмия хоним?

Назмия бошини чайқади.

— Мажбур қилманг, Бурҳониддинбей. Фарида бу ерда ўз уйида ўтиргандай ўтираверсин. Кўнгли хоҳлаганини қилсин.

Бурҳониддинбейнинг оқара бошлаган сочлари, мўмин ва кибор чехраси шу дамгача менга мубҳам бир ишонч бериб келган эди. Энди ундан ҳам қўрқа бошладим. Ё оллоҳ, бошимга яна қандай балолар тушиди? Қарерга келиб қолдим? Энди қандай қутуламан?

Уйдаги чироқлар секин-секин ўча борди. Кўзларимга чўккан бу қоронгилик ичида майда учқунчалар учишади, музыка садоси қулоқларимга узоқ-узоқлардаги денгиз ўкиригидек эшитилади.

— Опиноқ қизим, овқат маҳали келди, пастда бир неча меҳмонимиз бор, сизни кутиб ўтиришибди.

Бу сўзларни ўша семиз хотин келиб айтди. Мен ҳушимга келгандай бўлдим.

— Раҳмат. Тобим қочиброқ турибди, мени қўя қолинг, — дедим.

Назмия югуриб ёнимга келди.

— Фаридагинам, худо ҳаққи, ёт кишилар йўқ. Фаридун билан Бурҳониддинбейнинг бир-иккита ошнаси, кейин улардан баъзиларининг нишонлилари, хотинлари,

ҳа, хотинлари, ҳолос. Чиқмасанг айб бўлар, ахир улар сени деб келишган.

Билакларимни Назмиянинг қўлидан чиқаришга тиришар, курсининг суянчиқларига тирмашиб, ўзимни бурчакка урардим. Сўз огзимга келмас эди. Тишларимни маҳкам сиқиб олмасам, бир-бирига урилиб такирлай бошларди.

Бурҳониддинбей:

— Бизнинг бурчимиз меҳмон нима буюрса, нима хоҳласа шуни қилишдир. Сиз меҳмонларнинг ёнига тушинг, Фарида хоним пича бстоб бўлиб қолдилар деб айтинг, Менгноз хоним, бизнинг овқатимизни шу ерга келтиринг. Меҳмонимни ёлғиз қолдирмасликни ўзимнинг бурчим деб биламан.

Мен бу гапни эшитиб, жинп бўлиб қолаёзим. Уйда Бурҳониддинбей билан ёлғиз қолай? У билан ўтириб овқат қилай!

Нима қилаётганимни билмасдан, бунинг маъносига ҳам бормасдан сакраб курсидан турдим, жонимнинг борича:

— Жуда соз, хоҳлаганларингиз бўлсин! — деб қичқирдим.

Назмия нишонлиси билан олдинда борди. Бурҳониддинбей эса мендан бир одим орқада келди.

Қоронғи ташқарининг этагида битта эшик очилди. Ўткир ёруғ кўзларимни бирдан қамаштирди. Шифтдан тўкилиб турган кучли ёруғда гандираклаб бир неча одим юрдим. Деворларда ойнаклар пориллар, булар меҳмонхонани ҳадсиз-ҳисобсиз узайтириб кўрсатарди. Қандиллар эса қоронғида чопиб кетаётган машъаллар сингари узоқ-узоқларга кетарди.

Нима бўлди менга? Худди тушдаги сингари жуда кўп кўзларни, эркак ва аёлларнинг хира, булғанч юзларини кўряпман. Кейин бирдан даҳшатли қарсақлар янгради. Овозлар музика садоларини босиб гувиллар, кучаяр, тоғ шамолидай узоқ-узоқларга гулдираб кетарди.

— Яшасин Бурҳониддинбей! Яшасин Гулбашакар! Яшасин Гулбашакар! Гулбашакар!..

* * *

Кўзларимни очиб, ўзимни Мунисанинг қўлларида кўрдим. Кичкинам: «Опажоним! Опажоним!» деб йиглар, юзини юзимга босиб, ҳўл сочларимни, атир ачиштирган кўзларимни ўпарди. Уст-бошим жиққа ҳўл эди.

Ола-қоронғи хонада жуда кўп кўзлар менга тикилиб турганини ҳис этардим. Биринчи қилган ҳаракатим очиқ бўйнимни қўлларим билан ёпиш бўлди.

Нотаниш бир товуш:

— Ташқарига чиқинг, илтимос қиламан, ташқарига чиқинг! — деб бақирарди.

Хиёл тўлганиб ўрнимдан турмоқчи бўлдим, лекин бир қўл елкадан ушлади.

— Қўрқма, қизим, қўрқма, ҳеч нима бўлгани йўқ, — деди.

Киприкларимни хиёл очиб, бу сўзни сўйлаган кишининг юзига қарадим. У ҳамиша мундирирининг олди очиқ юрадиган семиз қўлоғаси эди. У ҳам менга қаради, кейин ёнидаги кишига ўгирилиб:

— Бечора, чиндан ҳам ёш бола экан, — деди.

Назмия ёнимда чўккалаб олиб, панжаларимни уқалар:

— Фаридагинам, ҳушингга келдингми? Бизни бирам қўрқитиб юбордингки! — деярдди.

Юзини кўрмаслик учун бошимни тескари ўгириб, кўзларимни юмиб олдим.

Кейин билсам, ҳушимдан кетибману, чорак соатча ўзимга келмабман. Атир сепишибди, жун ёқиб ҳидлатишибди, ҳеч бир нарса кор қилмабди. Ахири умидларини узиб, шаҳардан доктор келтиргани арава ҳам тайёрлаб қўйишибди.

Ўзимга келганимдан кейин мени ўша аравада шаҳарга жўнатишларини илтимос қилдим. Йўқ дейишса, кечаси бўлганига қарамай, яёв жўнашдан ҳам тоймаслигимни айтдим. Чор-ночор рози бўлишди. Семиз қўлоғаси пальтосини кийиб, аравакашнинг ёнига чиқиб олди.

Жўнаш пайтимизда Бурҳониддинбей ўнғайсизланиб ёнимга келди-да, юзимга қарашга юраги бетламай:

— Фарида хоним, сиз, бизни жуда хато тушундингиз, — деди. — Ишонинг: ҳеч кимнинг сизга нисбатан ёмон нияти йўқ эди. Шунчаки сизни меҳмон қилиш, боғ сайлида яйратиш истагида эдик. Истамбулда тарбия олган, сўнгра, масалан, бир неча кун аввал ўртоқларимизнинг бири билан ҳамсуҳбат бўлишдан тортинмаган кичик хонимнинг бу қадар ваҳший табиати борлигини қардан билибмиз? Яна қайтариб айтаман: сизга нисбатан ёмон ниятимиз йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, хафа бўлганингиз учун сиздан узр сўрайман.

Арава боғлар орасидан тор йўллар зулматига шўнгиб кетди. Бир бурчакда совуқ егандек шумшайиб, кўзларимни юмиб бордим. Хаёлимда секин-секин бошқа кечанинг савдоси гавдалана борди. Қўзётогидаги чорбоғдан бошимни олиб қоронги йўлларга тушган кечам...

Жушбўй лох дарахтининг шохлари соябонли арава деразачасидан гоҳо ичкарига киради-да, юзимга, кўзларимга тегиб, ширин хаёлларимни қувади.

Бошини араванинг нариги деразачасига суяб ўтирган Мунисанинг чуқур-чуқур хўрсинганини эшитдим, паст товуш билан:

— Муниса, уйгондингми? — деб сўрадим.

Жавоб бермади, бошини яна баттар эгиб олди. Разм солсам, бечорам йиғлаяпти! Мисоли катта кишилардай, кўз ёшларини қоронғиликда яшириб йиғлаяпти.

Қўлларини ушлаб:

— Нима бўлди, кўзим? — деб сўрадим.

Мендан кўпроқ яшаган, мендан кўпроқ ақли бўлган киши изтиробини билан бошимни қучоқлади, кейин қулоғимга яқин келиб:

— Опажоним, бирам йиғладим, бирам қўрқдимки!.. Сизни нима учун чақирганларини пайқадим, опагинам! Энди зинҳор ундай ерларга бормайлик! Хўпми? Сиз нима дейсиз? Худо кўрсатмасин, онам сингари... унда менинг ҳолим нима бўлади, опажон?

Оҳ, қандай шармандалик, қандай тушкунлик, ё раббий! Разолатга тушган хотин сингари бу кичкина қиздан уялар, кўзларимни олиб қочардим. Кейин бошимни унинг кичкина тиззаларига қўйдим, то уйга етгунча, онасининг қучогида йиғлаган бола сингари, пиқ-пиқ йиғлаб бордим.

Мудира хонимнинг уйига борганимда, кун энди чиққан эди. Боёқиш кампир шу қадар барвақт келганимни, кўзларимнинг йигидан қизарганини, рангимнинг саргайиб кетганини кўриб шошиб қолди.

— Тинчликдир, иншооллоҳ, Фарида хоним! Нима бўлди, қизим? Сени ҳеч маҳал бу кепатада кўрмаган эдим... Тобинг жойидами?

Бу хотиннинг огирлиги, жиддий ва шиддатли чеҳраси қалбимни очишга йўл қўймай, мени ҳамиша қўрқитиб

келарди. Лекин шу топда, шу бегона юртда дардимни очишга ундаш бошқа кишим йўқ эди. Иннайкейин, вази-фам, хизмат бурчим ҳам мени шунга мажбур қиларди.

Кеча кечаси бўлиб ўтган воқеани уялиб-қизариб, даг-даг титраб туриб айтиб бердим. Бирон нуқтасини яши-риб қолмадим. Кампир сўз қотмасдан, қошларини чи-мириб ўтириб эшитди. Ҳикоямнинг охирида қаддимни букдим, қўлларимни чўздим, тасалли тилаётгандай кўз-ларига термилиб:

— Мудира хоним, — дедим, — сиз мендан каттасиз, кўпроқ нарса биласиз. Худо ҳаққи, тўғрисиини айтинг. Наҳотки мен энди ёмон хотин деб саналсам?

Бу савол мудирада қаттиқ ҳаяжон ва алам уйғотди: Иягимдан ушлаб юзимни кўтарди, кўзларимга яқин ке-либ тикилди, лекин ҳар вақтдагидай мудира кўзи билан ёт-бегона кўзи билан эмас, йўқ, севгувчи кўзи билан, меҳрибон она кўзи билан тикилди. Кейин иягимни сила-ди, тиззасида турган қўлимни суйиб сийпади, титроқ то-вуш билан секин-секин гап бошлади:

— Фарида, сенинг бу қадар маъсум, ҳалол қиз эка-нингни шу кунчага ақлимга ҳам келтирмаган эдим. Яхши муомалага, катта севгига сазовор қиз экансан. Бечораги-нам... Эҳ, у Назмия-я! Қизим, мен анчагина нарсани би-ламан. Ҳамма нарсани фаҳмлайман. Лекин дунё шунақа дунёки, билган нарсаларингнинг кўпгинасини яширишга мажбурсан. Назмия кўп ёмон хотин. Мактабни у келти-раётган исподлардан қутқазиб учун кўп ҳаракат қилдим, катталарга ялиниб-ёлвордим. Бўлмади, ҳаракатларим зое кетди. Уни жойидан қимирлатиб бўлмайди. Чунки шаҳар баладия бошлигидан, гарнизон бошлигидан тор-тиб батальон имомигача ҳадди-ҳисобсиз ҳомийлари бор. Назмия бу ердан кетса, кибор хонимларга ким ла-ганбардорлик қилади? Катта амалдорлар яшириқча қура-диган айшу ишрат кечаларида ким уд чалади, ким ўйнаб беради? Бурҳониддинбей сингари паскаш махлуқлар сендай маъсум, соф, покиза, гўзал қизларни қандай қи-либ қўлга туширади? Фарида, уларнинг сенга қўйган тузоқларини жуда яхши тушунаман. Ана ўша Бурҳонид-динбей отасидан қолган бутун молу мулкини бахти қора хотинларни расво қилиш, кўп оилаларнинг ёстигини қуритиш учун совуриб келаётган қари маишатпарастдир. Ҳусни, чиройи бутун Ч... аҳолисининг оғзидан тушмай келаётган ёшгина қизни қўлга тушириш унинг учун из-затнафс масаласи бўлиши керак! Ёш офицерлар кўчалар-да қиличларини шиқирлатиб йўлига кўз тутган, чоршаф

остидаги юзини бир кўришни ўзлари учун ғалаба деб билган ёш қизни айшу ишрат оламига қўлтиқлаб кириш, ўзи сингари шаҳватпарастларни «Яшасин Бурҳониддин-бей!» деб қичқиртириш — унинг учун шараф ҳисобланади.

Иннайкейин, Эҳсонбей билан гаплашганинг ҳам қулоғига етган. Пайқаяпсанми, қизим? Ана шундан кейин Назмияни ўртага солишган. Ким билади унга нима ваъда қилишган экан? Оқибат бошингга шу ўйинни солишган. Шунчалик осон қутулганингга шукур қил, қизим! Энди, қизим, шаҳарда қолишинг тўғри келмайди. Бу гап икки-уч кун ичида бутун шаҳарга тарқалади. Биринчи кема билан тезда жўнаб кетишинг керак. Борадиган еринг, қариндош-уругларинг, таниш-билишларинг борми?

— Мудира хоним, менинг ҳеч кимим йўқ.

— Ундай бўлса, Измирга бор. У ерда менинг иккита танишим бор. Бири — муаллима, иккинчиси — маориф бўлимининг саркотиби. Мен хат ёзиб бераман. Қўлидан келган ёрдамни аямас, бирон ердан дарс топиб берар, деб умид қиламан.

Унинг меҳрибонлиги юрагимни илитди. Ёмғирда, қорда ўлишдан қутқазилган мушук боласи сингари мудира хонимга суқилар, сочларимни силаётган қўлларига қўрқа-писа бетларимни суртар, кейин у қўлларини ағдариб, кафтларидан ўпардим.

Кампир чуқургина хўрсиниб олгандан кейин сўзини яна давом эттирди:

— Шу аҳволда уйингга қайтишинг тўғри бўлмайди, Фарида. Юр, қизим, сени юқорига олиб чиқиб ётқизай, пича ухлаб ол. Ул-булларинг билан Мунисани ўзим бориб олиб келаман. Кетгунингча меникида турасан.

Мудиранинг юқори қаватдаги хонасида кечгача гоҳ уйғониб, гоҳ ухлаб ётдим. Кўзларимни очгудай бўлсам, бечора ёнимга югуриб келади-да, қўлини пешонамга қўяди, Ч...қизлари сенгари қўшқокил қилиб ўриб олган сочларимни силайди.

— Тобинг қочдими, Фарида? Бирон еринг оғрияптими, қизим? — деб сўрайди.

Ҳеч ерим оғримас, соппа-соғ эдим. Фақат беҳол бўлиб бошимни ёстиққа ташлар, кичкина боладай ноз қилиб ётардим. Менга шундай туюлардики, у мени қанча кўп ўпса, силаб-сийпаса, янги топган онам меҳрининг қалбимда яна ҳам кўпроқ ҳарорати қолади ва келажакда

бошимга тушадиган ёлғизлик, бетоблик кунларида, ҳаёда дастрўмолларда қолган ҳид сингари, менга тасалли бўлади.

* * *

«Маликаи Мария» кемаси, 2 июль

Шамолдан сақланиш учун пальтомни кийиб, ой ботгунча тепада ўтирдим. Палубада ҳеч ким йўқ эди. Фақат кечқурундан бери вазиятини ўзгартирмаган бир новча йўлчи, тирсақларини палубанинг темир панжасига қўйиб олиб, шамолда ҳуштак билан мунгли куйлар чаларди.

Мен денгизни биламан, уни яхши кўраман; менга ўзининг ички ҳаёти билан яшовчи жонли нарсадай кўринади: ҳар доим кулади, сўйлайди, инграйди, қаҳрланади. Лекин шу кеча у сув саҳроси қудрати, тасаллиси бўлмаган поёнсиз ёлғизликка ўхшаб кўринди.

Кечанинг рутубати суяк-суягимдан ўтиб кетгандай дағ-дағ титраб пастга тушдим. Муниса каютада ухлаб ётарди. Ана шу поёнсиз ёлғизликнинг қалби ураётгандай денгиз тубидан келаётган шов-шувларга қулоқ солиб ўтириб хотираларимни ёзар эдим.

* * *

Бугун мудира хоним мени лимангача узатиб келди. Танишларимнинг ҳеч бири билан хайрлашмадим. Фақат холамга ўхшаган кампирникига кирдим, кўзларимни юмдим у сўнгги марта «Фарида» деб отимни айтганини эшитдим.

Б...да Мазлумни қолдирган бўлсак, бу ерда қушларни ташлаб кетишга тўғри келди. Уларни мудира хонимга топширдим, овқатидан, сувидан хабар олиб туришини илтимос қилдим. Лекин мудира хоним:

— Фарида, агар уларни шунчалик яхши кўрсанг, кел, ўз қўлинг билан озод қил, савоб бўлади, — деди.

Ичим тўла мунг билан кулимсирадим.

— Йўқ, мудира хоним, — дедим, — бурунлари мен ҳам сиз сингари шундай ўйлардим. Лекин энди фикрим ўзгарди. Қушлар нима хоҳлаганликларини ўзлари ҳам билмайдиган гуноҳсиз, ақлсиз жониворлар. Қафасдан қочгунча ўзларини уриб, потирлашади. Бироқ уларни ташқарида бахт кутиб турганига ишонасизми? Йўқ, асло ундай эмас! Менинг назаримда, бу шўрликлар ҳар

нима бўлганда ҳам ўз қафасларига ўрганиб қолишади, очиқ ҳавога чиқишганларида-чи? У-ў, дарахт шохида, бошларини қанотлари ичига суқиб олиб ўтказган кечаларида то эрталабгача қафасларини қўмсайдилар, кичкина кўзчаларини ёруғ деразаларга тикиб ҳасрат чекадилар. Қушларни зўрлик билан қафасларига солиш керак, мудира хоним, зўрлик билан, зўрлик билан!..

Кўз ёшларим нафасимни бўғди, кампир бетларимни силаб:

— Фарида, жуда ғалати қизсан-да. Одам деган шунчаки нарсага ҳам йиглайдимми? — деди.

* * *

Кемада мен билан Ч...да чиққан бир қанча йўловчи бор эди. Шулар орасидаги иккита офицернинг суҳбати қулоғимга чалинди.

Ёши ўзидан каттасига деярди:

— Эҳсонбей тўрт кун аввал йўлга чиқиши керак эди. Бир неча кун кутгин, Байрутга бирга жўнаймиз, дедим. Менинг гапимга кирди-ю, қолди. Шундай қилиб, унинг бошига тушган балога мен сабабчи бўлдим. Агар тўрт кун илгари жўнаб кетган бўлса, бу савдоларга қолмас эди.

Ёши каттаси:

— Ҳақиқатан ҳам, ачинадиган воқеа, — деди. — Ҳайронман, Эҳсон шунақа тез эмасди-ку? Нима бўлди, воқеанинг тафсилотидан хабаринг борми?

— Мен ўз кўзим билан кўрдим-ку! Кеча баладия казиносида эдик. Бурҳониддинбей бильярд ўйнаётган эди. Шу маҳал Эҳсон эшиқдан кирди-ю, майорни бир четга тортиб, алланималар дея бошлади. Олдин ҳовлиқишмасдан, паст овоз билан гаплашишди. Уртада нима ўтганини билмайман. Бирданига Эҳсон пича орқасига чекинди-ю, Бурҳониддинбейга ўхшатиб шапалоқ туширди. Майор тўппончасига қўл югуртирди. Лекин Эҳсон ундан олдинроқ тўппончасини чиқарди. Шу он бир неча киши бирданига устларига ташланмаса, қон тўкилиши турган гап эди. Эртага ҳарбий трибунал Эҳсон масаласини кўради. Бизлардан биронтамиз шу ишни қилганимиздами, ҳолимизга маймунлар йиғларди. Чамамда, Эҳсон пошонинг бир нимаси бўлса керак.

— Хотинининг жияни, эмизиб катта қилган ўғли.

— Ундай бўлса, кичкина жазо билан қутулиб кетади. Аммо-лекин Бурҳоннинг бетига тушириб хўп яхши қилибди. Ёмон қутуриб кетган эди муттаҳам.

— Дарвоқе, нимага жанжал қилишибди?

— Иккаласининг ҳам гапига қараганда, сиёсат талашиб жанжал қилишган эмиш. Шу армияни сиёсатдан ҳеч қутқозишмади, қутқозишмади-да!

— Худо ҳаққи, менга қолса, бу ерда хотин жанжали бор. Бурҳонни билмайсанми?

Офицерлар ўзаро гаплашиб ёнимдан ўтиб кетишди.

Кема жўнаш олдида бир чол қайиқчи каютамга келтириб берган гулдастанинг кимдан эканлигини энди пайқадим.

Эҳсонбей, ҳаётда сизни балки ҳеч маҳал учратмасман ёки учратсам ҳам, сизни танимаганга солиб ўтиб кетарман. Лекин мени деб ҳарбий судга тушишдан тоймагап кунингизда, мени яна эслаганингиз учун сизни бир умр унутмайман. Кимдан эканлигини айттирмай киргизган ва шу билан қалбингизнинг нозиклигини билдирган гулларингиздан битта япроқчасини дафтаримда, хотирингизни эса энг тоза, пок нарса каби қалбимда сақлайман!

Ташқарида бояги кимсасиз йўлчи мунгли куйларини ҳамон ҳуштак билан чалиб турарди. Каютамнинг очиқ деразасидан бошимни чиқардим. Денгиз устида ҳарир тонг пардаси кўринди. У худди сувдан кўтарилаётган буғни эслатарди.

Чолиқуши, ёт энди! Уйқусиз кеча ва ҳоргинлик бечора кўзларингни ачиштиряпти. Тонгдан нимани кутасан? Ахир тонг — узоқ-узоқларда уйқуга ва яна бошқа нарсаларга қонган сариқ гулларнинг бахтиёр кўзларини очадиган дам-ку!

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

Измир, 20 сентябрь

Мана, уч ойдан бери Измирдаман. Ишларимнинг мазаси йўқ. Энди битта умидим қолди. Эртага у ҳам пучга чиқса, билмайман, нима қилар эканман. Буни ўйлашга юрагим бетламайди. Ч...даги мактаб мудирасининг тавсияномаси билан учрашишим лозим бўлган киши мен келмасдан бир ой аввал касал бўлиб, Истамбулга олти ой дам олгани кетибди. Чор-ночор ўзим маориф бўлимининг мудирига бордим. У ерда кимни кўрдим денг?.. Б...даги ўша мудраб ўтирадиган, алаҳлаётганга ўхшаб гапирадиган баттолни кўрмайинми! Табиат қарашдан ҳам кўпроқ ухлаш учун яратган у мудроқ кўзлар мени ҳеч танимади.

— Уч-тўрт кундан кейин хабар олинг, бир нима қиламиз, — деди.

Уч-тўрт кун дегани — унинг тилида бир-икки ой дегани эди: Начора, шундай ҳам бўлди.

Бугун яна хабар олгани бордим. Мудир бу сафар қитдай илтифот кўрсатди. Ҳалим, маъсум товуши билан ёри-ла бошлади:

— Қизим, бу ердан икки соатлик масофада битта бўлис мактаби бор. Об-ҳавоси яхши, манзараси ниҳоятда чиройли жой...

Бу нутқ мени Зайнилар қишлоғига юборилаётгандаги нутқнинг ўзгинаси эди. Бирдан жиннилим тутди-ю, кулиб, сўзиши оғзидан олдим:

— Узингизни уриштирманг, бей афанди, сизнинг ўрнингизга мен гапирай, — дедим. — Маориф бўлими кўп меҳнат ва маблағ сарф қилиб, мактабни бутунлай янгиллади. Энди у мендай ёш муаллиманинг ҳиммат ва фидокорлигига муҳтож, шундайми? Мерси, бей афанди. Бу илтифотингизни бир марта Зайнилар қишлоғига кетаётганимда кўрган эдим.

Бу сўзларни айтиб турганимда, албатта, мудир мени қувиб чиқаради, деб ишонган эдим. Лекин қизиқ бўлди. Жаҳли чиқмади, аксинча, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Кейин файласуфнамо:

— Начора, қизим? Вазифа бурчи. Сен бормасанг, у бормаса, ким боради ахир? — деди.

Маориф бўлимининг идорасида иш билан келган одамлар ҳамиша тўлиб-тошиб ётади. Бурчакдаги курсидан бирдан харқи товуш кўтарилди:

— Вой, бу яна қандай ёнғоқ қурти, а?

Ёнғоқ қурти? Ипак қурти, Гулбашакар деб-ку жонимни олишган эди, энди ёнғоқ қурти бўлишим қолган экан-да?

Мен чўрт ўгирилдим. Менга турли-туман исмлар, ўз майлларига қараб гоҳ «ширин», гоҳ «қурт» каби исмлар берган ҳаёсизлардан бирини тутиб олдим. Энди унинг таъзирини яхшилаб бермоқчи, бошқаларнинг аламини бундан чиқариб олмоқчи бўлиб турганимда, у сўзлашга имкон бермай, маориф бўлими мудирини томонга ўгирилди-ю, буйруқ бераётгандай қилиб:

— Кичик хоним нимани хоҳласа бер, худо ҳаққи, хафа қилма қизалоқни, — деди. Мудир гоҳат ҳурмат билан жавоб берди:

— Буйруқларини бажо келтиришга тайёрман, Рашидбей афанди. Лекин ҳозир ҳақиқатан ҳам бизда бўш ўрин йўқ. Фақат рушдиянинг французча муаллималиги ўрни бор, холос. Албатта, бу ўрин хонимга тўғри келмайди.

— Нега тўғри келмас экан, афандим? — дедим ўзимни туюлмамай. — Ахир жориянгиз Б...даги хотин-қизлар билим юртида француз тилини ўқитган-ку!

Мудир шошиб қолди.

— Шунақа, лекин конкурс эълон қилганмиз. Эртага имтиҳон.

Рашидбей:

— Жуда соз! Кичик хоним ҳам конкурсга қатнашсин, хўпми? — деди. — Ўзим ҳам имтиҳонда бўламан, худо хоҳласа, мен келмасдан имтиҳон бошланмас...

Рашидбей, чамамда, катта одам бўлса керак. Лекин, вой худо-ей, мунчаям бадбуруш-а! Хунук башарасини кўриб, кулиб юбормаслик учун лабларимни маҳкам тишлаб турдим. Одам деган ё бугдойранг, ё оқ бўлади, шундай эмасми? Бу бей афандининг юзида янгигина битган яраларнинг заҳиллигидан тортиб кўмир қорасигача бўлган минг хил ранг бор эди. Терисининг туси шу қадар могор эдики, ёқасининг кир бўлиб кетмаганига одам ҳайрон қолади. Бамисоли биров ҳазиллашиб қўлини қора куяга тикқану, кейин бунинг юзига келтириб суртган дейсиз. Ярага ўхшаш қип-қизил, киприксиз қовоқлари остида бир-бирига туташгудай бўлиб кетган бақа кўзлар.

Оппоқ мўйловлари устидан лабларигача осилиб тушган ғалати бурун. Лунжларини бир томоша қиладиган. Худди маймунлар огизларига ёнгоқ тўлғазиб олганларидаги сингари лунжлари юзининг икки ёғидан осилиб тушган.

Аммо роса маҳоват қилиб юбордим. Ҳақиқатни айтганда, Рашидбей афандининг бир неча огиз сўз билан менга қилган яхшилиги ҳазилакам нарса эмас. Ҳарҳолда, табиат бу бей афандининг юзини чизгандан сўнг жуда ҳаддидан ошиб кетганини кўргану, адолатсизлигини ювиш учун унга ажойиб қалб берган.

Менингча, кўнгил гўзаллиги юз-кўз гўзаллигидан минг чандон яхшироқ!

Қалбсиз гўзаллик бечора холавачча қизларнинг ҳаётини барбод қилишдан, кўнглини синдиришдан бошқа нимага ҳам ярарди!

* * *

Измир, 22 сентябрь

Бугун конкурсга қатнашдим. Ёзув имтиҳони ёмон ўтди. «Истиқсор, истисмор, иститоф каби отлардан ясалган саккиз-ўн феълнинг ўтмиш ва ҳозирги замон шакллари ни французча ёзиб кўрсатинг», дейишди. Бу сўзларнинг туркчасини билсайдимки, французчасини ёзсам! Лекин оғзаки имтиҳон яхши ўтди. Рашидбей афанди мен билан французча сўзлашди. Имтиҳонда албатта ютиб чиқшимни сўз орасида ишора қилиб кетди.

Э худо, Мунисага раҳминг келсин-да!

* * *

Измир, 25 сентябрь

Бугунги конкурс натижалари эълон қилинди. Мен имтиҳондан ўтолмабман. Маориф бўлимининг котибларидан бири:

— Рашидбей афанди хоҳласа, албатта, ўтардингиз. Унинг раъйига ким қарши чиқа оларди? Назаримда, бирон нияти бўлса керак, — деди.

Аҳволим жуда огир. Икки кундан кейин уйнинг ижара ҳақини тўлашим керак. Онамдан қолган сўнгги медальон қора кунимга яради. Бугун уни қўшниларимдан бирига бердим, эрига соттириб, пулини олиб келиб беради. Бу ёдгордан ажраганим учун жуда ачиндим, чунки

ичида ойим билан отам уйланган йилларида тушган суратлари бор эди. Бечора сурат энди яланғоч қолди! Лекин бу ҳақда ҳам ўзимга тасалли топдим:

— Онам билан отам бир парча олтин ичида ётгандан кўра, кимсасиз қизларининг қалбида яшанини, албатта, афзал кўришади, — дедим.

* * *

Измир, 27 сентябрь

Бугун Рашидбей афандидан бир парча хат олдим. У менга иш топибди. Бу ҳақда гаплашини учун мени Қаршиёқадаги чорбоғига таклиф қилибди. Маориф бўлимидаги котиб бу бейнинг менга қаршилик қилганини айтиб эди. Демак, нотўғри айтган экан-да? Кўрамиз, эртага маълум бўлади.

* * *

Измир, 28 сентябрь

Рашидбей афандининг Қаршиёқадаги чорбоғидан ҳозиргина қайтиб келдим. Чорбоғи чинакам саройга ўхшайди. У кишига нима учун шунча ҳурмат билан қарашларининг сабабини энди пайқадим.

Рашидбей мени ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилди. Французча гапиришимни жуда ёқтирганини, лекин ҳамкасбларининг менга қилган адолатсизликларига мене бўлолмаганлигини айтди. Хатида тилга олинган иш эса қизларини французчага ўқитиш иши эмиш.

— Хоним қизим, — деди, — истейдодингиз каби одоб ва қиёфангиз ҳам менга жуда манзур бўлди. Маориф мактабларида ўзингизга жабр қилиб нима қиласиз? Қизларимга француз тилини ўргатинг. Биз билан бирга ўтириб, бирга турасиз. Сизга битта чиройли хона берамиз, хўшим?

Бу аслда мураббиялик эди. Ҳарҳолда мактабда муаллималик қилишдаи анча тинч, анча фойдали иш бўлса керак. Лекин, афсуски, мен бу ишни азалдан ёмон кўрар, хизматкорликдай бир нарса деб қараб келардим.

Рашидбейни хафа қилиш тўғри бўлмасди. Кўрсатган ишончи ва марҳамати учун ташаккур билдирдим. Лекин Мунисани баҳона қилиб таклифини қабул этолмаслигимни айтдим. Рашидбей эса бу сабабни асоссиз деб топди.

— Уни ҳам бошимиз устида кўтарамиз, қизим. Бир кичкина бола фақирхонамизга қанчалик юк бўларди? — деди.

Шундай бўлса ҳам қатъий жавобимни бермадим. Уч кун муҳлат сўрадим. Охирги марта ҳаракат қилиб кўраман. Расмий жойдан иш топсам — яхши, топмасам — начора!

* * *

Қаршиёқа, 3 октябрь

Муниса иккаламизга кўшкнинг устки қаватидан қуш қафаси сингари кичкина, ширингина ҳужра беришди. Деразасидан денгиз кўриниб туради.

Ярим кечагача деразам ёнида ўтириб, бухта билан денгизни томоша қилдим. Деразадан бутун кўрфаз кўриниб туради. Рўпарада Измир, юлдузлар сочилиб ётган оқ булут пағалари сингари тепалари, муҳташам бир иллюминация нурлари ичида порлаган Кордон кўчаси билан шу қадар гўзалки, кишининг ҳушини олади.

Очигини айтсам, рўпарадаги Қаршиёқа бухтаси менга ҳаммасидан ҳам кўпроқ ёқди. У ерда нақадар гўзал, нақадар жозибали ҳаёт бор. Ярим кечагача трамвайлар қатнайди, газ фонарларнинг яшил ёғдуларида ёшлар тўдаси кети узилмай юради. Узоқда денгизга қизил, яшил нурлар сочиб турган казинода чалинаётган гитараларнинг гоҳ шўх, гоҳ мунгли садолари эшитилади.

Билмайман, нега менга бундай туюлар экан? Мен у ерда сайр қилиб юрганларнинг кийимларидаги оқ ё қора доғларнигина кўраман. Уларнинг ҳаммаси бир-бирларини сезувчи нишонлилар бўлиб туюлди. Фақат уларгина эмас, балки қоронғи бурчакларда, денгизда, қорларданган кўриниб турган қоялар орасида ҳам ана шулардай ошиқ-маъшуқлар юргандай бўлади.

Денгиздан келган шов-шув севишганлар шипшисидай эшитилади. Кечанинг кўкрагимни тўлдирган илиқ нафаси — бошларини ёр кўксига қўйиб, нигоҳларини ошиқларининг тунги денгизлар каби қорайган яшил кўзларига тиккан ёш қизларнинг ҳароратли лабларидан келётгандай...

* * *

Мени бу чорбогда ёш бекадай ҳурмат билан кутиб олишди. Уз юким ҳеч маҳал менга оғирлик қилмаган эди. Шунга қарамай, чамадонимни юқорига кўтариб чиқишимга йўл қўйишмади. Уни қари хизматкор унамаганимга қўймай қўлимдан олди. Мен ундан жуда миннатдорман. Муниса эса бундай нарсаларни тушунишга ҳали ёшлик қилади. Чорбоғ ҳашамати унинг кўзларини қамаштириб қўйди. Юқорига чиқиб кетаётганимизда, Муниса ҳар вақт уйимизда қилиб юрадиган ҳазилни такрорлади. Зинанинг ярмига чиққанимда, бирдан этагимга осилди-ю, поғонадан пастга торта бошлади. Мен дарров қўлидан ушлаб, қулоғига шивирладим:

— Муниса, биз бировнинг уйидамиз-а, болам... Ҳудо насиб қилса, ўзимизнинг уйимиз бўлар, унда...

Кичкинам бирдан гўхтади, гапимга тушунган эди. Ҳужрага кирганимизда, кулчадай чиройли юзида севинчдан асар қолмаган эди. Болам бечора дардимни жуда нозик тушунади. Бўйнимга осилди, ҳар маҳалгидан ҳам қаттиқроқ бағримга суқилди, юз-кўзларимдан чўлп-чўлп ўпди.

* * *

Деразани ёпа туриб, ташқарига яна бир марта қарадим: одамлар тарқалган, чироқлар ўчган, ҳалигина қирғоқ фонарлари билан ўйнашган денгиз энди қумлоқ қирғоқдан анча чекиниб, пиш-пиш ухлаётган бола сингари, қояларнинг оппоқ ёстиғига бош қўйган.

* * *

Бугун шу ёққа келаётганимда... Йўқ, буни ёзолмайман. Кейин...

* * *

Қаршиёқа, 7 октябрь

Рашидбейнинг чорбоғида кунимиз ёмон ўтмаяпти. Иккита қизни ўқитаман: бири — менинг ёшимда, иккинчиси кичикроқ. Каттасининг исми Фарҳунда, ҳуснда отасининг ўзгинаси. Бунинг устига ўлгудай инжиқ ҳам. Кичиги — Сабоҳат, бу опасининг тескариси, худди қўғирчоқдай чиройли, ширин, қақажон қиз.

Хизматкор хотинлардан бири бир куни кўзини маъноли қисиб:

— У маҳал раҳматли хоним афанди касал эдилар. Битта ёшгина ҳарбий доктор келиб хабар олиб турарди. Хоним афанди ўша докторнинг юзига кўн қараганлари учун шунақа чиройли қиз туққанлар, — деди.

Менинг ҳадигим кўпроқ хизматкор хотинлардан эди. Ҳақиқатни яширишнинг нима кераги бор, ахир мен ҳам ўшаларнинг биттасиман-ку? Лекин мен жуда эҳтиёт бўлдим, ҳеч бирига иш буюрмадим... Шунинг учун мени ҳурмат қилишади. Дарвоқе, бунда Рашидбей афанди томонидан менга кўрсатилаётган эътиборнинг ҳам таъсири бўлса керак, деб ўйлайман.

Чорбоғнинг энг катта нуқсони — ари инидай гувиллаб туриши эди. Меҳмонларнинг кети узилмайди. Битта меҳмон келдими бўлди: Фарҳунда билан Сабоҳат меҳмон олдига чиқинг, деб ҳол-жонимга қўйишмайди, бу эса менга ҳеч ёқмайди. Буниси ҳам гўрга-я, Рашидбей афандининг катта ўгли Жамилбейнинг чорбоғда туриши мени ёмон дилгир қилади. Ўттизларга кириб қолган бемаъни, бадҳазм йигит... Йилнинг ўн ойини Европада отасининг молу дунёсини совуриш билан, икки ойини эса шу ерда, Измирда бекорчилик билан ўтказар экан. Хайрият, ана шу икки ойнинг сўнгги кунларини кечириб турибмиз. Акс ҳолда, чорбоғни бундан уч кун аввал ташлаб кетган бўлардим. Уйда бўлса сенга нима, деярсиз? Мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим, лекин янглишибман...

Уч кун аввал Фарҳунда билан Сабоҳат мени пастдаги меҳмонхонада кечгача ушлаб қолишди. Улардан зўрға қутулиб, қоронғида тепага чиқиб кетаётган эдим, учинчи қават зинапоясининг майдончасида турган бир эркак қорасини кўриб, юрак-пурагим чиқиб кетди. Апил-тапил орқага ташландим. Лекин шу он Жамилбей шарпа қилиб қолди:

— Қўрқманг, кичик хоним, менман, — деди.

Ён томондаги деразаларнинг биридан Жамилбейнинг юзига хирагина ёруғ тушиб турган эди.

— Кечирасиз, бей афанди, қўққисдан таний олмадим, — дедиму ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлдим.

Лекин Жамилбей ўннга бир қадам ташлаб, йўлимни тўсиб олди.

— Уйқум қочиб, деразадан ойнанинг чиқишини томоша қилмоқчи бўлиб турган эдим, кичик хоним, — деди.

Ниятини пайқадим. Шунинг учун ўзимни ҳеч нима

сезмаганга солиб, секин ўтиб кетмоқчи бўлдим, аммо у гапириб қолди. Гапини жавобсиз қолдирмаслик учун мен ҳам:

— Ҳозир ой чиқадиған вақт эмас-ку, афандим, — дедим.

У паст овоз билан:

— Нега чиқмас экан, кичик хоним? — деди. — Ҳозир зинапоядан чиққан мана бу тўлин ой-чи? Бунинг жон олгувчи ёгдусини қаранг, қайси ойдан кам, ажабо?

Жамилбей бирдан билакларимга ёпишди, ҳароратли нафаси юзимга урилди, мен жон-жаҳдим билан ўзимни орқага ташладим. Орқамда зинапоя панжараси бўлмаса, тўппа-тўғри пастга ағдарилиб тушардим. Панжарага бошимни ёмон уриб олдим. «Вой!» деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Жамилбей шарпа қилмай яна ёнимга етиб келди. Юзини кўрмасам ҳам, саросимада, ҳаяжон ичида эканини сезиб турардим.

— Фарида хоним, кечиринг мени. Бирон ерингизни уриб олдингизми? — деди. «Йўқ, ҳеч нима эмас, фақат мени ўз ҳолимга қўйинг!» деб ёлвормоқчи бўлган эдим, лекин оғзимдан бўғиқ бир фарёддан бошқа нарса чиқмади. Овозимни чиқармаслик учун дарров рўмолчам билан оғзимни ёпдим. Рўмолчам ивигандай бўлди, қарасам, лабим қонабди. Зинапоя деразасининг ёнида эдик. Ундан тушиб турган хира ёругда Жамилбей ҳам қонни кўрди. У ваҳм титроғи сезилиб турган товуш билан:

— Фарида хоним, мен дунёдаги энг паскаш одамнинг ишини қилдим, — деди. — Мени кечиринг, кечирганингизни айтиш мурувватини аяманг, Фарида хоним.

Қилинган одобсизликдан кейин ўқилган бу одоб баъзи тукларимни ҳурпайтириб, жасоратимни яна ўзимга қайтарди.

Дағал товуш билан:

— Муомалангизда ҳеч қандай ғайритабиийлик йўқ, афандим, — дедим. — Хизматкор хотинларга, асраб олинган қизларга бу хил муомала қилиш одатга кириб қолган... Хизматкор хотинлар ва сиғиниб кун кўрувчи муштипарлар вазиятидан фарқ қилмайдиган бир вазиятда уйлариңгизга келишга рози бўлганимда, мен бу нарсаларни кўздан қочирмаган эдим. Бировга айтиб қўяди, деб қўрқманг. Эртага бирон баҳона билан бу ердан кетаман.

Шу сўзларни айтдимۇ зинапоядан хотиржам, парвосиз чиқиб бориб уйимга кириб кетдим.

Бир қўлимга чамадонимни олиб, иккинчи қўлим билан Мунисани етаклаб эшикдан чиқиб кетишим осон. Лекин қаерга бораман? Мана, орадан уч кун ўтиб кетган бўлса ҳам, ҳуनुз қароримни амалга оширганам йўқ, ҳалигача шу ердаман. Бу ерга келган кечам дафтаримга ёзишга уялган нарсамни мана энди бўйнимга олиш пайти келди.

Мен бу ерга кечқурун, қош қорайган пайтда келган эдим. Хўш, кечани ўз уйимда ўтказиб, эрталаб келсам бўлмасмиди? Албатта, яхши бўларди. Лекин, наchora, иложи йўқ эди.

Бу ерга келган ўша бахти қора кечамда чорбоғ меҳмонлар билан лиқ тўла эди. Рашидбей афанди ва унинг қизлари мени янги сотиб олинган чиройли буюмдай меҳмонларга кўз-кўзлай бошладилар. Ҳамма менга ҳавасланиб, ҳатто бир оз ачиниб қарарди. Мен ўзимни камтар, назокатли тутиб, ҳар бир кишининг кўнглини олишга тиришдим. Мени бунга янги вазиятим мажбур қиларди. Шу маҳал бирдан бошим айланиб, ҳушимдан кетиб қолдим. Эс-эс биламан: курсининг четига ўтириб қолдим, лабларимдаги паришон табассумни сақлашга тиришиб, ярим минутга, балки бундан ҳам камроқ муддатга кўзларимни юмдим.

Рашидбей, қизлари, меҳмонлар шошиб қолишди. Сабоҳат стаканда сув кўтариб чопиб келди, зўрлаб бир неча қултум ичирди. Бир-биримиз билан ҳазиллашаётгандай, иккаламиз кула бошладик.

Бир меҳмон кампир заҳарханда қилиб:

— Ҳеч нарса эмас, жануб шабадасининг таъсири, холос. Вой бу замоннинг тажанг, нозик қизлари-ей! Ҳаво жиндек ўзгардим — бўлди, дарров гулдай сарғайишади-қолишади, — деди.

Ҳамма мени қийинчиликка чидамайдиган арзанда, нозик, касал қиз деб ҳисоблади. Мен уларнинг гапларини бош ишораси билан тасдиқлар, шундай деб ўйлаганлари учун ҳатто миннатдор ҳам эдим.

Лекин уларга ёлгон айтдим. Бу сафарги ҳундан кетишимнинг сабаби бошқа эди. Шу кун Чолиқуши умрида биринчи марта оч қолган эди! Нима қилай, уялсам-да ёзиб қўйишга мажбурман.

Қаршиёқа, 11 октябрь

Бугун Фархунда билан Сабоҳатга яна Измирдан меҳмонлар келди. Булар ўн беш билан йигирма ёшлар ўртасидаги тўртта қиз эди. Чошгоҳдан сўнг денгиз саёҳатига чиқмоқчи, қайиқда Байроқлигача бормоқчи бўлдик. Энди кўчага чиққаннимизда, аксига юриб, ёмғир ёғиб қолди. Тарвузимиз қўлтигимиздан тушиб, яна меҳмонхонага қайтиб кирдик. Кичик хонимлар бир оз пианино чалишди, у ёқ-бу ёқдан ғийбат қилишди, кейин иккита-иккита бўлиб бурчак-бурчакда шивирлаша бошлашди. Худди биров қитиқлаётгандай, қичқиришиб, шарақлашиб кулишларидан нималарни гаплашаётганлари маълум эди.

Сабоҳат жуда ҳам шўх, жуда шайтон қиз. Меҳмонларини зериктирмаслик учун турли-туман қизиқчиликлар ўйлаб чиқаради. Этажеркада оила аъзолари ва дўстларининг суратлари билан тўлиқ альбомлар бор эди. Шунлардан биттасини олди-да, дугоналарини стол атрофига йигиб, суратларини кўрсата бошлади. Суратлар эмас, Сабоҳатнинг топган гаплари ғалати эди. У ҳар бир суратни ушлаб олиб, ундаги кишининг ҳаёти, табиати тўғрисида шундай қизиқ нарсалар айтардики, кула-кула ичакларимиз узиларди. Масалан, кўкраги орденлар билан тўла, ҳайбатли бир пошо, яъни дунё ҳукмронидай кўринган бу мўйсафид чолни хотини супурги билан роса урган эмиш.

Қариндошларидан савлатли бир хотиннинг суратини кўрсатди, афтидан, вилоятли экани билиниб турарди. Бир кун кемадан Қўқорияли лиманига тушаётганида, бир нима бўлиб, денгизга йиқилиб кетибди. Эсхонаси чиқиб кетганидан ўз вилоятининг шеvasида: «Ширин жонимдан айриляшман, қутқаринглар!» деб чинқирибди.

Рашидбейнинг конялик сўт тоғаси бор экан. Суратини кўрган киши кулмай туролмайди. Бошида салла, эғнида чолвор, имом домланинг ўзгинаси. Бунинг рўпарасидаги иккинчи суратда эса депутат бўлгандан кейин фрак кийиб, якка кўзойнак билан тушган расми турибди.

Имом домла депутатга хўмрайиб қараб турибди, депутат эса уни эрмак қилиб олайиб турибди. Бу шунақаям аломат сурат эдики, янги саҳифани очиб юбормасин, деб Сабоҳатнинг қўлини ушлаб олиб-тоза кулдим.

Фархунда мен билан ҳазиллаша бошлади:

— Фарида хоним, хоҳласангиз сизни шу зоту ҳусн-

ободга берамиз, ҳозир боши очиқ, — деди. — Аввалги хотинларини қўйиб, энди депутатга лойиқ, европалашган хоним қидириб юрибди.

Мен ҳамон кулишдан тўхтамай стол ёнидан узоқлашдим-да, Фарҳундага:

— Ҳозироқ ёзинг, мен розиман. У кишига тегадиган хотин бошқа ердан бахт тополмаганда ҳам умрини ҳеч бўлмаса кулги билан ўтказади-ку, — дедим.

Сабоҳат янги саҳифани очиб, мени қўли билап имлади.

— Фарида хоним, мана бу суратни кўрсангиз, депутатимиздан айниб қолармикансиз, деб қўрқаман, — деди.

Меҳмонларнинг ҳаммаси бир оғиздан: «Вой, мунчаям чиройли экан!» деб қичқиришди, кейин қўлларини силкитишиб, мени чақиришди.

Мен улар томонга бора туриб:

— Фойдаси йўқ, ҳар қанақа бўлганда ҳам мен ўз депутатимдан кечмайман, — дедим.

Альбом устида бир-бирига аралашиб кетган майин сочлар орасидан бошимни суқдим, мен ҳам улар қатори «вой» дейишдан ўзимни тутиб қололмадим. Альбом саҳифасидан кўзларимга тикилиб кулимсираётган сурат Комронники эди!

Сабоҳат бу сурат эгасини мазах қилмади, қайтага, кўп ҳурмат ва иззат билан дугоналарига таъриф қилиб берди:

— Бу киши Мунаввар холамнинг куёвлари бўладилар. Ўтган баҳор Истамбулда эканимизда тўйлари бўлди. Ўзини кўрсангиз, сурати ҳам гапми! Бирам кўзлари, бирам хушбичим бурни борки, томоша қиладиган. Шошманглар, мен сизларга бир бошқа қизиқ нарсани айтиб берай: бу бей холаларидан бирининг қизини яхши кўрармиш. Қиз эса кичкина, инжиқ, жуда шўх нарса эмиш. Шўхлигидан, қақажонлигидан унга Чолиқуши деган лақаб ҳам қўйишган экан. Чолиқуши Комронбейни нима учундир хоҳламабди, кўнгил кўнгил-да...

Шундай қилиб, тўйларига бир кун қолганда ёту бегона юртларга бошини олиб қочиб кетибди. Комронбей ойларча куйиб-ёниб вафосиз қизни кутибди. Тўғри-да, қайтиб келиш кўнглида бўлса, тўй кечаси қочиб кетармиди? Мунаввар холам қайнарасининг қўлини ўпганда мен ўша ерда эдим. Бечора кампир, бир шохда турмайдиган у ғалати Чолиқушини эслади шекилли, ёш боладай йиғлаб юборди.

Бу тафсилотни орқамдаги пианинога суяниб, ҳеч нима демасдан, қимир этмай туриб эшитдим. Комрон ҳамон альбом ичидан менга кулиб турарди.

Секингина:

— Қалбсиз! — дедим.

Сабоҳат менга қаради:

— Жуда тўғри айтдингиз, Фарида хоним. Шу қадар гўзал, шу қадар ажойиб бир йигитга вафо қилмаган қизни «вафосиз» демасдан бўлмайди.

* * *

Комрон, мен сендан нафратланаман. Бўлмаса, бу хабарни эшитганимда йиғлар, ҳушимдан кетар, аза тутардим. Аксинча, мен шу куни шунчалар кулдим, атрофимдаги одамларни шунчалар хушвақт қилдимки, умримда ҳеч маҳал бундай бўлмаган эди. Агар бир неча соатдан кейин бошимга фалокат тушмаган бўлса, мен шу бугунни умримнинг энг бахтли куни деб ҳисоблардим.

Кечки пайт ҳаво очилиб, далада сайр қилишимизга имкон туғилди. Биз сел суви ҳайқириб оқаётган анҳор бўйи билан кетаётган эдик, меҳмонлардан бири анҳорнинг нариги юзидаги хризантема гулини кўриб: «Вой, мунчаям чиройлик-а, қани энди олишнинг иложи бўлса!» деб қолди.

Мен кулиб:

— Хоҳласангиз, сизга ҳадя қилишим мумкин, — дедим.

Анҳор кенг, чуқур бўлгани учун анчагина хавфли эди. Қизлар кулишди. Биттаси ҳазиллашиб:

— Кўприк бўлса-ю, яхши бўларди-я, — деди.

Мен парвойимга ҳам келтирмай:

— Кўприксиз ҳам ўтса бўлади, — дедим-у, сувга сакрадим.

Орқадан қий-чув кўтарилди.

У томонга бир амаллаб ўтишга ўтдим, лекин хризантемани узиб олишга муваффақ бўлмадим, чунки қирғоққа етганимда оёғим тийганиб кетди. Йиқилиб кетмаслик учун бир бутага осилиб эдим тиканлари қўлларимни тилиб юборди.

Ҳа, шу фалокат бошимга тушмаган бўлса, тикан тилган қўлларимнинг ачишиб оғришига чидолмай то чорбоққача оқшом қоронғисида, йиғлаб келган бўлмасам, шу кунни умримнинг энг шод, энг хушчақчақ куни деб билардим.

Комрон, сепдан нафратланганим учунгина бегона юртларга қочиб кетганман. Энди нафратим шу қадар кучайдики, орамиздаги узоқ масофалар ҳам кифоя қилмай қолди. Энди сен яшаб, нафас олиб турган мамлакатдан ҳам бош олиб кетсам дейман!

Ортиқ бу уйда қолмаслик қарорига келдим. Шунинг учун ҳар икки-уч кунда Измирга тушиб, маориф бўлимига учраб турдим. Эски муаллимларимдан Берениш опани шу ерда икки ойча аввал бир кўрган эдим. Мактабда ўқиб юрган кезларимда ўзини менга яқин тутганини эслаб, бошимдаги савдодан бир оз айтиб берувдим. Кеча эрталаб кемада яна учрашиб қолдик. У суюниб:

— Фарида, печа кундан бери сени излайман,— деди.— Қоронтинадаги мактабимизга битта турк тили ва расм муаллимаси керак. Мудирага сени тавсия қилдим. Алоҳида уй тутишнинг ҳожати йўқ, мактабда тураверасан. Ахир бизнинг ҳаётимизга ўрганиб қолгансан-ку.

Юрагим қинидан чиқиб кетар даражада типирчилаб бошлади. У ерга борсам, яна ўша ёшлик ҳидлари, мунгли орган садолари келиб турган жойга тушсам, болалик чоғларимдаги ширин хаёлларимнинг бир қисми билан қовушадигандай бўлиб кетдим.

Уйлаб ўтирмасданок:

— Жуда соз, масўр, жон деб бораман! Раҳмат,— дедим.

Бугун у ёққа боришдан аввал яна маориф бўлимига кирдим, мақсадим — ҳужжатларимни қайтариб олиш эди. У ерда мудир мени уч кундан бери сўроқлаб юрганини айтишди. Нима деяр экан деб олдига кирдим.

Маориф мудир мени кўриш биланок:

— Роса интизор қилдинг-да, қизим! Толеинга битта яхши жой чиқиб қолди. Қушотаси мактабига юбораман,— деди.

Бир ёқда Берениш опа айтган мактаб, ундаги тинчгина ҳаёт, иккинчи ёқда бу. Балки Қушотасидаги ўрин яхшироқдир? У ҳолда, Берениш опага берган сўзим нима бўлади?

Минутлар ўтар, мен эса жавоб қилмай жим турардим. Қайси бирини танлай: тинч ҳаётними ё Қушотасидаги мактабга борсам, учрашим аҳтимол бўлган муҳтожлик ва йўқсилликними? Ажабо, бунинг ҳам ўзига яраша тасаллиси, бошқа бир жозибаси йўқми?

Кўз ўнгимга мактабларимизда ташлаб қўйилган, умрлари қўпол қўлларда зое ўтаётган кичкина болалар

келди. У бечоралар очилиш учун жиндаккина қуёшга, жиндаккина парваришга муҳтож бўлган гуллардир. Улар ана шундай ҳарорат келтирувчи, парвариш қилгувчиларга кўнгилларининг бутун муҳаббат ва шукроналарини бағишлайдилар. Бошимга тушган ҳамма фалокатларга қарамай, бу кичкина камбағалларни бутун қалбим билан яхши кўриб қолганимни англадим. Ажабо, Муниса ҳам менинг олдимга ўшалар орасидан келмаганмиди?

Бундан ташқари, сўнгги икки йиллик ҳаётимда унчамунча тажриба ҳам орттирган эдим. Ёғду оғриқ кўзларни қанча ачиштирса, бахт ҳам дардли кўнгилларни шунча эзади. Оғриқ кўзлар каби, дардли кўнгиллар учун ҳам энг яхши даво қоронғилиқдир!

Мен муаллимликни очликдан ўлмаслик учун қабул қилган эдим. Ҳисобим тўғри чиқмади. Бу касб кишиси ахир бир кун очликдан ўлади. Ўлса нима? Ахир бу касб кўнглимнинг раҳму шафқатга бўлган очлигини тўйдиради, ўз ҳаётимни бошқалар бахти саодатига бағишлаш тасаллисини беради. Зеро у ўлган кунларнинг ўлган рўеларини тирилтириб бўлмайди, бунинг иложи йўқ. Бошимдан исириқ ҳидларининг хумори, қулоқларимдан органларнинг мунгли йиғилари секин-секин йўқ бўлиб кетган. Қушотасида меҳру муҳаббат ва марҳамат кутиб ўтирган кичкинтойлар кўз олдимга келди-ю, кулимсираб:

— Жуда соз, бей афандим, бораман, — дедим.

* * *

Буйруқни олгунимча бу сирни чорбоғда ҳеч кимга айтмасликка қарор қилган эдим. Лекин бир ҳодиса айтишга мажбур қилди. Катта халфа¹ анчадан бери менга ғалати-ғалати нарсалар айтиб юрарди. Кеча ҳам ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бирдан:

— Қизим, кун сайин сенга муҳаббатим ортяпти, — деб қолди. — Фақат менгина эмас, бошқалар ҳам шундай... Фарҳунда билан Сабоҳат ҳам ёшу лекин уйга кўрк бўлишолмайди. Сен келганингдан ҳамма нарса ўхгарди қолди. Табиатинг, ахлоқинг чиройли, каттага каттадай, кичикка кичикдай муомала қиласан...

¹ Катта халфа — хизматкор хотинлар бошлиги, экономка.

Шуларга ўхшаган яна бир қанча сўзлар... Катта халфанинг бу сўзларига «касбдошига қилаётган ҳасрати» деб қўя қолган эдим. Лекин кеча кечқурун кампир юрагини очиб солди.

— Қизим, қандай қилсак эканки, сен шу уйга маҳкамроқ боғланиб қолсанг. Миямга бир ўй келяпти-ю... Ҳа, кўнглингга бошқа гап келиб юрмасин, айланай. Худо ҳаққи, бу тўғрида менга биров ҳеч нима дегани йўқ.

Халфага бу сўзларни биров ўргатганига шубҳам қолмади. Шундай бўлса ҳам, ўзимни сезмаганга солиб, кулоқ солиб туравердим. У бошлаган сўзини давом эттиришга ҳайиқиб, бошқа нарсалар тўғрисида гапира кетди:

— Хўжайинимиз унча қари ҳам эмас, уни ёшлигидан биламан. Уни чиройли деб бўлмайди, лекин давлати, ҳашамати бор. Иннайкейин, табиати ҳам яхши. Қизим, бу уйга бека керак-да, бусиз бўлмайди. Бугун бўлмаса эртага Фарҳунда билан Сабоҳат эр қилиб кетади. Худо кўрсатмасин, бирон ёмон хотинга кунимиз қолса борми, нақ шўримиз қурийди-да! Фарида хоним, қизлар мўйловини бураб юрадиган йигитларга ҳам тегишади, лекин бундақанги дабдабани қаерда кўрсин? Оҳ, бейимизга биронта муносиб қизча топсак эдик. А, нима дейсан, қизим?

Мен чурқ этмай, аччиқ-аччиқ жилмайиб, ўйга ботиб ўтирардим. Рашидбей афандининг менга кўрсатган шунча ҳурмати, Сабоҳат билан Фарҳунданинг дарсларига қилган шунча эътибори, биз билан соатларча ҳазиллашгани, ҳатто тўп ўйнашгани... Демак, шуларнинг ҳаммаси... Маориф бўлимининг котиби: «Рашидбей хоҳласа сени француз тили ўқитувчиси қилиб тайинлашарди, ҳарҳолда, бирон нияти бўлса керак», дегани бежиз эмас экан-да!

Бир неча йил илгари шундай сўзларни эшитсам, албатта, исён кўтарардим. Лекин ҳозир гапни унча чўзмаслик учун парвосизгина жавоб қилдим:

— Сиз билан совчиликка бориб, Рашидбей афандига яхшигина қайлиқ топиб келишимиз мумкин эди, лекин, афсуски, бир-икки кундан кейин Қушотасига кетяпман. Бир неча ойдан кейин нишонлим ўша ерга келади, тўй қиламиз, — дедим. Кейин шошганидан юзимга жавдираб қараб қолган кампирга: — Худо тинчингизни берсин, халфа хоним, мен эртароқ ётмасам бўлмайди, — дедиму уйимга кириб кетдим.

Қушотаси, 25 ноябрь

«Қушотасига борасизми?» деганларида: «Қушотаси!.. Менинг отим!.. Неча-неча вақтлардан бери мени интизор этган бахтни, кўнгил роҳатини ўша ердан топаман!» деб суюнган эдим. Суюнчим хато чиқмади. Қушотасини ҳамма ердан ҳам кўпроқ яхши кўриб қолдим. Балки чиройли ердир деб ўйларсиз? Йўқ. Қушотасини Муниса иккаламиз — бу сариқ тўти билан бирга — Робинзон Крузо сингари ўз бошимизга меҳнат ва заҳмат билан яшасак бўладиган орол деб ўйлаган эдим, лекин ундай бўлиб чиқмади. Балки у ерда роҳатимни топиб олгандирман? Йўқ, бундай ҳам эмас. Қайтага, бу ерда жуда кўп ишлайман. Ундай бўлса сабаби қайда? Бериладиган жавоб бир оз кулгили. Лекин, нима қилай, тўғриси шу: Қушотасини жонга роҳат берадиган чиройли жой бўлмагани учун яхши кўриб қолдим. Назаримда, табиат фақат чиройли ҳуснларнигина эмас, чиройли ерларни, чиройли денгизларни ҳам инсон кўнглига зимдан озор етказиш учун яратган.

Бир ой аввал бу шаҳарга келиб, мактабнинг бош муаллимасига учрадим. Эллик ёшларга етиб қолган бу касалманд, эзгин хотин мени рўпарасига ўтқазиб, шундай деди:

— Қизим, уч ой ичида тоғдай икки ўғлимни қора ерга бердим. Дунё кўзимга қоронги бўлди. Сени бу ерга иккинчи муаллима қилиб юборишибди. Ёшсан, ўқимишли кўринасан, энди мактабни сенга топшираман. Билганингча бошқар. Яна иккита муаллималар бор — ёшлари қайтиб қолган хотинлар, улардан ёруғлик йўқ.

Қўлимдан келганича ҳаракат қилишимпи айтдим, сўзим устидан ҳам чиқдим.

Кеча бош муаллима:

— Фарида хоним қизим, сенга ҳар қанча миннатдорчилик билдирсам ҳам оз. Ваъда қилганингдан ўн чандон ортиқ жон куйдирдинг, — деди. — Бир ой ичида мактабимиз ҳам, болалар ҳам гулдай очилиб кетди. Худо хайрингни берсин. Ҳамкасбларингдан тортиб то кичкинтойларгача сени яхши кўришади. Ўзим ҳам баъзида дардимни, кўнглим аламини унутиб, сен билан бирга кулишадиган бўлдим.

Бечора хотин мени ўзига ёқин учунгина шундай жон куйдираётир деб ўйлайди, миннатдор бўлади. Жон куй-

дириб ишлаш, ўзини бутун қалби билан бошқаларга бағишлаш нақадар яхши нарса! Чолиқушни бутунлай эски Чолиқушига айланди. На Ч...даги эзгин ҳаёт ҳорғинлиги, на Измирдаги исёнлардан асар қолди, тиниқ ёз осмонида пайдо бўлган ўткинчи булутдай, ҳаммаси тарқалди.

Сочларим толама-тола оқарганга қадар ўзимни бошқаларнинг болаларига, уларнинг бахтлари йўлига тикишдан энди асло қўрқмайман. Икки йил аввал, куз оқшомларининг бирида кўнглимда ўлдирилган жигаргўшаларим ўрнини бошқаларнинг болаларига бердим.

* * *

Қушотаси, 15 декабрь

Бир неча кундан бери одамларнинг оғзидан «уруш» сўзи тушмай қолди. Бутун фикру хаёлим мактаб билан банд бўлгани учун бу миш-мишларга қулоқ солмас эдим. Бугун шаҳарда чинакам қиёмат қўпти, уруш эълон қилинибди!

* * *

Қушотаси, 15 декабрь

Урушнинг бошланганига ўн беш кун бўлиб қолди. Маҳаллий госпиталга ҳар кун гала-гала ярадорлар келиб турибди. Мактаб мотам ичида қолди. Кўпгина ўқувчиларимнинг армияда ё оталари, ё акалари бор. Бечора болалар уруш даҳшатини унчалик билишмаса ҳам, катта одамлардай бўшашиб, қайғуришиб юришади.

* * *

Қушотаси, 15 декабрь

Бу қандай шўрлик, ё раббий, бу қандай шўрлик! Бугун қўмондонликнинг буйруғи билан мактабимизни эгалладилар: вақтинча госпиталь қилишар эмиш. Хоҳлаганларини қилишсин, менга нима! Лекин мактаб бўшагунча мен нима қиламан? Вақтимни нима билан ўтказмап?

Бугун мактабда қолган бир неча китобимни олгани бордим. Мактабни шунчалик ивирситиб юборишибдики, одам китобини эмас, ўзини йўқотиб қўйса ҳам тополмайди. Ноилож чиқиб кета бошладим. Ҳамшира қизлардан бири:

— Шошманг, бош доктордан сўраб кўрайлик. Чамамда, бир неча китобпи олиб қўювди шекилли, — деди.

Хона ичи шишалар, бинтлар, дори қутичалари билан тўла эди. Бош доктор кителени ечиб ташлаб, ана шу нарсаларни тартибга солаётган экан. Орқаси ўгирикли бўлгани учун фақат бўйнини, оқ сочларини ва шимарилган билакларинигина кўрдим. Шу аҳволда ундан китоб сўраш одобсизлик бўларди.

Ҳамширани енгидан тортиб:

— Қўйинг, — дедим.

У гапимни эшитмади.

— Бей афанди, ҳали суратли бир қанча французча китоб топган эдингиз, қани ўшалар? — деди.

Қари докторнинг бирдан жаҳли чиқиб кетди. Юзини ҳам ўгирмай шундай ёмон, шундай уят сўз билан жавоб қилдики, ихтиёрсиз юзимни қўлларим билан тўсиб, қочиб кетмоқчи бўлдим. Лекин шу он у биз томонга ўгирилди-ю, бирдан:

— Вой, кичкина, сенмисан?! — деб юборди.

Уни кўриб, мен ҳам ўзимни тутолмай қичқирдим:

— Докторбей! Зайнилардаги докторбей!

Муболағаси йўқ, бу қичқириқдан зиёд бир фарёд эди.

Докторбей шошганидан столдаги шишаларни ағда-риб-тўнтариб ёнимга югуриб келди, қўлларимни ушлади, бошимни олдига тортиб, чоршафим устидан сочларимни ўпди.

Биз бир-биримиз билан фақат бир кунлик, ҳатто бир кунлик ҳам эмас, бир неча соатлик таниш эдик. Лекин қандай илинж ҳисси бир-биримизни боғлаб қўйган эканки, икки йилдан сўнг, худди қирқ йиллик қадрдон дўстлардек, ҳатто ота-боладек бир-биримизга ташландик. Тавба, инсон қалбини ҳеч билиб бўлмас экан-да!..

Хайруллобей худди Зайнилардаги сингари:

— Қани, гапир, ярамас, бу ерда нима қилиб юрибсан? — деб сўради.

Болаларникига ўхшаган шўх мовий кўзлари оқ киприклари ичида шунақаям чиройли пориллардики! Мен ҳам, худди Зайнилардагига ўхшаш, унинг кўзлари олдида кулиб туриб:

— Биласизки, мен муаллимаман, докторбей,— дедим.— Юртма-юрт юрибман. Энди шу ерга тайинлашди.

Бутун ҳаётимни ва кўнглимда бор нарсаларни билгандай, мунг тўла бир товуш билан:

— Ҳалигачайин хабар йўқми, кичкина? — деб сўради.

Бирдан юзимга сув сочиб юборилгандай сесканиб тушдим. Узимни ажабланаётганга солиб, кўзларимни пирпиратдим.

— Кимдан, докторбей? — дедим.

Чол жаҳли чиқиб, бармоғи билан пўписа қилди.

— Нега ёлгон айтасан, кичкина? Лабларинг ёлгон гапиришни ўрганибди-ю, лекин кўзларинг билан юзинг боягидай. Кимдан дейсанми? Сени шундай юртма-юрт саргардон кездиргандан, ўшандан...

Кулиб, елкаларимни қисдим.

— Маориф демоқчисиз-да? Албатта, ҳар бир муаллима ўз мамлакатининг болаларига хизмат қилиши керак.

Доктор яна Зайнилардаги шубҳасини такрорлади. Унинг ўпкаси менга қаттиқ таъсир қилгани учун ҳар бир сўзи эсимда сақланиб қолган эди:

— Шу ёшда, шу қиёфа, шу чехрада-я? Жуда соз, майли, шундай бўлсин, ярамас қиз, шундай бўлсин, лекин сен ёввойилик қилма.

У дориларини, мен эса китобларимни эсдан чиқариб, узоқ гаплашдик.

— Демак, шу мактабда муаллималик қиласан, шундайми?

— Мактабимизни олиб қўйганларингизга бирам хафа бўлдимки, докторбей.

— Шошма, бошқа нарсани ўйлаб турибман... У қуриб кетгур қишлоқнинг оти нима эди? Ҳов сенга касал боқувчиликни ўргатган ерим-чи? Эсингдами? Менга қара, бу ерда ҳам менга ёрдам қиласанми? Аслда бу икки ишнинг бир-биридан фарқи катта эмас: сенинг митти маймунчаларинг ҳам, менинг «азиз айиқчаларим» ҳам руҳан бир-бирларига жуда ўхшашади. Улар ҳам, булар ҳам софдил, содда. Узинг биласан, ҳозир уруш, меникилар ўт ичида, шундай бўлгандан кейин уларга ёрдам берсанг — савоб иш қилган бўласан, кичкина қиз...

Бирдан юзимга кулги югурди, ёш боладай суюниб кетдим. Қанақа иш бўлса ҳам майли, ишқилиб, куч-қув-

ватимни, меҳру муҳаббатимни, бутун вақтимни бағишлайдиган иш бўлса бас.

— Жуда соз, докторбей, қачон десангиз, шунда ишга тушавераман.

— Ҳозир тушаверасан. Буни қара, қандай кепатага солишибди. Булар қўл билан эмас, балки...

Яна оғизга олиб бўлмайдиган хунук сўз айтилди. Мен уялиб:

— Фақат бир шарт билан, докторбей... Ёнимда аскарча сўзлашмайсиз, — дедим.

У кулди.

— Ҳаракат қиламан, кичкина, ҳаракат қиламан... Мабодо бехосдан оғзимдан чиқиб кетса, айб қилмайсанда, — деди.

Иккаламиз кечгача ишладик, госпитални эртадан кела бошлайдиган ярадорларни қабул қилишга тайёрладик.

* * *

Қушотаси, 25 январь

Мана, бир ойдан бери Хайруллобейнинг ёнида ҳамширалик қиламан. Уруш давом этаётир. Госпиталга келаётган ярадорларнинг охири кўринмайди. Ишим шу қадар кўпки, баъзи кечалар уйимга ҳам кетолмайман. Кеча оғир ярадор бўлиб келган бир кекса капитанга бутун кечаси билан парвона бўлиб чиқишга тўғри келди. Шундай чарчабманки, эрталаб мазам қочиб, дорихонамиздаги курсида ўтиргалимча ухлаб қолибман.

Уйқумда елкамга кимнингдир қўли текканини сездим. Кўзларимни очиб қарасам, олдимда доктор Хайруллобей турибди. Совқотиб қолишимдан кўрқиб, уйғотиб юбормаслик учун устимга секингина одеял ёпаётган экан.

Докторбей деразадан тушиб турган заиф тоғ ёруғида яна ҳам сўлғин, яна ҳам ҳорғин кўринган мовий кўзлари билан кулимсираб туриб:

— Ухла, кичкина, тишчгина ухла, — деди.

Шундай пайтда қилинган бу шафқат қалбимда ширин миннатдорчилик уйғотди. Бир нима дегим, миннатдорчилик билдиргим келди, лекин бўлмади — уйқу снғди, ҳорғин-толғин кулимсираб, яна ухлаб қолдим.

Иккита катта нуқсонига қарамай, бу қари докторни жуда яхши кўриб қолдим. Нуқсонларидан бири шуки, у оғзини жуда ёмон чакки қилади. Тўғри, атрофидагиларда

ҳам айб бор, лекин бу сабаб эмас-да! Баъзида оғзидан шундай хунук сўзлар чиқиб кетадики, олдидан қочиб кетиб, бир неча кунгача бетига қаролмай юраман.

Шуниси қизиқки, доктор ўзининг айбини билмайди эмас, билади.

— Парво қилма, кичкина, ҳечқиси йўқ, аскарликда, — дейди.

Хайруллобей айбини астойдил пушмони ва ёқимли уятчанлиги билан афв эттирган, ҳатто манзур қилган ёш болага ўхшайди.

Иккинчи нуқсони бунисидан ҳам каттароқ. Бу қўпол, дағал одамда ҳеч тушуниб бўлмайдиган ғалати бир нозиклик бор. Одам ўзига айтишга ҳам юраги бетламаган нарсаларни усталик билан оғзидан суғуриб олади! Масалан, мен ўз саргузаштимни шу маҳалгача ҳеч кимга оғзимдан чиқармай яшириб келардим, шунинг ҳам бир қисмини билиб олибди-да! Қандай қилиб айтиб қўйдим денг? Улай агар, ўзим ҳам билмайман. Гоҳи-гоҳида берган якка-дукка саволларига қуруқ, қалта-қулта жавоблар беришдан нарига ўтмасликка тиришиб келардим. Кейин билсам, ана шу яккам-дуккам сўзларимни бир ерга тўшлаб, бутун бошли бир ҳикоя чиқариб олибди.

Докторнинг ҳеч кими йўқ. Йигирма беш йил муқаддам уйланган экан, орадан тўққиз ой ўтмай хотини тиф касалидан ўлиб қолибди. Кейин уйланмабди. Ўзи родослик эмиш. Қушотасида ҳам мулки бор дейишади. Полковниклик маошига унча эҳтиёжи ҳам йўқ, чунки касалларга оладиган ойлигидан ҳам кўпроқ қарашиб туради. Масалан, кеча бир ярадорнинг уйдан келган хатини ўқиб бердим. Ярадор солдатнинг қари онаси камбағаллик қийнаб юборганини, болалари очликдан тиланчилик қила бошлаганини ёзибди. Солдат хатни эшитиб, оҳ-воҳ кўтарди.

Хайруллобей ён томонда ётган касални қараётган эди. Бирдан у бечора солдатга ўгирилиб:

— Аммо мени қойил қолдирдинг! Ҳой, нимангизга ишониб шунча гадойваччани туғасизлар! — деди.

Бу зовим таъна юрагимга ўқдай санчилди. Ҳозир жойи эмас, бўлмаса буни, албатта, қари докторнинг юзига солардим. Бир оздан кейин унинг ўзи бу ҳақда гап очиб қолди.

— Кичкина, ана шу ярадор онасининг адресини секин билиб ол, беш-ўн лира юборармиз, — деди.

Билишимча, бу қари доктор армияда на пул учун ва

на аскарлик бурчи учун хизмат қилади. Унинг ўз интилиши бор: бу интилиш «азиз айиқчаларим» деб атаган боёқиш солдатларга бўлган муҳаббатидир. Лекин, билмайман, нима учундир бу муҳаббатини худди уят нарсадай яшириб юради.

* * *

Қушотаси, 28 январь

Бугун эрталаб госпиталга келганимда, оғир ярадор бўлган тўртта офицер келтирилганини айтишди. Ҳамширалардан бири:

— Хайруллобей сизни йўқлаяптилар, — деди.

Оғир операциялар маҳалида доктор мени ҳамиша бирга олиб кирарди.

— Бундай ваҳимали нарсаларни сенга кўрсатиш, албатта, яхши эмас, кичкина, лекин сендан эпчилроқ одам бўлмаса нима қилай? Ҳаммаси жаҳлимни чиқаради, бақиртиради, кейин қилаётган ишимни билмай қолам, — деярдди.

Чоршафимни олиб ташлаб, апил-тапил халатни кийдим. Лекин мен кийиниб чиққунимча операция тугабди: ярадорни замбилда юқорига олиб чиқиб кетишаётган экан.

Хайруллобей мени ёнига чақириб олиб:

— Кичкина, сенсиз роса ямоқчилик қилдик, — деди. Операцияни у ямоқчилик деб атарди. — Ёшгина штаб майори қўлимизга тушиб қолди. Граната ўнг қўли билан юзининг бир тарафини расво қилиб ташлабди. Кабинетимга ётқиздим. Узинг қарамасанг бўлмайди. Боёқиш жиддий парваришга муҳтож.

Шу тариқа гаплашиб кабинетга кирдик. Юз-қўли бинтлар билан боғлаб ташланган бир киши каравотда жим ётарди. Ёнига бордик. Юзининг чап тарафи жиндакина кўриниб турарди. Менга иссиқ кўринди... Лекин қаерда кўрганимни бу аҳволида эслаш қийин эди.

Хайруллобей ярадорнинг чап томирини ушлаб турарди, кейин унинг юзига яқин келиб:

— Эҳсонбей!.. Эҳсонбей!.. — деб чақирди.

Бирдан миямда чақмоқ ургандай бўлди. У Ч...да, Абдурахим подшонинг чорбоғида учрашган штаб капитани эди. Бир қадам орқага чекиндим, кабинетдан қочиб чиқиш, иккиламчи мени бу ярадор офицернинг ёнига юбормаслигини доктордан илтимос қилиш ниятида

эдим. Таниган бўлса ҳам, кўриб турган нарчасига ишонмасди. Ким билсин, яралангандан бери неча марта ҳушидан кетган, дард ичида, ўт ичида неча бор кўзларига ҳар нималар кўринган экан. Ҳа, заиф кўзларининг боқишидан сездим: мени кўриб турганига ишонмади, қонсиз лаблари билан хиёл жилмайди-ю, тагин кўзларини юмиб олди.

Эҳсонбей! Бир неча ой аввал менинг ёшлигимдан, ҳимоя қилиш мумкин бўлган отам, акам... бирон кимсам йўқлигидан фойдаланиб, мени ишрат кечасига алдаб обордилар. Кейин Ч... шаҳридан жўнарканман, юрагимда сургун қилинган оддий кўча хотинининг ҳақирлиги бош кўтарди, шармандаликка чидай олмай юзимни қўлларим билан яширишга мажбур бўлдим. Дунёни бошдан-охир бир зулм, ўзимни эса ўша зулмга бўйсуннишдан бошқа чораси қолмаган бир муштипар деб ҳисобланган кунимда сиз мени ҳимоя қилдингиз, маслагингизни, истиқболингизни хавфда қолдирдингиз, ҳатто ширин жонингизни ҳам тикиб, мурувват қилдингиз.

Модомики, қайгули бир тасодиф бугун бизни яна учраштирган экан, майли, сиздан қочмайман, мана шу умидсиз, мана шу огир кунларингизда ёнингизда синглингиз бўлиб хизматингизни қиламан.

* * *

Қушотаси, 7 февраль

Эҳсонбейнинг яраси қўрқинчли эмас, бирор ойдан кейин туриб кетса керак. Унг қошидан бошланиб то иягигача чўзилиб тушган яраси юзини ниҳоятда хунук қилиб қўяди.

Хайруллобей яра боғларини ўзгартираётганда мен ёнида турмадим. Юрагим дов бермагани учун эмас, албатта, чунки ҳар куни буздан ҳам баттарроқ яраларни кўриб тураман, асл сабаби бошқа эди: мен унга қараб турсам, даҳшатли ярасига пичоқ урилгандан ортиқ озор етишини билардим...

Бечора госпиталдан қандай башара билан чиқиб кетишини билар, бу ҳақда бир нима демаса ҳам, чуқур алам ва қайғу билан эзилиб келарди.

Хайруллобей:

— Пича сабр қил, йигит, яна йигирма кунлардан кейин соппа-соғ бўлиб кетасан, — деса, Эҳсонбей ўтдай ёниб кетарди.

Ярадорнинг шу оғир кунларини енгиллатиш учун қалбимнинг бутун шафқат қобилиятини сарф қиламан. Баъзан каравотининг ёнида ўтириб китоблар ўқиб, эртаклар айтиб бераман.

Ҳа, бечора чурқ этмайди, лекин хунук бўлиб қолиш даҳшатидан азобланаётгани ва бу азобдан бир зум ҳам қутула олмагани яққол кўриниб туради. Баъзан енг ичида тасалли беришга ҳаракат қиламан. Узимни бутунлай бошқа нарсалар тўғрисида ганираётганга солиб, дунёда юз гўзаллигидай фойдасиз, ҳатто зарарли нарсалар йўқлигини, асл гўзалликни одамнинг руҳидан, кўнглидан қидириш кераклигини айтаман.

* * *

Қушотаси, 25 февраль

Эҳсонбей биз кутгандан эртароқ тузалиб кетди. Бугун эрталаб сутчойни олиб кирсам, кийиниб олган экан. Бир йилча аввал Абдураҳим пошонинг боғида порлаб турган формаси, чиройли ва мағрур чеҳраси билан менга дуч келган штаб капитани ихтиёрсиз кўз ўнгимда гавдаланди. Бу майорлик формасининг ёқаси ичида ингичка бўйни қилтираб турган, юзидаги яра изидан худди айб нарсадай уялаётган дардли аскар наҳотки ўша чиройли, мағрур штаб капитани бўлса?

Хафа бўлганимни яширолмадим, буни бошқа нарсага йўйишга тиришиб ёлғондака жаҳл қилдим:

— Эҳсонбей, бу ахир ёш болалик-ку! Бутунлай тузалмай туриб, нимага кийиниб олдингиз?

Эҳсонбей кўзларини ерга олиб:

— Ётавериш одамни баттар касал қилади-да, — деди.

Иккаламиз ҳам жим бўлиб қолдик. Бир оздан кейин Эҳсонбей таъби тирриқлигини яширишга тиришиб:

— Кетмасам бўлмайди, шукур, тузалиб кетдим, — деди.

Раҳмим келганидан юрагим эзилди. Сездирмаслик учун гапни дарров ҳазилга айлантирдим:

— Эҳсонбей, чоғимда, гапимга кирмайдиганга ўхшайсиз. Яна жангари қайсарлигиниз қистаб турибди, дейман-а! Ҳозир бориб докторга чақаман, келиб таъзингизни беради! — дедим.

Патнисни қўйдиму шошиб ташқарига чиқиб кетдим. Лекин докторнинг олдига бормадим.

25 февраль (кечки пайт)

Хайруллобей билан қаттиқ айтишиб қолдим. Иш устида эмас, йўқ, бировларнинг ишига аралашаверишдан ҳаддидан ошиб кетгани учун...

Эҳсонбей тўгрисида гаплашиб туриб эдик. Мен юзининг бузилганидан жуда қаттиқ хафа бўлаётганини айтсам, Хайруллобей лабини буриб:

— Ҳаққи бор, мен унинг ўрнида бўлсам ўзимни денгизга ташлардим. Бунақа башара балиқларга ем бўлишдан бошқа нимага ярарди! — деб қолса бўладими!

Жоним чиқиб кетди.

— Мен сизни бошқача одам деб ўйлаб юрардим, докторбей. Қалб гўзаллиги олдида юз гўзаллигининг неча пуллик аҳамияти бор? — дедим.

Хайруллобей кулиб, мени мазах қила бошлади.

— Бекор айтибсан, кичкина. Бундақа башарали одамга биров қайрилиб ҳам қарамайди. Айниқса, сенинг ёшингдаги қизлар.

Гапининг ростлигини таъкидлаш учун ёқасини тутди. Мен исён қилдим.

— Сирларимни жиндай-жиндайдан ўғирладингиз, шу йўсинда ҳаётимни озми-кўпми билиб ҳам олдингиз. Менинг чиройли, ниҳоятда чиройли нишонлим бор эди. Мени алдади, мен уни қалбимдан юлиб чиқардим, мен ундан нафратланаман!

Хайруллобей яна хохолаб кулиб юборди. Кейин оқ киприклар ичида мугамбирлик билан кулиб турган мовий кўзларини худди қалбимни кўрмоқчи бўлгандай юзимга тикиб туриб:

— Қани, менга бир қара-чи, кичкина, — деди. — Ундай эмас, кўзимга қараб туриб айт-чи: уни яхши кўрасанми-йўқми?

— Ёмон кўраман, нафратланаман!

Доктор нягимдан ушлади, ҳамон кўзларимга тикилиб туриб:

— Вой бечора-ей! Шунча йилдан бери унинг йўлида қовдек ёниб келяпсан-ку! У ҳайвон сен билан бирга ўзига ҳам жабр қиляпти. Бундақа ишқни у дунё-бу дунё тополмайди, — деди.

Ғазаб кучидан товушим бўғилиб:

— Нечун менга бу огир туҳматни раво кўрдингиз? Ахир қаердан биласиз? — дедим.

— Эсингдадир, бунга Зайнилар қишлоғида кўришганимиздаёқ тушунганман. Яширмай қўя қол, бекор овора бўласан. Бола кўзларингдан ишқинг ёшдай оқиб турибди...

Кўз ўнгим қорайиб, қулоқларим шанғилларди, у эса ҳамон гапирар эди:

— Сен бошқалардан ажраб турасан, бошқалар орасида ёт-бегонадай кўринасан. Кулишларинг шу қадар ҳорғин, аламлики, юрагим эзилиб кетади, кичкина! Билсанг, туш кўраётган одамларгина шундай кулиши мумкин. Сен аслида бошқалардан ўзгача яратилгансан. Сирли бўсадан туғилиб, яна шу бўса билан озиқланган, ўсган парилар бор, дейишади. Бу гапни бутунлай уйдирма деб бўлмайди, нимага десанг, у париларнинг дунёда намуналари бор. Фаридажон, сен ўшаларнинг биттасисан. Сен севиш ва севилиш учун яратилган нарсасан. Вой тентак қиз-эй, ёмон янглишгансан-да! Нима бўлганда ҳам у эси пастни қўлдан чиқармаслигинг керак эди. Ахир бахтинг очилиб кетарди!

Бирдан фарёд кўтардим, типирчилаб ер тепиндим:

— Нега бу гапларни айтдингиз? Менда нима қасдингиз бор? — деб йиғлай бошладим.

Ана шундан кейин доктор айтган гапларига пушаймон бўлди.

— Тўғри айтасан, кичкина, ҳаққинг бор. Бу нарсаларни сенга айтмаслигим керак эди. Аҳмоқлик қилдим, кечир мени, кичкина, — деб менга тасалли бера бошлади.

Ғазабим ҳаддан ташқари қайнаган эди, юзига ҳам қарагим келмай:

— Кўрарсиз, мен уни ёмон кўрганлигимни бир исбот қилиб берай! — дедиму эшикни тақ ёпиб чиқиб кетдим.

* * *

Яна 25 февраль, кечаси

Эҳсонбейнинг чирогини олиб келганимда, у ҳамон формасини ечмаган, кечки шафақнинг денгиздаги ўйинини дераза ёнида томоша қилиб турган эди.

Мен индамай чиқиб кетмаслик учун:

— Ҳарбий формангизни жуда соғиниб қолибсиз-да, афандим, — дедим.

Хонага оқшом ола-қоронгилиги чўккан эди. Эҳсонбей шу ола-қоронгиликдан юраклангандай дудмолгина

қилиб кулимсиради, кейин ўз дардини биринчи марта очиб айтди:

— Ҳарбий формани дейсизми, афандим? Ҳа, энди бирдан-бир умидим шунда қолди. Юзимни шу аҳволга келтирган ҳам ўзи. Энди мени бу фалокатдан қутқазадиган ҳам яна ўзи бўлади.

Мен бу сўзларнинг маъносига тушунмай, Эҳсонбейнинг юзига ҳайрон бўлиб қарадим. У чуқургина тин олиб давом этди:

— Бу қийин нарса эмас, Фарида хоним. Асло таажжубга ўрин йўқ. Тўғри ҳаракатдаги армияга қайтаман. Граната чала қолдирган ишни уруш охирига етказсин, ана унда мен ҳам қутуламан.

Ёш майор бу сўзларни кичкина бола ўксиниши ва изтироб билан айтди. Мен унга орқамни қилиб чироқ ёқаётган эдим. Ҳалиги сўзларидан кейин билдирмасдан гугуртни пуфлаб ўчирдим устига пилигини тузатмоқчи бўлгандай чироқ устига энгашиб, ниҳоятда паст товуш билан:

— Ундай деманг, Эҳсонбей. Хоҳласангиз бахтиёр бўлишингиз мумкин. Масалан, яхшигина бир қизга уйлансангиз, ширингина оилангиз, болаларингиз бўлади, ҳамма нарса эрдан чиқиб кетади, — дедим.

Унга қайрилиб қарамасам ҳам менга ўгирилмай, ҳамон дераза ёнида денгизни томоша қилаётганини сезиб турардим.

— Фарида хоним, нақадар пок юракли қиз эканлигингизни билмасам, мени масхара қилапсиз деб ўйлардим. Мени шу аҳволимда ким ҳам хоҳлар эди? Мен бу кепатага тушмасимдан аввал ҳеч бўлмаса юзимга кулмай қарашлари мумкин бўлган кунларда ҳам бир қизга ёқмадим, энди шу ногиронлик билан...

Эҳсонбей сўзини давом эттирмади, бир оз жим тургандан кейин, ўзини босиб олишга тиришиб:

— Фарида хоним, булар бекорчи гаплар. Кечиринг, чироқни ёқиб юборсангиз, — деди...

Яна битта гугурт чақдим, лекин қўлимни, нима учундир, чироққа олиб боролмадим, кўзларимни липиллаб турган ўтга тикиб, хаёл суриб кетдим, мен шу тахлитда гугурт чўпининг ёниб бўлишини кутардим. Хонага эски ола-қоронғилик тушгандан кейин:

— Эҳсонбей, сиз ўша муваффақиятга эришган дамларингизда мағрур, худбин киши эдингиз, — дедим. — Алам ва умидсизлик қалбингизни ҳозиргидай ингратаган эди. Ушанда маслагингизни, ҳатто азиз жонингизни

ҳам хавфда қолдириб, бир бечора қизни, бошланғич мактабнинг бир фақир муаллимасини ҳимоя қилдингиз. Кейин ҳаммасидан ҳам муҳими шуки, — дардингизни биламан, йўқ, яширманг энди, — шу бугунгисидан кам бахтсиз эмасдингиз. Шундай бўлгандан кейин нега энди ўша бечора бошланғич мактаб муаллимаси ўз ҳаётини сизнинг бахтингиз йўлига тикмасин?

Ярадор майор ичидан ёпирилиб чиққан бир товуш билан:

— Фарида хоним, илтимос қиламан, рўёбга чиқмайдиган бу хил хаёллар билан мени бутунлай бахтсиз қилманг! — деди.

Мен қатъий қарорга келган эдим. У томонга шартта ўгирилдим. Бошимни солинтириб:

— Эҳсонбей, мени қабул қилинг, илтимос қиламан! — дедим. — Йўқ деманг, кўрамиз, сизни бахтиёр қиламан, бахтли бўлиб яшаймиз...

Кўз ёшларим ўнгимда парда тортди, қоронғида майорнинг юзини кўра олмадим. Эҳсонбей узатган қўлимни лабларига келтирди-да, қўрқа-писа бармоқларимнинг учини ўпди.

* * *

Энди тамом! Бундан кейин ҳеч ким уни жигар-бағримдан яхши кўрганимни юзимга сола олмайди.

* * *

Қушотаси, 26 февраль

Ўша кундан бери сен менинг учун бир бегонадан, душмандан бошқа нарса эмас эдинг, Комрон. Ҳеч маҳал юз кўришмаслигимизни, то ўлгунимизча кўзимиз кўзимизга тушмаслигини, бир-биримизнинг овозимизни бир умр эшитмаслигимизни билардим. Шундай бўлса ҳам, сенинг нишоннинг эканим ҳиссини ҳамиша кўнглимда сақлаб келардим. Нима демай, нима қилмайин мен ўзимни ҳаммавақт сенинг мулкинг деб келаман ва бу тушунчадан ҳеч вақт қутула олмайман.

Ҳа, ёлғон айтишнинг нима ҳожати бор? Бугун нафратларимга, исёнларимга, бутун бўлиб ўтган нарсаларга қарамай, мен яна қисман сеники эдим. Буни биринчи марта бугун эрталаб, бировнинг нишонлиси бўлиб уйғонган дамимда ҳис этдим. Ҳа, бировнинг нишонлиси!

Шунча йилларнинг шунча субҳ-сабоҳида сенинг нишон-лингман деб уйғониб келганимдан кейин, бирдан ўзга кишининг нишонлиси бўлиб уйғониш!.. Комрон, фақат бугун эрталабгина сендан чинакамига айрилдим. Ҳамда бирон ёдгорлик олишга, сўнги марта бошини ўгириб орқасига, орқасида қолган нарсаларга қарашга ҳаққи бўлмаган муҳожир сингари айрилдим!..

* * *

Бугун эрталаб Эҳсонбей билан кўришганимдан сўнг уни Хайруллобейнинг олдига олиб бориб, унашганимизни айтмоқчи эдим. Бу катта воқеа учун ҳар куни кийиб юрадиган ҳамширалик халатим тўғри келмаслиги, нишонлимни балки дилгир қилиши мумкин эди. Шунинг учун боғда ўсиб ётган гуллардан узиб, кўкрагимга тақиб олдим.

Бугун эрталаб ҳам Эҳсонбей формада эди. Мени кўриб, ёш боладай очилиб кетди. Шу бугундан бошлаб уни бахтли қилиш менинг бурчим, деб ўйладим-да, зўрма-зўракайига кулимсираб қўлимни узатдим:

— Бонжур, Эҳсонбей, — дедим.

Кейин дастадан бир неча ниҳолни суғуриб олиб, мундирига тақиб қўйдим.

— Бугун кечаси яхши ухлаган бўлсангиз керак?

— Жуда яхши. Ўзингиз-чи?

— Олти ойлик чақалоқдай тинч, бехархаша.

— Ундай бўлса нега юзингиз сарғайган?

— Билмайсизми, бахт ҳам одамни сарғайтиради.

Шундан кейин иккаламиз жим бўлиб қолдик.

Эҳсонбейнинг лаблари оп-оқариб кетган эди. Бир оз жим тургандан кейин оғир-оғир сўзлай бошлади. Орасира овозининг титрашидан қўрқиб тўхтаб қолар, кейин яна иккиланиб давом этарди:

— Фарида хоним, сиздан то ўлгунимча миннатдорман. Менга эски бахтиёр пайтларимда ҳам насиб қилмаган мислсиз бир кеча бағишладингиз. Сизга боя ростини айтмадим. Тўғриси, шу кеча тонг отганга қадар мижжа қоқмай чиқдим. «Илтимос қиламан, мени қабул қилинг», деган сўзларингиз қулоқларимдан кетмади... Ухламадим, чунки, сизнинг нишонлингиз бўлиб ўтказаетган бирдан-бир кечамнинг бир минутини ҳам зое кетказмаслик керак эди... Умримнинг охиригача сиздан миннатдор бўлиб қоламан.

Эҳсонбейнинг юзига қарадим.

— Сизни ҳаммавақт бахтиёр қиламан, — дедим.

У чуқур ҳаяжон ичида эди. Қўлларимни ушламоқчи бўлди, лекин юраги бетламади. Худди касал болага гапираётгандек, юмшоқ, меҳрибон товуш билан:

— Йўқ, Фарида хоним, бу кечанинг эртаси бўлиши мумкин эмаслигини билардим, — деди. — Шу кеча ниҳоятда бахтиёр бўлдим. Лекин, шунга қарамай, бугун кетаман, бир неча соатдан сўнг сиздан айриламан.

— Нега энди, Эҳсонбей? Мени хоҳламайсизми? Тўғри эмас, менга шунча умид бергандан сўнг кетиб қолишингиз тўғри эмас!

Офицер орқаси билан деворга суянди, кўзларини юмди, кейин чуқур-чуқур хўрсиниб:

— Оҳ бу овоз! — деди-да, бирдан силкиниб, қарийб дагал товуш билан: — Яна бир оз ғайрат кўрсатсангиз, раҳму шафқат сизни мени яхши кўрганлигингизга ишонтиради, — деб айтди.

— Нега ишонтирмасин, Эҳсонбей? Модомики, сиз билан унашишга кўндим, демак, бунда бир сабаб бор!

Эҳсонбей аччиқ истеҳзо билан жавоб берди:

— Тўғри, модомики, менга тегиш истагини билдиришингиз, демак, мени яхши кўрасиз. Лекин мени бу хилда яхши кўришингизни истамайман. Наҳотки никоҳингизга чин муҳаббат оқибати деб қарасангиз, Фарида хоним!

— ...

— Фарида хоним, наҳотки мени бахтсиз ногирага қилинадиган шафқатдан афзал бўлмаган ишқ садақасини қабул қилиш даражасига тушган, тамом бўлган бир одам деб ҳисобласангиз?

Поёнсиз бир қайғу ичида бошимни солинтирдим.

— Тўғри айтасиз. Биз иккаламиз ҳам бахтсиз одамлармиз. Дардларимиз бирикса, бахтларимиз очилиб кетармиди экан, деб ўйлабман... Янглишибман... — Кейин деворда осиглиқ қиличга ишора қилиб илова этдим: — Сизнинг ҳарҳолда тасаллингиз бор. Боя айтганингиздек, фронтга қайтишингиз мумкин. Мен эсам хотин кишиман, сиздан минг марта бахтсизроқман...

* * *

Совуқ қиш сабоҳларидан бирида кеча оқшом унашган йигит билан қиз кўкракларига нозик, яшил ниҳоллар тақиб, лабларида ҳам худди ўша ниҳоллар сингари жонсиз табассум билан бир-бирига жилмайиб турарди. Улар ўн минутчадан кейин кўзларида ёш билан бахтсиз ака ва кимсасиз сингил каби бир-бирларидан айрилдилар.

Уч кун олдин мактабни ўзимизга қайтиб беришди. Беш ойлик танаффусдан сўнг кеча яна дарс бошладик. Лекин бундан нима фойда? Ахир ўқиш йили тугаб қолаёзди-ку!

Баҳор синфларни ёрқин қуёш нурлари, эртанги гул бўйлари билан тўлдиради. Деворларда Ўрта ер денгининг яшил сайқали ўйнайди. Болаларда ҳам, катталарда ҳам ўқиш-ўқитишга майл қолмади.

Бош муаллима Қушотасида қолмайман деб оёгини тираб туриб олди. Шундан кейин уни бундан бир ойча аввал бошқа ерга кўчиришиб, ўрнига мени тайинлашди. «Бош муаллима»лик унвонини битиришиб, ўрнига «мудир» сўзини киритишди. Мен бир жиҳатдан бу нарсага хурсанд бўлмадим, чунки мактабимдаги муаллималар менга хунук қарайдиган бўлиб қолишди. Гарчи булар бунчалик маълумотли, ўқимишли муаллималар бўлишмаса ҳам, ҳарҳолда, ёшлари бир ерга бориб қолган хотинлардир. Маориф министрлигидаги амалдорларнинг тили билан айтганда, ҳар бири ўн беш-йигирма йиллик тажрибага эга бўлган ўқитувчилар эди. Ушаларнинг ўрнида бўлсам, бир кун келиб, қизим тенги бир зангарчани бошимга келтириб катта қилиб қўйишса, албатта, мен ҳам хафа бўлардим.

Март ойининг бошларида Хайруллобейни пенсияга чиқаришди. У ўзи бадавлат одам, ойликка муҳтож эмас. Шундай бўлса ҳам иззат-нафсига тегди.

— Севгили айиқчаларимдан бир қанчасининг кўзини ўз кўлим билан ёпдим. Менинг кўзларимни ҳам ўшалар ёпса, мозоримга ҳам ўзлари олиб бориб қўйишса дедим, бўлмади, — деди.

Хайруллобей бутун ёшлигини илму фанга бағишлаган, натижада, мукамал маълумотга эга бўлган киши эди. Уйда жуда катта кутубхонаси бор. Шундай бўлса ҳам, дунёда китобдан бемаъни, бекорчи нарса бўлмайди, китобни ёзувчилар ҳам, уни ўқувчилар ҳам ҳаётда ҳеч нимага тушунмайдиган пандавақилар, деб юради.

Кеча ўринли бир далил билан мот қилмоқчи бўлдим.

— Хўп, ундай бўлса, нима учун ўзингиз шунча кўп китоб ўқидингиз, ҳатто мени ҳам ўқишга ташвиқ қиласиз? — дедим.

Бу шундай кучли далил эдики, оқар сувни ҳам тўхтата оларди. Лекин у пинагини бузмади, аксинча хохолаб кулди, мени эрмак қилиб:

— Роса бопадинг-ку, кичкина! Лекин менинг айтганимни қил, деб сенга ким айтди? — деди.

Бу қари докторга ҳеч тушуна олмайман. Ниманики яхши кўрса, шунга қарши туради. Мени ҳам озор берган пайтларида ҳарвақтдагидан кўпроқ яхши кўрганлигини сезиб тураман.

Хайруллобей армиядаги хизматидан бўшаганда бери куни билан уйига бекиниб олиб китоб ўқийди. Гоҳида эса аскарликда ёдгор бўлиб қолган этикларни кияди-да, елкасига жандарм сингари милтигини осиб олиб, Дулдулига миниб чиқиб кетади. (Дулдул — унинг яхши кўрган қадрдон оти.) Қишлоқларда айланиб юриб касал боқади, ўзини овутадиган нарсаларни қидириб юради. Уйда саксон яшарлик сут энагаси билан у «ўнбоши» деб атайдиган чўлоқ боғбон қолади.

Бундан уч кун аввал Хайруллобей мени Муниса билан уйига чақирди. Кайфи чоғ эди. Мен кутубхонасини ковлаштириш билан овора бўлгунимча, Муниса билан ёш боладай ўйнашди. Мунисага шундай жиддий буйруқлар берардики, кула-кула ўлаёздим.

— Энди бекинмачоқ ўйнаймиз, лекин одам тополмайдиган жойга бекиниш йўқ, бошмалдоқдай боласан, бир ерга кириб олсанг, кечгача қидиришга тўғри келади. Иннайкейин, мабодо мени тополмасанг, ҳайрон бўлма, бекинган еримда ухлаб қолган бўламан, — деди.

Бир неча кундан бери Мунисага чоршаф ёпинтираман. Қизгинам ўн тўртга кириб қолди, бўйи ҳам бўйимга етди. Кичкинам гулдай очилди, оққа мойил оч сариқ сочлари орасида оппоқ, кулчадай юзи, кун фаслига қараб ўзгариб турадиган кўм-кўк кўзлари билан кулганда ёноқларида гуллар очган, йиғлаганда эса кўзларидан инжулар тўкилган пари қизларига ўхшарди.

Хайруллобей чоршаф ёпинтиришимга тиш-тирноғи билан қарши. Мен ҳам унинг ҳали жуда ёшлигини биламан, лекин нима қилай, қўрқаман. Таниш-билишлардан баъзилари:

— Фарихоним, сен бунингни эркаклардан қочир. Бевақт қайнана бўлиб қолмагин тагин, — дейишарди.

Ичимда аллақандай ҳовриқиш бор: ҳам суюнаман, ҳам хижил бўламан. Қайнаналарни бекорга заҳар дейишмайди.

Кеча мактабдан келаётган эдик. Бир маҳал кўчанинг ул юзида келаётган ўн олти-ўн етти ёшли хушрўйгина йигитчага кўзим тушиб қолди. Бу мактаб боласининг биз томонга қараб-қараб қўйиши менга ғалати

туюлди. Печимнинг тагидан Мунисага секин разм солдим. Нимани кўрдим дени? Ноинсоф сариқ чаён йигитчага кўз қири билан табассумлар узатса-я! Шунчалик ваҳмга тушдимки, кўча ўртасида ҳушдан кетиб қолишимга сал қолди. Қиз тушмағурни қўлидан ушлаб олиб, тергай бошладим. Олдин бўйнига олмади. Қарасаки, мен гапларига ишонмайман, шундан кейин ёлғондакам йиглашга турди. Сариқ чаён, кўз ёшларини кўрсам, чидолмасдан менинг ҳам йиглаб юборишимни билади-да.

— Мен ҳам сенга қанақа жазо беришни биламан, — дедим. — Бозордан тўқ яшил ипаклик сотиб олдим, сенга шундан чоршаф тикияман.

Бугун эрталаб ҳам Муниса билан атиргул мойи устида қаттиқ жанжаллашиб олдик. Бундан бир неча ой аввал Хайруллобей билан гаплашиб ўтириб сўз орасида шу мойни яхши кўрганлигимни айтиб эдим. Билмайман, қаердан топди экан, уч-тўрт кундан кейин Хайруллобей менга бир шиша атиргул мойи келтириб берган эди. Адо бўлиб қолмасин, деб жуда тежаб ишлатдим. Худо умрингни бергур ноинсоф қиз бўлса ҳеч аямайди. Уйда жиндаккина ёлғиз қолдими — бўлди, уй ичини атиргул мойининг ҳиди тутиб кетади. Мен қистовга олсам, ўзини билмасликка солиб:

— Текканим йўқ, опажон, худо урсин, — деб қасам ича бошлайди.

* * *

Қушотаси, 5 май

Бугун эрталаб Муниса бир оз тоби қочиб, ранги ўчиб уйғонди. Кўзлари қизариб, юзи сўлишиб турди. Мактабда ишим ниҳоятда кўплиги учун уйда қолишнинг иложи бўлмади. Битта кампир қўшнимиз бор эди, шундан Мунисага қараб туришни илтимос қилдим узим Хайруллобейникига чопиб кетдим. Унга Мунисанинг касаллигини айтиб, келиб хабар олишини илтимос қилмоқчи эдим. Лекин омадим келишмади: ярим соатча аввал Дулдулига миниб, аллақерга чиқиб кетган экан.

Уйга қайтиб келсам, Муниса ўрнида ётибди. Қўшним эса, умридан барака топсин, кечгача Мунисанинг ёнида пайпоқ тўқиб ўтирибди.

Мунисанинг резандаси, йўтали эрталабгидан анча кучайган, боши ўтдай ёниб турган эди. Овози хириллаб қолибди. Нафас олаётганида томоғида бир нарса халақит

бераётганини айтди. Иягидан ушлаб, оғзини очтирдим, бўйнида қўлимга қаттиқ нарсалар, безлар уринди. Кўзларини қамаштирганига қарамай, чироқни оғзига тутиб қарадим. Оғзининг ичида, калта тили атрофида оқ шишлар кўринди.

Муниса менинг ташвишга тушганимдан кулиб:

— Йўталсам нима бўпти, опажон? Зайниларда ҳам йўталардим-ку, эсингиздан чиқдимиз? — деди.

Кичкинам тўғри айтади. Зайниларда, қаҳратон совуқда, қор ичидан топган кечамизда ҳам йўталмаганмиди? Болаларда шамоллаш нима деган нарса? Ўтиб кетади... Лекин Хайруллобейни топмаганим хижил қилади. Ҳозиргина ўнбоши келиб, Хайруллобейнинг қўшни қишлоқда ётиб қолганлигини айтиб кетди. Худоё, у келгунча кичкинам туриб кетсин-да!

* * *

Қушотаси, 18 июль

Бугун эрталаб ҳисоблаб кўрсам, кичкинамни қора ерга қўйганимга роппа-роса етмиш уч кун бўлибди.

Бу даҳшатли айрилиққа ҳам, бу аччиқ аламга ҳам секин-секин кўника бошладим. Инсон нималарга чидамайди!..

Боя қари доктор билан денгиз бўйига айлангани бордик. Қумлоқдан майда тошлар, садаф қобиқлари йиғиб, денгизга ота ва сокин сув бетида сиргантира бошладим.

Хайруллобей ёш боладай қувонди. Оқ киприклари орасидаги гуноҳсиз мовий кўзларини кулдириб:

— Оҳ, ёшлик, — деди. — Алҳамдулилоҳ, бу аламни ҳам енгдик. Қара, рангинг билан бирга кайфинг ҳам кириб келяпти.

Кулдим.

— Нимага ажабланасиз? Сиздай доктори бўлган кишининг кайфи очилса не ажаб? Бу ахир табиий нарса-ку, — дедим.

Хайруллобей вазмингина бошини тебратди:

— Табиий нарса эмас, кичкина, табиий нарса эмас! Докторлик ҳам инсонлар каби, китоблар каби, вафо ва садоқат каби асоссиз, маъносиз бир сафсата... Муштумдай болани қутқазиб қолишга қурби етмаган бундай фаннинг юзига туфурганим бўлсин!

— Начора, докторбей, хафа бўлманг. Худонинг хоҳиши шу экан, — дедим.

Доктор алам билан юзимга қаради.

— Бечора кичкинам, биласанми, сенга нима учун раҳмим келади? Бошингда оғир қайғу, ўзинг тасаллига муҳтожсану бировнинг дардини кўриб, ўз дардингни унутасан-да, бошқаларга таскин бера бошлайсан. Сенинг бу мазлумлигинг, бошқаларга раҳмдиллигинг мени йиғлатади, кичкина, — деди.

Бир оз жим тургандан кейин ўзидан шикоят қила бошлади:

— Мен ҳам икки чақага арзимайдиган бўлиб, бачканаллашиб кетяпман... Ё жинни-пинни бўлиб қолдимми-а? Қани, кичкина, кетдик, юр.

Саргайган далалар билан юриб уйга қайтдик. У ерларда ишлаётган деҳқонларнинг ҳаммаси докторни танир эди. Каттакон ғарам ёнида ишлаётган бир қари хотин билан гаплашдик. Хайруллобей бир неча йил аввал унинг неварасини шифолаган экан. Кампир ўтириб олиб, роса дуо қилди. Кейин саратон қуёшида куйиб-ёниб қўш ҳайдаётган бақувват болани чақирди.

— Бу ёққа кел, Ҳусайн, валинеъматингнинг қўлини ўп. У бўлмаганда сен ҳозир бир ҳовуч тупроқ бўлиб кетардинг, — деди.

Қари доктор Ҳусайннинг офтобда куйиб, терлаб кетган юзини силаб туриб:

— Мен унақа қўлини қуруқ ўптириб кетаверадиганлардан эмасман, йигит. Ундан кўра бизни молангга миндириб ўйнат, — деди.

Иккита кучли ҳўкиз қўшилган молага миндик. Бугдой денгизининг сариқ тўлқинлари устида беш-ўн минутча гашт қилиб айландик.

* * *

Бугун у воқеани ёзсам бўлади, юрагим чидаш берар деб ўйлайман.

Дафтаримнинг охирги саҳифасини ёзган кечамнинг эртасига эрталаб Мунисанинг аҳволи оғирлашди. Овози бутунлай бўгилиб қолди. Бечора болам! Нафас ололмай қийналар эди. Нима бўлса ҳам, бошқа доктор олиб келмасам бўлмайди деб энди чоршафимни ёпина бошлаганимда, Хайруллобей кириб келди. У касални қараб, қўрқинчли ҳеч нарса йўқлигини айтди. Лекин қовоғи тушиб, хаёл суриб қолди.

Қовоғи тушиб кетганлиги менга ёқмаганини ботинқирамай ўзига айтдим. Докторнинг жаҳли чиқди. Елкаларини қисиб:

— Кўп ғиди-биди қилаверма! Узим чарчаб ўлиб турибман, тўрт соатлик йўлдан келдим-а! Сенларга хизмат этганим етмай, тагин дилимни сиёҳ қилишинг қолдими? — деди.

Хайруллобей оғир касалларни кўрганда ҳарвақт шунақа асабийлик, қўполлик қиларди.

Юзимга қарамасликка тиришиб:

— Кераги бўлмаса ҳам, бир-иккита таниш докторларни чақираман. Қоғоз-қалам олиб кел, тез бўл, — деди.

Бугун ҳамма ишим тесқарисидан келаверди. Эрталабдан бери мактабдан уч марта ходима чақириб келди. Маориф министрлиги кенгашининг иккита аъзоси билан бир инспектор келибди. Мендан баъзи нарсаларни суриштирмоқчи эмиш. Ходима учинчи марта келганда, ёқасидан судраб кўчага чиқариб ташлагудай бўлдим.

Хайруллобей, жаҳли чиқиб, мени жеркиб ташлади:

— Сен бу ерда нима қиласан? Бор, ишингни қил. Узим чарчаб ўлай деб ўтирибману яна сенинг хархашангни ҳам кўтарайми? Жуда тез, чоршафингни ёпин, марш! Бу ерда ивирсиб, мени ишдан қолдирыпсан. Худо урсин, бўлмаса ҳозир чиқиб кетаман.

Қари доктор овозини шу қадар қўрс, терс қилиб буюрдики, бўйсунмасликнинг иложи қолмади. Чурқ этолмай қолдим. Печим остида йиғлай-йиғлай мактабга кетдим.

Маориф министрлиги мени дунёнинг барча нозу неъматларига фарқ қилганда ҳам, бугунги фидокорлигим ҳақини тўлай олмайди. Инспекторлар синфма-синф юриб, болаларни имтиҳон қилишар, дафтарларни кўрмоқчи бўлишар, куракда турмайдиган минг турли нарсаларни сўрашарди. Бошимга тушган фалокат ичида нима ўйлаганимни, жавоб қилганимни билмайман. Вақт чошгоҳдан ошган бўлса ҳам, улар ҳамон кетишмас эди.

Охири улардан бири паришонлигимни сезиб:

— Тобингиз йўқми, мудира хоним? Юзингиз изтиробли кўринади, — деди.

Ортиқ ўзимни тутолмадим, марҳамат тилаётгандай бўйинимни эгдим, қўлларимни қовуштириб:

— Уйда болам ўляпти, — дедим.

Ачинишди, бемаъни тасаллилар беришди, кейин кетишимга рухсат этишди.

Уйим билан мактаб ораси ниҳояти беш минутли йўл. Лекин ҳозир у йўлни ярим соат, балки унда ҳам узоқроқ муддат босдим. Эрталабдан бери тезроқ уйга

қайтсам деб учиб турганимга, қийналганимга қарамай, энди у ёққа боришга нима учундир оёғим тортмас эди. Кўчаларда ёлғиз гандираклар, деворларга суюниб қолар, юра-юра чарчаган йўловчилардай чашма тошларга келиб ўтирардим.

Уйимизнинг очиқ деразасидан ёт эркакларнинг бошлари кўринди. Эшикни менга ўнбоши очди. Бир нима сўрашга ботинмай, гапирмасайди деб кўзларим билан, паршон аҳволим билан ёлборар эдим. Лекин у мен кутмаган сўзлар билан қарши олди:

— Бола бечора касал... Иншооллоҳ, худо шифосини берар, — деди.

Бирдан шифтлар ларзага келди, зинапоя устида доктор Хайруллобей кўринди, кўкраги очиқ, қўллари шимариқлик эди.

— Ким келди, ўнбоши? — деб ўкирди.

Мажолим қуриб, зинага ўтириб қолдим. Хайруллобей ташқари қоронғисид а мени кўргунча кутиб турди, кейин саросимали бир товуш билан:

— Фарид а, сенмисан? Жуда соз, қизим, жуда соз, — деди. Кейин секин ёнимга тушди. Аҳволим ҳамма нарсадан хабардорлигимни билдириб турарди: Қўлларимни ушлади, дудуқланиб, тутилиб гапира бошлади: — Қизим, тишингни тишингга қўй, ўзингни маҳкам тут. Иншооллоҳ, тузалиб кетади. Қон қуйдик, қўлимиздан нимаики келса қилдик. Худонинг даргоҳи кенг. Умид узиб бўлмайди.

— Докторбей, рухсат беринг, ўзини кўрай, — дедим.

— Ҳозир эмас Фарид а, бир оздан кейин. Энди ухлади. Худо ҳаққи, ҳеч нарс а бўлгани йўқ. Улай агар, чарчаб ухлаб қолди.

Ҳовлиқмасдан, лекин қаттиқ туриб талаб этдим:

— Ҳаққингиз йўқ, докторбей, албатта кўришим керак! — Овозимда йиги бор эди, кейин инграб туриб илова этдим: — Сиз ўйлаганингиздан кўра бардамроқман. Ўзини уриб, дод солади, деб қўрқманг!

Хайруллобей бир оз ўйланди, кейин бошини силкитиб рози бўлди.

— Хўп қизим. Лекин эсингда бўлсин, беҳуда оҳу воҳлар касални чўчитади.

Инсон ўз уҳдасига бирон мажбурият олгандан кейин, қанчали алам ва ҳасратга учрамасин, сукут сақлашга, чидашга мажбур бўлади. Хайруллобейнинг елкасига бошимни қўйиб уйга кирганимда на кўнглимда ҳаяжон ва на кўзларимда бир томчи ёш бор эди.

Орадан етмиш уч йил қадар узун етмиш уч кун ўтган бўлса ҳам, Муниса ётган уй ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди.

Ичкарида кўйлаklarининг ёқалари ечилиб, енглари шимарилган иккита ёш доктор билан битта кампир бор эди. Дарахтларнинг япроқлари орасидан тушиб турган чошгоҳ қуёши уй ичини ёрқин ҳаётга тўлдирган. Ташқарида қушлар, чигирткалар чирқиллашади. Узоқдан граммофон овози эшитилади. Уй ичи ивирсиган: курсиларда, рафларда шишалар, пахталар; ерларда, деворларда Мунисанинг минг турли нарсалари. Ойнак ёнида унинг ўзи Хайруллобейнинг боғидан териб келтирган бир даста гул; комод устида Муниса денгиз бўйидан йиққан бир ҳовуч рангли тош, садаф қобиклари; стуллардан бирининг тагида бир пой туфлиси; деворда Б... даги уйимизда мен сув бўёғи билан солган расми (бошида дала гулларидан ясалган чамбар, қучогида Мазлум билан тушган эди), сўнгра минг турли мунчоқ, лахтаklar, шиша болдоқлар, келинчаклар сурати солинган откриткалар — хуллас, бир қиз бола қалбининг жавҳарлари, энди бўйинларини қисиб қолган ғарибалари...

«Энди Мунисам чоршаф ёпинадиган катта қиз бўлиб қолди», деб икки ҳафтача бурун никелланган ажойиб каравот сотиб олган, уни худди қўғирчоқникига ўхшатиб тўрлар билан ясатган эдим.

Кичкинам шу ипак қўрпалар ичида ўзи ҳам ипакдай сузилиб, чўзилиб ётарди. Боши худди уйқуда тушиб кетгандай, бир ёнга огиброқ қолибди. Каравотининг оёқ томонидаги суянчиғида яқинда сотиб олинган тўқ яшил чоршафнинг бичиқлари осилиб ётибди. Бош томонидаги рафда Б...да мен сотиб олиб берган қўғирчоқ кичкинамнинг бўсаларидан ранги ўчган юзи, йирик мовий кўзлари билан унга қараб турибди.

Қизгинамнинг юзида касалликнинг на азоби ва на кийноғи кўринади. Ҳорғинлик уйқуси элитган огзининг атрофида тирикликнинг сўнгги аломатлари дилдирар, кулимсирамоқчидай очилган лаблари инжу тишларини кўрсатиб турарди. Бу гўзал, айнаи замонда шўрлик неъматлар, бир қоронғи қишлоқ мактабида қалбимга жо бўлган дақиқалардан то шу бугунга қадар мени бахтиёр қилиб келган эди.

Қушлар ҳамон шодланишади, граммофон ҳануз тинмай чалади, чошгоҳ қуёшининг дарахт япроқларини тараган нурлари бу рангсиз бола юзига, ушланган капалак қанотларидан бармоқларда қоладиган йилтироқ чангга

ўхшаш бир ранг беради, пешонасига тушган сариқ сочлари билан ўйнашади.

На фарёд кўтардим, на устига ўзимни ташлаб ёқамни юлдим! Қўлларим қари докторнинг бўйнида, бошим унинг елкасида, бу аламли манзарани сеҳрлангандай томоша этардим.

Ўлим бечора боламга ой ёғдуси ҳусни билан яқинлашар, унга хос ҳафифлик билан пешонасидан, лабларидан ўпар эди...

* * *

Докторлар каравотга яқин келишди. Улардан бири шойи кўрпани очиб ташлаб, Мунисанинг ялангоч қўлига игна келтирганини кўрдим.

Хайруллобей хиёл ўгирилиб, гавдаси билан мени тўсиб олди. Ёш докторлардан бири:

— Одеколон, пича одеколон! — деди.

Қари доктор боши билан рафга имо қилди.

Қушлар ҳамон тинмас, граммофон эса шўх куйларини қўймас эди.

Бирдан уй ичини атиргул мойининг ҳиди тутиб кетди. Одеколон топиша олмай, атиргул мойини ишлатишибди.

Атиргул мойи!.. Кичкинамининг қўлидан тортиб олган эдим-а шу шишани!.. Менга бахш этган шунча шоду хуррамлик эвазига у яхши кўрган арзимас бир нарсани қизганибман, шундай бағритошлик қилибман-а!

Инграётгандек, аламли товуш билан:

— Шишани кўрпага бўшатинг, докторбей. Кичкинам бунинг ҳидидан хурсанд бўлади, — дедим.

Хайруллобей сочларимни силарди.

— Юр, Фарида, юр болам, ташқарига чиқайлик, — деди.

Мунисани охирги марта ўпишни истардим. Лекин юрагим дов бермади, фақат ялангоч қўлини ушладим. Кичкинам ора-сира қўлларимни ушлар, ҳовучимни ағдариб кафтларимдан ўпарди. Мен ҳам шундай қилдим. Бечорамнинг қуришган, сўлишган ҳовучларини устмауст ўпдим, опасига қилган бутун яхшиликлари учун ташаккур этдим.

Ана шу минутдан сўнг Мунисани қайтиб кўрмадим. Мени жойимга олиб бориб ётқиздилар, ёлғиз қолдириб кетдилар.

Бутун вужудим даг-даг титрар, ҳаммаёғимдан тер қуйилар эди. Уй ичига тўлган атиргул мойининг ҳиди тўлқип сингари мени бағрига олар, нафасимни бўғар эди. Уша он бу ҳид, бу чошгоҳ қуёшининг нурлари, қушларнинг садолари менга йиллар бўйи давом этаётгандай туюлди. Кейин секин-секин кўз ўнгим қорайди. Кўзларимга Муниса, қор бўронлари ичида у йўқолган қоронги кеча кўринди. Кичкинамининг эшикни тақиллатган, бўронда чирқираб йиглагани қулоқларимга кирди.

Кечанинг қайси соати эканлигини билмайман. Ёруғ нур кўзларимни қамаштирди. Сочларимга, пешонамга қўл текканини сездим. Кўзларимни очдим: қари доктор қўлида шамдон билан юзим устида энгашиб турар, сўниқ мовий кўзларида, оппоқ киприкларида ёшлар титрар эди.

Худди туш кўраётгандай:

— Соат неча? Узилдими, а? — деб сўрадим.

Шу сўзлардан кейин секин-секин яна Зайнилар кечасининг қоронғилигига чўмдим.

* * *

Кўзларимни очганимда ётган еримни таний олмадим: бошқа уй, бошқа деразалар... Тирсакларимга тираниб турмоқчи бўлдим, лекин бошим меники эмасдай яна ёстиққа тушди. Шошиб теварагимга қарадим у яна докторнинг мовий кўзларини кўрдим...

— Фарида, мени танияпсанми?

— Нега танитайин, докторбей? — дедим.

— Худога шукр, худога шукр. Энди у кунларнинг бетини кўрмайлик...

— Бир нима бўлдим, докторбей?

— Сенинг ёшингдаги болалар учун қўрқинчи йўқ. Бир оз ухладинг, қизим, бир оз ухладинг. Унчалик аҳамияти йўқ...

— Қанча ухладим?

— Кўпу лекин зарари йўқ... Ун етти кунча...

Ун етти кун! Шунча ухлаш! Қизиқ-ку?.. Ёруғ мени безовта қилгани учун яна кўзларимни юмиб олдим. Бу ўн етти кунлик уйқуга бошқа бировнинг кўксидан чиқаётгандек, бошқа бировнинг лабларидан учаётгандек ғалати бир қаҳқаҳа билан кулдим. Кейин яна ухлаб қолдим.

Оғир асабий тутқалоқни бошдан кечирдим. Доктор Хайруллобей мени ўз уйига олиб келиб, ўн етти кун тепамдан жилмай ўтирибди. Бу умримда биринчи марта қаттиқ огришим эди. Тамом тузалиб кетишим қирқ кундан ортиқроққа чўзилди. Кунларча ўрнимдан турмай ётдим. Касалдан кейин сочларим туша бошлади. Бир кун қайчи сўраб олиб, сочимни қирқиб ташладим.

Тузалиш қандай яхши нарса! Одам дунёга янгидан келгандай бўлади. Энг аҳамиятсиз нарсаларга ҳам чиройли кўғирчоқларга, қараган ёш бола сингари суюниб, яйраб-яшнаб қарайди. Ойнакка ўзини урган капалак, ойна чеккасида ранг-баранг товланган қуёш нури, узоқдаги ноданинг маърашлари қалбимни лаззат билан тинирчилатади.

Касаллик сўнгги уч йил давомида қалбимда йиғилган барча захру заққумларни олиб кетди. Хотираларим менга бошқа бировникидай туюларди, чунки улар қалбимда энди на алам ва на ҳаяжон уйготарди. Дам-бадам ҳайрон бўлиб ўзимдан сўрайман: «Балки булар бир маҳаллар кўрилган тушнинг хира хотираларидир? Ёки буларни бирон эски романда ўқишмикинман?»

Ҳа, буларнинг ҳаммасини тушда, ундаги одамларни эса ранглари ўчиб, чапг босиб ётган эски суратларда кўргандайман.

Доктор Хайруллобей мажолсиз ётган кунларимда ёнимдан бир кун ҳам жилмай дўстларча парвариш қилди. Гоҳ ҳикоялар айтиб, гоҳ романлар ўқиб, мени эриктирмаеликка, кулдириб ўтиришга ҳаракат қилди. Бечоранинг ўзи ҳам роса чарчади.

— Ишқилиб, тузалиб кет... Худо ҳаққи, огриб-негиб қолмаганимда ҳам, азбаройи маза қилиш учун, ишакли кўйлак тиктириб, уч ой кўрнага кириб ётиб оламан. Сенга шунақаям нозлар қилайки... — дедирди.

Баъзан ухлаётганга ўхшаш толиқиб қоламан. Юпқалашган қовоқларимдан ўтган қуёш нури менга пушти туюлади. Шундай найтларда Хайруллобей бош томонимдаги курсида китоб ўқиб ё мудраб ўтирган бўлади. Ана шундай толиққан дамларимда жоним танимдан чиқади-ю, нурдай, овоздай фазоларда учиб юрган бўлиб кўринади. Қаерда, қайси мамлакатга учиб кетяман? Ўзим ҳам билмайман. Бирдан чуқур чоғга қўлай бошлайман, ана шунда юрагим орқамга тортади, сесканиб ўйгашиб кетаман. Кўзларимни очиб, узоқ, жуда узоқ ер-

лардан қайтиб келгандай бўламан. Қулоқларимда нур тезлиги билан манзара тортиб ўтган масофаларнинг шамоллари гувиллайди, кўзларимда етти қават осмонда қўрилган хира, туманли мамлакатларнинг тарқоқ, сўник хотиралари пирпирайди.

* * *

Илгари куни Хайруллобейга:

— Докторжоним, энди бутунлай тузалдим. Уни зиёрат қилиб келайлик, — дедим.

Хайруллобей олдин рози бўлмади. Ярим ой, ҳеч бўлмаса яна бир ҳафта сабр қилишни илтимос этди.

Начора, касалларнинг бир сўзлигини, инжиқлигини қайтариб бўлмайди. Қари дўстимни ахири кўндирдим. Боғдан икки қучоқ гул, денгиз бўйидан бир ҳовуч рангбаранг тош (кичкинам буларни гулдан ҳам яхши кўради) йиғдик.

Мунисагинам Ўрта ер денгизи бўйидаги тепаликка, ўзи каби нозик бир сарв дарахти остига қўйилибди. Қабри ёнида бир неча соат ўтирдик. Касал ётганимдан бери доктор иккаламиз унинг тўғрисида биринчи марта гаплашдик. Кичкинамнинг қандай ўлганини, қандай кўмганларини билгим келди. Қанча қистасам ҳам, Хайруллобей тафсилотини айтиб бермади. Фақат бир нарсанигина била олдим: дафн қилингандан кейин имом Мунисанинг онасини сўраган экан, табиий, ҳеч ким билмабди. Хайруллобей, бу кичкина қизга менинг оналик қилиб юрганганимни эслаб, отимни айтибди. Болажонимни «Муниса Фарида қизи» деб тупроққа...

* * *

Қушотаси, 1 сентябрь

Бугун эрталаб Хайруллобей менга:

— Қизим, мени яна қишлоқдан чақириб келишибди, — деди. — Дулдул сенга омонат. Менга қара, оёғининг ярасини ўзинг боғла, у айиқ ўнбошига ташлаб қўйма. Невлай, Дулдулнинг оёғини ҳам ўзиникига ўхшаш кестирмоқчимиз дейман-да! Ҳайронман, оёғи ҳеч тузалмаяпти. Яра боғлашни биласан, шундай қил: боғлаб бўлганингдан кейин, жониворни боққа олиб чиқиб, беш-ўн минут айлантир, ҳаво олсин. Иннайкейин, иложи бўлса, бир оз, лекин кўп эмас, йўрттир, уқдингми?

Энди, яна битта иш бор: бугун нонвой Хуршид ижара пулини олиб келади. Қайдам, йигирма саккиз лирами, хуллас, келтирган пулини менинг номимдан олиб қола-сан. Учинчи ишга келсак, ҳаҳ қуриб кетгур нима эди? Мия ҳам қолмади... Ҳа, эсимга тушди, кутубхонамни пастга туширтир. Денгиз тарафдаги хонани сенга бера-ман. Чиройли хона, қиш шамоли урмайди, совқотмайсан.

Қанчадан бери айтмоқчи бўлган гапимни айтиш пайти келган эди.

— Докторбей, Дулдулдан ташвиш қилманг, ижара ҳақини ҳам оламан, лекин учинчисига ҳожат бормикан? Жуда узоқ меҳмонингиз бўлиб қолдим, шунчалиги етар дейман. Рухсат берсангиз, мен кетсам, — дедим.

Докторбей қўлларини белига тиради, менга тақлид қилиш учун товушини ингичкалаб:

— Жуда узоқ меҳмонингиз бўлиб қолдим, шунчалиги етар дейман. Рухсат берсангиз, мен кетсам! — деди. Кейин қовоғини осилтириб, муштини дўлайтирди: — Нима дединг? Кетасанми? Мана буни кўрдингми! Оғ-зингни қулоқларинггача йиртаман, ана ундан кейин чи-накамига то қиёматгача куладиган бўласан!..

— Лекин, докторбей, меҳмон ҳам иззати билан-да.

— Жуда соз, кичик хоним ҳазратлари, кетмоқчисиз, лекин қаерга?

Кулимсираб жавоб қилдим:

— Докторбей қаерга боришимни ўзим ҳам билгим келади. Лекин кетиш керак-да. Бутун умр сизнинг олдин-гизда қололмайман-ку? Шундай эмасми?.. Энг оғир кунларимда менга ёрдам қилдингиз, буни ҳеч маҳал унутмайман, лекин...

— Ҳой, занғарча, шумлик қилма! Сен билан биз «дўст тутинган иккита човуш» бўлиб қолганмиз. Бас қил, бемаза гапларни!

Хайруллобей иягимдан тутди.

Мен эсам ҳамон тираниб туриб олдим.

— Докторбей, қолсам — ўзимнинг жоним ҳам роҳат қилади. Ишонинг, мен сизнинг ёнингизда ўзимни жуда бахтиёр ҳис қиламан. Лекин қачонгача сизга юк бўла-ман? Биламан, сиз жуда одампарвар, жонкуярсиз...

Докторбей калта сочларимни тўзгитиб ҳадеб мендан куларди, кейин яна мени эрмак қилиш учун, бетларини бужмайтирди, лабларини чўччайтирди, товушини ингич-ка қилиб:

— Одампарвар, жонкуяр!.. — деди. — Нима, сен билан трагедия ўйнабмизми, жинни қиз? Тушунмай-

диган махлуқ экансан. Одамгарчилик, жонкуярлик деган нарсаларинг етти ухлаб тушимга ҳам кирган эмас, зангарча! Мен ўз кайфим учун яшадим, сенга ҳам яна шу кайф учун хизмат қилдим. Сени ёқтирмаган бўлсам, башарангга қарармидим? Ўзимни минорадан ташлаганимни эшитсанг, «жонкуярлик, фидокорлик қилди», деб юрма, ишонма! «Бу худбин чол минорадан ўзини ташлаб, қандай маза топди экан?» деб ҳайрон ҳам бўлма. Мольернинг битта қаҳрамони бор, менга жуда ёқади. Боёқишни калтаклашаётганда одамлар ёрдамга югуриб келишса, буларни ҳайдаб: «Бор, ишларингни қил! Вой худо! Вой худо! Билмайсизлар-да, балки таёқдан ҳузур қилаётгандирман!»— дейди. Бўлди, бас қилайлик валақлашни, қизим. Келгунимча уйинг тахт бўлмаса, аҳволингга вой! Битта таниш қоровул бор, йўғон, ўлгудай тўмтоқ, худо ҳаққи, ўшани чақиртириб келаману дод деганингга қўймай никоҳингни ўқитаман. Кўрдингми, қанақа жазо бераман?

Хайруллобей баъзи маҳаллардаги сингари яна хунук сўзлар билан ҳазиллаша бошлайди, мени тагин уялтиради, деб ёнидан қочиб кетдим.

* * *

Хайруллобей менинг учун ҳам ота, ҳам яхшигина дўст бўлиб қолди. Уйда ўзимни бегонадай сезмайман, мен сингари қалби синган, ҳаёти барбод бўлган бир қиз қанчалик бахтиёр бўла олса, мен ҳам шунчалик бахтиёрман. Ўзимга минг турли иш ўйлаб топаман: қари энагага ёрдам, уй йиғиштириш, боққа, меваларга, ҳатто докторнинг ҳисоб-китобларига қарашиш, шунга ўхшаган яна минг хил иш...

Бу ердан кетиб қолсам, нима қиламан? Мен ахир ногирон қаторидаман. Дуруст, соғлиғим секин-секин яхшиланиб боряпти, лекин бефойда, ичимда алланарса сингандай кўринади. Эски соғлиғимни, менга ҳамма нарсани ёқтириб келган эски хушчақчақлигимни энди ҳеч вақт тополмайман. Кулиб туриб йиғлайман, йиглаб туриб куламан. Минутим минутимга ўхшамайди. Масалан, кеча кечқурун кайфим яхши эди. Бошимни ёстиққа қўйганимда ўзимни жуда бахтиёр билдим. Тонготарда, қоронғида эса ҳеч сабабсиз йиғлаб уйғондим. Менга нима бўлди? Нимага йиғладим? Бунга ўзим ҳам билмайман. Назаримда, кечаси бу вафосиз дунёнинг ҳамма уйларига бирма-бир кириб, қанчалик гаму ғусса, қанча-

лжк умидсизлик бўлса, ҳаммасини йиғиб келиб қалбимга жойлагандайман. Бу сабабсиз, номсиз, тилсиз ҳасрат ичида титраб: «Онажоним, онажоним!» деб қичқирар, фарёд қилиб юбормаслик учун қўлларим билан огзимни тўсардим.

Бирданига қўшни хонадан Хайруллобейнинг овози эшитилди:

— Фарида, сенмисан? Нима бўлди, қизим?

Қари доктор қўлида шамдон билан хонамга югуриб кирди. Нима бўлганини, нимага йиглаганимни сўроқлаб ўтиришни лозим кўрмай, аҳамиятсиз, балки маъносиз шафқат сўзлари билан тасалли бера бошлади:

— Ҳечқиси йўқ, қизим, ҳечқиси йўқ. Асаб тутқалоғи, ўтиб кетади, болам. Вой, бечора болам-э!

Кўзларимдан ёшлар қуйилар, овқат тиқилиб қолган қуш болалари сингари огзимни катта очиб хиқиллар, титрар эканман, қари дўстим деразага ўгирилди-да, қоронғида узоқларга мушт дўлайтириб:

— Худо жазонгни берсин! Ойдай қизни хароб қилдинг, — деди.

Ёлғиз қолсам, шундай касаллик, умидсизлик тутқалоғига қандай бардош бераман, нима қиламан? Буни қаранглар... Ҳозир шу ақлга сиғадиган нарсами? Доктор ҳеч бўлмаганда бир ой, балки бундан ҳам кўпроқ ёнимдан жилмайди...

* * *

Олажақоя чорбоғи, 10 сентябрь

Бир ҳафтадан бери Олажақоя чорбоғидаман. Хайруллобей бундан ўн кун аввал:

— Фарида, Олажақояда битта чорбоғим бор. Анча вақтдан бери хабар олганим йўқ. Ишчиларни бўш қолдириб бўлмайди. Сени ўн-ўн беш кунга олиб кетаман. Баҳонада ҳавони ўзгартирасан, баҳринг очилади. Ҳадемай мактабларда ўқишлар бошланади, ана ундан кейин бутун йил қимирлай олмайсан, — деди.

— Докторбей, бағри кенг ерларни жуда яхши кўраман, лекин начора, мактабларнинг очилишига оз қолди. Ҳайронман, қандай бўлар экан? — деб жавоб бердим. Докторбей жаҳли чиқиб елкасини учирди.

— Ия, борасанми, деб сўраганим йўқ-ку сендан! Ундай бўлармикан-бундай бўлармикан деганинг нимаси? Мен сенга «олиб кетаман», дедим. Докторнинг ишига ни-

мага аралашасан? Рапорт ёзаману зўрлаб олиб кетавераман, юр бу ёққа! Тур, бир-икки қатор кийим-кечагингдан, кейин уч-тўртта китоблардан ол.

Хайруллобей менга худди мактаб боласига буюргандай буюрди. Касаллик иродамни заифлаштириб қўйибдими, унга ҳеч бас келолмайман. Қизиги шуки, бундан зорланмайман, аксинча, унга итоат қилиш ўзимга ёқади.

Докторнинг чорбоғи қаровсиз қолган экан. Лекин ўзи ниҳоятда дилкаш жой! Қишда ҳам бу ерлар баҳорга ўхшармиш. Бир ажойиб тепалик борки, томоша қилган билан одам тўймайди. Бу ер ҳавонинг авзоига: бузуқ ё очиқ, эрта ё кеч эканлигига қараб тусини ўзгартириб қизил, пушти, напармон, оқ, ҳатто қора рангларда товланиб туради. Шунинг учун ҳам бу ерни «Олажақоя» деб аташган.

Чорбоғ мени кутганимдан ортиқ машғул қилди. Молбоқар хотинлар билан сут соғишдим. Энди мен билан ҳам дўстлашиб қолган Дулдулга миниб, атрофдаги чакалакзорларга бораман. Қисқаси, мен орзу қилган кенг бағирли баҳаво ҳаёт.

Шундай бўлса ҳам, кўнглим тинч эмас. Бир неча кундан кейин мактаб очилади. Ишимга боришим, бинони супуртириб-сидиртиришим керак. Хайруллобейга эса ҳеч гап уқтириб бўлмайди. У кечалари менга романлар ўқитади.

— Булардаги қовушмаган сафсаталарга чидаб бўлмайди, лекин улар сенинг огзингдан бошқача, ёқимли бўлиб чиқади, — дейди.

Кеча кечаси унга яна китоб ўқиб бердим. Баъзан очиқ сўзлар учраб қолади. Уларни ўқишга уялиб, ўринларига дарҳол бошқа сўз қўйиб ёки шундай жумлаларни ташлаб кетиб ўқийман. Хайруллобей бўлса шошиб қолганимни сезиб, шифтгни йиқитгудек қаҳқаҳа кўтаради.

Бирдан қоронғида итлар ҳура бошлашди. Деразани очиб қарадик. Чорбоғ эшигидан битта отлиқ кириб келаверди.

Хайруллобей:

— Ким у? — деб сўради.

Ўнбошининг овози эшитилди:

— Менман.

Ўнбошининг шундай бемаҳалда Қушотасидан келиши бежиз бўлмаса керак. Доктор:

— Иншооллоҳ, тинчликдир. Мен пастга тушиб билиб чиқай. Кечикиб қолсам ётавер, кичкина, — деди.

Хайруллобей ўнбошининг олдида бир соатча қолиб

кетди. Юқорига юзи қизариб, қовоқлари осилиб чиқди.

— Унбоши нимага келибди, докторбей? — дедим.

У жаҳли чиқиб, бақириб берди:

— Сенга бориб ёт демадимми? Нима қиласан суриштириб? Вой бу қизларнинг миясизлиги-ей! Ўзимга тегишли иш.

Хайруллобейнинг табиатини яхши билиб олган эдим. Бундай пайтларда гапини қайтариб бўлмайди. Чор-ночор шамдонни олиб, хонамга чиқиб кетдим.

Эртасига эрталаб уйғонсам, Хайруллобей муҳим иш билан шаҳарга тушиб кетибди. Бугун қайтмасам, ташвиш қилмасин, деб тайинлабди.

Унбоши келтирган хабар докторни қаттиқ безовта қилган кўринади.

Чошгоҳ маҳалида докторнинг уйини йигиштириб туриб, каравоти ёнида конверт парчасига кўзим тушиб қолди. Олдим. Каттакон бир идоранинг муҳри босилган бу конверт устида фақат «Қушотаси мактаби муд» деган сўзларгина қолибди. Ҳарҳолда, бу хат менга тегишли бўлиши керак... Конверт парчаси мени чуқур ўйлатиб қўйди. Ажабо, буни кеча ўнбоши келтирдимикан? Ундай бўлса нима учун Хайруллобей мендан яширди? Иннайкейин, менга тегишли расмий хатни қандай қилиб очади? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, миямга бошқа фикр кела бошлади: бу конверт, албатта, китоб орасида Қушотасидан келган.

* * *

Қушотасида, 25 сентябрь

Ҳаётни расвогарчиликдан иборат деганлар нақадар тўғри айтишган!

* * *

Сўнги-воқеани дафтаримнинг сўнги саҳифасига борица ёзаётибман. Ўзимдан на бир эътироз сўзи ва на бир томчи кўз ёши қўшаман. Мен буни истамайман.

Хайруллобей мени чорбоғда икки кун кутдирди. Учинчи кеча ташвишим шу даражага етдики, эртасига эрталаб нима бўлса ҳам арава қўштириб, ўзим шаҳарга тушишга қарор қилдим. Лекин эрталаб уйғонсам, ўзи келиб қолибди.

Бегам, бепарво Хайруллобейни ҳеч маҳал бунчалик

паринион, бунчалик чарчаган авзода кўрмаган эдим. Ҳар маҳалгидай сочларимга лабларини тегизди-да, юзимга диққат билан қараб:

— Эҳ, худо жазоларини берсайди! Туф!.. — деди.

Бошимга янги фалокат тушганини пайқадим, лекин сўрашга журъат этмадим.

Хайруллобей қўлларини чўнтакларига солиб олиб, анча ўйланиб юрди. Кейин қўлларини елкаларимга қўйиб:

— Кичкина, бир нима билганга ўхшайсан, — деди.

— Йўқ, докторбей.

— Биласан, бўлмаса индамай ўтирмас эдинг. Албатта суриштирадинг.

Ғоят оғир, жиддий ҳаяжон билан:

— Йўқ, докторбей, ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — дедим. — Фақат таъбингизнинг тирриқлигини, изтироб чекаётганингизни кўриб турибман, бирон қайғунгиз бор. Менинг ҳам ҳоимем, ҳам отам бўлганингиз учун сизнинг қайғунгиз менинг ҳам қайғум, шундай эмасми? Нима бўлди?

— Фарида қизим, ўзингни етарли даражада қувватли сезасанми?

Мароқим ваҳимдан ошиб тушди. Ўзимни вазмин кўрсатишга киришиб:

— Мен дадил қизман, бунинг исботини бир неча марта ўзингиз ҳам кўргансиз. Айтаверинг, докторбей, — дедим.

— Фарида, мана бу қаламни қўлингга ол, айтган нарсаларимни ёз. Тур, қизим, қари дўстингга баҳузур ишонавер.

Хайруллобей тўхтаб-тўхтаб, ўйлаб-ўйлаб шу сатрларни ёздирди:

«Қушотаси маориф президиуми кенгаши олийларига.

Маориф соҳасидаги хизматимни давом эттиришга саломатлигим йўл қўймагани сабабли, Қушотаси қизлар рушдияси мудирлигидан мени озод қилишингизни сўрайман, афандим».

— Энди, қизим, ўйланиб ўтирмасдан, бир нима сўрамасдан қогозга қўл қўю менга бер. Қўлларинг титраяпти, Фарида. Юзимга ҳам қарай олмаяпсан. Майли, қизим, майли, қарамаганинг яхши. Чунки пок кўзларинг билан менга қарасанг, ўзимни йўқотиб қўяман. Ёмон ҳодиса бўлганини тушундинг, шундай эмасми? Энди қулоқ сол, Фарида. Агар ўзингни урадиган, ҳаяжонга тушадиган бўлсанг, гапимни шартта-кесишга мажбур бўламан. Сен

ҳамма гапдан хабардор бўлишинг керак. Фарида, ҳаётга аралашган шу уч йилнинг ичида одамларнинг қандай махлуқ эканлигини билиб олдим, деб ўйлайсан, шундайми? Бекор ўйлабсан, мен олтмишга кириб қолибману ҳалигача одам боласининг нималигига ақлим етмайди. Мен дунёда минг хил паскашлик, шармандагарчиликни кўрдим-ю лекин бундақангисини қари калламга ҳеч сиғдира олмайман. Биласан, иккаламиз дунёда энг тоза, энг ҳалол, қадрдон дўстлармиз, шундай эмасми? Касал вужудингни ойларча ўз қўлим билан парвариш қилдим, худди ўз қизимдай парвона бўлдим. Биласанми, бизнинг тўғримизда нималар ўйлашяпти, нималар дейишяпти, Фарида? Йўқ, тасаввур қилолмайсан. Мен сенинг ошигинг эмишман! Юзингни тўсма, йўқ, бошингни баланд кўтар. Юзи қораларгина шундай қилиши мумкин, сен бўлсанг, аксинча, пок қизсан. Биз нима қилдикки, бир-биримиздан уялайлик? Ганимга қулоқ сол, Фарида, қулоқ сол, охиригача эшит. Бу лаънати бўҳтон энг аввал мактабларингда тугилибди. Муаллималаринг орқаворатдан бизнинг тўғримизда ҳар хил бўлмағур нарсалар айта бошлашибди. Сабаби маълум: улар турганда сенинг мудира бўлишинг-да. Мен бундан олти ой аввал сенга билдирмасдан, Измирда дафтардор бўлиб ишловчи бир дўстимга икки энлик хат ёзиб, сенинг мартабангни кўтаришларини илтимос қилган эдим. Сенга бир хизмат қилиб қўяй дедим-да. Бу ҳаракатнинг мен томондан бўлиши шубҳаларини орғирибди.

Бу физикӣ фасод оловчи ойлардан бери тутаб келар экан. Ахири бу нарса маориф кенгашмасига, ҳатто қаймақом¹нинг қулогигача етиб борибди. Ана шундан кейин узундан-узоқ қогозлар ёзишиб, текшира бошлашибди. Вилоят маориф мудирлигида таржимаи ҳолингни текшириб боқишса, бир неча қоронғи нуқталар топилган эмиш. Масалан, Йетамбулдан Б...га келишинг, кейин марказий рушдиядан ўз ихтиёринг билан бўшаб, бир хилват қишлоққа кетишинг — уларда қочиб юрмаганмикан деган шубҳа туғдиради. Бир неча ойдан сўнг номаълум бир ердан ёрдам келади. Маориф майдонида мисли кўрилмаган бир суръат билан мартабанг ошиб борган, яъни оддий қишлоқ ўқитувчилигидан хотин-қизлар билан юрти ўқитувчилиги даражасига кўтарилгансан. Кейин у ердан ҳам сабабсиз бўшаб кетгансан. Бу сафар бошқа вилоятга кетгансан, лекин у ерда ҳам қўним то-

¹ Қ а й м а қ о м — уезд, шаҳарча бошлиғи.

полмагансан. Ч... маориф кенгашмасидан келган жавобни ўқиб чиқдим, ичимга бир челак заҳар қуйилгандай бўлди. Фарида! Гўё сен у ерда... Йўқ, йўқ айтмайман!.. Тарбияли, юксак илми урфон ходимларининг қаламларидан, оғизларидан чиққан нарсаларни менинг бетайин аскар оғзим ҳам айтишга номус қилади. Биласан, мен оғзимга келганини қайтармайман, энг жирканч сўзларни ҳам оғзимда тутиб қололмайман. Хулласи, Фаридажон, ярали оҳуни ов итлари қандай ўраб олишса, сенинг атрофингни ҳам шундай ўраб олишган. Энг маъсум ҳаракатинг ўзинга қарши далилга айланган, протоколларга, тергов қоғозларига тушган. Уқувчи қизларинг касал бўлган пайтларда мени мактабга чақирганинг, кичкинамиз ўлаётганда чидаёлмасдан бошингни бир зумгина елкамга қўйганинг, касал бўлиб қолганингдан кейин тепангда кечирган соатларим — буларнинг ҳаммаси жиноят эмиш! Юзсизлигимиз шу даражага етган эмишки, бу ерларнинг урф-одатини, номус ва иффатини поймол қилибмиз. Атрофимиздаги одамларни писанд қилмаган эмишмиз. Ҳаммага сени касал деб эълон қилиб, ўзимиз далаларда қўлтиқлашиб юрган, молага миниб ўйнаган эмишмиз. Мактабдаги ишингни ташлаб қўйиб, богимда от чоптириб юрганмишсан. Булар ҳам озлик қилиб шаҳар ташқарисидаги хилват чорбоққа чиқиб эмишмиз!

Фаридажон, сенга бу гапларни қандай эшитсам, худди шундай, бўямасдан айтиб берди: тасаллилар билан сени яна бир неча вақтгача овқатдим. Умидларингни секин-секин, бирма-бир билардим. Лекин ундай қилмадим. Нима учун. Бирми? Касбим, ёшим менда бир ишонч ҳосил қилган заҳарни биратўла ютиши керак, унда ё ўлади, ё бўлади. Заҳарни сироп билан, билмайман, яна нима балолар билан аралаштириб қултум-қултум ичишдан ёмон нарса йўқ. Фалокатни жиндай-жиндайдан айтиш нима-ю, одамни арралаб ўлдириш нима!

Шундай, Фарида, ҳаётдан қаттиқ шапати единг. Ёлғиз бўлсанг, сени бу зарба ўлдирарди. Уйлаб кўр-а, шунча одам қушдай бир боланинг устига ташланса, нима бўлади? Шукр қил, тасодиф сени чиринди чуқурига ташланган бир қари чол билан учраштирди. Умрим соати аллақачон ўн бирни уриб бўлган. Майли, зиёни йўқ. Сенга хизмат қилиш учун қолган умрим ҳам етади. Шунга муяссар бўлсам, бир тўда аҳмоқона ғийбатлар ичида хазон бўлган кунларимга ачинмай ўтаман. Қўрқма, Фа-

рида, бу ҳам ўгиб кетади. Ёшсан, умидингни узма, ҳали бахтли кунларинг бўлади, кўрасан.

Истеъфонгни ўзим элтиб бермоқчи эдим, айнидим. Сени шу аҳволда ёлғиз ташлаб кетиб бўлмайди. Ёш болалар ҳаётида баъзан аҳамиятсиз нарсалар ҳам аҳамият касб этиб қолади. Юр, Фарида, очиқ ҳавога чиқайлик, қўйлар, сигирлар олдига борайлик. Бу ҳайвонлар кўрган яхшиликларини эвазсиз қолдиришмайди, ишонавер.

Қари доктор истеъфонни конвертга солиб, ўнбошига берди.

Бу бир парча қоғоз умримнинг бир бўлагинигина эмас, кўнглимнинг сўнги тасаллисини ҳам олиб кетди. Нақадар аламли, ё раббий, нақадар аламли! Нимагаки умид билан қўл чўзсам, умидим пуч чиқади, нимагаки меҳр қўйсам ўлиб кетади! Мана, уч йил аввал куз оқшомларининг бирида қизлик рўёларим, булар билан бирга ўз болаларим ҳақидаги орзу-умидларим, кейин эса Мунисам ўлди. Булар орқасидан зора етим кўнглимни овутишса, деб умид қилган ўқувчиларимдан айрилдим. Жўжаларини таҳликада кўрган она қуш сингари мени талпинтирган, титратган бу нарсалар куз япроқлари каби бирин-кетин хазон бўлиб, тўзгиб кетяпти. Мен ҳали ма учга тўлганим йўқ. Юзимдан, танимдан болалик кетгани йўқ, лекин кўнглим ўзим меҳр қўйган, умимнинг ўликлари билан тўлди!

* * *

Фаруллобей уч кунгача ёнимдан бир қарич ҳам жўнчаллик катта фалокат олдида ўзимни оғир тушди. Сукут қилишимга ишона олмас эди. Кечалари ётиб кўнглимнинг сўнги эшигимга келиб:

— Фарида, бир нима керак эмасми? Уйқунг келмаётган бўлса, кирайин, — дейди.

Учинчи куни эрталаб барвақт турдим. Ҳаво илиқ, осмон очиқ, худди май кунлари дейсиз. Хайруллобейга ўзим сут соғиб келдим, нонушта тайёрладим.

Қўлимда патнис, чеҳрамда нашъа билан уйига кулимираб кирганимда, доктор мени кўриб суюниб кетди.

— Офарин, Фарида! Жуда хурсанд бўлдим. Нима қиласан, дунёнинг дардини тортмаган энди сен қолувдингни? — деди.

Деразасини очдим, ивирсиб ётган нарсаларини йиғиштирдим. Кейин чорбогдан, қўйлардан, чўпонлардан гап очдим. Тинмай гапирар, кулар, ҳатто бир маҳал-

лардаги, эски мактабимдаги сингари ора-сира ҳуштак ҳам чалиб қўярдим.

Хайруллобей таъриф қилиб бўлмайдиган даражада суюнди. Унинг хурсандлигини кўрган сарим кўнглим очилиб борди.

Ниҳоят, кўнглимдаги гапни айтиш пайти келди. Докторнинг курсисини деразага яқин келтириб қўйдим, тиззаларини иссиқ нарса билан ёпдим, ўзим эса дераза тоқчасига ўтириб олдим.

— Сизга айтадиган гапларим бор эди, докторбей, — дедим.

Хайруллобей кўзларини қўли билан тўсиб:

— Айта қол, лекин пастга туш. Худо кўрсатмасин, йиқилиб-нетиб кетма, — деди.

— Хавотир қилманг, докторбей, менинг ёшлик чоғларим дарахт шохларида ўтган. Ҳозир сизни хурсанд қиладиган битта гап айтаман. Кўряпсизми, мен қандай оғирман? Кеча кечаси муҳим бир қарорга келдим.

— Нима қилмоқчисан?

— Яшамоқчиман.

— Бу нима деганинг?

— Тушунмаяпсизми? Ўзимни ўзим ўлдирмайман деганим-да! Чунки бир неча кун аввал чинакам ҳам шундай қарорга келган эдим.

Бу сўзларни ҳазиллашаётган Зола тили билан, кулиб туриб айтдим. Қари доктор ваҳимага тушиб, ўрнидан сакраб туриб кетди.

— Нима деб лақиллаясан, зангарча! Бу нимаси! Агар сенинг ўрнингда мен ўтирган бўлсам, ваҳмдан пастга йиқилиб-чалпак бўлиб кетардим. Бас, туш пастга, худо хайрингни берсин, туша қол. Яна бирон фалокат бўлиб-нетиб қолмасин...

Мен кулиб юбордим.

— Яшамоқчи бўлганимни айтганимдан кейин ҳам йиқилиб кетишимдан қўрқиш ғалати эмасми, а, докторбей? Нима учун яшашга қарор қилганимни биласизми? Ҳозир айтиб бераман. Анчагина сабаблари бор. Аввало, ўзимни ўлдиришга юрагим дов бермайди. Сиз менинг ҳадеб ўлимдан гапиришимга парво қилманг. Ҳар нима бўлганда ҳам ўлишдан жуда қўрқаман. Улишдан бошқа чора қолмаса ҳам, бари бир, қўрқаман, докторбей.

Бу сўзни қўлларимни узатиб, бўйнимни эгиб туриб, самимият билан айтдим.

Хайруллобей ҳаяжон билан қўлимдан ушлади, тортиб туририб бир кичкина курсига ўтқазди.

— Ҳеч тушуниб бўлмайдиган махлуқсан-да, Фарида: Бир қарасанг — муштумдай кичкина боласан, бир қарасанг — донишмандларга ўхшайсан, ғалати одатларинг, одам ишона олмайдиган довжораклигинг бор... Жуда соз, айт, Фарида, қулогим сенда.

— Сиз бирдан-бир дўстим, аини замонда отамсиз. Хўп, яшайман. Узимни ўлдира олмаслигимни тушунганимдан кейин яшамай нима иложим бор? Лекин қандай яшайман? Менга йўл кўрсатинг. Бирон маъқул нарса ўйлаб топсангиз, қандай яхши бўларди!

Хайруллобей қошларини чимириб, ўйланиб қолди. Бир оздан кейин:

— Фарида, — деди, — бу нарсаларни мен ҳам ўйловдим. Фақат ўзингга келгунингча айтиш фикрим йўқ эди. Модомики, ўзинг ўзингни тетик сеза бошлабсан, хўп қизим, айтсам айта қолай. Энг аввал муаллималик қилишдан бутунлай умид узишинг керак. Бўлиб ўтган воқеа тўғрисида бугун сенга баъзи тафсилотларни беришим мумкин. Бундан ўн кун аввал вилоятдан бир инспектор келди. Моржники сингари оғзидан сўйлоқ тишлари туртиб чиққан, бадбашара бир нусха! Ана шу нусха раислиги остида бир текшириш комиссияси ташкил қилинган экан. Аризанга биноан бўшатишдан аввал сени тергаб кўришмоқчи бўлишибди. Уша кечаси ўнбоши келтирган қоғоз чақириқнома эди. Уйлаб кўр-а, Фарида, сен шундай бир ҳайъат олдига қандай қилиб борардинг? Қабиҳларнинг оғзидан чиққан ифлос туҳматларга қандай жавоб қилардинг? Бу хабарни эшитиб ақлим бошимдан учди. Комиссия йиғилган хонани кўз олдимга келтирдим: сени у морж тишли нусха қаршисида қора чоршафда, сарғайган бола чеҳрасида, бўйнингни эгиб турганингни кўрдим. Сени парчалаб ташлаш қасдида бўлган у нусха «Бўри билан Қўзичоқ» масалидаги йиртқич сингари сувдан баҳона излар, ўзи сингари ифлос, шарманда бўҳтонларни такрорларди. Ақлини еб қўйган солдатнинг сал-пал қўпол сўзлари олдида рангдан-рангга кирадиган маъсум юзинг, ҳуркак ола кўзларинг ўша морж рўпарасида термилиб турсинми?..

Хайруллобейнинг ҳалим, мовий кўзларида мен ҳеч маҳал кўрмаган ғазаб олови чақнади. У иягини қилтиратган, тишларини ғижирлатган бир титроқ билан муштини силкитиб:

— Шу чиройли оғзимни бир очдим, моржнусхани шунақаям бошлаб саваладимки, Фарида... Шунда сассиқ вужудига ўқ уришса, бир томчи ҳам қон чиқмас эди.

Илгари куни эшитдим, мени судга берибди. Қани энди суд тезроқ бўла қолса! У ифлосларнинг қилмиш-қидир мишларини судда бетларига солиб бир хумордан чи қайки!..

Қари доктор кўзларидаги у газаб олови, юзидаги даҳшат қизиллиги йўқолгунча жим турди. Кейин ян эски илиқлик, меҳр билан менга қараб, илгариги ҳали товуши билан гапира бошлади:

— Икки ўртада нима бўлса ҳам сенга бўлди. Калта сенинг бошингда синди. Мени зўрлаб истеъфо ёздирди деб кейинча хафа бўлиб юришингни хоҳламайман. Уқи тувчилик билан алоқангни бутунлай кесишинг керак эди. Оллоҳ бу кўзларни, бу лабларни кулиш ва теварақдаги ларни бахтиёр этиш учун яратган. Моржнусхалар олди титрасин, йиғласин деб эмас... Фарида, сенга яна би нарса айтмоқчиман. Энди сенинг олдингдаги масъулия тим икки баравар ортди. Чунки бу фалокатнинг туши шига мен сабабчи бўлдим. Шунинг учун буни даф қилиш ҳам менинг зиммамга тушади. Яна қайта айтаман: би ерга бориб ишлаш фикрини миянгдан чиқар. Бугунги мушкулдан бир амаллаб қутулиб кетармиз, лекин иш киргудай бўлсанг, эртага бошқа бир баҳона билан ян шўрингни қуритишади. Бунинг устига, балки у вақт ме дунёда бўлмасман. Қани, кел, иккаламиз бирга ўйлашай лик-чи. Истамбулга, қариндошларинг олдига қайтиш нинг иложи борми?

Бошимни солинтирдим.

— Йўқ, докторбей, улар мен учун тамом бўлган одамлар.

— Бўлмаса, яна битта чор. Би бор: ажойиб бир йигит га турмушга чиқсанг қалай бўлар экан?

— Йўқ, докторбей. Дунёдан тоқ ўтишга аҳд қилган ман.

— Эрта тегсанг бахтли бўлишинга менинг ҳам унч ишончим йўқ, Фарида. У лавнати қалбингга шундай ки риб олибдики, чиқариб ташлашнинг ҳеч иложи йўқ.

— Докторбей, оёқларингизни ўпай, хоҳлаган нарса нгиздан гапиринг, лекин бу тўғрида...

— Хўп, хўп, кичкина, хўп.

— Қуллуқ, докторбей.

Хайруллобей мўйловларининг учини тишлаб туриб анчагина ўйланди.

— Хўп, бўлмаса нима қиламиз? Муҳтожликдан қўрқ масанг ҳам бўлади, бунинг хавфи йўқ. Чунки мана ш кичкина боғу чорбогимдан тушиб турадиган дарома,

иккаламизга ҳам баҳузур етади. Гапнинг рости, пуллари-
римни нима қилсам экан, деб ўзим ҳам бошимни қотириб
юрардим. Сенинг бахтинг йўлига сарф қилмасам,
нимага сарф қиламан?

Берадиган жавобим уни хафа қилишини билардим,
начора, айтмасдан иложим йўқ. Тиззаларини силаб,
қўрқиб туриб:

— Лекин, докторбей, сиздан пул ёрдамини қайси
сифатда қабул қилишим керак? Шундан кейин мен нима
деган одам бўламан? — дедим.

Хайруллобейнинг жаҳли чиқмади, бироқ кўнгли
озор топиб, юзимга ўпкаланиб қаради.

— Айб, Фарида, айб! — деди. — Бир-биримизга шун-
чалик суяниб қолганимиздан кейин бундай дейишинг
айб. Лекин афсуски, сен ҳеч нимани парво қилмайдиган,
мустақил, эркин кўринсанг ҳам, ҳақиқатда тўпори, бур-
нидан нарисини кўрмайдиган, шўри қуриган қиз экан-
сан. «Хинали кўзи» деб аталганлар тоифасидан чиқиб
қолдинг... Бундай бўлмаслиги керак эди, нима қилайлик,
бўлар иш бўлди. Энди менинг гапларимга диққат қил,
Фарида. Қари, самимий дўстидан кичкинагина ёрдам
олишни ҳам ўзига эп кўрмайдиган сен сингари мағрур
бир қиз ана шунча гап-сўздан, гийбатдан, тухматлардан
кейин қандай қилиб якка ўзи яшай олади? Шунинг
учун ҳам бошингни иккита қилиб қўйсак қалай бўлар
экан дедим, Фарида. Бировдан ёрдам олишни хоҳла-
майсан, ишлашни хоҳлайсан, лекин бунинг имкони йўқ.
Бирга турайлик, ажрашмайлик десам, бунга ҳам кўнмай-
сан, шундай эмасми? Ана бошингни солинтириб олдинг,
жавоб бергинг йўқ-да. Лекин ростини айтганда, менинг
ўзим ҳам буни мушкулни осон қиладиган тўғри йўл деб
ҳисобламайман. Кўнглимизда бор гапларни нега энди
шартта-шуртта очиб айтмайлик? Хабаринг йўқ, маҳал-
ла номидан шаҳар бошлигига элчилар борибди. Мени
уйимда оила аъзойимдан, қариндош-уруғларимдан бўл-
маган бир қиз билан туради, бу урф-одатимизга, ша-
риатимизга тўғри келмайди, деб шикоят қилишибди.
Ҳатто, ҳатто сенинг бошқа юртга юборилишингни ҳам
талаб этишибди. Ҳамманинг айбини бетига соладиган
«кўрқози» бўлганим учун мени одамлар унча ёқтириш-
майди. Шу баҳонада нима учун менга ҳам битта таёқ
тушириб қолишмасин, шундай эмасми? Гапнинг қисқаси,
Фаридажон, на мен билан яшашингнинг имкони бор ва
на ўз бошингга яшашингнинг. Ноҳақ шубҳалар билан
ҳаётингни заҳарлашади. Бу лаънати доғ қаерда бўлсанг

ҳам сени тинч қўймайди. Ўтмишингдаги кичкина қора доғ ҳам ҳар бир муттаҳамга, ҳар бир фирибгарга сени ҳақорат қилиш ҳуқуқини беради. Нима қилдик энди, Фарида? Нима чора топсак экан? Сени қандай қилиб ҳимоя қилсак экан?

Ўлим тўшагида ётган касал мазлумлиги билан юзига қарадим, қалбимдаги чуқур умидсизликка қарамай кулимсираб туриб:

— Ниҳоят, ўлимни ўйлашга ҳаққим борлигини сиз ҳам тан ола бошладингиз. Мана шу қуёшга, мана шу дарахтларга, ҳов анови узоқдаги денгизга бир қаранг-а, докторбей. Менчалик жони бўғзига келмаган бир инсон ўз қалбининг ризолиги билан мана шу ажойиб дунёдан кетгиси келадими?

Хайруллобей қўли билан оғзимни ёпди.

— Бас энди, Фарида, бас қил! Умримда қилмаган номаъқулчилигимни ҳозир қилдирасан. Ҳали замон ёш боладай ҳўнграб йиғлаб юбораман.

Япроқлари тўкилган яланғоч шоҳлар орасида порлаб турган куз қуёшига қўл чўзиб:

— Мен анчагина қариб қолганман. Мен ўз умримда одамларнинг қайғу аламларини, бечорачилик ва муҳтожликларини жуда кўп кўрганман. Мана шу қўлларим билан қанча очиқ қолган кўзларни ёпганман. Лекин мен олдимда ўлиш мажбуриятида шу қадар хотиржамлик билан сўзлаётган мана шу чиройли қиз юзидан, кулиш баҳонасини қидираётгандай титраётган ярамас лабларидан ҳам зўрроқ фожиани кўрмаганман!

Хайруллобей, тиззалари устидаги ёпиқни иргитиб ташлаб, хона ичида анчагина ўй суриб юрди. Кейин олдимда тўхтаб:

— У ҳолда охирги чорани қўллаймиз, — деди. — Сени шариатларига мувофиқ шарт билан уйимда олиб қоламан, шу тариқа ҳимоя қиламан. Тайёр бўл, Фарида. Келаси пайшанбада...

* * *

Бир ҳафтадан бери Қушотасидаман. Эртага келинчак бўламан. Хайруллобей ҳам ўзининг хусусий иши, ҳам уйга баъзи янги буюмлар олиш нияти билан илгари куни Измирга туниб кетди. Бугун кечқурун келар экан, телеграмма олдим.

Янги буюмларнинг ҳожати йўқлигини айтиб эдим. Ғалати далиллар келтириб, қарши чиқди:

— Йўқ, нишонли хоним, бу қариб қолганлигимни пеш қилиш бўлади. Ҳа, тақдир орамизга ўттиз беш-қирқ йилни суқиб қўйиб, катта хато қилган, лекин бунинг аҳамияти йўқ. Асл ёшлик — кўнгил ёшлигидир. Сен менга қарама. Мен йигирма ёшли йигитлардан ҳам бардамман. Иннайкейин, сени ясанган-тусанган келинчак ҳолигнда ҳам кўргим келади. Мен бева эркак ҳисобланаман, шунинг учун орзум ичимда кетмасин. Сенга Измирдан аломат келинлик сарполари олиб келаман.

Мен рўпарамга қараб, индамай турдим. Хайруллобей сўзини давом эттирди:

— Иннайкейин, сенга кўрмана совгаси бераман, шунақаям аломат совга бўладики! Қани топчи: болдоқ, узук, маржон, инжу қайси бири? Йўқ, тополмайсан, буларнинг ҳеч биттаси эмас. Бошингни қотирма, тополмайсан. Мен сенга битта етимхона совга қиламан!

Ажабланиб юзига қарадим. У хурсанд бўлиб кулар эди.

— Кўрдингми, сенга ёқадиган нарсани топганимизни, — деди. — Олажақоядаги чорбоғимизни ўттиз-қирқ кишилик етимхонага айлантираман. Теварак-атрофдаги етим-есирларни тўплаймиз. Мен докторлик қиламан, сен бўлсанг муаллималик, ҳам оналик қиласан.

* * *

Бу сатрларни тузала бошлаган кунларимда ётган хонам деразаси олдида ёзмоқдаман. Боғда, шохлардан сира тинмай қуруқ хазон ёмғири ёғаётир.

Дарахтларнинг шохларини яланғочлаб тўкилаётган бу хазонлардан баъзиларини шамол деразадан учириб киради, дафтаримнинг саргайган саҳифаларига сочиб кетади.

Қари дўстимнинг сўниқ мовий кўзларидаги шафқат, марҳамат, пок ва ғаразсиз оталик муҳаббати кўнглимда сўнгги яшил япроқ каби яшар эди. Унга эр деб қарашга мажбур бўлган кунимдан бери бу сўнгги япроқ ҳам сарғая бошлади. Ҳаёт шундай бўлгандан кейин қўлимиздан нима ҳам келарди? Бунга ҳам бўйин эгишим керак.

Чумоли оёғи сингари ингичка ёзувлар билан тўлган хотира дафтаримнинг охирги саҳифасига келдим. Қандай мунгли тасодиф! Саргузаштларим билан бирга даф-

тарим ҳам тугаётир. Янги ҳаётим учун янги дафтар тутишнинг ҳожати йўқ, айтар нарсаларимни айтиб бўлдим... Ахир эртага бошқа бировнинг хасми бўлганимдан сўнг бунга қандай ҳаққим бор, қандай жасорат қиламан? Индинга эрталаб бировнинг хонасида уйғонадиган ёш жувоннинг ҳаёти қисман шўхлик, қисман кўз ёшларидан иборат бўлган Чолиқуши билан қандай алоқаси бўлсин?

Чолиқуши бугун ўзининг кўз ёшлари билан ивитган дафтар саҳифаларига тўкилган куз япроқлари орасига абадий кўмилади.

Айрилиқнинг бу сўнгги соатида ҳақиқатни яшириб ўтиришнинг нима кераги бор? Сен ўқимайдиган бу дафтаримни фақат сен учун ёзганман, Комрон! Ҳа, нимаики деган бўлсам, нимаики ёзган бўлсам, ҳаммаси сен учун эди. Янглишганимни, ниҳоятда катта хатога йўл қўйганимни мана бугун бўйнимга оламан. Мен ҳеч бир нарсага қарамай, сен билан бахтиёр бўла олардим. Ҳа, ҳеч нимага қарамай севилардим, севилганимдан ҳам беҳабар эмас эдим, лекин бу мени қаноатлантирмади. Хоҳлардимки, мени кўп, яна ҳам кўп севсинлар, мен севган даражада бўлмаса ҳам (чунки бунинг имкони йўқ), лоақал шунга яқин бир севги билан севсинлар. Шунчалик севилишга менинг ҳаққим бормиди? Йўқдир, деб ўйлайман, Комрон. Мен кичкина, жоҳил қизман. Севишнинг, ўзини севиришнинг усули бор, шундай эмасми, Комрон? Ҳолбуки, мен бу нарсани ҳеч, ҳечам билмас эдим...

Сенинг «сарик гулинг» ким билсин, қандай жозибали хотин эди экан! Бу сўзларни сенга таъна қилиш учун айтаётганим йўқ, Комрон. Ишон, агар у сени бахтиёр қилган бўлса, ҳаёлимда у билан ярашишга тайёрман. Ким билсин, у сенга қандай чиройли сўзлар айтган, қандай чиройли хатлар ёзган экан? Мен эсам, балки сенинг болаларингга, болаларимизга яхшигина она бўла олардим. Фақат шугина.

Комрон, мен сени қанчалик севганимни сендан айрилганимдан кейингина билдим. Ҳаётда орттирган тажрибаларим, бошқаларни севгани учун дея кўрма, зинҳор ундай эмас! Мен буни кўнглимнинг ичидаги умидсиз ҳаёлингни сева-сева билдим.

Зайнилар қабристонининг қоронғилигида, шамол эрталабгача ўкириб чиққан узун кечаларда, қишлоқ арваларининг кўнғироқлари ингичка овоз билан жиринглаб турган кенг далаларда, толзорнинг хушбўй лох

ҳидлари билан тўлган илиқ йўлларида ҳам, ҳаммавақт сенинг ёнингда бўлдим, хаёлинг бағрида яшадим.

Эртага мени қайлиқ қиладиган боёқиш чол мени оқ гул каби маъсум бир қиз деб ҳисоблайди, о, қандай янглишади!

Севги савдоси биронта бева қалбини, вужудини меники қадар яксон, хокисор қилмагандир, деб ўйлайман.

Комрон, бир-биримиздан асл бугун айриламиз. Бугун бўлиб ўтган нарсаларга қарама, сен ҳаммавақт бир оз меники эдинг, мен эсам бутун қалбим билан сеники...

(Фариданинг дафтари шу ерда тугайди.)

I

— Комрон дейман, сен билан ҳамроҳ бўлиш, худо ҳаққи, азобда қолиш деган сўз экан. Шу икки соат ичида юзта нарсани сўрагандирман, нуқул «ҳа» ё «йўқ» деган жавобдан бошқа нарса ололмайман! Мундоғ ўзингни йиғиштириб ол, ўғлим!

Комрон бузуқ йўлларда тебраниб бораётган араванинг бир чеккасида оқшом шамолига қарши ёқасини кўтариб қўйиб, Мармара денгизига ўйчанлик билан тикилиб борарди. Кўзларини денгиздан зўрға узиб, кулимсиради.

— Икки соат ичида икки юз саволга икки юзта жавоб бериш, назаримда, оз нарса бўлмаса керак, почча, агар улар қисқагина «ҳа», «йўқ» қабилида бўлганда ҳам.

— Дурусту, лекин ўйлаб жавоб бераётганинг йўқда, ўғлим! Ҳаммаси паришонхотирлик билан бўляпти.

— Нима ҳам дердик, почча, сизларнинг курортларингизда касалларни шифолашнинг шунақа ажойиб усули бор экан! Қайдам, мени бекордан-бекорга ўйлатиб чарчатишдан бирон мақсадингиз борми?

— Вой нонкўр-эй, сенга ҳеч ёқиб бўлмас экан-да! Ҳа, чиндан ҳам сени ўйлашга мажбур қилмоқчиман; лекин мақсадим сени чарчатиш эмас, бошқа ўйларингга ҳалақит бериш. Энди, ростини айтсам, ҳафсалам пир бўлди. Сени қимирлатишнинг иложи йўқ кўринади. Рост-да, мана, уч кун бўлди, бир баҳона билан сени қишлоқ тўйига олиб бордим. Турли-туман одамларни кўрдинг, довул, сурнай чалганларини эшитдинг, ўйинга тушган йигитларни, курашган полвонларни кўрдинг. Мен роса маза қилдим, сен бўлсанг без бўлиб ўтирдинг! Йўқ дема! Кўзим бор, ақлим, фаросатим бор!

— Сизга қандай тушунтирсам экан, почча! Мен асда бошқача яратилган бўлсам керак...

— Йўқ, ўғлим, сен ўзингга дуруст қарамайсан. Лоақал мендан ибрат ол: олтмишни уриб қўйибману, кундан-кунга яшариб боряпман.

— Ҳазир бўлинг. Ойша холам биллаб қолмасин.

— Билса билаверсин, менга нима! Бу ерга келганим-да қарироқ кўринмасмидим?

Комрон кулимсиради.

— Менинг Тақирдогига келганимга ўн йил бўлди. Ҳали-ҳали эсимда. Шунақа август кечаларидан бири эди...

Азизбек қўлларини бир-бирига урди.

— Қара-я, ё оллоҳ, умр қандай тез ўтади-я! Яшавор-э! Мана энди ўғлинг тўртга кириб қолди. Фарида билан ҳам беш йилча унашганча юрдинг. Эҳ, Комрон, Фарида бечорага шунчалик жабр қилганингни ҳали-ҳали ақлимга сигдиролмайман! Чолиқушининг булбулдай овозини, гулдай юзини эсласам, юрагим ачишиб кетади. Орадан ўн йил ўтиб кетибдиямки, уйимиз орқасидаги боққа қарашга юрагим дов бермайди-я. Ҳа, жон бераётганингда сенинг бу гумроҳлигингни кечирмайман, Комрон!

— Почча, ўзингиз баҳрини очгани олиб кетаётган бир касалга шундай сўзларни айтиб бўладими?

— Тўғри-ку-я, лекин сендаги дарднинг бу нарсаларга ҳеч алоқаси йўқ-да. Яхши кўрган хотинингга уйландингу ақалли бир йил ҳам бахтинг очилиб умр қилолмадинг. Мунаввар бетоб бўлиб ётиб қолди. Уч йил умрингни касал боқиш билан ўтказдинг. Шифо истаб қаерларга олиб бормадинг: Шаҳзода ороли қолмади, Швейцария қолмади... Тақдирга чора йўқ экан! Утган қиш хотининг ўлди, ўзинг-чи, бошингни кўтаролмай қолдинг. Ўзингни мундоғ қўлга ололмайсан. Худди касал одамга ўхшайсан. Бу нарсаларнинг Фаридага нима алоқаси бор? Сен-ку бошқа бировни яхши кўрадинг...

Комрон яна боягидай аччиқ бир кулимсан билан жавоб қилди:

— Йўқ, почча, ҳеч ким менга ишонмайди, сиз ҳам, албатта, ишонмайсиз; девоналик деб ҳисоблайсиз. Ҳаётимда баъзи саргузаштлар, ҳатто анча жиддий саргузаштлар ҳам бўлди. Лекин сизга ишонтириб айтаманки, мен дунёда ҳеч бир нарсани, ҳеч бир кимсани Фаридачалик севаган эмасман.

Азизбей гижиниб гапирди:

— Ёмон савдо, ёмон ишқ!

— Ишонмайсиз демадимми, почча! Шунақа, ҳеч ким ишонмайди. Мужгон ўшандан бери мен билан уриш, Фариданинг исмини оғзимга ҳам олдирмайди. Қошларини чимириб: «Йўқ, Комрон, ундан оғиз очишга ҳақкинг йўқ!» дейди. Онам ҳам шундай, холам ҳам, бошқа-

лар ҳам шундай. Бу ерда Фарида тўғрисида фақат Нармин билангина гаплаша оламан. Мана энди Нармин ўн еттига чиқди, ҳолбуки, Фарида келганда фақат еттига эди. Фаридани эс-эс билади. «Мени арғимчоқда учирган қизил кўйлакли опам» деб эслайди. Шундай кунлар бўладики, Нарминни қизил кўйлакли опаси ҳақида гаптириш учун озмунча тер тўкмайман.

— Қизиқ одамсан-да, Комрон! Яхши, униси-чи?

— Униси касал хотин эди. Мени деб ўлиб кетиши мумкин эди. Фаридадан бутун умидим узилгандан кейин унга шафқат юзасидан бир одамгарчилик қилдим холос, бўлгани шу.

— Тушуниб бўлмайдиган нарсалар. Чалкаш одамсан, Комрон!

— Рости шу, почча. Нима хоҳлаганимни, нима қилганимни ҳеч маҳал ўзим ҳам билган эмасман. Билган, ишонган бир нарсам бўлса, у ҳам Фаридага бўлган муҳаббатимдир. Бу қизнинг қалбимда қолдирган шундай хотиралари борки, бир умр унута олмайман. Менга шундай туюлади: ўлаётганимда ҳам эсимга олиб, йиглаб туриб ўламан. Сизга бир далил келтирай, почча. Докторлар: «Ҳавони ўзгартиришингиз керак», дейишганда, энг аввал ўйлаган жойим Тақирдоғ бўлди. Сиз, Комрон менинг таклифим билан келди, деб ўйларсиз? Ё қишлоқ тўйларида баҳрини очиш учун шу ерда бир ойдан бери турибди, деб ўйлаётгандирсиз? Хафа бўлмаинг. Лекин мен бу ерга ёшлик орзу-умидларимнинг синиқ зарраларини тергани келганман, бўлгани шу.

— Хўп, нодонлик-ку қилибсан, хўш, буни тузатишнинг иложи йўқмиди?

— Мен хато қилдим, почча, жуда ёмон хато қилдим. Фарида бизникидан шундай бир газаб ва алам билан кетиб қолган эдики, изини топганимдан кейин рўпара келишдан ҳайиқдим. Унинг фақат қалбигина эмас, иззатнафси ҳам яраланган эди. Ёт-бегона юртларга ёлғиз кетиш учун, ким билади, қанчалар юраги эзилган экан. Орадан лоақал олти ой ўтмай туриб мен билан кўришса, жаҳли чиқиши, яна баттар газабга келиши, бундан ҳам ёмонроқ жинниликлар қилиши мумкин эди. Баҳорни кутавериш жонимда жон қолмади. Чолиқушини ишлаб турган қишлоқ мактабидан тутиб келиш учун йўл тараддусини кўра бошлаган эдим. Аксига олиб бирдан касал бўлиб қолдим. Роса уч ой ўрнимдан туролмай ётдим. Орқасидан қидириб Б...га борганимда эса иш қўлдан кетган эди. Фариданинг бир касалманд бастакорга кўн-

гил берганлигини, вафосиз бошини шалола бўйида севгилисининг тиззаларига қўйиб, кўзларига тикилиб туриб танбур чалдирганини айтишди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, почча, неча-неча йиллардан бери бу бошни, бу кўзларни «меники, фақат меникигина» деб интизор бўлганимдан сўнг мана шундай...

Комрон давом этмади, Мармардан эсаётган салқин оқшом шамолидан қочаётгандек, бўйинини пальтосининг ёқаси ичиға яна ҳам кўпроқ тортиб, узоқ-узоқларда қизариб кўринган балиқчи гулханларига қараб қолди.

Азизбейнинг ҳам кайфи бузилди.

— Комрон, ўғлим, иккинчи хатони ўша ерда қилиб қўймадингмикан, деб қўрқаман. Чолиқуши кошкийди шундай қиладиган, ўз-ўзини осонгина юпата оладиган қиз бўлса. Унда бахтли бўларди-ку. Лекин мен ҳеч ишонмайман.

Комрон яна аччиққина кулимсираб, бошини тебратди.

— Э, поччам, хўп деяверинг, Фариданинг бахти очилиб кетганига икки йил бўлибди, ўз кўзи билан кўрган одамлардан эшитдим. Эри бир бадавлат қари доктор эмиш. Битта ошнам бор, хўжалик инспектори бўлиб ишлайди. Бунинг хотини эса Фариданинг эски дугоналаридан. Ана шу хотин Фаридани ўтган йили Қушотасида кўрибди. Чолиқуши бурунгидай ҳадеб кулар, валақлар, ҳазилкашлик қилиб юрар эмиш. Шаҳардан уч-тўрт соатлик масофадаги бир чорбоғда йигирма чоғлик болани тарбия қилаётганини, жуда бахтиёр эканлигини айтибди. Эридан ярим соат айрилгудек бўлса чидай олмас эмиш. Дугонаси Истамбулдан, қариндошларидан сўз очган экан, Фарида дарров сўзини кесиб: «Мен у шаҳарни ҳам, у ердаги одамларни ҳам эсга олишни хоҳламайман!» дебди. Фаридага нисбатан камчиликларим, инсофсизликларим кўп, почча,биламан. Лекин сиз ҳам инсоф қилинг, унинг ҳам мени шунчалик тез унутиб юбориши тўғрими? Дарвоқе, бу бекорчи сўзларга нима ҳожат? Бас қилайлик. Мен аравадан тушиб пиёда бормасам бўлмайди. Ёмон йўл экан, тебратавериб жонимни олди. Оқ йўл!

— Вой бу хизматчилар-эй, ҳамиша дод-вой солишгани солишган-а! Бу йўлларни ўзим солдирганман, анчагина йил бўлиб қолди. Ўзим иш бошида туриб, офтобда роса куйганман. Ёлғон айтма Комрон, ҳолингни йўл қуритгани йўқ. Етти йил аввал мени мутасаррифликдан бўшатишиб хўп яхши иш қилишибди-да. Туша қол,

Ўғлим, фақат кеч қолма, чунки қарилик холангни ҳам, мени ҳам барбод қилган. Кеч қолсанг, холанг ташвишдан, мен очликдан жинни бўламиз.

* * *

Комрон яна ўша кўприк олдида аравадан тушди. Ун йил аввал, яна шундай август оқшомларининг бирида мана шу кўприкка келиб, чирик тахта устида оёқларини солинтириб ўтирган эди.

Тақирдоғида йигирма беш кундан бери турган бўлса, ҳар оқшом шу ерга келар, кеч кириб қош қорайгандан кейин секин-аста уйга қайтар, йўл бўйи ўйланиб борарди.

Эри Анатолияга командировка қилингандан бери болалари билан Тақирдоғига келиб ўтирган Мужгон бир куни кечқурун Комрондан:

— Жуда чарчаган кўринасан, узоққа бордингми? — деб сўради.

Комрон алам билан кулимсираб жавоб қилди:

— Топдинг, Мужгон, жуда узоққа бордим — ўн йиллик узоқ ўтмишга...

У яна бир нималар демоқчи бўлди-ю, лекин Мужгон ҳеч нима тушунмагандек лабларини буриб:

— Шундайми? — деди-да, бўласига орқасини ўгириб олди.

Мужгон неча йиллардан бери Комрон билан уришиб, хотинлар қалбидагина бўладиган қаттиқ ғазаб билан аразлаб юрарди. Унинг ёнида Фаридадан асло оғиз очмасди.

Комрон боғ оралаб секин-секин юриб келаётганда анчагина қоронги тушиб қолган бўлса ҳам, ҳали рўпарадаги тоғлардан шафақ кетмаган эди. Япроқларнинг четлари сўлиша бошлаган кечки бинафшага ўхшаш тун бошланмоқда эди.

Йигит боғ орасидаги сўқмоқлардан бирининг ёнида тўхтаб, ёнар қўнғизларнинг юлдузчалари ора-сира чақнаб турган яшил қоронғиликка узоқ тикилиб қолди. Ўша кечқурун Фарида шу сўқмоқдан югуриб чиқиб келган эди. Чолиқуши эгнида калтагина матросча кўйлак, бошида теварагидан сочлари чиқиб турган шапка бор эди. У пошнасиз ботинкаларининг учи билан тошларни тепиб олдинда югуриб борганини Комрон ҳозир ҳам кўз ўнгида кўргандай эди.

Вақт этагини тутқазмай чопади. Комрон уйдагилар-

нинг ташвишланишларини билгани ҳолда кетишни истамай, эски бир рўёнинг изларини ахтараётгандек, йўлларда кечикади.

Узоқда, кўча эшиги олдида оқ кўйлакли бир хотин қораси кўринди. Мужгон кўпинча кечки пайтлар кичик ўгилчаси билан кўчага чиқар, уни қўлтиқларидан ушлаб юришга ўргатар эди.

Мужгон бўласини узоқдан кўриб, қўлларини силкита бошлади.

— Комрон, мунча имилламасанг? Қаёқларда қолиб кетдинг?

— Узим, Мужгон... Ҳаво яхши...

Бу сафар Мужгоннинг ёнида ўгилчаси йўқ эди. Лекин аҳволида бир шошқинлик, доимий сокин юзида ҳаяжон кўринарди.

— Мужгон, сенга нима бўлди?

Жувон бир нарсалар айтгиси келар, лекин сўз тополмай қийналар эди.

Улар эшик тепасидаги чироқдан кўкимтир нур тушиб турган ҳовлига киришди. Мужгон ўзини бир одим четга олди-да, эшик билан ичкари девор ўртасидаги бурчакка имо қилиб:

— Қара-чи, Комрон, бугун ким келибди! — деди.

Комрон ажабланиб қаради-ю, ичкари эшиги тепасидаги чироқдан тушиб турган мовий ёруғда, яқингинасида Фариданинг чақнаган кўзларини кўрди. Ичида мовий ўт порлаган бу кўзлар кулар, бир оз сўлгин, бир оз озгин юзи кулар, олти йилдан бери соғиниб-сарғайиб, кўзларини юмиб туриб хаёлида қидирган кезлари кўргандагидай яқингинасида, қалбининг ичида куларди. Комрон гандираклаб кетди, кўраётган ширин тушининг тарқалишидан қўрққан кишидек бир зумгина кўзларини юмди, суяниб оладиган бирон нарса бормикан, деб теварагига жавдираб қаради. Бир-бирларига айтгулик сўз тополмай титраб туришар, лаблари бир-бирларига кулишга ҳаракат қилса ҳам, кўзларида ёш парда тортиб борарди. Мужгон бу дақиқанинг оғирлигини сизди шекилли, Фариданинг қўлидан ушлаб Комроннинг олдига олиб келди. Кейин ҳазил-мутойиба қилиб:

— Холаваччалар ҳам бир-бирларига ака-ука бўлади, — деди. — Фариданинг акаси йўқлиги учун сен бунга ака ҳисобланасан. Комрон, синглинг билан кўриш, «хуш келибсан» де.

Комрон ҳануз оғиз очолмай турарди. Мужгоннинг таклифидан сўнг бошини аста эгиб, Фариданинг сочла-

рига лабларини тегизди-ю, қулогига шивирлагандай ниҳоятда паст товуш билан:

— Сизни яна кўрганим учун қанчалар суюнганимни ифода этишга сўз тополмайман, Фарида хоним,— деди.

Бу сўз Фаридага далда берди.

— Ташаккур, Комронбей, мен ҳам жуда хурсанд бўлдим...

Чолиқушининг бурунгидай соф, жарангдор овозида мунг бор эди. Биллур ёрилганда шундай овоз беради.

— Қачон келдингиз? — деб сўради Комрон.

— Бугун, чошгоҳда. Лекин Истамбулга келганимга ўн кун бўлди. Уйга борсам ҳеч ким йўқ экан. Холаларимни, ҳаммангизни жуда кўргим келувди. Балки сизларнинг ичингизда ҳам мени кўргиси келганлар бордир деб ўйладим. Иннайкейин, саёҳатга ўрганиб қолган кишилар учун Тақирдоғига келиш нима деган нарса, шундай эмасми, Комронбей?

Мужгон яна гапга аралашди.

— Вой тавба-ей, хоним, бей деган такаллуфнинг нима кераги бор-а! Ака-ука ўрнидаги одамсизлар, деб айтдим-ку боя. Шунинг учун Комронни ака десанг ҳам бўлаверади, Фарида.

Иккаласи ҳам ерга қаради. Фарида ботинқирамай:

— Ростдан ҳам сени ака десам бўлаверадими, Комрон? — деб сўради.

Жавоб кутиб Комронга қарамас, ёнар қўнғизлар қайнашган қоронғиликларда кўзлари билан бир нарсалар қидирар эди.

Комрон тушкун бир товуш билан жавоб берди:

— Кўнглинг нима истаса, шундай бўлсин, Фарида.

Энди ўзларини бирмунча босиб олиб, секин-секин гаплаша бошлашди. Фарида саёҳатини қисқагина қилиб сўзлаб берди:

— Истамбулда баъзи ишларим бор эди. Иннайкейин, боя айтдим, сизларни жуда кўргим келувди. Доктор поччанг икки ойга ижозат берди. Холаларимни, ҳаммангизни соғу саломат кўриб, бошим осмонга етди. Лекин сенинг бошингга ёмон қайғу тушибди, Комрон. Истамбулда эшитиб жуда қаттиқ хафа бўлдим. Рафиқангдан шунча тез жудо бўлганинг жудаям ёмон бўлибди. Лекин ўглинг бор экан. Худо онасининг умрини ҳам қўшиб Наждадга берсин! Ўглинг бирам ширинки, Комрон! Менга жуда ёқди. Ўглинг билан дарров апоқ-чапоқ бўлиб

кетдик. Шу дамгача қучоғимдан тушмай ўтирди. О, мен болаларни бир зумда элактириб оламан...

Фарида сўзлаган сари секин-секин очилиб, сўзлари, қилиқлари бир маҳалги шўх қизнинг қақажонлигига айланиб борди.

Унинг овозини эшитиш, кулимсираган лабларини, ола-қоронғиликда порлаган шаҳло кўзларини кўриб туриш қанчалар бахт эдики! Йигит ҳеч нарсани ўйламас, ҳатто у бошқа бировнинг хотини эканлигини, бу бахтнинг бир ой ё бир ярим ойдан сўнг яна тушга айланишини хаёлига ҳам келтирмас эди. Фақат у ўзининг келганлигини ичкаридагилар билиб қолишмасайди, деб қўрқарди. Ахийри қўрққани бўлди. Уларнинг эшик ёнида гаплашиб турганларини Нармин кўриб қолди. Бу ёш қиз, Комроннинг келганлигини ҳаммага чинқириб жар солгандан сўнг, ёнларига югуриб келиб, Фаридани қучоқлади.

— Сизни эсимдан чиқармаганимга Комрон акам ҳам гувоҳ, Фарида опа! Комрон акам билан нуқул қизил кўйлакли опам тўгрисидагина гаплашардик, а, Комрон ака? — деди Нармин.

II

Ўша оқшом кечки овқат тўй зиёфатига айланди. Азизбей дастурхон устида ёш болалардай шўхлик қиларди.

— Вой Чолиқуши-ей, мени ёмон дардга солдинг-да, — деди Азизбей. — Отинг қулоғимга чалинса, йиғлаб юборишимга оз қоларди. Қара, сени шунча яхши кўраб эканман!

Орадан кўп йиллар ўтганда, энди ҳеч вақт кўролмай-миз, деб умидлари узилган бир кунда уясига қайтган Чолиқуши у ерга шунчаки бир хурсандчилик эмас, балки эски кунларнинг ҳарорат ва муҳаббат тўла парчасини ҳам бирга олиб келгандай эди. Бутун юзлар кулар, бутун қалбларда очиқ деразалардан кечалари уйга кириб, чироқ атрофида айланган парвоналар, капалакларга ўхшаш бир нарсалар титрарди. Овқат охирида эса у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирган Басима хоним бирдан йиғлай бошлади. Кейин дарҳол кўзларини артиб:

— Фариданинг онасини, Гузидани эслаб кўнглим бузилиб кетди, — деди.

Фарида Комроннинг ўғлини тиззасига ўтқазиб олиб, узум егизаётган эди, холасининг сўзидан сўнг бошини

солинтириб, юзини кичкинтойнинг қўйғироқ, юмшоқ сочлари ичига яширди. Бир оздан сўнг бояги чақчақлик яна бошланди.

Бир маҳал Басима хоним эри билан Трапезунда турувчи Нажмиядан гап очиб қолди.

— У бечора ҳам қайғуда. Утган йил битта қизи дифтеритдан ўлиб қолди, — деди.

Фарида чуқур хўрсиниб:

— Бу аламнинг нималигини мен ҳам биламан, хола. Менинг болам ҳам шу касал билан кетди, — деди.

Дастурхон атрофидагилар бир-бирларига ажабланиб қарашиб олишди. Ойша хола эса:

— А-а, боланг бормиди? Биз билмабмиз ҳам, — деди.

Фарида қайғуриб бошини тебратди.

— Кўрсангиз суқингиз келарди, бирам чиройли қиз эдики! Болам бечорани қутқазиб қололмадим.

— Нечага кирган эди, Фарида? — деб Ойша холаси яна сўради.

Фарида ачиниб лабларини бурди, кейин соддадиллик билан:

— Ўн учга тўлувди. Унга атаб чодра тикувдим, қайнана бўламан деб умид қилиб юрардим, — деди.

Ўтирганлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Азизбей эса:

— Вой Чолиқуши-ей, юзга кирсанг ҳам жиннилигингни, ҳазилкашлигингни қўймас экансан-да! — деди.

Фариданинг ўн уч яшар қизим бор эди, дегани ҳаммани кулдирган бўлса ҳам, ўзининг кўзларига ёш чиқарди. У Наждадни яна ҳам қаттиқроқ кўксига босиб, Мунисанинг тарихини айтиб берди. Овози сўзлаган сари мунгга, аламга тўлиб борди.

III

Шу кеча жуда узоқ ўтиришди. Азизбей гоҳи-гоҳида:

— Фарида, йўлда чарчаб келгансан, ёт энди, қизим, — деб қўяр эди.

Фарида эса аллақачон ухлаб қолган Наждадни бағрига босиб ҳадеб кулар:

— Майли, почча, сизлар билан ўтирсам, яхшироқ дам оламан, мени ёлғизлик чарчатган, — деяди.

У пориллаб турган шахло кўзларини, хушбичим, чиройли лабларини кулимсиратиб узоқ гаплашиб ўтирди. Унда эски Чолиқуши уйғонган эди. Ҳамма қизиқиб кулоқ солаётганини кўргандан сўнг сўзларини бузиб-

чўзиб айтар, фақат арзанда болаларгина биладиган ширин нозли қилиқлар билан лабларипи бурар, тилини чўччайтириб чиқарар, бетларининг чуқурчаларини кўрсатиб тинмай гапирар эди. Қувончидан маст бўлиб ўтирган қари поччаси шу даражага етдики, эски ҳазилкашлигини қилишдан ўзини тутиб қололмади. Фаридани кичкиналигида унинг устки лабини бармоқлари билан қисиб туриб: «Вой ярамас Чолиқуши-ей! Гилосларимни ўғирлаб олибсан, бер бу ёққа!» дея, ушлаб олган лабининг учидан ўпиб оларди.

Азизбей атрофда кўтарилган қаҳқаҳалар ичида «Вой, ундай қилманг, почча!» деб қичқирган Фаридани иягидан ушлаб туриб, эски ҳазилини такрорлади. Кейин Фариданинг юзига тикилиб туриб:

— Менда нима гуноҳ, Чолиқуши? Ҳамма айб ўзингда. Уйли-жойли, салобатли хотинсану, ҳали табиатинг, юзинг ёш боланикига ўхшайди. Ким сенинг юзингни жувон юзи дейди? — деди.

Комроннинг юзи оп-оқариб кетди. Чолиқуши бошқа бировники эканлигини у биринчи марта ҳис этди.

Шу кечадан кейинги икки кун ичида Комрон Фаридани жуда оз кўрди. Чолиқуши ўн йил аввал Тақирдоғида бир неча тенгқур қизлар билан дўст тутинган эди. Энди улар уй-жойли, салобатли хонимлар бўлиб қолишган. Ана шу дўстлари Фаридани ҳоли жонига қўйишмас, йўқлаб келиб бир неча соатлаб ўтиришгани ҳам етмай, қайтишларида Чолиқушини ҳам судраб уйма-уй, боғмабоғ олиб юришарди.

Мужгон Комроннинг ичидан эзилаётганини кўриб қувонар, кўзлари кулиб турса ҳам, шикоятланиб гапирарди:

— Оббо, Фаридани ҳеч бизга тўйдиришмас экан-да. Аслида-ку шундай юргани яхши-я, нимага десанг, баҳри очилади, ёзилади.

Комрон шу икки кун ичида Фаридани бир марта овқат маҳалида, иккинчи марта кўчадан чодрага ўраниб кириб келаётганида кўрди.

Ниҳоят, учинчи кечанинг тонги ҳам келди. Комрон одатига қарши бугун жуда эрта турган эди. Тонг энди-энди ёриша бошлаган, ҳали ҳамма уйқуда ётган пайт эди. Комрон ҳужрасининг деразаларидан бирини очаётганда, бирдан кўзлари боғда юрган Фаридани кўриб қолди. Деразанинг очилганини у ҳам сезган эди. Бирдан бошини кўтарди-да, янги чиқиб келаётган қўёшга қарши қўлини соябон қилиб туриб:

— Уйғондингизми, Комронбей? — деди. — О, одаларингиз ўзгариб кетибди. Бурунлари сизни уйғотиш учун деразангиздан ёзда ҳовуч-ҳовуч тошлар, қишда эса қорлар отиш керак бўлар эди. Сиз ҳам жиндек анатолиялик бўлиб қолибсиз. Мен Анатолияда шу маҳал уйғонсам: «Танбал, одам ҳам офтоб чиққандан кейин турадим!» деб уялтиришарди.

Эски ўйинқароқ, хушчақчақ Чолиқушини эслатаётган бу сўзларини сўйлагувчининг овозида қалбга саринлик ва мусаффолик бағишловчи тиниқ оқар сув оҳанги бор эди.

Комрон юраги бетламайгина сўради:

— Мен ҳам чиқайми, Фарида?

Фарида қўлини ҳамон пешонасида қуёшга соябон қилиб туриб, эски вақтлардагидек яшириқча мазах қилди:

— Зах ҳавонинг нозик вужудингизга озор етказишидан қўрқмасангиз, ёмон бўлмас эди. Сизни анатолиячасига меҳмон қилардим.

Фарида Комронни каттакон ёнгоқ дарахтининг тагига олиб бориб, кеча кечқурун эсдан чиқиб қолдирилган бир стулга ўтқазди.

— Энди мени бир зумгина кутасиз, Комронбей.

— Такалуфни қўямиз деган эдик шекилли?

— Бир озгина сабр қиласиз, вақти билан-да. Бирданига ҳурматсизлик қилолмайман, юрагим дов бермайди.

Комрон кулди.

— Лекин бу яна ҳам зўрроқ ҳурматсизлик, Фарида! Менга: «Комронбей!» деб муомала қилсанг, мени масхара қилаётгандай туюласан. Йўқ, рухсат бермайман бу хилда муомалангга!

Фарида ҳам куларди:

— Тўғри, ҳаққингиз бор, ҳаққинг бор, ундай демасликка тиришаман. Энди менга рухсат, сенга сут қайнатиб келай.

— Фарида, қўй, илтимос қиламан!

— Бекор ўжарлик қиласан! Анатолиялик хотиннинг ўз майлича иш кўришига, хизмат қилишига йўл қўйиши — унинг учун кўрсатилган энг катта ҳурмат бўлади. — У бир оз ҳазил-мутойиба, бир оз қайғули оҳангда сўзини давом қилди: — Ахир кўнгил овлаш учун уй ишини қилишдан бошқа ҳеч қандай жозибамиз йўқ-ку!..

Фарида кетди. Унинг ҳозиргина ўрнидан туриб, боғда қўлида мис қумғон билан қуруқ чўп йиғиб юрган қоровул билан гаплашгани эшитилиб турарди.

Ахийри у ичидан буг чиқиб турган бир коса қайноқ сут кўтариб келди.

— Сутдан кўнглим тўлмади, Комрон. Лекин уч кундан сўнг, ҳа, бугун қайси кун? Бўлди, пайшанба кун эрталаб сени зиёфатга чақираман. Шу қўй сутини ичсану, лекин кўрасан, бутунлай бошқа, аломат нарса бўлади. Бу менинг каттакон сирим, қандайлигини билгинг келмайдими? Қизиқмайсанми? Вой ўлай, одам ҳам шунчалик ҳиссиз бўладими! Хўп, ҳозирнинг ўзидаёқ айтиб бера қолай. Қўйни уч кун нок билан боқаман. Назаримда, совқотаётганга ўхшайсан, ҳаво бир оз салқин. Нима, мени Басима холам, «тентак қиз, ўғлимни касал қилиб қўйибди!» деб қарғасинми? Тўхта, мен совуққа, захга ўрганиб қолганман, рўмолимни берай, ўраниб ол.

Фарида тўғноғич билан бўйнига тўгнаб олган қизил юнг шарфини чиқарди-да, эрталабки зах ҳаводан озор тортаётгандек, секингина титрай бошлаган Комроннинг елкалари билан кўкрагини ўраб қўйди.

Комроннинг кўзлари олдида ўн йил аввалги бошқа бир оқшом гавдаланди. Қўзётогидаги чорбоғнинг ташқари эшигидан бир неча одим нарида... яна шундай елкаларига кичкина кўкранг пальтосини ташлаган калта этакли, қора фартуғли мўъжазгина мактаб қизини, унинг кўк сиёҳ билан бўяган бармоқчаларини кўрди. Ушанда катта одамлардай. «Энди сени асраш менинг бурчимдир» деган эди. Уша овоз ҳозир яна Комроннинг қулоқларига эшитилди.

— Комрон, худди қариларга ўхшайсан-а! Қўлингдан сутинг тўкилиб, тиззаларингни куйдирсайди. Нега бундақа ўйчансан?

— Ҳеч, эсимга бир нарса тушди-да...

Фарида эсига тушган нарсасини айтдиргиси келмаётгандай сўзини бўлди.

— Мен ҳам шундай. Елкангда рўмол кўриб: «Комрон хоним» деганим эсимга тушди.

* * *

Фарида ишини битиргач, Комроннинг рўпарасига, наст курсичага келиб ўтирди. Қалин, пишиқ бурса ипагидан чоклари кенг энгли қилиб тикилган вилоят бичимидаги қўйлаги бўйнига, кўкрагига маҳкам ёпишиб турарди. Тирсақларини тиззаларига қўйди, иягини қўлларига

тиради, бетларини ҳовучларини ичига олиб, гашира бошлади.

Комрон унинг юзини шу қадар мусаффо ёруғда, шу қадар яқиндан биринчи марта кўрмоқда эди. Чехраси бир оз озган, сўлиган эди. Бу озғинлик кўзларини яна ҳам каттароқ қилиб, теваракларидаги билинар-билинемас кўлкалар уларни яна ҳам қорароқ қилиб кўрсатарди. Беш йил аввалги Чолиқушининг учқунлар пориллаб турган шахло кўзларига энди олов яқинида қовжираган гуллар шўри тушган эди. Аммо бу кўзлар яна бурунгидай кулади, яна бурунгидай маъсум бир дадиллик билан ҳайиқмай қарайди. Лекин Комронга у кўзларнинг бурунги чуқурлигини, тубини кўра олмаётгандай туюларди.

Сочлари ҳам вилоятлардаги сингари фарқи ўртадан қўйилиб, иккита йўгон-йўгон қилиб ўрилган эди. Ўрилганда ҳам шундай тортиб ўрилган эдики, пешонаси билан чаккаларининг териси хиёл чўзилиб, қалам қошларининг учлари бир оз юқорига кўтарилибди, яна ҳам тиниқ, пафис кўринган терисида кўкимтир ингичка томирлари бўртиб чиқибди.

Сўзларидан зиёда овозига маҳлиё бўлиб ўтирган Комрон унинг юзини томоша қилиб туриб бир нарсага диққат қилди: Фариданинг ранги оилавий ҳаёт кечираётган ёш, бахтли жувоннинг рангига ўхшамасди. Бу юзда узилмасдан сўлишга маҳкум бўлган гулларда, шунингдек, ишқ-муҳаббат лаззатини тотмай қариб ўтадиган қизларда кўрилган безгак қизиллигига ўхшаш яширин бир оташ, касалларга хос бир тиниқлик бор эди.

Тонг қуёши бу юзни шу қадар нозик, маъноли қилиб кўрсатардики, йигит ҳушидан кетгудай бўлиб ҳавасланар, йиғлагиси келиб ўтирарди. Изтироб қиз юзини шу қадар чиройли қилиб юбориши мумкинлигини Комрон ҳеч маҳал ақлига келтирмаган эди.

Фариданинг лабларидан табассум аримас эди. Эски оҳангига бир еридан нозиккина дарз кетган биллурнинг мунгли, шикоятли жарангги қўшилган овози билан болалик чоғларининг хотираларидан гапирарди...

Комрон юрагини чангаллаб туриб, кейинги ҳаёти қандай ўтганлигини сўради. Фарида бирдан жиддийлашиб, бошини чайқади.

— Эсимдан чиқди, Комрон. Ун беш ёшимгача, шу ерга келган вақтларимгача бўлиб ўтган нарсалар эсимда, қолганларини эса туман босди, кўрмайман.

Хотираларини босиб қолган тумандан гапирётганда, кўзларини ҳам туман босиб борар, бошини бир ёнга эгиб, узоқ-узоқларга тикилиб ўтирарди.

Фарида энг эски болалик хотираларидан сўнг, ниҳоят кейинги ўн беш йил изларидан баҳс эта бошлади. У Ҳожи халфанинг ажойиблигини, Зайнилар оқсоқолининг ўғитларини, мудир Ражаб афандининг аломатлигини ҳикоя қилиб турганда, кулувчи кўзларига, жонли ҳаракатларига баъзан бир сабабсиз ҳорғинлик чўқар, шунда овозидаги синиқ биллурнинг сезилар-сезилмас жаранги яна ҳам кучаяр, яраланган қалб фигони каби титрарди.

Фарида дарё бўйидан сўз очганда, Комрон кўзларини юмди-ю: «Фарида танбур чалаётган севгилисининг тиззасига бош қўйиб, унинг кўзларига тикилган ўша шаршарак бўйи бўлмасин тагин!» деб ўйлади.

Чолиқуши ҳаётига оид бир қанча майда-чуйда ва аҳамиятсиз нарсаларни айтиб бергандан сўнг, бирдан эсига тушгандай:

— Комрон, сенга ҳали поччангнинг суратини кўрсатганим йўқ, а? — деди.

У бўйнидаги тилла занжирда осиглиқ кичкина олтин медальонни олиб, Комронга узатди.

Йигит саросимага тушганини, титрай бошлаганини сездирмасликка тиришиб, суратни олди. Фарида у билан бирга суратни томоша қилиш учун бошини энгаштирди, юзи Комрон юзига яқинлашди.

— Унинг юзига қара, Комрон. Нақадар олижаноб, нақадар иссиқ, а?

Йигит эса кўз қири билан Фаридага сездирмайгина қараб турарди. Фарида қаттиқ ўйга ботгани ва суратга бутун борлиги билан тикилиб қолгани учун унинг қараб турганини сезмади.

Комроннинг ҳаётида бу энг аччиқ, энг изтиробли исён минути бўлган бўлса керак. Демак, Фариданинг нозли, ёқимли ва пок гўзаллиги мана шу оқсоч, дағал юзли сўлоқмон чолга насиб бўлибди-да?

Комроннинг кўз ўнгига даҳшатли бир манзара келди. Фарида уялганидан лавлагидай қизариб кетган юзида жавдираб турган шахло кўзларидан дув-дув ёшлар тўкиб, болаларники сингари маъсум лабларида ёлбораётганга ўхшаш бир титроқ билан чол қўлларида ўзини уриб типирчилаётгандай кўринди.

Чолиқуши унинг юзига қарамаган бўлса ҳам, лекин хаёлидан ўтган ўйларни сезгандай бир сесканди-ю, медальонни секин олиб кўксига қўйди. Кейин:

— Узр энди, мен борай, Комрон. Уйда меҳмонлар бўлса керак, — деди.

IV

Чолиқушининг уясига қайтганига ўн кунга яқинлашиб қолган бўлса ҳам Азизбей поччаси ҳар куни кечқурун:

— Пайқаяпсизларми, болалар? Уйимизга файз кириб қолди. Чолиқуши бу сафар қалдирғочга ўхшаш қанотларида баҳор келтирди. Аттанг, баҳорнинг яна бир куни ўтиб кетди-да, — дейишини қўймас эди.

Фарида бўлса кулиб:

— Ҳечқиси йўқ, почча, бир неча йилдан кейин яна рухсат олиб келаман. Хафа бўлманг, ҳали олдимизда анча кун бор, ҳалитдан ўзимизни дили сиёҳ қилиш жуда ҳам зарурми? — деярни.

Чолиқуши тамомила эски Чолиқушига айланган эди. Уткинчи бўронда соврилгандан сўнг яна қуёшга етган тоза гул сингари кун сайин очилиб борарди.

Чолиқуши яна уйдаги болаларга онабоши бўлиб олди. Мужгоннинг уч яшар қизидан ва ундан хиёл катта Наждаддан бошлаб то ўн етти ёшли Нармингача катта-кичик болаларнинг ҳаммаси унинг пинжига кириб олди. Булар эртадан-кечгача Чолиқушидан бир одим ҳам қолмай чорбоғни тўс-тўполонга, қий-чувга, ўйинкулгиларга тўлғазишарди. Гоҳи маҳаллар уларнинг тўполони шу даражага етардики, катталар танбеҳ қилишга мажбур бўлардилар. Лекин катталарни суюнтирадиган бошқа томон ҳам бор эди. Комрон билан Фарида ҳар нима бўлганда ҳам эски нишонлилар, унашилган кишилар эди, шунинг учун сўнгги беш йил ичида битиб кетгандай кўринган эски яранинг яна очилишидан кўрқардилар. Фариданинг ёш болаларча шўхлиги, уни фақат узоқдан томоша қилишдан бошқасини хоҳламагандай кўринган Комроннинг ҳалим, сокин бахтиёрлиги уйдагиларни ташвишдан қутқара бошлаган эди. Шундай бўлса ҳам улар Комрон билан Фаридада эски вақтлардаги «ака» ва «сингил» ҳисларини яна эҳтиётти шартдан кучайтиришга ҳаракат қилдилар. Ухлаб қолган касалнинг уйда уни уйғотиб қўйишдан кўрқиб, қанчалик шивирлаб гапирилса, улар олдида ҳам эҳтиётсиз бир сўз билан у аламли ўтмишни уйғотиб юборишдан шундай кўрқар эдилар.

Баъзан Азизбей Фаридадан:

— Мунчалик шошилмай, кўпроқ турсанг бўлмайди-ми? — деб сўради.

Чолиқуши эса кетиш сўзини эшитиб, ҳар доим машқи тушар:

— Иложи йўқ-да, почча. Ҳар нима бўлганда ҳам Чолиқуши бошқа уянинг онаси, унинг йўлига кўзлари тўрт бўлиб турганлар ҳам бор, — деярд эди.

* * *

Комронга қаттиқ тегаётган бир нарса бўлса, у ҳам Фарида билан Наждад ўртасидаги аҳиллик эди. Комрон боланинг Чолиқуши қўлларида ухлашини, ана шундан кейингина уларнинг айрилишини кутишга мажбур бўларди.

Комрон бир куни Фариданинг бола билан жанжал қилаётганини эшитиб қолди. Чолиқуши бўғилиб:

— Қани, Наждад, айт-чи, яна бир марта «амма» дечи, амма, амма... — деярди.

Лекин Наждад унга бўйсунмас, ўжарлик билан сариқ бошини силкитиб:

— Ойи, ойи, ойи, — деярди.

Комрон ҳайиқиброқ:

— Қўй, Фарида, ойи деса деяверсин, нима зиёни бор? — деди. — Ким билади, балки шундай дейишга эҳтиёж сезаётгандир.

Фарида ҳеч нима демади. Фақат эгилиб, боланинг бошини силай бошлади.

V

Бошқа бир куни эрталаб Комрон ёпиқ деразага майда тошлар келиб урилганини эшитиб уйғонди. Фақат Фаридагина шу тахлит уйғотишини у биларди. Чолиқуши яна катта ёнғоқ тагида понушта қилишга чақириб келган эди. Дастурхонда дастлабки кунлари ваъда қилгандек, жуда ҳам ёқимли нок ҳиди анқиб турган ажойиб сут, бунинг ёнида қишлоқларда ёпиладиган майда кулчалар, мураббога ўхшаш пуштиранг бир нима солинган ликопча бор эди.

Фарида кулчаларга мураббо суртиб Комронга узатди-да:

— Мана, тотиб кўр, кейин менинг қанчалик пазанда эканимни биласан, — деди. — Бу нонларнинг отини билмайман, лекин мураббонинг оти «гулбашакар».

Фарида ишини битиргандан сўнг яна ўша паст курсичага, Комроннинг оёқлари остигинасига ўтирди.

— Энди айт-чи, Комрон, гулбашакар ёқдимми?

Йигит кулиб жавоб қилди:

— Ёқди.

— Яхши кўриб қолдингми?

— Яхши кўриб қолдим.

— Яна бир марта айт.

— Яхши кўриб қолдим.

— Унақа эмас, Комрон, «мен гулбашакарни яхши кўраман» де.

Комрон бу болаларча нозга тушунмай кулди-да:

— Ҳа, мен гулбашакарни яхши кўраман, — деб такрорлади.

Фариданинг юзи лоладай қизарди, кўзлари парпираб ёнди, уялганидан киприклари пирпиради, ялинаётган ёш боладек бўйнини эгиб, илтимос қилди.

— Комрон, яна бир марта: «Мен гулбашакарни жуда яхши кўраман» дегин.

Йигит, хоҳлагани берилмаганда йиғлаб юборган ёш боланики сингари унинг бурилиб, титрай бошлаган лабларига таажжубланиб қараб турди, кейин сабабини ўзи ҳам билмаган ички бир ҳаяжон билан титраб:

— Гулбашакарни жуда яхши кўраман, сен хоҳлаганингча яхши кўраман, — деди.

Фарида ёш бола севинчи билан чапак чалиб юборди. Лаблари кулиб турса ҳам, кўзларига ёш келди. Аҳамиятсиз нарса учун йиғлаётган бошқа бировни уят қилаётгандек ўз-ўзидан кулиб: «Пазандалигингни мақтагани учун шунчалик суюнишинг қанчалик эси пастлик-а, қанчалик эси пастлик-а!» деб кулар, масхара қилар, бармоқлари билан кўзларини қуритишга уринар эди. Лекин ёшлари инсофга келмас, ҳадеб қуйилар, яна қуйиларди. Бўғиқ товуш билан бирдан фарёд кўтарди-ю, юзиши қўллари билан бекитиб, йиғлай-йиғлай уйга қочиб кетди.

* * *

Бир куни кечқурун Комрон поччаси билан бозордан қайтиб келаётган эди. Болалар уларни узоқдан кўришди-ю, одатларини қилиб, дарвоза олдига тизилишди. Болалар улардан мева, қанд-қурс, шоколад кутардилар.

Комрон уларга тегишларини улашиб турганда, оёқлари остига бир сиқим майда тош келиб тушганини сез-

ди. Болалардан бўшаб, дарҳол теварагига жавдираб қаради. Нарироқда, каттакон бир каштан дарахти орқасида Чолиқуши Комронга қўли билан бир нималар ишора қилиб турарди.

— Маъносига тушунсангиз керак, Комронбей? Биз ҳам бормиз, — деди.

Фарида кесатганда ёки шўхлик қилгиси келганда ҳаммиша бўласини «сиз»лай бошларди. Ҳозир ҳам кулиб туриб сизлашини давом этди:

— Мени барвақт истеъфога чиқариб юборибсиз. Қани менинг тегишим? Эски қилмишларингиз унутилган деб ўйлаётгандирсиз, афандим? Ё ҳозир сукут ҳақини берасиз ё бўлмаса ўша эски гилос воқеаси бугун кечқурун дастурхон устида жонланганини кўрасиз.

Фарида бундан ўн йил аввал мана шу дарвоза олдида қилгандек, ҳозир ҳам тилини тишлари орасида қисиб, унинг пушти учини чиқариб туриб кула бошлади.

Комрон пальтосининг чўнтагидан битта қутича чиқарди, кейин кулиб туриб:

— Атаганим бор эди, Фарида, бу кўп яхши бўлди, — деди. — Мен ҳам бугун ичига ром солинган бир қути шоколадли конфет олган эдим, хилват қилиб ўзим емоқчи эдим, начора, модомики, шундай хавфга учрадик, нима ҳам деяр эдик...

Фарида ёш боладек суюниб кетди.

— Вой, қандай яхши-я, қандай яхши-я!

— Лекин битта шартим бор, Чолиқуши, конфетларни яна ўзим оғзингга солиб қўяман.

— Қандай қилиб?

— Ҳов бир вақтлардагидек-да. Ўн икки-ўн уч ёшингда қандай қилардик.

Комрон шу сўзларни айта туриб, Фаридага битта конфет узатган эди, у бир неча секунд иккилангандан сўнг секин бошини чўзиб, хиёл титрай бошлаган лабларини очди. Лекин Комрон ҳар қанча қистаса ҳам, Чолиқуши қолган конфетларни бу хилда олишга кўнмади.

— Менга бер, овқатдан сўнг Наждад билан сўймиз, — деди.

— Фарида, юр, ана шу деворгача борайлик. Қара, денгиз нақадар чиройли бўпти. Бир оз гаплашамиз, томоша қиламиз.

— Хўп. Олдин шу қутичани ичкарига ташлаб чиқай. Бир зумгина кутиб тур.

Комрон уни билагидан ушлади. Бу унга биринчи марта жасорат қилиб, қўл тегизиши эди.

— Йўқ, Фарида, сенга ишониб бўлмайди. Бир зумгина кутиб тур, келаман дейсану, келмайсан. Ёки келсанг ҳам, ким билади, қачон ва қандай келасан. Шунақа, сенга ишончим қолмаган, Фарида, — деди.

Чолиқуши ҳеч нима демади, фақат бошини эгиб, у билан ёнма-ён юриб кетди.

Комроннинг шу оқшом машқи паст эди. Ўзини босолмай, калта-култа, келишмаган сўзлар билан нуқул зорланарди. Пастда оқшом ғира-шираси қуюқлашиб борар эди. Комрон учиб кетаётган бир гала қушни кўрса-тиб:

— Фарида, яқинда сен ҳам шу қушлар сингари учиб кетасан, а? — деди.

— ...

— Менга қара, холаларингни, бўлаларингни, эски дўстларингни, болалик чоғларинг ўтган ерларни ташлаб кетганингда наҳотки юрагинг ачишмаса?

— ...

— Уянгда бошқаларни бахтиёр қилиб, ўзинг ҳам бахтиёр бўлиб яшар экансан, сен қақшатиб кетаётган бошқа бир уянинг хароб ва паришон аҳволи наҳотки сени дилгир қилмаса?

Фарида жавоб бермас, ҳатто эшитмас ҳам эди. У калтагина қаламча билан қутига бир нималар ёзиш, бир нималар чизиш билан овора эди.

Комрон нафси оғриб:

— Жавоб бергинг йўқ, а, Фарида? — деди.

Чолиқуши унга ўйчан ҳолатда қаради.

— Кечир, Комрон. Эс-хушим бошқа ерда эди. Нима деганингни эшитмадим. Бир замонлар битта ашула эшитган эдим, сўзи эсимдан чиқиб кетувди, ҳайронман, ҳозир бирдан эсимга тушиб қолди. Яна унутиб қўймайин деб ёзиб олдим. Хоҳласанг, мана, ўқи. Совқотиб қолдим, кечир, мен кириб кетаман.

Комрон қутичанинг ости томонига Фариданинг шикаста қалами билан ёзилган шу тўрт сатрни кўрди:

Бағрим ўти, очтирма, менинг оғзимни зинҳор,
Золим, мени сўйлатмаки, қалбимда нелар бор.
Билмайманми, қилмишларинг, айлама инкор,
Золим, мени сўйлатмаки, қалбимда нелар бор!

Бу воқеадан тўрт кун ўтди. Шу давр ичида Фарида Комрондан ўзини олиб қочиб юрди. Комроннинг у билан ёлғиз қолиш ниятидаги баҳоналарини, турли ҳийла-лаю найрангларини пучга чиқариб борди. Бошқалар олдида гаплашиш тўғри келган пайтларда эса юзига қарамас, кўзларини тўқнаштирмас эди.

Тўртинчи куни кечки пайт уйдагиларнинг ҳаммаси майда болаларни олиб меҳмонга кетишди. Энди улар хуфтон намозидагина қайтиб келишлари мумкин эди.

Ташқарида қаттиқ шамол эсиб, тўзу тупроқни осмонга совурганига қарамай, Комрон уйдан чиқиб айлангани кетди.

Узоқ тепаларда шамол гувиллар, кўринмас ёмғир савалаётгандек, дарахтлар силкиниб шовиллар, узоқ-узоқларга чўзилиб кетган йўлларда тўз-тупроқ қуюнлари қутурарди.

Шамол Комроннинг юзига чангларни келтириб урар, кўзларига кирар, у ҳар қадамда бир тўхтаб, шамолга орқасини ўгириб туришга мажбур бўларди. У яйдоқ тепа лабида сўппайиб турган каттакон қояни кўрди. Тош ёнида битган ингичка, жонсиз бир дарахт шамолда яланғоч шохлари билан тинмай ларзангларди. Комрон йўлини ўша ёққа бурди. Тошнинг бир бурчига, шамол панасига келиб ўтирди.

Шунча гулдуроста, тўс-тўполонга қарамай, ҳаммаёқ унга саҳро каби бўм-бўш кўринди... Комронга табиат ҳеч маҳал шу бугунгидай руҳсиз, унинг бутун ҳусни-чиройи ҳеч вақт лузумсиз, ҳаёти бунчалик умидсиз кўринмаган эди!

Бирдан йўлнинг узоқ-узоқларида, унинг денгиздан чиқиб келаётгандек туюлган сувга яқин бир нуқтасида инсон қораси кўринди. У кийимларининг рангидан хотин киши эди. Комрон сабабини ўзи ҳам билмай, пастга тушиб қўрага қараб юриб кетди. Бир оз боргандан сўнг Нарминнинг оч пуштирангли чоршафини таниди. Ёш қиз ҳам уни кўрган бўлса керак, узоқдан шамсиясини силкита бошлади.

Комрон: «Нега Нармин бошқалардан айрилди, нега ёлғиз келяпти?» деб ҳайрон бўлди-ю, қадамини тезлаштирди.

Ёш қиз шамолга қарши энгашиб, бир қўли билан

этақларини, иккинчи қўли билан эса чоршафининг йирткич қуш қанотлари сингари лапанглаб, юқори кўтарилган пелеринасини ушлаб келарди.

Қиз юзини кўрағ-кўрмас Комроннинг юраги қинидан чиқиб кетаёзди; Нарминнинг чоршафини ёпиниб, Фарида келарди!

Иккаласи бир-бирига яқинлашган пайтда бирдан шамол Фариданинг қўлидаги шамсияни учириб кетди. Чолиқуши войлаб шамсиясини ушламоқчи бўлган эди, шамол бир қутурди-ю, этақларини кўтариб, пелеринасини учирди, сочларини тўзгитиб юборди. Комрон вақтида етиб келди: шамсияни бир бута тагида ушлаб олди. Кейин Фариданинг ёнига чолиб келиб, уни пальтосининг этаги билан шамолдан тўсди, чоршафини ёпиниб олишига ёрдам берди.

— Яхшиямки, вақтида келиб қолдинг, Комрон, — деди Чолиқуши. — Оз бўлмаса шамол мени чинакам чолиқушилари сингари учириб кетарди!

Фарида яна бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин шамол қутуриб, бошини эгишга, кўзлари билан оғзини юмишга мажбур қилди.

Улар секин-секин юриб кетишди. Комрон уни йўл бўйи пальтосининг бағри билан шамолдан тўсиб борди.

Фарида энди сўзлай оладиган аҳволга келган эди. Лекин у, нима учундир, гапиришдан кўра кўпроқ кулар эди. Баайни кулги шамолига йўлиққандай ўзини тутолмай нукул хохоларди. Кулгидан бўғилиб, нафаси тикилиб туриб, кулгининг сабабини англата бошлади:

— Биласанми, нимага куляпман, Комрон? Меҳмондорчиликда ўтирувдик, бирдан бозорга боришим зарурлиги эсимга тушиб қолди. Эгнимда йилдирим бор эди, бу аҳволда, албатта, бозорга боролмасдим. Бечора Нармин битта яхшилик қилиб юборди. Бозорга унинг чоршафини ёпиниб бордим. Бетим ёпиқлик, бозордан чиқиб келаётсам, бир офицер орқамдан эргашиб келаверди. Бир маҳал етиб келиб: «Нармин хоним, сизмисиз? Нақадар кутилмаган бахт-а!» деса бўладими? Боёқиш Нармин менга яхшилик қиламан деб, ўзини шарманда қилиб қўйгани менга шунақаям қизиқ туюлдими, мен пиқиллаб кулиб юбордим. Бечора офицер янглишганини тушуниб, қочворди... Қочмай нима ҳам қилсин: Нармин ўрнида кап-катта хотинни кўради-ю...

Комрон кулимсираб туриб эшитди. Фарида давом этди:

— Лекин бечора қизнинг сирини сенга айтиб, кўп

ёмон иш қилдим. Тийилиб ўлмаган тилим қўймади-да... Жон Комрон, худо ҳаққи, бировга оғзингдан чиқарма, хўпми? Балки келажакда, ким билсин, Нармин унга кўнгил қўйиб қолар... Оғзингдан чиқармасанг, уларга қилдиган яхшилигинг шу бўлади...

— Ваъда бераман, Фарида. Лекин Нармин ҳали жуда ҳам ёш-ку...

Фарида:

— Эҳтимол. Лекин бунақа ёшларнинг қалби кўринганидай бўлиб чиқавермайди, — деди.

Унинг сўзларида заиф бир гина бор эди.

Шу сўзлардан кейин анчагача жим боришди. Ҳамон ёнма-ён кетишарди. Шамол аста-секин сусайиб, уларнинг қадамлари ҳам секинлашиб борди. Бечоралар йўлнинг тугашидан қўрқар эдилар.

Комрон ичидан эзилиб ўйларди: «Боягина табиат менга маъносиз, ўзим эсам кераксиз бир нарса бўлиб кўринган эди... Энди эса пуштиранг қизалоқ чоршафи ичида титраётгандай кўринган нозик, кичик, чиройли нарсани шамолдан бир озгина ҳимоя қилиш менга қанчалик бахт келтирди. Ҳамма вақт шундай бўлиши мумкин эди. Мен бу кичкина, кўҳликкина вужудни хоҳласам бахтиёр қила олар, ўзим ҳам бахтиёр бўла олардим... Афсус!»

Фарида хаёлга чўмиб, қадамларини аста-аста секинлаштириб борарди. У бирдан яна гапира бошлади, гапирганда ҳам ҳозирги суҳбатларига ҳеч алоқаси бўлмаган нарсалар тўғрисида гапирарди:

— Ҳар нима бўлганда ҳам, бу кичкина саёҳат баҳримни анча очди. Бир-икки йил гаштини суриб юраман... Кейин, холаларимни, ҳаммангизни соғинсам, тагин келман... Ана шундай қилиб, йиллар ўтади, секин-секин сочларим оқара бошлайди, сеники ҳам шундай бўлади, албатта. Бир-биримизни кўрганимизда яна хурсанд бўламиз, айрилганимизда эса ачинишимиз балки озайиб борар... Ким билади, бир кун эмас-бир кун бутунлай қайтиб ҳам келарман, шундай эмасми? Ҳаёт бу, ҳар нарса бўлиши мумкин... Ана шунда сен менинг чинакам акам бўлиб қоласан... Қарилар бирин-кетин кетишган сари биз ҳам бир-биримизнинг қадримизга кўпроқ етадиган бўламиз. Майда, аҳамиятсиз камчиликларимизга ортиқча нарво қилмаймиз. Шундай қилиб, умримизнинг сўнгги дамларини ёшлик чоғларимиз ўтган ерларда...

Овозининг биллурдаги кўринмас дарз жаранги кучайиб, сўзларига яширин ҳузун ва алам оҳанги бериб борарди...

Йўлда боласи билан кетаётган бир тиланчи хотинга дуч келишди. Яланг оёқ бола Фариданинг атрофида парвона бўлар, озгин қўллари билан унинг этаklarини силарди.

Комрон хотинга хайр берди. Фаарида эса кичкина етимчаларни суйиб-суйпашга ўрганиб қолгани учун гадоь боланинг бошини силашдан жирканмади.

Улар яна юриб кетишганда, тиланчи хотин орқаларидан дуо қилиб қолди:

— Худойим бир-бирингиздан айирмасин. Худойим шу чиройли қизни сенга эҳсон қилсин!..

Ёшлар ихтиёрсиз тўхтаб қолдилар. Комроннинг қалбидаги аламли ўтмиш кўз ўнгида акс этди.

— Фаарида, эшитдингми, нима деганини? — деб сўради у.

Бу саволга Фариданинг кўзларидан юмалаган бир жуфт йирик томчи жавоб бўлди. Энди улар бир-бирларига яқин келишга ботинишмай, айри-айри юриб кетишди.

* * *

Улар чорбоққа оқшом ола-қоронгисида етиб келишди. Шамол тиниб, ҳаво очилиб кетган эди. Дарахтлар эса узоқ курашдан чарчаб, мудраб қолгандек кўринарди. Қояларда худди ичидан сизиб чиқаётгандай нозик садаф шуъла гоҳ пориллаб кўринади, гоҳ ўчиб қолади.

— Ҳозир вақт эрта, Фаарида. Ҳали улар шаҳардан қайтиб келишгани ҳам йўқ. Уша қоя томонга бориб, айла-ниб келсак, нима дейсан?

Фаарида бошини солинтириб, мажолсизлик билан:

— Менга рухсат бер, Комрон. Бориб ечинмасам бўлмайди, шамол бошимни оғритиб юборди, — деб узр сўради.

Ҳалигина Фариданинг жонли, ўйноқи вужуди атрофида худди жонли нарсадай учиб, кўксини, тиззаларини эҳтирос билан қучиб турган пуштиранг чоршаф энди жонсиз латтадай елкаларида солиниб турарди.

Фаарида қимирлашга мадори қолмагандек, дарвоза ёнидаги тошга секин ўтирди-да, қумга шамсияси билан умидсизлиги қадар чуқур, ҳаёти каби шикаста чизиқлар чиза бошлади. Бир оздан сўнг Комрон ҳам ёнига ўтирди, елкасини Фариданинг елкасига тегизиб, қўлини секин ўз қўлига олди. Қиз бир сесканди-ю, қаёққа қочсам экан дегандек, атрофига жовдираб қаради. Комрон унинг чуқур-чуқур хўрсинганини, ҳозиргина ёввойиларча чақнаган

кўзларига бир дам мўминлик, итоаткорлик малоҳати чўкканини кўрди. Фарида музлаган, титраган қўлини эски нишонлисининг қўлларига таслим қилди. Иккаласи ҳам кўзларини юмди. Комроннинг ёпиқ қовоқлари ичида майда учқунлар живирлашар, у: «Мана, қўлимда Фариданинг қўли титраб тирибди. Демак, одам боласи рўёбга чиқмайди деган тушлар ҳам амалга ошар экан-да!» деб ўйларди. У ахийри кўзларини очди.

Фарида йиғлай-йиғлай ухлаб қолган ёш бола сингари аҳён-аҳёнда хўрсиниб қўяр, ҳамон оғирлашиб бораётган бошини унинг елкасига қўйиб ўтирарди. Фариданинг ҳолида, қўлларини топширишида мазлум киши таслимлиги бор эди.

Комрон ҳар қимирлаганда унинг ўзига яна ҳам яқинроқ суқулганини, қўлини яна ҳам қаттиқроқ сиқаётганини сезиб турди.

Бирдан йигит лаблари паст, ниҳоятда паст товуш билан:

— Мен гулбашакарни яхши кўраман, — деб шивирлади.

Эшикнинг ғитиллаб очилиши ёшларни ширин уйқудан уйғотиб юборди. Фарида ўқ овозини эшитган қуш чаққонлиги билан ўрnidан сакраб турди. Олдинда Нармин кирди. Чолиқуши ҳаяжонли севинч билан унинг бўйнига осилди. Ёш қизни маҳкам-маҳкам қучоқлар, сочларидан, кўзларидан чўлп-чўлп ўпарди. Ҳеч ким бу севинч сабабини билмас эди. Чолиқушининг бир зумгина аввалги ҳорғинлигидан асар ҳам қолмаган эди. Кичкинтойларни қўлига олиб, бошидан юқорига ирғитар, уларни чинқиртирарди.

Ҳамма ичкарига қараб юрганда, Фарида ўзини орқада олиб қолиб, ичкариги эшик панасида Комронни кутиб турди. Уни кўргач, паст товуш билан:

— Мерси, Комрон, — деди.

VII

Эртасига Фарида яна ўзи ёлғиз шаҳарга тушиб, туш маҳалида ҳориб-толиб келди. Чарчаб, ўзи зўрға тушганига қарамай, болаларни яна тўплади-ю, ҳовлида баланд арғимчоқ қилди.

Комрон Азизбейнинг қари, эзма бир меҳмонидан зўрға қутилиб, ҳовлига чиққанда Фарида Наждад билан арғимчоқ учаётган эди. Чолиқуши кучининг борича арғимчоқни учирар, Наждад эса мушук боласидек бўйнига осилиб чинқирарди.

Комрон ўн йил аввалгидек, Ойша холасининг:

— Фарида, қизим, жиннилик қилма, болани йиқитасан! — деб қичқирганини эшитди.

Чолиқуши қулоқ осмади, аксинча, бутун қалби билан қувониб қичқирди.

— Вой хола-ей, нимага қўрқасиз? Наҳдаднинг асл эгаси зорланмаяпти-ю! Шундайми, Комрон?

Фарида болаларнинг энг каттаси, айни замонда энг қўрқоғи бўлган Нарминни чинқиртириб, жонини олгандан сўнг ўзи ҳам арғимчоқдан тушди. Сочлари терлаб, қизариб кетган пешонасига, юзига ёпишиб қолган эди. У қўлига ёпишган арқон ипларини тушириш учун ҳовучларини бир-бирига ишқаб туриб:

— Назаримда, ҳамма учиб бўлди шекилли, — деган эди, Комрон юраги бетламайгина:

— Мени эсдан чиқардинг, Фарида, — деди.

Чолиқуши беҳолгина жилмайди. «Йўқ» дейишга кўнгли бўлмас, «хўп» дейишга эса ботина олмас эди. Ана шундан кейин бир арқонга, бир дарахт шохига қараб олиб:

— Ҳайронман, қандай бўлар экан, — деди. — Арқон иккаламизни кўтара олмас дейман, а, Мужгон?

Мужгон арқонни ушлади, кейин Комроннинг кўзларига секин тикилиб:

— Гап арқонда эмас... Фарида жуда чарчаган. Аҳволига қара, Комрон. Чарчаб зўрға турган хотинни яна бешбаттар чарчатиш гуноҳ бўлар деб ўйлайман, — деди.

Фарида аввал: «Ҳечқиси йўқ, нима бўларди» деб турган бўлса ҳам, кейин Мужгоннинг сўзлари ва кўзларидаги маънони тушунди-ю, гуноҳ қилиб қўйган ёш бола сингари изза бўлиб, қўрқиб бошини солинтирди. Сўнгра паст товуш билан:

— Ҳа, жуда чарчаганман, тобим ҳам жойида эмас, — деди.

Чиндан ҳам аҳволи касал кишиникига ўхшарди, ҳалигина кўзларида чақнаб турган шўхлик ўтаари ҳам сўнган эди.

Мужгон ҳалигача кўзларини Комрондан олмаган эди, у паст овоз билан:

— Мен ўйлаганимдан ҳам баттарроқ бағринг тош экан, Комрон! — деди.

Комрон ҳам Фаридага эшиттирмаслик учун паст товуш билан.

— Нега энди? — деб сўради.

Мужгон уни хилватга судраб кетди.

— Бечоранинг аҳволини кўрмайсанми? Бахтини қора, қалбини яра қилганинг ҳам етмадими?

— Мужгон!...

— Уни шунча йилдан бери биронтамиз йўқламадик. Соғиниб-сарғайганига чидамай, озорларини, алам ва қайғуларини унутиб қайтиб келди. Келган кунлари жуда яхши эди. Сен бўлсанг, қалбида анчагина битиб қолган ярасини яна очиб юбординг... — Мужгоннинг кўзларига ёш келди... — Эртага жўнайди, лекин бечоранинг қанчалик азоб, қанчалик изтироб ичида жўнашини мен яхши биламан... Шундай, Комрон, Фарида эртага кетади! Ҳаммаёғини тайёрлаб қўйди. Мен ҳам бундан беҳабар эдим. Фарида бу сафар менга на қалбини очди ва на ҳаётига доир бирон нарса айтди. Туйқусдан жўнаётганлигини айтди. Имоним комил, бу гапи ёлгон. Аслда Фарида, сендан қочиб кетяпти, ахир қачонгача азоб тортади? Мен бу гапларни сенга шунчаки айтаётганим йўқ, Комрон. Мен бу айрилиқнинг Фарида учун жуда ҳам оғир бўлишидан кўрқаман. Фарида бардам, одамнинг ақли ишонмайдиган даражада бардам, лекин, ҳар ҳолда хотин киши. Сен уни жувонмарг қилган кишисан, шунинг учун ундан қарздорсан! Энди ҳар нима бўлса ҳам шу айрилиқ соатларида ўзингни бардам, оғир тут, Фаридага ҳам иложи борича куч бер, қувват бер.

Комрон бу сўзларни эшитиб, яшил кўзларигача оқариб кетди.

— Фақат Фариданинг хазон бўлган ҳаётини гапирасан, хўш, меники-чи? — деди.

— Сеники ўзингнинг хоҳишинг билан бўлди.

— Бунчалик бағри тош бўлма, Мужгон!

— Тушунгин ахир, иложи бўлганда эди, мен бундай тисарилиб турмас эдим. Нима қилайлик, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди. Ахир Фарида бошқа одамнинг хотини, бечоранинг боши боғлиқ. Кўриб турибман, сен ҳам жуда бахтсизсан. Илгаригидай сендан хафа эмасман. Лекин, нима қилайлик, ночормиз...

* * *

Фариданинг эртага кетиши ҳамманинг қулоғига етган бўлса ҳам, уйдагиларнинг ҳеч биттаси бундан огиз очмади. Кечки овқат чуқур жимлик ичида ўтди. Шу оқшом Азизбей яна ҳам қариб кетгандай эзгин кўринарди. У Фаридани ёнига ўтқазиб олиб, тез-тез елкаларини силайди, иягидан ушлаб юзини ўзига ўгиради, кўзларига тикилиб:

— Оҳ, Чолиқуши! Қариганимда мени хароб қилдинг-да, — деяр эди.

Шу кеча ҳамма ўз хонасига барвақт кириб кетди.

VIII

Вақт ярим кечадан ошган. Чорбоғ данг қотиб ухламоқда. Мужгон хонасидан чиқди. Бошига юпқа рўмол ташлаб олган, бир қўлида шамдон. Гоҳ оёқларининг учини босиб, гоҳ тўхтаб, Комрон ётган хонанинг эшигига келди. Ичкарида на шарпа ва на чироқ. Жувон эшикни секин тақиллатди, кейин жуда паст товуш билан шипшиди:

— Комрон, ухлаяпсанми?

Эшик дарҳол очилди. Комрон ечинмаган эди. Шам ёруғида юзи яна ҳам сўлгин, яна ҳам ҳорғин кўринди. Бу хира ёруг кўзларини қамаштираётгандай, киприklarини пирпирата бошлади.

— Ҳали ҳам ётганинг йўқми, Комрон?

— Кўриб турибсан-ку.

— Нега чирогингни ўчирдинг?

— Шу кеча чироқ кўзларимни ачиштиряпти.

— Қоронғида нима қиляпсан?

Комрон аччиққина кулди.

— Ҳеч, умидсизлик, бахтсизлик захрини ютиб ўтирибман. Хўш, ўзинг нега бемаҳал келдинг? Нима ишинг бор?

Мужгон ҳаяжонини зўрға босиб:

— Битта ғалати хабар олиб келдим. Ҳовриқма, Комрон, ўзингни бос, айтиб бераман, — деди.

Мужгон ичкарига кирди, шамни столга қўйиб, эшикни секин ёпди, кейин гапини нимадан бошлашини билмаётгандай бир оз иккиланиб тургач, юрак дукурини босишга ҳаракат қилиб, вазмин товуш билан:

— Ҳовриқма, ўзингни бос, Комрон, — деди. — Ёмон хабар олиб келганим йўқ, аксинча, яхши хабар. Лекин ҳаяжонинг шундай баландки...

Жувон уни босишга ҳаракат қила туриб, ўзи ҳовриқар, кўзларига ёш чиқиб, овози титрар эди.

— Комрон, бир оз аввал Фариданинг хужрамга кирди. Рангида қон қолмапти, аҳволи аллақандай. «Мужгон, мен шу маҳалгача қалбимни фақат сенгагина очиб келганман, — деди. — Дунёда сендан яқинроқ ҳеч кимим йўқ. Сенга айтадиган яна битта сирим бор, буни эртага

мен кетгунимча сақлайсан, кейин айтишинг мумкин. Биламан, қўққисдан келиб қолганимни кўриб, ҳамманглар ҳайрон бўлдинглар. Сизларни шунчалик соғиндимки, ортиқ чидаёлмадим, деб айтдим, тўғри айтдим. Лекин асосий сабаб бунда эмас. Мен бу ерга дунёда энг яхши кўрган кишим уч ой аввал ўлим тўшагида ётганда унга берган ваъдамни бажариш учун келганман. Мужгон, сизларга ёлғон айтишга мажбур бўлдим. Мен тулман, эрим уч ой аввал рак касалидан вафот этди».

Фарида шу сўзларни айтиб туриб, бошини елкамга қўйди, ҳўнг-ҳўнг йиглади. Кўз ёшларини тўхтата олмай, ҳиқиллаб, нафаси тиқилиб туриб гапирди: «Докторим жон берадиган куни мени олдига чақириб: «Фарида, энди муҳтожлик чекмайсан, бунисидан қўрқмайман, чунки ҳамма нарсам сенга қолади. Сендай содда, оғир бир хотиннинг умрига баҳузур етиб ортади. Лекин мени бошқа нарса ташвишга солади, Фарида. Ҳар қанча бойбадавлат бўлганда ҳам, кимсасиз хотиннинг ёлғиз яшаши қийин бўлади. Иннайкейин, пул бошқа-ю, шафқат бошқа. Фарида, мени гўримда тинч ётсин десанг, ваъда бер: ўлганимдан кейин Истамбулга, қариндош-уруғларинг олдига борасан. Башарти улар олдида бутунлай қолгинг келмаганда ҳам, ҳарҳолда, икки-уч ой бориб тур. Дунё бевафо. Балки бир кун эмас-бир кун яна ўшаларга ишинг тушар. Балки бориб-бориб қалбингда оила шафқатига эҳтиёж туғилар. Қисқаси, Фаридагинам, оиланг билан ярашишингдан кўнглим тўқ бўлса, ўлганимда кўзим очиқ кетмайди, гўримда ҳам тинч ётаман», — деди.

Мен унинг бу сўнги орзусини ерига етказиш тўғрисида йиглаб туриб ваъда бердим. Лекин докторимнинг бу билан кўнгли тўлмади. У эски нишонлим билан ҳам ярашишимни истади, ахир бир кун Комрон аканг бўлиб қолар-ку, деди. Уз қўлинг билан Комронга топширгин, деб менга муҳрланган, битта пакет ҳам берди. «Бунинг ичида битта эски кўнгли китоби бор, мени бир маҳаллар жуда қайғуга солган китоб. Эски нишонлинг ҳам буни албатта ўқишини хоҳлайман. Буни қандай ҳолда бўлса, шундай топширишга қасамёд қил», — деди.

Ҳақиқат шундай, Мужгон. Энди ҳамма гапни билдинг. Боёқиш докторим жуда пок, ҳалол одам эди. У оилам билан ярашишимни ҳаётимдаги ёлғизликдан, етимликдан қутулишимнинг бирдан-бир йўли деб биларди. Бечора, бу нарса мен учун нақадар аламли, нақадар оғир бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган. Шундай қилиб, докторимни Мунисанинг ёнига қўйдиму, Истамбулга

қараб жўнадим. У ерда эшитган нарсаларим докторимнинг васиятини ерига етказишим мушкул бўлишини кўрсатди. Комроннинг хотини вафот қилганини фақат ўша ерда эшитдим. Кейин мен тўғримда ҳар хил бўлмагур гаплар тарқалганини билдим. Комроннинг хотини тирик бўлганда ҳам бошқа гап эди. Менга эри яқинда ўлган тул хотин, деб қарашар, оиласида бир неча кун туриб кетишга келган, деб ўйлашарди. Мана энди ҳаммагиз, Комрон ҳам, сен ҳам — мени ҳаммадан кўпроқ тушундинг. Сен мен тўғримда қандай ёмон нарсалар ўйлашинг мумкин эди. «Йилларча ёлғиз, сарсон бўлиб юрди, сомондек саргайди, бошидан не-не савдоларни кечирди, мана энди, ким билади, қандай тубан ният билан ўзини бир қари чолга сотди... Эски шишонлисининг боши очқлигини эшитиб, яна ўша тубан ният билан дарров орамиздаги, беш йил илгари ўзи ноҳақ ҳақоратлар, лаънатлар билан ташлаб кетган оиласига, шишонлиси олдига қайтиб келди», дейишларингиз мумкин эди. Ораларингизда шундай деб ўйламайдиган даражада марҳаматли, раҳм-шафқатли кишилар бўлса, улар олдида ҳам ичимдан эзилиб ўлардим.

Мужгон ҳамон кучайиб борган ҳаяжон ва алам билан сўзларди.

— Оҳ, Комрон! Фарида бу сўзларини қандай алам билан ўзини уриб, кўз ёшларини тўкиб туриб айтганини кўрсайдинг! Мана, шу охириги сўзларини ўла-ўлгунча эсимдан чиқармайман: «Оила ўчоғимдан қандай доғу ҳасратда кетганимни, ҳаётимнинг қанчалик алам ва кўз ёшлари билан тўлиқ бўлганини, қайси бағри тош сабаблар мени эр қилишга мажбур этганини сўз билан айтиб беришнинг имкони йўқ. Ёши йигирма бешга етган, умрининг беш йилидан бир қисмини можаролар ичида, бир қисмини эрининг уйида кечирган хотиннинг юзига, баданига эркак лаби тегмаган бокира қиз экани айтилса, албатта, ҳамма кулади, ҳамма уни ҳаёсиз, ёлгончи дейди, шундай эмасми, Мужгон? Бунинг аксини исбот қилиб бўлмайди, иложи йўқ. Бошқа айтадиган гапим йўқ. Доктор Комронга тайинлаган пакетда нима бор экан, билмайман. Эҳтимол, ичида кутилмаган бирон нарса бордир. Менга қанчалик оғир изтиробли бўлса ҳам, раҳматлининг сўнги орзусини ерига етказдим. Лекин пакетни ўз қўлим билан топширишга қурбим етмайди. Буни эртага кемага ўтирганимдан сўнг, орамиздаги ҳамма нарса битгадан сўнг Комронга бериб қўярсан», — деди.

Мужгон жимиди. Ҳаётнинг энг аччиқ ва аламли дам-

ларида ҳам ўзини тетик, босиқ ушлайдиган бу жувон ҳозир ёш боладек йиглар эди. У Комронга қалтироқ қўларини чўзиб:

— Уни ёлғиз қўйиб юбормайлик, Комрон, — деди. — Керак бўлса, зўрлик билан олиб қолайлик. Утган ишга салавот, нима бўлган бўлса бўлди, энди бир-бирингиздан айрилмаслигингиз керак! Кўриб турибман, ортиқ чидолмайсизлар.

Комроннинг вужуди музлаб борарди. Энг аҳамиятсиз бир тушдан, энг заиф бир хотирадан ойларча касал бўлиб, кичиккина умид билан яшаб келган бир хаёлпараст учун бу умид, бу бахт ҳаддидан зиёд эди. Узун муддатли ҳушсизликдан кейин ўзига келган оғир касал сингари Комрон ҳам ҳеч нимага тушунмай қоронғида кўзларини жавдиратиб теваракка қарар, нуқул киприкларини пирпиратарди.

Мужгон рўмоли ичидан қизил муҳр босилган бир пакетни чиқарди.

— Фаридага берган ваъдамга қарамай, буни сенга ҳозир топширяпман, — деди.

Жувон рўмолини тузатиб, уйдан чиқмоқчи бўлган эди. Комрон ушлаб қолди:

— Мужгон, сендан битта илтимосим бор. Бизнинг савдоимизни ҳаммадан кўра сен кўпроқ биласан. Пакетни бирга очиб, ичидаги нарсани бирга ўқийлик.

Мужгон стол устидаги чироқни ёққунча, Комрон пакетни очди. Ичидан битта хату яна битта каттакон конверт чиқди. Йўғон, йирик ҳарфлар билан ёзилган мактуб Комронга хитоб қилар эди:

«Ўғлим, Комронбей!

Сизга бу мактубни ёзган одам умрининг бир озини китобларга, бир қисмини эса ҳаёт деб аталган чигал муштлаш ярадорларига бағишлаган тарки дунё бир чолки, хати қўлингизга етмасдан анча бурун оламдан ўтган бўлади. У чолнинг бутун борлиги билан яхши кўрган бир бечорага охирги марта яхшилик қилиб кетиш тилаги бу мактубни сизга ўлим тўшагида ётган жойида ёзишга мажбур қилди. Қулоқ солинг.

«Бир кун узоқ қишлоқдаги вайрона мактабда ёгду каби тоза, умид каби гўзал бир истамбуллик қизни учратдим. Қоронғи қиш кечасида, қор элаб ёғиб турган бир пайтда уйингизнинг деразасини очсангизу, қоронғиликдан булбул нағмасини эшитсангиз, шунда қандай бўласиз? Мен ҳам ўшанда шундай бўлдим. Бу маъсум позик кибор қизни, табиатнинг бу гўзал ва нодир хилқатини

қайси лаънати толе ва тасодиф бу қоронғи қишлоқ харобасига келтириб ташлади? Қалби йиғлайди-ю, кўзлари билан лаблари кулади, фидокорлик ҳақидаги ҳангомалар билан мени алдайди. Мен эсам: «Оҳ, бечора қиз! Мен сени Истамбулда ташлаб кетган нодон, жоҳил ёрингмидимки, бу гапларингга ишонсам!» деб ўйладим. Уйқуга қонмай уйғонган ёш боланики сингари хуморли кўзлари, қаерга қадам ташлашини билмаган кишиники сингари аҳволи, хаёлий лабларининг бўсаси билан титраётгандек кўринган дудоқлари, хаёлий қучоқда талпинаётганга ўхшаган атвори, ҳаракатлари менга бутун сирни аён қилди.

Эски замон дostonларида Лайлисини қидириб, саҳроларда саргардон бўлган Мажнунни гоҳо шуқуҳ ва мамнуният билан эслаб қўярдим. Фаридани кўрган кунимдан бошлаб у дostonни эсдан чиқардим. Энди янги замоннинг мозорлар билан тўлиқ қоронғи қишлоқларида иложсиз ишқ рўёларини ахтарган бу ойдин кўзли, ипакдай майин, маъсум, олижаноб «Лайли»сини тез-тез эслайдиган бўлдим. Икки йилдан кейин тағин учрашдик. Ҳамон эски дарди бошида, қалбини ичдан кемирмоқда эди. Эҳ, аттанг, дастлаб кўрган куним нега уни отимга ўнгариб, зўрлаб бўлса ҳам Истамбулга, оиласига элтиб ташламадим! Гафлатда қолдим, гафлатда!

Фарида билан иккинчи марта учрашганимизда, фурсат қўлдан кетган эди. Сиз уйланиб олган эдингиз. Фаридани, ҳали ёш, эсидан чиқариб юборади, деб ўйлаган эдим. У касал ётган пайтда иттифоқо қўлимга дафтари тушиб қолди, қарасам эҳ-ҳа, қалбининг яраси тузаладиган яралардан эмас. Дафтарга бутун ҳаётини ёзибди. Ана шундан кейин бутун умидим узилди, ҳолбуки, уни ўз боламдай даволамоқчи эдим. Аммо бунга ҳам одамларнинг фисқу фасодлари, туҳмат ва ғийбатлари имкон бермади. Ана шундан кейин менда яхшироқ одам топиб, Фаридани ўшанга бериш фикри туғилди. Лекин бу ҳам хавфли эди. Эри ҳар қанча одамохун бўлганда ҳам; Фаридадан муҳаббат талаб қилиши турган гап эди. Гарчи қизгинам муҳаббат учун туғилган, муҳаббат йўлида сарғайган бўлса ҳамки, бегона ишқи унга гўр азобидан баттар бўлиши аниқ эди. Мана шу хавфдан қўрқиб, чорночор ўз никоҳимга олдим. Шу тариқа уни ўлгунимча ҳимоя қилишим мумкин эди. Улганимдан кейин эса бешўн қурушлик давлатим, уч-тўрт ердаги мулким уни муҳтож қилиб қўймас эди. Шубҳали қиз бўлиб яшашдан кўра тул бўлиб хотиржам яшаш унинг учун ҳам ўнгай бўларди.

Шуниси ҳам борки, ахир бир кун муроди ҳосил бўлишига имоним ҳам комил эди. Ҳаётда нималар рўй бермайди!

Ниҳоят, хотипингизнинг вафоти менга янги умид бағишлади. Сизнинг тўғрингизда ҳаммавақт Истамбулдан хат-хабар олиб турардим. Хотинингизнинг вафоти сизни қайгуртирган бўлиши мумкин, бироқ мени ҳам қайгуртирди десам тилёғламалик қилган бўламан. Фаридани бу хўжақўрсинга қилинган ёлғондакам никоҳдан бўшатиб, сиз билан топиштириш учун ўнғай пайт пойлаб юрардим. Билмайман, одамлар бу ҳаракатимга қандай қарашар экан? Лекин мен одамларнинг ғийбатларига, мен тўғримда айтган ё ўйлаган нарсаларига аллақачон туфлаган одамман.

Қароримни амалга ошираман, деб турганимда бирдан касалим зўриқиб кетди. Ана шундан кейин масаланинг уч-тўрт ой ичида ўз-ўзидан ҳал бўлишига ақлим етди. Қайдам, тафсилотга ҳожат бормикан? Энди муддаога, ўтайлик, Фаридани бир баҳона билан Истамбулга юбораман. Хатимни ўз қўли билан топширишига шубҳам йўқ. Мен унинг табиатики яхши билиб олдим, аломат қиз. Эҳтимол, инжиқлик ва ё эътироз қилар, лекин сен бўш келма, хазон бўлмасин десанг, жавоб берма! Зарур бўлса, хотин-қизларни олиб қочадиган тоғлиқлар сингари ёввойи ва қўпол бўл. Қучоғингда жон берса, билгинки, қувончдан, бахтиёрлигидан жон беради.

Шуни ҳам эслатиб ўтайки, бу ишда сени заррача ҳам ўйлаганим йўқ. Кўнглимнинг розилигига қарасам, сенга наинки Фарида каби ноҳира қизни, ҳатто уйимдаги мушукни ҳам бермас эдим. Начора, бу телба қизларга ҳеч ақл ўргатиб бўлмас экан. Сенга ўхшаш қуруқ, қалбсиз одамларнинг нимасини яхши кўришаркин, ҳайронман...

Марҳум Хайрулло»

Эслатма. Пакетда Фариданинг дафтари бор. Ўтган йил Олажақояга кўчиб борганимизда, ичига шу дафтар солинган сандиқчасини бекитиб қўйиб, извошчилар ўғирлаб кетишибди, деб айтган эдим. Фарида чурқ этмаган бўлса ҳам, лекин жуда қаттиқ эзилганини кўрдим. Бу дафтарининг ахир бир кун керак бўлиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, жуда тўғри иш қилган эканман!»

IX

Мужгон билан Комрон Чолиқушининг кўк муқовали қалин дафтарини туширишганда, дераза орқаси ёришиб, дарахтларда қушлар чирқиллана бонлаган эди.

Комрон ҳорғишлик ва изтироб оғирлаштирган бошини дафтарнинг сарғайган саҳифасига қўйди-да, кўп ерлари кўз ёшлари билан ювилган бу азиз сатрларни қайта-қайта ўпди.

Дафтарни ёшиб, бир ёққа қўйишмоқчи бўлиб туришганда, Мужгоннинг кўзлари дафтар муқовасига тушди. У кўк муқовани чироққа яқин келтириб қаради.

— Дафтар тугамабди, Комрон. Муқовасида ҳам ёзувлар бор. Лекин дафтар кўк бўлгани учун сиёҳ яхши кўришмаяпти, — деди.

Улар чироқни кўтаришди, бошларини дафтар устида бир-бирларига яқинлаштириб, шу сатрларни қийинчилик билан ўқинишди.

«Кеча дафтаримни абадий ёнган эдим. Никоҳ кечасининг сабоҳида наинки хотира ёзиш, ҳатто эски юзимни кўриш учун ойлага қарашга, эски товушимни эшитиш учун унимни чиқаришга ҳам журъат қила олмас эдим. Фақат...

Шундай қилиб, кеча мен келинчак бўлдим. Селга учраган хазон каби ўзимни оқинга таслим этдим. Ким нима деса қилдим, ҳеч нарсани қайтармадим. Шунчалики, доктор Измирдан келтирган узун этакли оқ кўйлакни кийдиришларига, сочларимнинг бир ёгига бир тутам кумуш ип илаштиришларига ҳам қаршилик қилмадим. Фақат оро бериш учун мени катта тош ойнакка олиб келишганда, ҳеч кимсага сездирмасдан кўзларимни юмиб олдим. Бўлгани шу. Бутун исёним фақат шундангина иборат бўлди.

Мени кўргани бир қанча ёту бегона келди. Булар орасида илгари мен билан ишлашган муаллималар ҳам бор эди. Айтган сўзлари қулогимга кирмас, ҳаммасига ҳам бир хилда аянч табассум билан жавоб қилишдан ўзгасига кучим етмас эди.

Бир кампир юзимни кўриб:

— Чоли тушмагурнинг хўпам толеи бор экан-да. Турнанинг нақ кўзидан урибди-я! — деди.

Хайруллобей уйга кечки овқат маҳалида етиб келди. Семиз гавдасини корсет сиқиб турган смокинг кийиб олган эди. Қизил галстуги бир ёққа жуда ғалати бўлиб қийшайиб кетибди. Юрагим эзилиб, хафа бўлиб турганимга қарамай, кулиб юборишдан ўзимни тутиб қололмадим. Боёқишни кулги қилиб қўйишга ҳаққим йўқлигини ўйлаб, қизил галстугини чиқариб олиб ўрнига бошқасини, ярашадиганини боғлаб қўйдим.

Хайруллобей кулиб туриб:

— Баракалло, қизим, сен ажойиб уй бекаси бўла-

сан. Кўрдингми, ёш қизга уйланишнинг фазилатларини? — деди.

Меҳмонлар тарқалинди. Биз емакхона деразаси ёнида рўбарў ўтирдик. Хайруллобей:

— Кичкинәм, нега кечикиб қолганлигини биласанми? — деб сўради. — Мунисанинг мазорини зиёрат қилиб келдим. Қабрига бир даста гул ва сенинг келинчаклик ипларингдан бир сиқим кўйиб келдим. Бояқини сенинг олдингда гапиришга тортишарди, лекин ёлғиз қолганимизда нуқул: «Опажоним келинчак бўлиб, сочларига кумуш ип таққанда, мен ҳам тақмоқчийдим», дедирди. Раҳматлининг сариқ сочларига ишни ўзим тақардим, афсуски бўлмади.

Доктор шу сўзларни айтиб турганда, ўзимни тутолмай юзимни деразага ўгирдим, мана шу аламли куз оқшомининг кўзга кўринмас тумани сингари киприкларимда қуриб қолаётган ёшлар билан тўлиб-тўлиб йиғладим.

Кечанинг илк соатларини ҳар кунгидай пастда, овқатхонада ўтказдик. Хайруллобей кўзойнақларини тақиб олиб, бурчакда аллақандай китоб ўқиб ўтирди.

— Келинойим, янги кувёнинг китоб ўқиб ўтириши ярашмайди, лекин мени айбга буюрмайсан-да. Қўрқма, кечалар узун, ёш келинчакка ишқ дostonлари ўқишга ҳам вақт топилади, — деди.

Чеккаларини тикиб ўтирган рўмолим устига бошимни яна ҳам кўпроқ солиптирдим. Эҳ, бу қари доктор! Уни қанчалар севардим, мана энди қанчалар нафратланаман ундан! Демак, аламдан, қайғу-гамдан беҳол бўлиб бошимни елкаеига қўйган кезларимда, у «...Демак, оқ киприклар остида яширинган бу гуноҳсиз мовий кўзлар менга хотин деб, бўлажак қайлиқ деб қараб келган экан-да!..»

Соат ўн бирга жом ургунча шу хил аччиқ-аламли ўйлар билан банд бўлдим. Ниҳоят, доктор китобини столга қўйиб, керишди, эснади, кейин:

— Ҳой, келинойим, ётиш керак, юр, — деб ўрнидан турди.

Қўлларимдан игнам, ямаб ўтирган нарсам тушиб кетди. Урнимдан туриб столдаги шамдонни олдим-да, дарпардани ёпиш баҳонаси билан дераза ёнига бордим. Кеча зулматига узоқ тикилиб турдим. Ҳозир сен чиқу, қоронғи йўлларга тушиб қоч, деган ўй келди миямга. Лекин доктор:

— Келинойим, жуда узоқ ўйланиб қолдинг? Бўлди,

чиқ тепага. Унбошига тайинлайдиган ишларим бор, мен ҳам орқангдан чиқаман, — деб қолди.

Докторнинг қари энагаси билан бир қўшни хотин менга келинлик либосини кийдиришди. Кейин қўлимга яна шамдонни тутқазшиб, мени куёвимнинг ҳужрасига олиб киришди. Хайруллобей пастдан чиқмаган экан. Мен жавон ёнига келиб тўхтадим, кўкрагимни совуқдан сақлаётгандай, қўлларимни қовуштириб олдим. Шу қадар титрардимки, қўлимдаги шамдон тинмай тебранар, гоҳо сочларимнинг учини куйдирарди.

Ниҳоят, зинада, кейин даҳлизда оёқ товуши эшитилди. Хайруллобей ашулани минғиллаб, йўл-йўлакай смокингини ечиб кирди. Кирди-ю, мени кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ҳой, қиз ҳали ётганинг йўқми? — деди.

Жавоб бергани оғзимни очган эдим, тишларим такиллаб йўл қўймади.

Доктор ёнимга келиб, юзимга ажабланиб қаради.

— Ҳой, қиз, нима бўлди? Ҳужрамда нима қилиб юрибсан?

Бирдан ҳужрани гулдирос қаҳқаҳа ларзага келтирди.

— Вой шўрим, ҳали сен...

Доктор қаҳқаҳадан бўғилиб, сўзини тугатолмади. Кейин шапалоқларини тиззаларига шапиллатиб урди-ю, бармоқлари билан оғзини ёпиб туриб:

— Демак, сен бу ерга... Вой, шарманда! Чиндан ҳам эру хотин бўлдик, деб ўйлабсан-да!.. Туф, уятсиз, берор! — деди. — Худо жазонгни берсин!.. Отанг тенги бир одамни...

Қаҳқаҳа зўридан деворлар қимирлаб, шифт бошимга ағдарилгандек бўлди.

— Вой, қора юракли ҳаёсиз-э! Қиз бошинг билан менинг ҳужрамга тунги кўйлақда киришга уялмадингми?

Уша пайтдаги аҳволимни кўришни истардим, ким билсин, қандай ранга кириб, қандай рангдан чиқдим экан.

— Докторбей, худо ҳақи, билганим йўқ, ўзлари шундай дейишди-да...

— Хўп, улар-ку шундай номаъқул ўйлашибди, сенчи?! Дунёда ҳар нарса бўлиши мумкин, бунга ақлим етади, лекин шу ёшимда ҳурматимга, иффатимга бир юзсиз қизнинг ҳужум қилиши мумкинлигини ҳеч ақлимга келтирмаган эдим.

Вой худо, бу қандай қийноқ азоби! Ер ёрилмади-ю,

ерга кириб кетмадим. Лабларимни қонатар даражада тишлар эдим. Қимирладим дегунча, у ёлгондан лўлик қилар, деразанинг олдига келиб кўйлагининг ёқасидан бўйнини чўзиб, қичқирарди:

— Ҳой, қиз, яқин келма, қўрқаман! Ҳозир деразани очаману дод соламан! «Халойиқ қутқазинглар!» дейман! Шу ёшимда менга...

Гапининг охирини эшитмай, ҳужрадан қочиб чиқиб кетдим. Лекин билмайман, менга нима бўлди, яна қайтиб кирдим. Қалбимнинг ҳамиша итоат қилишга мажбур этувчи амри билан:

— Ота! Отажон!— деб фарёд қилдим, йиғлаб туриб ўзимни қучоғига отдим.

У ҳам қучоғига олди, қалбдан чиққан айни фарёд билан:

— Қизим! Болам!— деб пешонамдан ўпди.

Оталик бўсасининг лаззатини, титраб турган у лабларни ўлгунимча эсимдан чиқармайман!

* * *

Ўз ҳужрамга кирдим. У ерда ҳам йиглар, ҳам кулар эдим. Шу қадар шовқин кўтардимки, доктор ўз ҳужрасидан деворимни дукуллатиб:

— Ҳой, қиз, уйни йиқасан, бу қанақа шовқин!— деди.— Ғийбатчи қўшнилар мендан кўришади. Келинчакни эрталабгача бақиртириб чиқди дейишади-я!

Лекин докторнинг ўзи ҳам мендан кам шовқин кўтармас, ҳужрасида айланиб юриб, нуқул:

— Бу охир замон қизларидан номусимизни, иффатимизни ўзинг асра, ўзингга омонат, э худо!— деб бақиршини қўймас эди.

Шу кеча у ўз ҳужрасида, мен ҳам ўз ҳужрамда ўн мартача уйгонгандирмиз. Деворни дупурлатишиб, хўроз сингари чақиришар, қуш сингари сайрашар, бақа сингари қуруллашар, бир-биримизга тинчлик бермай гутурлашардик.

* * *

Келинчаклик кечамнинг бутун ҳикояси ана шундан иборат.

Боёқиш докторим шу қадар пок виждонли, тоза қалбли одам эдики, хўжакўрсинга уйланаётганимизни бундоқ шипшитиб ҳам қўймабди. Мен эсам, вой худо, унинг олдида энгилтак нозанин эканман! Олижаноб

дўстлигимизда у эркаклигини унутган бўлса ҳам, мен хотин кишилигимни унутмабман.

Эркакларнинг кўпчилиги жуда ёмон, бағри тош бўлади, буниси ҳақиқат. Хотинларнинг эса ҳаммаси яхши, бағри юмшоқ бўлади, буниси ҳам ҳақиқат. Лекин эркаклар орасида яхши ниятли, тоза юраклилари бор, жуда оз бўлса ҳамки, ҳарҳолда бор. Бундай эркаклардаги қалб поклигини хотинлардан топиб бўлмайди».

Х

Фарида ўша кеча тонготар пайтидагина уйқуга толди. Кечқурунгидан яна ҳам ҳоргин, яна ҳам эзгин бир ҳолда уйғонганда, қуёш анча кўтарилиб, соат ўн бирдан ошган эди. Мактабга кеч қолган болалар сингари шошиб-пишиб ўрнидан турди.

— Яшавор, Мужгон! Йўлга чиқадиган кунимда барвақтроқ уйғотиб қўйсанг нима қиларди?

Мужгон ҳар кунги совуққонлиги билан:

— Бир неча марта уйингга кирдим, қарасам, ширин ухлаб ётибсан, кўзим қиймади. Қўрқма, ҳали унча кеч эмас. Иннайкейин, кеманинг бўлиши ҳам даргумон эмиш. Денгиз қутуриб ётибди, — деди.

— Нима бўлса ҳам албатта кетишим керак.

— Мен ҳам отамга айтдим, сенинг ғамингни еб, лиманга тушиб кетди. Тайёр бўлиб турсин, кема келса, ё извош юбораман, ё бўлмаса ўзим келиб олиб кетаман, деди.

Фарида жўнаш кунини бундай бўлар, деб ўйламаган эди. Мужгоннинг болалар билан овора бўлганини, хоаларининг ҳар кунгидай бемалол гаплашиб, кулишиб ўтиришганини кўрди. Уларнинг бепарволиги Фаридани ўкситди. Комрон ҳам кўринмайди.

Мужгон пинҳона қилиб, Фариданинг қулоғига шипшиди:

— Фарида, сенга битта яхшилик қилдим: Комронни уйдан холироққа чиқариб юбордим. Сени хайрлашишда азоб чекмасин, деб ўзини четроқда олиб туришга рози бўлди.

— Энди келмайдими?

— Лиманга хайрлашгани келса ажаб эмас. Қалай, яхши қилибманми?

Фариданинг кўзларига мунг чўкди, лаблари титрай бошлади. Чаккасида оғриқ турди. Оғриётган ерини бармоғи билан босиб:

— Ҳа, ҳа, раҳмат, жуда яхши қилибсан,— деди.

Фарида бир қатор қуруқ, маъносиз сўзлар билан Мужгонга жавоб бераётганда, болалик чоғларининг севгили дўсти билан бирга кўнглида абадий ўлганини, энди ҳеч маҳал у билан ярашмаслигини ҳис этарди.

Тушки овқатга энди ўтиришганда, қўшни боғларнинг биридан меҳмондорчиликка чақириб келишди. Баладия идорасининг раиси шаҳардаги қишлоқ уйлари-га, бола-чақасини кўчириб кетиш олдидап боғ қўшнилари-га, шунингдек, Фарида билан хайрлашиш шарафига зиёфат бермоқчи бўлибди.

— Ие, қандай бўлади? Ҳозир мени олиб кетгани одам келади-ку? — деди Фарида.

Холалари:

— Уят бўлади, Фарида, бориш керак, ораси беш минутлик йўл. Алоҳида тайёрланиб ўтиришнинг кераги йўқ, чоршафингни ёпинасану, бораверасан,— дейишди.

Боя унга касал мушукчалик ҳам қарашмаган холаларининг ҳозир оналарча ғамхўрлик қилишаётганига ажабланиб, Фарида юзини ерга қаратиб олди.

— Хўп, бораман,— деди.

* * *

Соат учга яқинлашиб борарди. Фарида айвонда япроқлари сарғайган чирмов орасидан йўлга қараб турарди. Бирдан:

— Мужгон, битта извош келяпти! Менга бўлса керак,— деб юборди.

Худди шу пайт узоқдан, денгиз бўйидаги дарахтлар орасидан кема ҳам кўриниб қолди.

Фарида ўлкаси томоғига тикилиб:

— Келяпти! — деб қичқириб юборди.

Боғда говур бошланди. Хизматкор хотинлар чоршафларини келтиргани югуришди.

Фарида холаларига:

— Мен олдин кетаверай, сизлар орқадан борарсизлар,— деди.

Мужгон иккаласи боғ орасидаги сўқмоқ билан чошиб кетди. Гоҳ четанлардан ошиб, гоҳ полизлардан юриб

боришди. Боғ эшигига стишганда, қари ошпаз хотин рўпараларидан чиқиб қолди. Кампир:

— Сизларга кетаётувдим, кичик хонимлар,— деди.— Бейлар извош олиб келишди, сизни кутиб туришибди.

Азизбей билан Комрон уларни иккинчи қават даҳлизида кутиб олишди. Азизбей қўли билан уйга ишора қилиб:

— Иккита бемаврид меҳмон келди, шовқин қилманглар,— деди. Кейин Фаридани бошидан-оёғигача сузиб чиқди.— Бу нимаси, кичик хоним, қора терга тушиб кетибсан?!

Азизбей кулимсираб, Фаридага яқин келди, иягидан ушлаб кўзларига тикилди.

— Кема келишга келди-ю, лекин сенга фойдаси йўқ. Эринг жавоб бермаяпти,— деди.

Фарида бир қадам орқага ташланди, ҳайратидан кўзлари олайди.

— Почча, нима деяпсиз!

Азизбей бармоги билан Комронга ишора қилди.

— Мана эринг, қизим, менинг дахлим йўқ.— деди.

Фарида войлаб юзини тўсди. Йиқилиб кетиши мумкин эди, бироқ аллакимнинг қўли билагидан ушлаб қолди. Фарида кўзларини очиб қаради: олдида Комрон турарди.

Азизбей шодиёна бир қаҳқаҳа билан:

— Эй, хайрият, ахири қафасга тушдингми, Чолиқуши? Қани, типирчилаб боқ-чи, бир кўрай, қани типирчилаб боқ-чи! Қани, кўрайлик-чи, фойдаси бормикан?— деди.

Фарида юзини тўсишга ҳаракат қилса ҳам, билагини Комрондан қутқазолмас, бошини беркитишга уринса ҳам, Комроннинг кўкси ва елкасидан бошқа ерни тополмас эди.

Азизбей яна бояги қаҳқаҳа билан:

— Атрофингдагилар сенга тузоқ қуришди, Чолиқуши,— деди.— Сирингни мана шу хоин Мужгон фош қилиб қўйди. Худо раҳмат қилгур докторинг Комронга дафтарингни юборган экан, дафтарни олиб, тўғри қозининг олдига бордим. Ўзинг ёзган баъзи нарсаларнинг жойларини кўрсатдим. Қози ақлли одам экан, дарров никоҳингга фатво берди; тушундингми, Чолиқуши? Мана энди Комрон сенинг эринг, энди у ҳеч қачон сени ташлаб кетмайди.

Фарида шу қадар қизариб кетдики, юзининг ранги мобий кўзларига ҳам уриб, кўз қорачиқларида ўтлар чақнади.

— Бас, Чолиқуши, кўп ноз қилаверма! Кўриб турибмиз, суюнганингдан шундай қиялпсан. Менга қара: «Почча, чакки қилмадингиз, кўнглимдаги бўлди» дед-Қани, такрорла!

Азизбей уни зўрлаб такрор эттирди. Кейин хужра эшигини очиб, ғолибона бир қаҳқаҳа билан:

— Шарият йўли билан вакил отаман, афандим, — деди. — Чолиқуши, э кечирасизлар, Фарида хоним номидан мана шу Комронбейни куёвликка қабул қилдим. Фотиҳа қилинг, биз оминни бу ердан туриб айтамыз, — деди. Кейин Фаридага ўгирилиб ҳазиллашди: — Энди нима дейсан, Чолиқуши? Муштумдек боласану неча йилдан бери жонимизни олиб келасан! Хўш? Энди хўш бошлаб қўлга туширдимми?

Богдан болаларнинг чуғури эшитилиб турарди.

Азизбей:

— Энди табриклар, қўл ўпишлар бошланади, — деди. — Йўқ, яхшиси, буни кечга қолдирайлик. Уз қўлим билан қўлинг ўргулсин тўй зиёфати тайёрлайман. Қани, ўғлим! Бизнинг вақир-вуқуримиздан сизларга фойда йўқ. Бир-бирингизга айтадиган гапларингиз бордир. Уғлим, анови орқа йўлни кўрдингми? Баракалла, ана шу тор зина билан хотинингни олиб қоч. Узоққа, хоҳлаган ерингга бор. Кейин бирга қайтиб келарсизлар.

Комрон Фаридани қўлидан тортиб, зина томонга кетаётганда, Мужгон орқаларидан етиб келди. Дугоналар йиғлаб туриб ўпишдилар.

Азизбей кўзларида пайдо бўлган ёшларини билдирмаслик учун бурнини гувуллатиб қоқди-да, нотик сингари қўлини силтаб туриб:

— Ҳой, гилосимни ўғирлаган Чолиқуши! Уни бошқага ўғирлатсанг борми, нах мендан балога қоласан-а! Қани, ҳозир қайтариб бер, шу билан ҳисоб-китобимизни тугатайлик, — деди. У ҳалигача қўлини Комрондан бўшата олмаган Фаридани баланд кўтариб ўпгандан сўнг яна йигит қучоғига отди. — Бугун кечаси денгиз пўртанасига йўлиқардинг, биз сени қутқариб қолдик. Лекин ёнингдаги «сарик пўртана», назаримда, яна ҳам хавфлироқ кўринади. Худо паноҳида асрасин сени, Чолиқуши!

Икки бахтиёр тор зинадан юмаланиб кетар даражада

пастга учиб тушди. Комрон қўлини Фариданинг белидан ўтказиб олиб, уни маҳкам қисар, чангалидаги нозик бармоқларни оғритиб эзарди.

Зинапояларнинг бирида Фариданинг этаги илашиб қолди. Ҳансирашиб бир нафасгина тўхташди. Чолиқуши этагини бўшатиш билан овора экан, Комрон ҳаяжон ичида нафаси тикилиб:

— Фарида, меники эканлигингга ҳеч ишоналмаяпман! Меники эканлигингга, қалбимни ишонтириш учун, вазнингни синаб кўришим керак, — деди.

Комрон уни ёш боладай азод кўтариб олди. Фарида ўзини қутқариш учун типирчилар, нафаси бўғилиб ҳансирарди. Чоршафидан тўзиб чиққан сочлари Комроннинг юзига урилар, қучоқда талпиниши йиғит кучига куч берар, ҳарорати қонини қиздирарди. Комрон уни пастгача кўтариб тушди. Қиз эса жарга қулаётган киши сингари нафасини ичига олиб, кўзларини юмиб олди. У гоҳ кулар, гоҳ йиғларди.

Фарида ташқари эшигига етганда ялина бошлади:

— Аҳволимга қара, Комрон! Шу аҳволда қандай ташқарига чиқамиз? Рухсат бер, юқорига чиқиб, бир зумда кийиниб тушай.

Комрон бўшатмади.

— Иложи йўқ, Фарида. Бир марта бўлди-бўлди. Энди зўрға қўлга киритганимда яна бўшатайми, йўқ, — деди кулиб.

Фариданинг қаршилиқ қилишига ортиқ мадори қолмади шекилли, бошини Комроннинг кўксига қўйиб, уяла-уяла:

— Ушанда кетиб қолганимга ўзимни ҳам пушаймон бўлмаган дейсапми? — деди.

Комрон унинг юзини кўрмасди. Фақат бетларини, лабларини силаб-сийпаган, суйиб ардоқлаган бармоқларга иссиқ кўз ёшлари томаётганини ҳис этарди.

* * *

Улар йўлда ҳам қучоқлашиб кетишди. Рўпарада келаётган иккита балиқчини кўришгандан кейингина айрилишди. Ҳануз гаплашмай борардилар. Ёнма-ён юриш бахти уларни маст қилган эди.

Ана боғ йўли! Комрон уни йил аввал Фаридани шу ерда биринчи марта кўрган эди. Комрон қизнинг елкасидан секин ушлаб:

— Бу ер эсингдан чиқиб кетгандир, Фариди? — деди. Қиз узоқларга чўзилиб кетган йўлга қараб кулимсиради.

— Бу қарашингда маъно бор, демак, эсингда?

Фарида секин хўрсинди. Кейин, бир эски хулёга кулимсираётгандай, чуқур ҳорғинлик ва ўйчаплик билан Комронга қаради.

— Уша маҳал бирам суянган эдимки!.. Ажабо, буни эрдан чиқариб бўладими? — деди.

Йигит, қиз бошини тескари ўгириб олмасин, кўзлари кўзларимдан айрилмасин, деб Фаридани нягидан ушлади, огир, сокин бир товуш билан:

— Фариди, — деди, — бизнинг бутун саргузаштларимиз мана шу ердан бошланган. Биламан, азизим, сенинг бу кўзларинг шунчалар жафо, шунчалар саргардонликларни кўрдик, гапларимга, дардларимга, албатта, тушунади. Сенга кўнгил берган вақтларимда кулишдан, эрмак қилишдан бошқа нарсани билмайдиган гофил, шўх қизча, нурдай, овоздай қўлга кирмайдиган Чолиқуши эдинг. Сенга чуқур муҳаббатим бор эди. Ҳар куни эрталаб уйғонганимда муҳаббатим қалбимда яна ҳам улғайганини сезардим. Бундан ҳам уялар, ҳам қўрқар эдим. Гоҳи маҳаллар менга шундай қарар, шундай сўзлар айттардингки, юрагим ширин умидлар билан талпина бошларди. Лекин сен дарров ўзгариб олардинг. Ҳамиша кулиб, мазах қилиб турган бола кўзларингда гоҳо нозик, ҳассос қиз қалби акс этарди-ю, яна дарҳол йўқ бўлиб кетарди. Ана шундай ҳолларда: йўқ, бу қиз мени тушунмайди, ахийри мени хазон қилади!» деб ўйлардим. Ҳаётингни, кўнглингни шунчалик тоза вафо билан менга бағишлашингни умид қилган эдим. Сен, балки мени кўрганингда ўчган рангингни, титрай бошлаган шу чиройли лабларингни яшириш учунгина мендан қочиб юргандирсан? Мен эсам буни Чолиқушининг енгилтаклиги деб ич этимни еб юрардим. Менга қара, Фариди, бунчалик тоза вафони, бунчалик ажойиб қалбни кичкина Чолиқушининг бағрига қандай қилиб сигдирдинг?

Комрон бир зумгина тўхтади. Оппоқ, нафис чаккаларида майда терлар пайдо бўлди. У бошини солинтириб, яна ҳам паст товуш билан сўзини давом қилди: — Дардим шу билан чекланмади, Фариди. Сени ҳатто ўзимдан, ҳаётининг турли соатларини бир-биридан кунлардим. Дунёда вақтнинг ўтиши билан бўшашмайдиган, кучини йўқотмайдиган ҳеч қандай ҳис йўқ. «Борди-ю, бир кун келиб, Фаридани бунчалик севмай қолсам, бу ширин

ҳислардан жудо бўлсам-а!...» деб қўрқардим. Шундай пайтларда, ёниб тугалишидан қўрқиб, чироқларни қандай ўчириб қўйишса, мен ҳам шундай қилар, яъни ҳаёлингни кўзларимдан узоқлаштиришга тиришардим. Фарида, тоғларда бир ўт ўсади, отини билмайман. Одам уни қанча кўп ҳидласа, бора-бора ҳидини пайқамайдиган бўлиб қолади. Бу ажойиб ҳиддан маҳрум бўлгиси келмаган киши уни маълум муддатгача ўздан узоқлаштиради. Давоси шу. Гоҳо яна ўша ажойиб ҳидни қўмсаб, ҳар қандай ҳидни, масалан, ярамас «Сариқ гул» ҳидини ҳам димоғига келтиради. Ана шу ўт ўз ҳидлари туфайли бемаҳал хазон бўлади: одамлар узиб олишиб қўлларида сўлдиришади, эза-эза ўлдиришади. Фарида, доғу ҳасратда қорайган кўзларинг, алам ва уқубатдан сарғайган гўзал юзинг билан сени қўлларда эзилган сари ҳиди ортган ўша хушбўй гулларга ўхшатаман. Гапларимга тушуняпсанми, азизим? Эвоҳ, кўзларинг ортиқ кулмаяпти. Демак, менинг бемаънидай кўринган бу сўзларимни эрмак қилияпсан.

Фарида уйқу элитган ёш бола сингари кўзларини юмиб олди. Киприкларида ёшлар жилваланар эди. Бу ҳаяжонли кечинмалар унинг мадорини қурутди, тиззалари ўз-ўздан букила бошлади, у бутун оғирлигини Комроннинг қўлларига ташлади.

Худди тушдагидай, ёлғиз лабларининг ҳаракати билан шивирлади:

— Кўриб турибсан, Чолиқуши абадий ўлди.

Комрон бошини яна ҳам яқинлаштириб, айна оҳангда шивирлади:

— Ҳечқиси йўқ, «Чолиқуши»га бўлган бутун муҳаббатимни бошқасига, «Гулбашакар»га бердим...

Комрон қўлларида ҳамон оғирлашиб бораётган бу мажолсиз вужуднинг бирдан жонланганини, ҳаёт завқи билан талпинганини сезди.

— Йўқ, ундай дема, жон Комрон!

Фарида ҳануз Комроннинг кўксига ётган бошини хиёл орқага ташлаб, юзини унга қаратди. Кесик, бўғиқ нафас титратаётган бўйнининг томирлари кўкариб борар, юзи ёниб, кўзларида қизил учқунлар ўйнарди.

Комрон яна бояги сўзини такрор айтди:

— Гулбашакар, менинг, фақат менинггина Гулбашакарим!

Фарида бутун вужуди билан қалтираб оёқларининг учига турди, йигитнинг елкаларидан маҳкам қучоқлади, томирларидаги ҳамма қони лабларига йиғилгандай эди, у бўйнини чўзди...

Бир минутчадан кейин тиң олишди: Фарида узоқ чанқоқдан сўнг тиниқ булоқда мириқиб сув ичган қуш сингари жонланган эди. У ер тепиниб типирчилар, шовқин солар, Комронга кўрсатмаслик учун ҳадеб юзини у ёқбу ёққа тебратар:

— Қандай уят иш бўлди, вой худо! Сен сабаб бўлдинг, худо ҳаққи, сен сабаб бўлдинг!.. — деб чирқирарди.

Ёнларидаги дарахт шохида бир чолиқуши тинмай сайрар эди.

ТУРК РОМАНЧИЛИГИ ВА РАШОД НУРИ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Дарёларни ирмоқларсиз, денгизларни эса дарёларсиз тасаввур этиб бўлмагани каби жаҳон адабиётини ҳам ер юзидаги барча халқларнинг бадий ижодисиз тўла илғаб олиш асло мумкин эмас. Зеро дарё ирмоқлардан қувват олади, шулар ҳисобига тўлиб-тошиб, айқириб оқади, денгиз эса дарё билан, унинг ҳаётбахш суви билан нафас олади, тириклик қилади. Худди шунга ўхшаб дунё адабиётининг сарват хазинаси ҳам каттаю-кичик халқлар бадий тафаккурининг ипжу доналаридан ташкил топади, шулар ҳисобига бойиб, баланд чўққиларга кўтарилади. Бугунга келиб жаҳон миқёсида машҳур ва маълум бўлган турк адабиётини денгизга қувват бериб турган ана шундай сёрсув дарёлардан бирига, унинг наср ва назмда берган энг яхши намуналарини эса инсониятнинг бадий гажинасига қўшилган ноёб жавоҳирларга қиёс қилиш мумкин.

Турк адабиёти — катта тараққиёт йўлини, машаққатлар ва изланишлар босқичларини босиб ўтган адабиёт. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ғарб, хусусан француз сўз санъаткорлари асарларининг кўплаб таржима этилиши турк прозаси ҳамда турк адабий тилининг шаклланишида гоят муҳим аҳамиятга эга бўлди. Иброҳим Шиносий (1826—1871), Нониқ Камол (1840—1888) ва Аҳмад Мидҳат (1844—1912) янги турк адабиётининг илк тамал тошини қўйган сўз усталаридир. Иброҳим Шиносийнинг «Шоирнинг уйланиши» номли комедияси (1860) бу адабиётда драматургия жанри пайдо бўлганидан дарак берган бўлса, Нониқ Камол билан Аҳмад Мидҳатнинг олдинмакейин эълон қилинган роман ва қиссалари янги типдаги прозанинг дастлабки қалдирғочлари бўлди.

Иброҳим Шиносий биринчи турк драматурги бўлиш билан бирга ўз юртида катта ижтимоий-сиёсий ва адабий-бадий фаолият кўрсатган йирик шоир ҳамда публицистдир. Яқин маслакдоши ва дўсти Огоҳ афанди билан 1860 йилда ташкил этган «Таржумони аҳвол», кейинчалик эса ўзи чиқара бошлаган «Тасвири афкор» газеталари ўша вақтдаги Усмонли Туркиянинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида, янгича адабиёт учун курашда муҳим роль ўйнади.

Аҳмад Мидҳатнинг ҳам турк адабиёти ривожда муносиб ўрни бор. У ўтган асрнинг 70—80 йилларидаги маданий-маърифий ҳаракатнинг фаол қатнашчиларидан бири, сермахсул ёзувчи, ношир ва таржимондир. Ижодини дастлаб ҳикоянависликдан бошлаган бу адиб 1875 йилда ўзининг дастлабки йирик асарини — «Ҳасан Малоҳ» романини эълон қилди. Муаллифнинг ушбу романга ёзган сўзбошисидаги қуйидаги сатрлар ўша давр адабий ҳаракат жараёни учун характерлидир: «Кейинги икки-уч йил ичида мамлакатимизда адабиёт инкишоф этиб, дуруст самаралар бераётгани жумлага маълум. Рўйи-рост айтиш керакки, бизда ҳозирга қадар кичик ҳажмдаги асарларгина пайдо бўлди. Лекин ишни кичигидан бошлаб, кейин эса каттароғига ўтмоқлик тараққиёт матлаби эмасми?.. Шу маънодаги саъий ҳаракат намунаси ўлароқ ўз романимни китобхонлар ҳукмига ҳавола этурман... Бу ёзғоним на таржима ва на тақлид эрур».

Аҳмад Мидҳатнинг кейин эълон қилинган бошқа романлари каби бу асари ҳам саргузашт услубига қурилган бўлиб, бадий жиҳатдан бир мунча заиф. Романда бош қаҳрамон Ҳасан Малоҳнинг турли ўлкаларда кечирган саргузаштлари ҳикоя қилинади. Лекин шунга қарамай бу адибнинг сермахсул ижоди («Еш турк» деб номланган сўнгги романи 1908 йилда эълон қилинган) маърифатпарварлик нуқтаи назаридан, кейинчалик пайдо бўладиган етук бадий асарларга замин тайёрлаш эътибори ила алоҳида диққатга сазовордир.

Ўз даврининг йирик жамоат арбоби ва маърифатпарвари бўлган Номик Камол янги адабиётнинг юзага келиши ва оёққа туришида шижоат кўрсатган ёзувчидир. Аҳмад Мидҳат миллий мавзуларни адабиётга олиб кириш, ёзувчилик маҳоратини эгаллаш бобида дастлабки қадамларни қўйган бўлса, Номик Камол бу соҳада яна ҳам дадилроқ қалам тебратди, гарб адабиётининг энг яхши намуналари тажрибасини ижодий ўзлаштирган ҳолда бир талай оригинал асарлар яратди. Унинг «Интибоҳ ёки Алибейнинг саргузашти» (1874) ва «Жазми» (1880) романлари янги адабиётнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Адибнинг қатор пьесалари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин.

Туркия тарихида ўтган асрнинг 40—70 йиллари Танзимот даври деб юритилади. Бу давр мамлакатни қолоқликдан олиб чиқиш, баъзи ислоҳлар йўли билан иқтисодий-ижтимоий ҳаётга ўзгартишлар киритишга уриниш билан характерланади. Гарчи маълум сабабларга кўра бу уринишлар туб ўзгаришларга олиб келмаган, мамлакат оғир аҳволдан, чет давлатлар тазйиқидан қутилмаган бўлса ҳам, буржуа муносабатларининг шаклланишида, янги мафкура ва маданиятнинг юзага келишида маълум бир туртки бўлди. Юқорида номлари зикр этилган учала адиб ўша Танзимот даврининг пешқадам вакиллари бўлиб, уларнинг ижоди турк адабиёти ривожига муайян бир босқични ташкил этади.

Турк романчилигидаги иккинчи босқич эса XIX аср охирлари — XX аср бошларида Истамбулда нашр этиб турилган «Сарвати фунун» журнали атрофида уюшган бир қатор забардаст адибларнинг ижоди билан белгиланади.

Бу ўринда дастлаб шуни таъкидлаш лозимки, 70-йилларнинг охирларига келиб Туркияда мурғак ислоҳлар даври тугаб, реакция ҳуружи кучайган ва зулм-зўравонлик авжига минган эди. Бу нарса эндигина эркин қанот чиқариб келаётган адабиётга таъсир этмай қолмади, оқибатда ўша даврда яратилган асарларда тушкунлик ва саросималик, нола чекиш, гусса ва алам руҳи баралла

сезилиб турди. Лекин шунга қарамай бир гуруҳ сарватифунунчилар — машҳур шоир Тавфиқ Фикрат (1867—1915), прозачилардан Холид Зиё Ушоқлигил (1866—1945), Меҳмет Рауф (1875—1931), Жаноб Шаҳобиддин (1870—1934) ва бошқаларнинг баракали ижоди туфайли асарларда янги мавзуларни ишлаш, инсоннинг ички дунёсини таҳлил қилиш, баён ва услуб маҳоратини ошириш нуқтан назардан адабиёт янги поғонага кўтарилди, деб айтиш мумкин. Турк революцион адабиётининг ўтмишдоши Тавфиқ Фикратнинг жаҳолат осмонида чақмоқдай чақнаган шеърлари, Холид Зиё Ушоқлигилнинг туркларнинг биринчи миллий романи деб тўла асос билан эътироф этилган «Тақиқланган муҳаббат» (1900) сингари қатор асарлари, Меҳмет Рауфнинг «Сентябрь» ва бошқа романлари, Жаноб Шаҳобиддиннинг талай шеър ва пьесалари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Адабиёт майдонига кириб келган учинчи авлод вакиллари орасида Ҳусайн Раҳмий (1864—1944), Холида Адиб (1884—1964), Умар Сайфиддин (1884—1920), Рашод Нури (1898—1956), Эржуманд Акрам (1896—1956) каби адиблар алоҳида ажралиб туради.

Биринчи жаҳон уруши кўп мамлакатларда бўлгани каби турк халқининг бошига ҳам талай кулфатлар келтирди. Ҳукмрон доиралар мамлакатни уруш гирдобига тортганлиги натижасида халқнинг ўн минглаб фарзандлари бировларнинг манфаатлари учун жанг майдонларида ҳалок бўлди, қишлоқ хўжалиги ва саноат инқирозга юз тутди, Туркияга империалистик давлатларнинг қўшилари бостириб кирди. Ўз-ўзидан равшапки, мамлакатда юзага келган бу огир аҳвол адабиётга ҳам таъсир қилмай қолмади. Бинобарин ўша йилларда яратилган асарларнинг кўнчилигида умидсизлик ва тушкунлик кайфияти устун турар, реал ҳаётга алоқаси бўлмаган нарсалар мадҳ қилинарди. Лекин айтиш мумкин, бир вақтда чет элликлар асоратига қарши бош кўтаришга даъват этган ватанпарвар адибларнинг овози ҳам эшитила бошлади. Туркия мустақилликни бой бериб, мустамлакага айланиб қолиш хавфи юзага келган бир пайтда, қўшни Россияда ғалаба қозонган Октябрь революциясининг бевосита таъсири остида бошланган миллий-

озодлик ҳаракати зафар билан тугаб, республика эълон қилиниши турк адабиёти тарихида янги саҳифа очди. Туркия республикаси эълон қилингандан кейинги дастлабки йилларда империалистларга қарши олиб борилган миллий озодлик уруши ҳақида ҳикоя қилувчи асарлар пайдо бўлди. Холда Адибнинг «Оташ кўйлак», Раҳод Нурининг «Яшил кеча», Ака Гундузнинг (1886—1958) «Дикмен юлдузи», Меҳмед Рауфнинг «Нажот» романи шулар жумласидандир. Уша даврда яратилган энг яхши асарларда халқ бошига тушган огир кулфатлар ҳақида сўз юритилди, султон ҳукуматининг разил сиёсати, босқинчиларнинг бебошликлари очиб ташланди, меҳнаткашларнинг очлиги ва қаншоқлиги ҳисобига бойлик тўплаган тақводорлар ҳамда ҳукмрон доиралар фони қилинди. Бу нарса Раҳод Нури, Ҳусайн Раҳмий ва бошқаларнинг қатор асарларида ўз ифодасини топди. Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, миллий озодлик уруши мавзусига бағишланган кўпчилик роман, қисса ва ҳикояларда асосий қаҳрамонлар қилиб халқ оммаси эмас, балки якка офицерлар кўрсатилган, халқ эса онгсиз ва итоаткор омма сифатида тасвирланган. Лекин ўша пайтларда демократик йўналишга мансуб бўлган адибларнинг қатор асарлари ҳам юзага келдики, уларда урушнинг бош қаҳрамони қилиб халқ тасвирланди, чиндан ҳам ватан мустақиллигини сақлаб қолган оддий ишчилар — деҳқонлар, ишчилар, ҳунармандлар зўр самимият билан қаламга олинди.

Турк революцион шеърятининг асосчиси, оламшумул шоир Нозим Ҳикматнинг (1902—1963) ижоди турк адабиётида буюк бир ҳодиса бўлди. Унинг 1924 йилда «Ойдинлик» журналида босилган илк шеърлари ҳамда 1929 йилда эълон қилинган «Саккиз юз ўттиз беш сатр» помли биринчи китоби турк жамоатчилиги учун қутилмаган воқеа бўлди. Унинг шеърларида илк дафъа ишчилар синфининг қудратли овози янгради. Шоирнинг кўплаб пьесалари турк театрларида саҳнага қўйилди.

Одатда 30-йилларни Туркияда танқидий реализм адабиёти юзага келган ва бу адабиёт гоят гуллаган давр, дейишади. Чиндан ҳам шундай. Ра-

шод Энис (1909), Садрӣ ЭртеҲ (1900—1943), Хусайн Раҳмӣ, Раҳод Нури ва бошқаларнинг турк воқелигини тапқидий тасвирлаган энг яхши роман ва ҳикоялари худди шу даврда босилиб чиқди. Нозим Ҳикмат, Сабоҳиддин Али (1906—1948), Суад Дарвиш (1905—1963) ҳамда Рифат Илғазнинг (1911) жамият иллатларини фаш этувчи ва уларга қарши курашга чорловчи асарлари ҳам худди шу даврда юзага келди. Бу даврнинг энг аҳамиятли томони яна шундаки, ўша йилларда турк прозасида революцион-демократик йўналиш пайдо бўлди. Зўр истеъодли адиб Сабоҳиддин Али ана шу йўналишнинг энг пешқадам вакилидир. Романнавис, ҳикоянавис ва шоир сифатида у ўздан кейинги авлод вакилларига катта таъсир ўтказди. Сабоҳиддин Али дастлабки ҳикояларида романтик руҳдаги қаҳрамонларни яратган бўлса, кейинги асарларида тўғридан-тўғри революцион курашга даъват этиш даражасига кўтарилди. Ёзувчининг «Қуйижоқлик Юсуф» (1936) ва «Ичимиздаги иблис» (1944) романилари кенг жамоатчилик томонидан катта қизиқин билан кутиб олинди. Сабоҳиддин Алининг ижодида деҳқонлар мавзуи айниқса муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу давр адабиёти ҳақида гап кетганда тараққийпарвар ёзувчиларни уюштиришда, уларни муҳим мавзулар томон йўналтиришда катта роль ўйнаган «Расми ой» журналининг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. 30-йилларнинг бошларида журналист ва адиб, кейинчалик ёзилган «Совет Иттифоқида 45 беш кун» китобининг муаллифи Закария Сертел ва рафиқаси Сабиҳа Сертел томонидан нашр этиб турилган бу журнал турк адабиётида демократик қанотнинг ривожланишида, қатор истеъодли ёзувчиларнинг этишиб чиқишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Узининг кўнчилиқ тенгқурлари каби Раҳод Нури ҳам иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда жуда оз ижод қилди. Шу вақт ичида унинг бор-йўғи икки романи босилиб чиқди. Агар у «Тегирмон» деб номланган биринчи романида Усмонли империясининг чекка вилоятларидаги амалдорларнинг калтабинлиги ва ахлоқсизлигини фаш этса, «Миекинлар такъяси»да

Туркияда гадоилик яхши касб бўлиб қолганлигини заҳархандалик билан таъкидлайди.

Асримизнинг 60—70—80-йиллари турк адабиётига жуда кўп янги номларни ва жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари билан бўй ўлчаша оладиган талай асарларни берди. Бу давр алоҳида суҳбат мавзуи, алоҳида ва мувафассал ҳикоя боиси бўлганлиги учун бу ўринда унга тўхталиб ўтмаймиз.

Ҳозирги замон турк адабиётида муҳим ўрин тутган Раҳод Нурининг юқорида зикр этилган асарларидан ташқари яна кўп китоблари босилиб чиққан. Унинг «Тамға» (1925), «Шафқат қилинг» (1928), «Ҳазонрезги» (1930) романларида турк меҳнаткашларининг оғир турмуши, аёлларнинг ижтимоий тенгсизлиги ўзининг реалистик ифодасини топган бўлса, «Худонинг меҳмони», «Ханжар», «Ҳийлаи шаръий» каби ҳикоя ва пьесаларида руҳонийларнинг кирдикорлари очиб ташланади. Булардан ташқари муаллифнинг «Лебдан юракка» (1925), «Оқшом кўёши» (1928), «Аёл кушандаси» (1927), «Ачиниш» (1928), «Тоғолча буталари» (1932), «Осмон» (1935), «Эски касаллик» (1935) романлари бор. У кўплаб пьесалар ва ҳикоялар муаллифидир. Ёзувчининг 24 жилддан иборат куллиёти босилиб чиққан. Раҳод Нурининг «Тамға», «Ҳазонрезги», «Яшил кеча» романлари ўзбек тилига таржима қилинган, унинг «Ҳийлаи шаръий» пьесаси республика театрлари сахнасида қўйилган.

Адибнинг таржимаи ҳоли ҳақида шуни айтиб ўтиш мумкинки, у Истамбулда ҳарбий врач оиласида туғилган. Дастлаб Истамбул университетининг адабиёт факультетида ўқиб, кейинчалик чет элларда таҳсиллини оширган. Раҳод Нури дастлабки пайтларда ўқув юртларида ўқитувчилик қилган, кейинчалик эса халқ маорифи министрлигида назоратчи ва бош назоратчи бўлиб ишлаган. 1939 йилда Туркия Буюк Миллат мажлисига депутат қилиб сайланган, умрининг сўнгги йилларида Туркиянинг ЮНЕСКОдаги вакили бўлиб турган. У 1956 йилда Лондонда 64 ёшида вафот қилган. Раҳод Нури ўз юртида катта таржимон, лугат ва антадоғиялар тузган олим ва адабий таъқидчи сифатида ҳам машҳур.

Қўлингиздаги «Чолиқуши» романи Рашод Нури Гунтекиннинг ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. Романдаги воқеалар биринчи жаҳон уруши арафасида ва уруш йилларида юз беради. Романнинг ўзи эса турк халқининг чет эллик асоратчиларига қарши кураши галаба билан якунланган, империалистларнинг Туркияга бостириб кирган қўшинлари тор-мор қилинган, мамлакат янги рух, янги кайфият билан яшайтган бпр пайтда босилиб чиқди. Туркияда неча асрлардан бери эрксизлик ва ҳуқуқсизликка маҳкум этиб келинган, энди эса бу соҳада бирор ўзгариш бўлишини интизорлик билан кутаётган хотин-қизларнинг бир вакиласи ҳақида, унинг бошидан кечган аччиқ саргузаштлари тўғрисида, қишлоқларда ҳукм сураётган саводсизлик, қашшоқлик ва хўрликлар ҳақида ҳикоя қилувчи бу асар тез фурсатда ўзининг минг-минглаб китобхонини топди.

Ушбу романнинг китобхонни ҳаёжонга солувчи, уни дарҳол ўзига ром қилувчи жиҳатлари нимада? Унинг энг биринчи фазилати — романнинг бош қаҳрамони бўлмиш тадбиркор, журъатли, дилбар ва оқила қиз Фарида образидир. Сиз ромanni ўқир экансиз, кўз ўнгингизда Фариданинг ҳам шаддод, ҳам шўх ва ифбатли қиёфаси намоён бўлади, сиз у билан бирга ҳаётда кўп қийинчиликларни енгиб ўтгандек, яхши одамларни севиб, ёмонларидан биргаликда нафратлангандек бўласиз. Сиз китобнинг сўнгги саҳифасини ёпар экансиз, шундай зукко ва шундай хушчақчақ, лобар қиз йўлида учраган ҳамма ғовларни, жамики таҳқир ва камчиликларни даъф қилиб, ниҳоят бахтини топганлигидан қувонасиз. Бу асарнинг яна бир фазилати шундаки, оддий меҳнаткаш вакиллари унда муҳаббат ва илиқ самимият билан тасвирланган. Булар ўзи оч ва юпун бўлса ҳам, лекин ор-номуси ҳамда виждонини ҳар нарсадан устун қўядиган, айни вақтда меҳрибон ва дилкаш инсонлардир. Сиз Фарида билан бирга кўп жиҳатдан аҳволи ҳозир ҳам ўзгармаган турк қишлоқларини кезиб чиқасиз, у ердаги оғир шароитни, саводсиз, оч-яланғоч, юпун қишлоқ болаларини кўриб ачинасиз, Ҳожи халфа ва Хайруллобей сингари тозақўнгил, камтар, мушфиқ кишиларни чин қалбдан севиб қоласиз. Қолаверса, роман ти-

лига хос бўлган соддалик ва ёқимлилиқ, чуқур лиризм завқингизни оширмай қўймайди Бу роман турк тилида ва қатор хорижий тилларда бир неча бор босилганлигининг сабаби ҳам шунда.

Муҳтарам китобхонлар! «Чолиқуши» романининг ўзбек тилида биринчи марта нашр этилганига салкам ўттиз йил бўлди. Шу давр ичида у қайта-қайта босилди. Ушбу роман ўзбек китобхонларига бунчалик манзур бўлишининг сабаби, аввало, ёзувчининг маҳоратида бўлса, иккиламчи, атоқли таржимон ва адибимиз Мирзакалон Исмоилийнинг беназир меҳнати самарасидир.

Миад Ҳақимов

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм.....	5
Иккинчи қисм.....	101
Учинчи қисм.....	247
Тўртинчи қисм.....	285
Бешинчи қисм.....	344
Турк романчилиги ва Рашод Нури ҳақида икки оғиз сўз.....	388

На узбекском языке

РАШОД НУРИ ГУНТЕКИН

ПТИЧКА ПЕВЧАЯ

Переиздание

Редактор *Х. Мансурова*
Рассом *Ф. Гамбарова*
Расмлар редактори *А. Кива*
Тех. редактор *Э. Саидов*
Корректор *У. Сайдуллаев*

ИБ 3817

Босмахонага берилди 11.09.87. Босишга рухсат этилди 16.04.88. Формати 84×108¹/ 32. Босмахона қогози №2. Баниковская гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 21,0. Шартли кр-оттиск 21,42. Нашр л. 22,31. Тиражи 60 000. Заказ 1049. Баҳоси 2с. 40т. Шартнома 109—87.

Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.

Гунтекин Рашод Нури

Чолиқуши: Роман / Туркчадан М. Исмоилий тарж. — 4-нашри, — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. — 400 б.

Турк ёзувчиси Рашод Нури Гунтекиннинг машҳур «Чолиқуши» романи ўзбек китобхоналарига манзур бўлганлиги учун ҳам тўртинчи марта нашр қилинмоқда.

Асардаги воқеалар биринчи жаҳон уруши арафасида юз беради. Романининг бош қаҳрамони продали, дилбар ва оқила қиз Фарида ҳаётда турли қийинчиликларга дуч келади. Аммо азгулик ва қусур, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашда доим адолат тарафиди олган қиз, ўз инсоний қадри ва муҳаббатини муносиб ҳимоя қилади.

Гунтекин Р. Н. Птичка певчая: Роман.

И(Турк).